

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1979 **1** letnik 33

UDK 949.712(05)
UDC

YU ISSN 0350-5774

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

LETNIK 33
LETO 1979

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDK 949.712(05)
UDC

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA ZA SLOVENIJO

Uredniški odbor: dr. Ferdo Gestrin
dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Jože Šorn
dr. Peter Vodopivec
dr. Fran Zwitter

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 4. 1979.

Izdajateljski svet: Lado Ambrožič ml., dr. Marjan Britovšek, dr. Tone Ferenc (predsednik), dr. Ferdo Gestrin, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, dr. Vasilij Melik, Darja Mihelič (tajnica), Drago Novak, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, dr. Tone Zorn, dr. Fran Zwitter

Prevodi: Dana Blaganje, Božena Činkole in Alenka Kotnik-Mikuš (angleščina), Madita Šetinc (nemščina), Sergij Šlenc (italijanščina), Janez Zor (ruščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnik revije: Franci Matičič

Sedež uredništva in uprave: Pedagoško-znanstvena enota za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 22 121, int. 209

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 400 din, za društvene člane 220 din, za društvene člane-upokojene 165 din, za društvene članestudente 110 din
Cena te številke v prosti prodaji je 150 din.

Tekoči račun: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 50101-678-49040

Sofinancirata: Raziskovalna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije

Tisk: Tiskarna »Slovenija«, Ljubljana 1979

Naklada: 1500 izvodov

KAZALO — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE — STUDIES — СТАТЬИ

Vančo B o š k o v — Jasna Š a m i ć, Turski dokumenti o slovenačkom roblju u Sarajevu u 16. vijeku	5—12
Turkish Documents on the Slovene Slaves in Sarajevo in the 16th Century	
Турецкие документы о словенских невольниках в Сараеве в XVI-ом веке	
Jože Š o r n . Od klasičnih tekstilnih manufaktur k mehaničnim tekstilnim tovarnam	13—47
From Traditional Textile Manufactories to Mechanical Textile Factories	
От классических мануфактур к механическим текстильным фабрикам	
Vasilij M e l i k . Slovenci v državnem zboru 1893—1904	49—66
Slovenes in the Austrian Parliament, 1893—1904	
Словенцы в государственном парламенте в 1893—1904 гг.	
Andrej V o v k o . Delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v letih 1933—1940	67—102
The Activities of the "Union of the Yugoslav Emigrants from Julian March" in the years 1933—1940	
Деятельность «Союза югославских эмигрантов из Юлийской Краины» за годы 1933—1940	
William D e a k i n . Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 — maj 1945)	103—126
British, Yugoslavs and Austria (1943 — May 1945)	
Британцы, югославы и Австрия (1943 — май 1945)	
Dušan B i b e r . Jugoslovanska in britanska politika o Koroškem vprašanju 1941—1945	127—143
Yugoslav and British Policies in Connection with the Carinthian Question, 1941—1945	
Югославская и британская политика по Каринтийскому вопросу 1941—1945	
Fran Z w i t t e r . Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje v dobi druge svetovne vojne	145—160
Diplomatic Problem of the Yugoslav-Austrian Frontier During the Second World War	
Дипломатическая проблема югославо-австрийской границы во время Второй мировой войны	

KONGRESI IN SIMPOZIJI — CONGRESSES AND SYMPOSIA — СЪЕЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ

Dušan B i b e r . Okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu 1976. in v Kuparih 1978. leta	161—186
The Round-table Conference of Yugoslav and British Historians in London, 1976, and at Kupari, 1978	
Круглый стол югославских и британских историков в Лондоне в 1976 г. и в Купарах в 1978 г.	
Vasilij M e l i k . Deseto in enajsto zasedanje jugoslovansko-češkoslovaške zgodovinske komisije	187—188
10th and 11th Meeting of the Yugoslav-Czechoslovakian Historical Commission	
Десятое и одиннадцатое заседания югославо-чехословацкой исторической комиссии	

OCENE IN POROČILA — BOOK REVIEWS AND REPORTS — РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

Atti e memorie della Deputazione di storia patria per la Marche (Darja M i h e l i ć)	189—190
John V. A. Fine, Jr., The Bosnian Church: A New Interpretation (Vasko S i m o n i t i)	190—191
Leopold Steurer, Südtirol 1919—1939; Karl Stuhlpfarrer, Südtirol und der zweite Weltkrieg (Matjaž K l e m e n č i ć)	191—192
Janez Stergar, Oris zgodovine Počitniške zveze Slovenije (Stane G r a n d a)	192—193
Slovenski visokošolci v boju za narodno osvoboditev in socializem (Ludvik Č a r n i)	193

Nikola Milovanović, Generali izdaje I-II (Boris M l a k a r)	194—195
Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni (Metka G o m b a č)	195—196

OBVESTILA — INFORMATIONS — ИЗВЕЩЕНИЯ

Poročilo glavnega urednika (Vasilij M e l i k)	197
Obvestila o delovanju Zgodovinskega društva za Slovenijo in o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez S t e r g a r)	197—199

POVZETKI — SYNOPSES — ИЗВЛЕЧЕНИЯ

Povzetki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 33, 1979, I	I.—IV.
---	--------

Vančo Boškov — Jasna Šamić

TURSKI DOKUMENTI O SLOVENAČKOM ROBLJU U SARAJEVU U 16. VIJEKU

U proučavanjima slovenačko-turskih odnosa koji, u stvari, nastaju kao rezultat turskih upada u slovenačke zemlje ističe se činjenica da su Turci prilikom ovih provala odvodili sa sobom zarobljeno stanovništvo. Osim konstatacije da su ovi zarobljenici završavali na trgovima za roblje širom Balkana, za sada nema nikakvih podataka o njihovoj daljoj sudbini.¹

U prilici smo da objavimo pet turskih dokumenata o slovenačkom roblju pred sarajevskim kadijom sredinom 16. v.² kao prilog, ne samo problemu slovenačko-turskih veza, nego i problemu ropstva u našim zemljama koji u jugoslovenskoj historiografiji još nije dovoljno ispitan.²

Dokumenti se nalaze u dva jedina sidžila sarajevskog kadije iz 16. v. (br. 129 i br. 2) koja se čuvaju u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Četiri dokumenta su registrovana u sidžilu br. 129 koji se odnosi na godine 964/5.H.(1556—1558) i jedan dokument u sidžilu br. 2 koji obuhvata godine 972/3.H.(1564—1566). Pored dokumenata o slovenačkom roblju, u ova dva sidžila se susreću i dokumenti o robovima hrvatskog, mađarskog, albanskog i crnačkog porijekla.³ Nije isključeno da se i u sidžilima iz 17. v., koji su brojniji, nađu dokumenti o ovom problemu, kao što se i u Sloveniji javlja tursko roblje u ovom vijeku.

Porijeklo robova iz slovenačkih krajeva označeno je izrazom *üşloveniyyet ül-aşl*, *işloveniyyet ül-aşl* i *işloveniyyet ül-aşl* za robinju, i *üşloveniyyet ül-aşl* za roba, što u prevodu znači »slovenačkog porijekla«.⁴

Tri od pet dokumenata (br. 1, 3 i 4), koje donosimo hronološkim redom, u latinskoj transkripciji i srpskohrvatskom prevodu sa faksimilom, imaju svoj datum. Dokumenti br. 2 i 5 su bez datuma, ali njihovo datiranje omogućuju datumi prethodnih i narednih dokumenata u sidžilu.⁵ Na osnovu tih datuma dokument br. 2 je datiran sa: mjeseca zilhidždže 964. — 25. 9.—23. 10. 1557. godine, a dokument br. 5 sa: mjeseca ševvala 973. — 21. 4.—19. 5. 1566. godine. Prema tome, četiri dokumenta potiču iz 1557. i jedan iz 1566. godine.

¹ Ignacij Voje, Naseljavanje turskih zarobljenika u slovenačkim zemljama u 16. i 17. veku. Jugoslovenski istorijski časopis 4, 1969, str. 38—47.

² Danilo Klen, Pokršćavanje »turske djece« u Rijeci u 16. i 17. stoljeću. Historijski zbornik — Sidakov zbornik XXIX—XXX, (1976—1977, Zagreb), str. 204. Najvažnije turske izvore o ovom problemu, koliko je nama poznato, predstavljaju protokoli kadija (sidžili, Kadiamtsprotokollbücher), u kojima je registrovan ne mali broj dokumenata o roblju, različitog etničkog porijekla. Protokoli sofijskog kadije su u tom pogledu veoma ilustrativni. Tu je zastupljeno roblje srpskog, hrvatskog, mađarskog, njemačkog, vlašskog, ruskog, kurdskog i crnačkog porijekla. (Duda-Galabov, Die Protokollbücher der Kadiamtes Sofia. München 1960, indeks na str. 454.) I u sidžilima bitoljskog kadije iz 17. v. takođe ima dokumenata o roblju. (Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod. Serija prva, tom I, Skopje 1963, indeks na str. 165; tom II, indeks na str. 196; tom IV, dok. br. 149 sa napomenom.)

³ O dokumentima za hrvatsko roblje vidi: Muhamed Mujić, Robovi iz Hrvatske pred sarajevskim sudom u 16. vijeku. Otkrića III, 4 (1956, Zagreb), str. 308—310.

⁴ Dugi vokal »u« u dva slučaja pisan je slovima elif i vav. U drugim slučajevima na početku stoji protetični elif.

⁵ Vančo Boškov, Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod. Serija prva, tom II, Skopje 1966, str. VII.

Svi ovi dokumenti spadaju u kategoriju *âzâd-nâme* ili *itk-nâme*, tj. u dokumente o oslobađanju od ropstva, i to četiri dokumenta o oslobađanju robinja i jedan o oslobađanju roba (dok. br. 3).⁶

Imena robova — Fatime kćerka Abdullaha (br. 1), Nefise kćerka Abdullaha (br. 2), Mustafa sin Abdullaha (br. 3) — pokazuju da su prilikom oslobađanja robovi bili islamizovani.⁷ Imena druge dvije robinje — Dora kćerka Abdullaha (br. 4) i Ana kćerka Andreja (br. 5) — svjedoče da su one zadržale još uvijek svoju staru vjeru. Neuobičajeno djeluje ime Abdullah (Božji rob) kao patronim hrišćanske robinje Dore, jer se ovo ime u tom svojstvu upotrebljavalo isključivo kod tek islamizovanih lica. U ovom, kao i u drugim ovakvim slučajevima, patronim Abdullah je upotrebljen svakako kao »Blanket-name«.⁸

Nekoliko riječi i o modalitetima oslobađanja ovih robova. U dva slučaja same robinje, Fatime (br. 1) i Dora (br. 4) pokreću parnicu za njihovo oslobađanje. Prva to čini nakon smrti svog gospodara, kome je ranije rodila sina koji je umro. Robinja Dora je već jednom bila oslobođena, što dokazuje izvodom iz protokola kadije Broda, ali se ponovo našla u ropstvu kod sarajevskog imama Ibrahima b. Karađeza. Sada, nakon što je rodila dijete ranijeg gospodara, traži da bude oslobođena ropstva. Ovaj drugi slučaj pokazuje još i to da su robovi mijenjali gospodare, do čega je moglo doći njihovom preprodajom ili poklonom.

U ostala tri slučaja oslobađanje se vrši od strane gospodara kao izraz dobroćinstva za »ljubav božju« (hisbeten lillah), jer se po šerijatu ovakav akt smatra bogougodnim djelom, kojim vjernik zavređuje sebi milost na onom svijetu. Osim toga šerijat nije dozvoljavao da musliman bude rob.⁹ U jednom od ova tri slučaja (br. 5), pada u oči da se robinja Ana, hćerka Andreje, oslobađa 40 dana prije određenog roka od sedam mjeseci, što se može shvatiti jedino kao izraz dobre volje njene vlasnice i kao nagrada za dobro ponašanje.

Prilog: turski tekst i prevod dokumenata

1

10.—19. maja 1557. godine

*Oslobađa se ropstva Fatime, kćerka Abdullaha, robinja pokojnog hadži Der-
viš Alije iz Sarajeva, na osnovu tužbe koju ona pokreće.*¹⁰

Vech-i tahrîr-i sicil budur ki nefis-i Sarayda Iskender Kethudâ câmi' mahalle-sinde fevt olan hâc Dervîş Alî bin Dâvud nâm müteveffânın işbu orta boylu 2/ aķ beñizlû açık kaşlu şehlâ gözlû üsloveniyet ül-aşl Fâtime bint-i 'Abdullah nâm cariyesi meclis-i şer'a gelüb müteveffâyî¹¹ eytâm-i şağirlerine 3) muhtâr

⁶ Najraniji poznati dokument o oslobađanju od ropstva kod Turaka pripada sultanu Muratu II. (1421—1451) iz godine 1444., pisan na arapskom jeziku. (Halil Inalcik, Fatih Devri Uzerinde Tetkikler ve Vesikalar I. Ankara 1954, str. 215—217.) O diplomatskom aspektu ovih dokumenata vidi: Karl Jahn, Türkische Freilassungserklärungen des 18. Jahrhunderts (1702—1776). Neapel 1963. (Citirano prema: Josef Matuz, Zur osmanischen Diplomatik. Orientalistische Literaturzeitung 70. Jahrgang 1975, Nr. 2, str. 126 sa napomenom br. 6.)

⁷ I. Voje kaže da su zarobljeni muslimani bili prinudeni da prime hrišćansku vjeru, o čemu svjedoče brojna krštenja turskih zarobljenika. (Op. cit., str. 42.)

⁸ Duda-Galabov, op. cit., str. 209, dok. br. 750.: Mara kćerka Abdullaha, str. 211, dok. br. 755: Angelina kćerka Abdullaha. Najstariji sudski dokument u Hilandaru na Svetoj Gori jeste jedno azad-name iz 1464. g., u kome se izvjesna Evdoka kćerka Abdullaha, bosanskog porijekla oslobađa ropstva. (Vančo Boškov, Dokumenti sultana Bajazita II u Hilandaru na Svetoj Gori. Hilendarski zbornik 5 (Beograd, u štampi), napomena br. 2.) Isključujemo mogućnost da ime Dora, napisano slovima [a, vav, ra, ha-i resmiye, čitamo kao muslimansko žensko ime Dura od Durriye, koje se piše sa slovom dal.

⁹ O ropstvu u islamu v.: Abd — Encyclopédie de l'islam² I 25—41; Islam Ansiklopedisi I 110—114.

¹⁰ Sidžil 129, str. 192, dok. br. 2.

¹¹ Ovdje nije potrebno arapsko slovo ye.

(spomenuta tužiteljica).¹³ Spomenuta je majka mog djeteta. « Svjedoci smo i svjedočimo za to. » Nakon što je njihovo svjedočenje razmatrano i prihvaćeno i nakon što je spomenutoj Fatimi dosuđeno oslobođenje, ono što se desilo, na zahtjev, registrovano je u sidžil. Napisano u drugoj dekadi časnog redžepa godine 964. (10.—19: 5. 1557).

Svjedoci čina: Mahmud b. Abdullah Ilijas, i Alaeddin halife b. Husein, imam, i Derviš dede b. Abdullah, i Kara Ali b. Abdullah, i Ahmed b. Abdullah, i Peri b. Ilijas, i Husein b. Mehmed, i Orudž b. Kasim.

2

Mjeseca zilhidžda 964. godine — 25. 9.—23. 10. 1557.

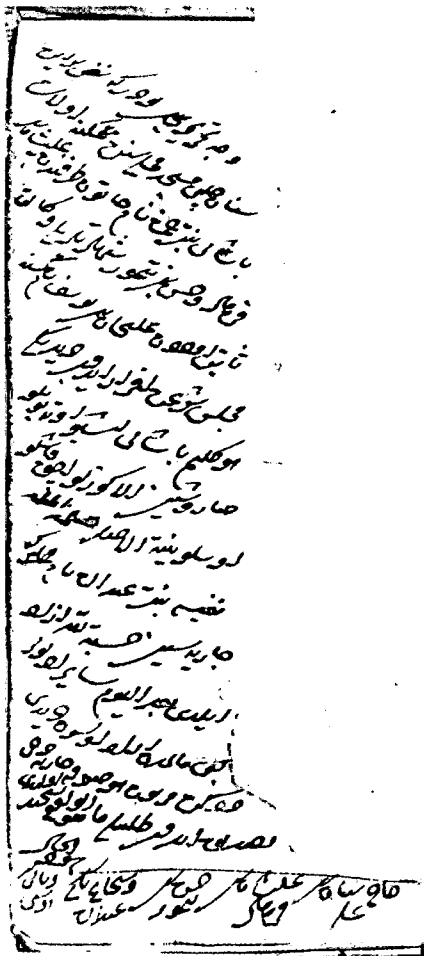
Gospođa Bašaji, kćerka Hamze, iz Sarajeva oslobađa svoju robinju Nefise, kćerku Abdullaha, slovenačkog porijekla.¹⁴

Vech-i tahrīr-i sicil budur ki nefsi Sarayda 2) Sinān Çelebi meşcid¹⁵ mahallesinde mütemeknine olan 3) Başayi(?) bint-i Hamza nām hatun tarafından 'Alīşān bin Ferhād ve Hasan bin Timur şehadetleriyle vekāleti 5) şābit olan 'Alīhān bin Yūsuf nām kimesne 6) meclis-i şer' da ikrār idüb didi ki 7) müvekkilem Başayi(?) işbu orta boylu 8) şaruşin elā gözlü açik kaşlu 9) üsloveniyyet ül-aşl müslimet ül-mille 10) Nefise bint-i 'Abdullah nām memlūke 11) cāriyesin hisbeten lillah āzād 12) eyledi ba'd el-yevm sa'ir ahrār lar 13) gibi mālinden āzād olsun didi 14) didikde mezbūre mevsūfe cāriye dağı 15) taşdik idüb talebiyle mā hüve-l-vāki 'tescil olundı.

16) Şühud ül-hāl: Hāc Sinān bin 'Alī, 'Alīşān bin Ferhād, Hasan bin Timur, ve Şuca' Bālī bin 'Abdullah ve Bālī bin Mūsā.

Prevod:

Uzrok pisanja dokumenta je sljedeći: Alihan b. Jusuf čija je punomoć, data od strane gospođe Bašaji, kćerke Hamze, stanovnice mahale Sinan Çelebi meşz-dida, potvrđena svjedočenjem Ferhada i Hasana b. Timur, izjavio je pred šerijatskim sudom: »Moja opunomoćiteljka Bašaji oslobađa za ljubav božju ovu svoju robinju srednjeg rasta, plave kose, plavih očiju, rastavljenih obrva, slovenačkog porijekla, muslimanskog naroda po imenu Nefise kćerka Abdullaha. Od danas neka bude slobodna od mog imetka, poput

¹³ Riječi u zagradi ne pripadaju, naravno, izjavi pokojnika i treba ih shvatiti samo sa jednog-diplomatičkog aspekta kao način sastavljanja ovakvih dokumenata.

¹⁴ Sidžil 129, str. 317, dok. br. 3.

¹⁵ Pravilnije: meşcidi.

ostalnih slobodnih (ljudi).« Nakon što je pomenuta opisana robinja potvrdila, na njen zahtjev je registrovano u sidžil ono što se desilo.

Svjedoci čina: Hadži b. Ali, Ališan b. Ferhat, i Hasan b. Timur, i Sudža Bali b. Abdullah i Bali b. Musa.

3

Treća dekada muharrema 965. — 13.—22. 11. 1557.

Hadži Orudž iz Sarajeva oslobađa svog roba Mustafu, sina Abdullaha, slovenačkog porijekla.¹⁶

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a court record or a deed of manumission. The text is written in a cursive style and is enclosed in a rectangular border. The main body of text is in the upper half, and there is a list of names and titles in the lower half, separated by a horizontal line. The date '965' is visible in the lower right corner of the main text.

Oldur ki: Nefs-i Sarayda Cāmi'-i 'atîk maħallesinde mütemekkin Hâc Oruc bin Mehmed el-ķalayi meclis-i ŧer'da ŧiħhat ile...¹⁷ ŧer'an iķrār-i 2) ŧaħiħ-i ser'î kılub eyitdi ki işu uzun boylu saruŧın elâ gözlü açiķ kaŧlu ŧsloveniyy ŧl-aŧl Muŧafa bin 'Abdullah nām 'abd-i memlŧkumi 3) ħisbeten lillah mālinden āzād eyledim didikde ħbb-et-taŧdik ve-t-ťaleb mevŧŧf uz-zikr Muŧafa 'nın ħurriyyetine ħŧkm ŧlundi ħŧkmen ŧaħiħan ŧer'iyyen 4) ħurrire fi evāħir-i muħarrem ŧl-ħarām sene 965.

5) ŧŧħŧd ŧl-ħāl: Muŧliħuddin bin Yŧnus eŧ-ŧeħir bi-Hŧbān-zāde, ve taķyacı Memi bin Ŧaragŧz, ve ħâc Naŧuħ bin ħâc Muŧafa, el-cābi, ve 'Aħiħān bin Durmuŧ, ve Muŧliħuddin bin Aħmed, el-imām, ve Perī bin Iliyās, ve Timurħān bin Ibrāħim.

Prēvod:

Ovo je: Hadži Orudž b. Mehmed, kalajdzija, stanovnik mahale Stara džamija u samom Sarajevu, u punom zdravlju i...¹⁷ izjavio je pred ŧerijatskim sudom zakonski ispravno: »Oslobađam za ljubav božju od svog imetka ovog svog roba visokog stasa, plave kose, plavih oćiju, rastavljenih obrva, slovenačkog porijekla, po imenu Mustafa sin Abdullaha.« Nakon potvrđivanja i na zahtjev dosuđeno je da se Mustafa, spomenutog opisa, oslobađa ispravnom sudskom presudom.

Napisano u trećoj dekadi časnog muharrema godine 965. (13.—22. 11. 1557).

Svjedoci čina: Musliħuddin b. Junus, poznat kao Huban-zade; i Memi b. Karadoz, takjadzija; i hadži Nasuh b. hadži Mustafa, džabija; i Alihan b. Durmuŧ; i Musliħuddin b. Ahmed, imam; i Peri b. Ilijas; i Timurhan b. Ibrahim.

¹⁶ Sidžil 129, str. 365, dok. br. 2.

¹⁷ Ova rijeć je ostala neproćitana.

noj izjavi, pokazala je prepis iz sidžila sa potpisom mevlane Alaeddina b. Efendi, bivšeg kadije Broda. Pošto su njegov sadržaj svjedočenjem potvrdili i Mustafa Ćelebi b. Hasan, vojvoda, i Memi b. Mahmud, vojvoda, sopstvenik timara, dosuđeno je da se pomenuta opisana Dora oslobađa, kao što je i bila. Ono što se desilo, registrovano je u sidžil na zahtjev. Napisano posljednjeg dana časnog muharrema godine 965. (22. 11. 1557.)

Svjedoci čina: Mahmud b. Ćelebi, mujezin, i Ibrahim b. Hizir, timarnik, i Isa Bali b. Nasuh, i Inehan b. Karagjoz i Peri b. Ilijas.

5

Mjeseca ševvala 973. H. — 21. 4.—19. 5. 1566.

Ajša, kćerka Alaeddina, iz Sarajeva oslobađa svoju robinju Anu, kćerku Andreje, slovenačkog porijekla, 40 dana prije isteka vremenskog roka od sedam mjeseci.¹⁹

Budur ki maħalle-i Mi'mārdan Ferhād bin 'Abdullah meclis-i ſer'ada i'tirāf idūb maħalle-i mezbūreden 'A'iſe bint-i 'Alāed-dīn iſbu orta boylu elā gözlū açık kaſlu iſloveniyyet ūl-aſl Ana veled-i Andreyā nam cariyesin (!) yedi ay miķdār 2) olmazdan evvel kırk gūn mālimden āzād olsun diyūb beni ikrāra vekil eylemiſdir didikde da'vāsına muvāfiķ Velī bin Muſtafa ve Memi bin Meħmed nām müselmānlar edā-i 3) ſehādet itdiklerinde ba'd et-ta'dīl ſehādetleri ħayyiz-i ķabūlde vāķi' olduķda maħfil-i tevkīlde vekālet-i mezbūreyi ķabūl itdikde bi-ṭ-ṭaleb gebt-i sicil olundu.

Šūhūd ūl-ħāl: Hācī Muſtafa bin Maħmūd ve 'Osmān bin Muſtafa ve Ibrāhīm bin Maħmūd.²⁰

Prevod:

Ovo je: Ferhad b. Abdullah iz Mimar mahale izjavio je pred ſerijatskim sudom da ga je Aiša, kćerka Alaeddina, iz spomenute mahale opunomoćila da da izjavu: »Neka ova njena robinja, srednjeg rasta, svijetlo-plavih očiju, rastavljenih obrva, slovenačkog porijekla, po imenu Ana, kćerka Andreje, bude slobodna od mog imetka 40 dana prije isteka vremenskog roka od sedam mjeseci.« Nakon što su muslimani Veli b. Mustafa i Memi b. Mehmed posvjedočili shodno njegovoj izjavi i nakon što je njihovo svjedočenje razmatrano i prihvaćeno, spomenuta punomoć je prihvaćena pred sudom. Na zahtjev registrovano u sidžil.

Svjedoci čina: Hadži Mustafa b. Mahmud, i Osman b. Mustafa, i Ibrahim b. Mahmud.

¹⁹ Sidžil 2, str. 409, dok. br. 1.

²⁰ Na lijevoj margini, u produžetku prvog reda stoji: 'itk-nāme (dokument o oslobađanju).

Zusammenfassung

TÜRKISCHE URKUNDEN ÜBER SLOWENISCHE SKLAVEN IN SARAJEVO
IM 16. JAHRHUNDERT

Veröffentlicht werden fünf türkische Urkunden aus zwei Kadi-amts-protokollen (*sicil*), die unter den Nummern 2 und 129 in der Gazi Husrev-Begs Bibliothek in Sarajevo aufbewahrt werden. Die zu Freilassungsurkunden gehörenden Urkunden (*âzâd-nâme itk-nâme*) beziehen sich auf Sklaven slowenischen Ursprungs, die vor dem Scheriat-Gericht in Sarajevo befreit wurden. Die Urkunden stammen aus den Jahren 1557 und 1566. Die Abstammung der Sklaven ist bezeichnet mit den Ausdrücken *işloveniyyet ül-aşl*, *ûsloveniyyet ül-aşl* für die Sklavinnen und *ûsloveniyy ül-aşl* für den Sklaven. Es werden vier Sklavinnen: Fatime, Nefise, Dora und Ana und ein Sklave Mustafa befreit. Aus den Namen Fatime, Nefise und Mustafa geht hervor, daß die Sklaven schon zum Islam übergetreten waren, während die zwei Sklavinnen Dora und Ana noch ihre Konfession beibehalten hatten.

Die Arbeit ist ein Beitrag zum Problem der slowenisch-türkischen Beziehungen und noch besonders zu dem noch nicht genügend erforschten Problem des Sklaventums in einzelnen jugoslawischen Ländern.

Ali ste že poravnali letošnje članarino za Zgodovinsko društvo za Slovenijo in naročnino na »Zgodovinski časopis«? Storite to čimprej in olajšajte delo društvenemu odboru in upravi revije!

*
* *

Ali ste že izpopolnili svojo zbirko starejših letnikov »Zgodovinskega časopisa«? Potem ko je spomladi 1977 izšel ponatis prvega zvezka revije z letnico 1947, je bil septembra 1978 ponatisnjen tudi 17. letnik »Zgodovinskega časopisa« za leto 1963. Oba ponatisa in večina ostalih letnikov revije so na voljo pri upravi revije, na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12. Podrobne informacije o zalogi in cenah so objavljene v vsaki številki »Zgodovinskega časopisa«.

*
* *

Opozarjamo tudi na možnost prednaročila na ponatis vseh sedaj razprodanih starejših letnikov revije.

Jože Šorn

OD KLASIČNIH TEKSTILNIH MANUFAKTUR K MEHANIČNIM TEKSTILNIM TOVARNAM

Čeravno smo o proizvodnji tekstila v obliki raznih proizvodnoorganizacijskih struktur že pisali, smo namenoma prihranili poglavje o tekstilnih »fabrikah« za ločeno obravnavo.¹ Razlogi za ločeno obravnavo, ki po pravilu omogoča podajanje potrebnih nadorbnosti, so trije: 1. Da bi sodobniki sami poudarili razliko med podeželskim založniškim načinom proizvodnje tekstila in obrtniškim izdelovanjem tkanin po prvi strani ter med novo nastajajočimi mestnimi obrati še brez posebne tradicije po drugi strani, so te poslednje kaj pogosto, domala zdržema imenovali »Tuchfabrik«, »Tuchfabrique« in podobno. S tem so hoteli reči, da so »fabriška« organizacija proizvodnje, višina investiranega kapitala in združevanje znatnega števila delavcev (ne še vseh) v enem, dveh ali več osrednjih poslopih nekaj novega, morda celo nekaj posebnega, boljšega glede na tradicionalne založnike in obrtnike. — 2. Razpravljanja o zaposlitvi sirot, invalidov, dalje — peyorativno — delomrznežev in celo — kar prezirljivo — brezbožne pohajkujoče drhall (viri: Gsindl) so sodobniki skóraj sistematično zoževali v geslo, da je potrebno ustanavljati sirotnišnice in druge podobne zavode, ki naj fungirajo kot predilnice, vendar izključno za tekstilne »fabrike«. Ti zavodi in neposredno jim sledeče, a ločeno ustanavljane predilske šole naj bi potemtakem bile podaljšana roka, bolje rečeno pomožni obrat »fabrik« ali mestnih proizvajalnih enot. — 3. Ko se je po letu 1780 lotila vodilna državna administracija oblikovanja obrtne in fabriške zakonodaje in pravnega opredeljevanja obratov-podjetij, je več svojega dela namenila »fabrikam«, torej tudi tekstilnim fabrikam kot pa razpršenemu založništvu in drobnjakarskemu obrtništvu. Sicer ju ni zanemarjala, le s pojmom in vsebino fabrike, fabriške proizvodnje, fabriške organizacije dela se je ukvarjala več in podrobneje.

Razprava nas želi seznaniti s številčnim stanjem »fabrik«, z višino njihove proizvodnje, s številom statev in delavcev ter z drugimi podobnimi kvantitetnimi podatki o fabrikah v predfabriški dobi ali o centraliziranih manufakturah; dalje nam hoče nekoliko bolj približati dobo prehajanja v mehanične tekstilne tovarne, potem oblikovanje delavskega razreda v modernem smislu besede, končno še provenienco kapitala, ki je gradil mehanične tovarne v našem prostoru. Uvod v dobo prehajanja sestavljajo odstavki o pravnem opredeljevanju proizvajalnih enot z imenom tovarna, fabrika, ne da bi ob tem hoteli ti odstavki postati sestavni del prava, pravne zgodovine. Podobno je s tehnično opremo obratov: ker ne pišemo tehniške zgodovine, smo vse takšne posebnosti zanemarili.

¹ Samo tu v začetku razprave smo nekajkrat postavili terminus »fabrika« v narekovaj, sicer ga opuščamo. Namen narekovaja je, opozoriti bralca na dejstvo, da so pred moderno fabriško dobo rekli fabrika s lehnimi bolj osredotočeni, koncentrirani manufakturi v mestu ali v večjem naselju ne glede na to, ali je proizvajala s pomočjo ognja (na primer fužine) ali brez njega. Torej sleherni, ne samo tekstilni, zato enako tudi Lederfabrik, Kártenfabrik, Zinnoberfabrik itd.

Prav gotovo bi razprava bila privlačnejša, če bi vsebovala primerjave med zahodnoevropskim in srednjeevropskim razvojem ter razmahom v slovenskem prostoru. Toda omejeni revijalni obseg in zlasti zasnova vsebine oziroma teksta samega sta narekovala opustitev sinteze in sklicevanje na evropske paralele.

Nekaj načinov zaposlovanja delovne sile

Kameralisti so veliko govorili in pisali o prirodnem porastu števila prebivalcev, o pospeševanju priseljevanja, o prepovedi izseljevanja, o kolonizaciji in podobno. Delitev dela, so trdili, narašča le tam, kjer narašča število prebivalstva.² To je bilo samo delno res. Naša preračunavanja kažejo na primer za slovenski prostor, da se je delitev dela razraščala hitreje kot je naraščalo prebivalstvo. Pač pa velja teorija kameralistov za panonski prostor. Ko so pisali o populacijski politiki, so imeli v mislih hudo opustošenje svojih dežel po tridesetletni vojni. Habsburški dvor je moral poleg teh težav misliti še na neki drug problem: Ko je njegova armada leta 1699 pregnala turško vojsko iz panonske nižine, mu je bilo jasno, da bo treba pripeljati v te predele koloniste, ki naj ne samo pomnožijo število prebivalstva, temveč zemljo kultivirajo veliko bolj intenzivno kot doslej in pridobijo iz nje čim več novih dobrin. V duhu kameralistične teorije in prakse je dvor ustanovil dve tako imenovani impopulacijski komisiji, ki naj pripeljeta v panonsko nižino prostovoljne in neprostovoljne koloniste od koder koli. Tako so iz Spodnje Avstrije leta 1769 prepeljali tja vse kmete, ki so se upirali svojim zemljiškim gospodom (ti so hoteli povečati tlako); enaka usoda je čakala uporneže v Schwarzwald. Protestanti iz Koroške in Zgornje Avstrije, pruski vojni ujetniki, avstrijski invalidi, pohajkovalci in brezdelneži z Dunaja in Spodnje Avstrije so bili deležni kar pravega odгона na Ogrsko (viri: »Per Wasserschub zur Impopulation nach Ungarn«).³ Mnoge koloniste so zaposlili v slovaških in sedmograških rudnikih, vendar je bilo težišče na poljedelstvu. Navajajo, da se je število prebivalstva v temišvarskem banatu dvignilo od 25.000 ljudi v letu 1711 na prek 300.000 prebivalcev v letu 1786.⁴

Franc Rakovec-Raigersfeld je kmalu po letu 1730 zapisal, da je v Zgornji Avstriji prek 18.000 prosjakov, da pa jih je komaj 1500, ki se spoznajo na predenje (torej samo 8 %).⁵ Na Kranjskem je bilo leta 1767 baje 3000 do 4000 beračev ali približno 1—2 % vseh prebivalcev v deželi.⁶ Jihlava, mesto na Moravskem, je leta 1719 imelo 6246 prebivalcev; med njimi je bilo 386 prosjakov (okoli 6 %).⁷ Preden so Turki pričeli oblegati Dunaj, je oblast izgnala iz mesta 7000 beračev. Pri tem je šlo seveda za vprašanje prehrane in vojaških sposobnosti »nepotrebni« in zato neljubih gostov, ne za impopulacijo tistih slabo poseljenih habsburških in rajhovskih pokrajin, ki so bile pričle 30-letne vojne. Odstotki, ki smo jih pravkar navedli, v splošnem niso prav visoki. Bolj pomembno je dejstvo, da je bil le skromen del teh

² Fritz Blaich, Die Epoche des Merkantilismus, Wiesbaden 1973, str. 90—94 (Wissenschaftliche Paperbacks 3, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, hgg von Hans Pohl; Franz Steiner Verlag), str. 90—94.

³ Ibidem, str. 155, 161—162. — Neko poročilo iz septembra 1766 pravi, da se prek Ptuja po Dravi dobavljata tenko rezan les za nove plantaže ali kolonije v Banatu in da so pred kratkim poslali na splavih tja za naselitev 500 invalidov (Arhiv dvorne komore ali kratko ADK, Dunaj, 16 Kommerz, fasc. rd. št. 385).

⁴ Blaich, op. cit., str. 162.

⁵ Franc Rakovec-Raigersfeld ima pravzaprav dva podatka: po prvem je v Zgornji Avstriji okoli 20.000 pravih beračev, po drugem prek 18.000 teh siromakov (Arhiv Slovenije ali kratko AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXIV).

⁶ August Dimitz, Geschichte Krains, IV, Laibach 1876, str. 178.

⁷ Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, I/2, München und Leipzig 1924, str. 792.

odstotkov sposoben za kakršno koli proizvajalno delo v tekstilni industriji. Iz tega bi mogli sklepati, da je bila rezervna armada za razvoj industrije do sredine 18. stoletja in še čez dokaj skromna armadica. Zato so se oči takratne javnosti ozirale v — sirotišnice in vzgojne zavode. Kakšno je bilo stanje tam, bomo prav kmalu zvedeli.

* * *

Kameralisti so dalje učili, da se s porastom števila prebivalcev širi notranje tržišče in da se z vse večjo množico delavcev potencira storilnost dela. Ko so govorili o tem, da je samo trgovanje tisti posel, ki prinaša, ustvarja dobiček, so pač iz prakse vedeli in so bili tudi sicer trdno prepričani, da morajo biti mezde domačih delavcev kar se dà nizke, če se hoče doseči čim večji dobiček zlasti iz zunanje trgovine in če hočejo biti podjetja vsak čas konkurenčna. Sicer so pa tako bili vsi v Evropi enakega mnenja, da je delavcu samo nizka mezda stimulans za večjo storilnost; zelo delaven da je le tedaj, ko malo zasluži. Zato so vsi trdili, da se morejo izsiliti nizke mezde samo takrat, ko je ponudba delovne sile zelo velika. Da bi to dosegli, so vsi teoretiki v Evropi terjali zaposlitev žensk, otrok, invalidov, siromakov, pohajkovalcev in sodrge. Okrog leta 1700 je potrebovala petčlanska družina v južni Nemčiji letno 100—150 guldo^v za preživljanje. Tkalec letno ni zaslužil več kot 50 guldo^v. Torej je bila zaposlitev njegove žene in otrok samo po sebi razumljiva nujnost.⁸ In oblast se je rada strinjala z mislijo, da v mezdni politiki tiči pravo in pravilno vzgojno sredstvo.

Pri vsem tem moramo vendarle vedeti, da je bil tudi še v 18. stoletju pojem pohajkovalcev zelo širok in nejasen. Pohajkovalec je mogel biti tako tisti kmečki človek, ki je prišel v mesto, da bi se zaposlil, a ni takoj našel dela, kot oni pomočnik, ki si je prihranil skromno vsotico denarja z namenom, da si bo privoščil nekajdnevno brezskrbno življenje. Zgodovinarji pišejo, da je bil kar množičen pojav, čeprav ne tipično pohajkovalski, da so potujoči rokodelski pomočniki odločno branili »plave ponedeljke«, čeprav je bilo cerkvenih praznikov več kot dovolj. Prav s tem smo se pa že močno približali problemu delovne discipline. Sredi 18. stoletja je bil razmah proizvodnih sil še vedno na takšni začetni stopnji, ko niti podjetnik niti politična ali siceršnja oblast niso imeli na voljo učinkovitih sredstev prisile ali normiranja določene aktivnosti. Opuščanja z dela kot radikalne kazni za nepokornost in neposlušnost so se izogibali, ker pač ni bilo na pretek izučениh in priučenih delavcev. Šele predilske, tkalske in druge podobne šole so pričele veljati kot šole za discipliniranje bodočih delavcev. Učvrščevanje delovne discipline kot ene izmed osnov kapitalistične organizacije proizvodnje in delovnih odnosov je moralo vzporedno z organizacijskimi, tehničnimi in knjigovodskimi spremembami v podjetjih samih prehoditi dolgo pot, predno je doseglo svoj namen, to je, delavca neločljivo vključiti v proizvodni postopek, ga napraviti za »svojega« delavca in ga s tem odtujiti od dosedanjega tradicionalnega načina vključevanja v proizvodnjo.

Dejstvo, da so meščani in oblasti vso prvo polovico 18. stoletja naravnost s prstom kazali na potrebo, da se pohajkovalci in delomržeži zaposlijo predvsem s predenjem, ima svoje logično proizvodno ozadje: tekstilni industriji je primanjkovalo preje in to težavo je bilo treba zrniti v ospredje. Obrtniku, dobro organiziranemu založniškemu sistemu in tekstilni »fabriki« ni smelo nikoli zmanjkati preje, ker bi sicer bili prisiljeni ustaviti svoje

⁸ Günter D. Roth, Kurze Wirtschaftsgeschichte Mitteleuropas. Von den Zünften zur industriellen Revolution. München 1961, str. 132.

delo. Če so že kmečke statve obstale v trenutku, ko so podelale vso prejo, ni bil dogodek z njihovega lastnika kdovekaj katastrofalen, za močnega založnika in fabriko, ki sta poslovno živela le od zadostne količine preje, bi bil podoben dogodek že kar uvod v likvidacijo. To se pa nikakor ni smelo zgoditi.

* * *

Se najmanj prvih pet desetletij 18. stoletja so se tudi habsburške dežele ubadale z vprašanjem, *kako zaposliti množico ljudi*, ki ni po eni strani že nič več živela od poljedelskega dela, po drugi strani se še ni mogla zaposliti niti v obrti niti kako drugače. Povsod so seveda hoteli rešiti zamotano nalogo na najenostavnejši način. Meščani so pisali razne načrte, kako bi odpravili siromaštvo.⁹ Prvi tak načrt je sestavil neznan avtor najbrž v Loki okoli 1719 in ima naslov »Načrt (Prolect), kako bi vpeljali sirotišnico«. Drugega je sestavil anonim v Ljubljani nekako 1722 in ga je naslovil »Pripombe (Nota), katera sredstva naj se zberejo za bodočo pomoč sirotišnici«. Tretjega je 1723 domnevno napisal Ljubljancin in mu dal naslov »Prava pot v nebesa«. Četrti spis je nastal na Koroškem, peti v štajerskem Gradcu (»Nevsiljiv načrt, kako tu v Gradcu koristno vzpostaviti prisilno delavnico«).

Prvim trem osrednjeslovenskim spisom so skupne naslednje štiri misli: 1. Zavodi za siromake so koristni in nujno potrebni. Imenujejo jih ubožnica, sirotišnica, vzgojevalnica, prisilna delavnica. Služijo naj kot šola za manufakture in za discipliniranje pohajkujočih. — 2. Potrebni denar za zgraditev in vzdrževanje naj se zbere v obliki miloščin, periodičnih vplačil, daril, volil in podobno. — 3. Vso to množico delijo v prave in navidezne siromake. Pravi so tisti, ki si ne morejo služiti kruha sami ali ki so zaradi starosti in bolezni oslabei ter nedorasle zapuščene sirote. Invalidov sèm niso šteli, češ da morejo delati z eno roko ali nogo, celo slepci morejo poganjati samotežna kolesa. Navidezni siromaki so vsi tisti ljudje, ki bi sicer mogli delati, pa nočejo. Te imenujejo pisci v duhu takratne baročne dobe postopače, pohajkovalce, malopridno sodrgo, brezbožno pohajkujočo drhal. — 4. Pravi siromaki bi bili v omenjenih zavodih bolje preskrbljeni, navidezne siromake bi prisilili k dostojnemu delu. Ti bi mogli po nizki ceni izdelovati vse; zavod bi izdelke prodal in se tako vzdrževal. Sirote bi najprej poučevali o krščanskem nauku, potem bi jih navadili dostojnega dela. Kasneje bi jih prepustili drugim strankam kot vajence za isto delo. Z ubožnico v Ljubljani bi se mogli okoristiti kranjski deželni stanovi na ta način, da bi ji podelili privilegije.

Prav na kratko naj omenimo še ostala dva načrta. Koroški je v uvodu sugeriral splošen in podroben pretres oziroma pregled dežele s pomočjo vojaštva z namenom, da bi pregnali berače. V nadaljnjem besedilu gre po istem kolovozu kot kranjski načrti. Štajerski projekt je dokaj stvaren in zdi se, da ga je sestavil gospodarsko dokaj razgledan človek. Operira z vsotami osnovnega kapitala, s številom delavcev, z višino produkcije in podobno. Pripomniti moramo, da je rokopis nastal 1719 in da se nanaša na fabriko, ustanovljeno kmalu nato v Carlaau pri Gradcu.

Načrte smo tu omenili kot že precej razširjena »sociološka« opozorila na težave, ki jih bo družba vsekakor morala kmalu rešiti. Niso niti prva niti poslednja opozorila. Prva se pojavijo v naši družbi že vsaj deset let pred

⁹ Odstavki so kratek povzetek moje razprave Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov. Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 671 sl.

prvim projektom, poslednja tudi kakšno desetletje za pravo potjo v nebesa. Leta 1727 so kranjski deželni stanovi na svojem zasedanju, ko so govorili o varnosti v deželi, po koroškem vzorcu sklenili, naj generalno vizitacijo opravi milica, ki biva v deželi; posamezne vizitacije naj bodo vsak mesec. Berači naj se dodelijo domačim faram. Spreobrnjenci, odslovljeni vojaki in tisti, ki nimajo rojstnega kraja, naj delajo v Ljubljani, kjer se nabere več miloščine. Tisti, ki morejo kar koli delati, naj za svoje vzdrževanje delajo. Zanje naj se ustanovi fond ali cassa pauperum (ubožna blagajna). Viri zanje naj bi bile mesečne zbirke, pušice in darovanja ali »ofri« v cerkvah, prispevek od mesa, ki ga ljudje jedo v postu in podobno. Na deželi naj se organizira zbiranje žita za reveže. Siromaki na deželi in v mestih naj za vsako faro, kjer prebivajo, *tkejo platno in izdelujejo čevlje*.

Po letu 1730 je tudi merkantillist Rakovec zapisal misel, ki je bila takrat v Avstriji že dobro znana, da je namreč treba pohajkovalce in berače spraviti s ceste in jih strpiti v prisilne delavnice in vzgojevalnice, češ da je znak lenobe, če kje nimajo prisilnih delavnic in vzgojevalnic, in da je znamenje premajhne pozornosti do ljudi, ki so v stiski, kjer nimajo zastavljalic (montes pietatis); kjer ni sirotišnic, je to znamenje šibke ljubezni do bližnjega in do lastnih otrok.

* * *

V začetku šestdesetih let 18. stoletja je naporom državnih in deželnih oblasti uspelo, da je *produkcija v sirotišnicah in prisilnih delavnicah* le steklo v nekoliko širših okvirih. Toda po nekaj letih dela se je pokazalo, da v splošnem to ni učinkovito uvajanje ljudi v proizvodnjo, da zavodi ne bodo nikoli postali nekakšen stranski ali pomožen obrat določenega založnika, temveč da predstavljajo zgolj vzgojni prijem. Nekateri lastniki tekstilnih manufaktur so pritegnili zavode v proizvajalni postopek, toda mezd-nih odnosov, kakršni so veljali za manufakturo, tu niso mogli vzpostaviti, tudi kontrole niso mogli imeti nad tovrstnimi delavci, ker niso bili njihovi delavci, njihovi gojenci. Zato so jih drugega za drugim opustili in jih zalagali z delom bolj iz humanih razlogov. Velika izjema je Koroška.

Že leta 1754 je bilo ljubljanskemu magistratu dovoljeno, da je za vzdrževanje vzgojevalnice in prisilne delavnice pobiral na svojem ozemlju davek od komedij, od biljarda po kavarnah, od kegljanja po gostilnah, od plesalcev po vrvi, od marionet, od plesov, od kvartanja, končno tudi, da smeta dva meniha pobirati miloščino. Tedaj še niso omenjali, da se zavod vsaj delno vzdržuje s predenjem ali s podobnim proizvodnim delom.^{9a} Tudi vzgojevalnico in prisilno delavnico, ustanovljeno maja 1760 v Gradcu, imajo za zelo koristno zadevo zgolj zato, ker je povečala varnost v deželi.

Gojenci so bili kaj pisana družčina. Leta 1754 je bilo v ljubljanski vzgojevalnici 30 oseb. Med njimi je morala Mara Iskra ostati v zavodu pol leta. Vsak mesec so ji odmerili deset močnih udarcev s korobačem. Mate Iskra je tam ostal dve leti, bil je vkovan, obsojen na težka dela; mesečno so mu dali 15 udarcev. Marija Mihič si je prislužila šest let; prvi dve leti so ji naložili četrtletno po osem udarcev.¹⁰ — Poleti 1764 so pregledali graško vzgojevalnico in prisilno delavnico. V protokol so zapisali, da je v lazaretu, ki je do takrat opravljal funkcijo prisilne delavnice, bivalo 25 moških in žensk, »čeprav bi jih mogel sprejeti stopetdeset«; v to hišo so prišli tudi ljudje,

^{9a} AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, Zuchthaus, fasc. XLIV, 1755—1762, dalje ADK, I6 Kommerz, fasc. rd. št. 359, končno Zgodovinski arhiv mesta Ljubljane (ZALj), Cod XXI, 24, fol. 20.

¹⁰ AS, Komora in reozrepanca za Kranjsko, Zuchthaus, fasc. XLIV, 1755—1762.

ki so tihotapili tobak.¹¹ Vidimo dokaj nazorno, da so takšni in podobni zavodi imeli močno potezo zapora.

Leta 1762 beremo, da se sirotišnici v Ptujju in Gradcu že ukvarjata s fabrikaturnim delom. Leto dni pozneje so sporočili iz Ljubljane, da že obstaja načrt, kako bi vzgojevalnico uporabili za predilnico. Naslednjega leta se je zavod ponašal s tem, da se je vključil v manufakturno delo. Pri pre-sojanju glede »vključevanja« velja biti previden in zadržan. Vzgojevalnice so za krajši ali daljši čas sprejemale razne obsojence. Januarja 1767 je prišlo v Kostelu ob Kolpi do manjšega kmečkega upora. Oba glavna kolovodja so za tri mesece zaprli v ljubljansko vzgojevalnico. Ob sprejemu in odpustu so jima odmerili po 30 udarcev, dva manj izpostavljena upornika, ki sta bila v istem zavodu samo po en mesec, sta dobila po 15 udarcev.¹²

V začetku 60 let 18. stoletja so v Avstriji splošno poudarjali, naj sirotišnice služijo kot gojišča za manufakture in za razne poklice. Omenjeni graški zavod je imel spočetka težave zato, ker ni bilo v bližini nobene manufakture, ki bi zaposlila njegove gojence. Leta 1766, ko je bilo v graški prisilni delavnici 18 ljudi, so vzdrževanci že predli — linško volno! Istočasno je bilo v graški vzgojevalnici 43 oseb, ki so prav tako predle in tkale linško volno.¹³

V začetku 1763 so vpeljali predenje volne v Ptujju, skoraj sočasno tudi v Voitsbergu, v Laškem »in drugje«. Marca se je oglasil tudi Celovec z mislijo, da se more pripomoči k boljšemu načinu preživljanja ljudi zlasti z organiziranjem več predilnic. In res so dobili maja 300 gld za zgraditev predilnice v tem mestu. Toda predilnico so si mogli takrat zamišljati le v obliki — sirotišnice! Predračun za delo otrok v teh sirotišnicah-predilnicah je predložil sam Thys, znameniti celovski suknarnar, po rodu iz avstrijske Nizozemske. Pravzaprav so tu govorili 1765 o zgraditvi treh sirotišnic; prvo so začeli zidati 1767. Thys je spomladi 1764 sestavil »Tabelle des ouvriers qui travaillent à la manufacture des draps fins à Clagenfurt«, kjer trdi, da v celovski sirotišnici dela zanj 70 Korošcev in 4 Kranjci, dalje tudi v posameznih hišah na deželi in v mestih.¹⁴ Prav v tej deželi in prav v zvezi s Thysovo suknarno so se nenavadno močno trudili za ustanovitev predilskih šol in od 1765 do 1769 je oblast potrošila letno okoli 2000 gld prav v ta namen, a uspeha ni bilo pravega. Prišlo je tako daleč, da so celo dvoru prezentirali predilske težave, na kar so na Dunaju ukazali, da naj se vpeljejo predilske šole tudi s silo, če bo treba.

Leta 1769 je bilo v koroških sirotišnicah skupaj 249 otrok, od tega 90 v Celovcu, 24 v Velikovcu, 17 v Krki, 14 v Himmelbergu, 7 v Beljaku itd. Poročevalec ni pozabil dodati, da je to premalo, da bi zadovoljili potrebe Thysove suknarne po preji, in da tudi privatniki ne napreduje dovolj; zato da ni druge pomoči, kot da se ustanovi nova hiša za vojaške sirote, ki da naj bi imela 200—300 mladih gojencev.

Sirotišnice po mestih so predle za manufakture v neposredni bližini, le redkokdaj za oddaljenejše obrate (na primer v Gradcu za Linz). Ko citira poročilo iz 1766, da deluje najmočnejša štajerska tekstilna fabrika v mestu Fridbergu in da ima 40 delavcev, ne omenja, kje povsod ima svoje predice. Vsekakor jih v graških zavodih ni imela.

Vodstvo ljubljanske vzgojevalnice in prisilne delavnice je sredi junija 1769 že zapisalo, da fabrika (sc. Desselbrunnerjeva suknarna na Selu pod

¹¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315.

¹² AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, PP, K-2-1.

¹³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315, 357, 385.

¹⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 358. — Prim. tudi Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, str. 246—247.

Ljubljano) noče dati zavodu v prejo nobene volne več. Zato da se je zavod preusmeril na ožje tržišče, na ljubljanske mestne suknarje. Končno je usahnil tudi ta skromni vir zaposlitve in z letom 1771 je ostal zavod brez takšnega in podobnega dela.¹⁵

* * *

Sicer so v vseh takšnih in podobnih zavodih poskušali vpeljati predenje, toda prav sirotišnice in ubožnice za otroke naj bi privzele značaj *predilskih šol*.¹⁶ To moramo dobro razlikovati, ker so upali, da bodo prav doraščajočo mladino naučili predenja, s starejšimi ljudmi ali celo s kaznjenci niso uspevali. Na obračanje k otrokom je seveda bistveno vplival dvorni patent iz 1765 o predilskih šolah. Idejno izhodišče mu je bila zahteva kameralistov, da je treba vključiti v delo tudi otroke. Pričakovali so, da bo uspeh zelo velik. Septembra 1766 so v Ptujju ukinili invalidski dom; prepustili so ga prisilni delavci, da bi pripravili vagabunde in za delo sposobne berače h koristnim opravilom. Istočasno so sirotišnico preimenovali v predilsko šolo; ob septembrskem pregledu so v njej našli 25 invalidskih otrok, toda samo sedem jih je predlo. Istega leta je graška sirotišnica dajala streho 12 študentom, 179 dečkom in 73 deklicam (skupno 264 mladim osebam). Po načrtu naj bi predli, krtačili, rezali sukno in opravljali takšna dela, ki so v pomoč suknarnam. Zanje so načrtovali 7 ur spanja in 10 ur dela. Ostali čas naj bi bil namenjen okrepitvi, *delno tudi učenju branja in pisanja*. Načrtovalec ni pozabil pripisati, da bi otroci od osmega do šestnajstega leta starosti mogli dnevno zaslužiti z delom tri krajcarje; razliko bi krili s podporami itd. Ostrejši pogled v pravo stanje je priznal, da niso vsi otroci sposobni za delo. Nekateri so bili neurejeni, še več jih je bilo bolnih. Med bolnimi gojenci sta bila tudi 13-letni Jožek Tič in 11-letni Jožek Kogelnik. Naslednjega leta je bilo v graški sirotišnici le še 13 študentov, 112 dečkov in 51 deklic (skupaj 172 oseb), a 1771 je bila graška sirotišnica že v popolnem neredu, ekonomsko govorjeno, nerentabilna.

Leta 1765 so razpravljali na Dunaju o tem, kako bi pomagali tržaški sirotišnici in prisilni delavci iz dolgov in kako bi jo preobrazili v nekakšno ustanovo oziroma v kakršen koli institut, ki bi ga kdor koli usposobil za koristno delo; do nadaljnjega, so sklenili, naj bi si v Trstu pomagali iz zagate s pomočjo blagajne komercialnega urada.¹⁷

V slovenskem prostoru so sistematično govorili in pisali o predilskih šolah od 1767 dalje. Takrat so ustanovili kar vrsto takih šol, ki so bile v resnici veliko bolj poklicne šole kot vse dotedanje. Imenovanega leta so ustanovili podobne šole v Radgoni, Slovenski Bistrici, v Hertbergu in Feldbachu, dalje v Ljubljani, Zagorici, Kamnu in Novem mestu. Naslednjega leta je bilo na Dolenjskem že 11 predilskih šol (z novomeško vred, ustanovljeno 1766), leta 1769 celo 17 takih šol. Ptuj se je 1768 ponovno oglasil in se pohvalil, da so resnično osnovali predilsko šolo z otroki vojakov. Vsaj za šole v Slovenski Bistrici, Radgoni in Gradcu vemo, da so imele svoje predilske komisarje, ki so jim pripravili rekvizite in bili sploh faktorji (morda celo založniki v proizvodno-organizacijskem smislu besede); bistriški se je pisal Hülbert, graški Klun. Radgonska šola je bila v hiši meščanskega ki-

¹⁵ ZALj. Cod XXI, 24, Zucht- und Arbeitshaus Prothocoll ... den 24ten Feber 1769 ... bis 15ten Sept. 1771.

¹⁶ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 393. — Prim. Vlado Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, Zgodovinski časopis X—XI, 1956—1957, str. 122—153; dalje isti, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I, Ljubljana 1963, str. 153—159.

¹⁷ ADK, Zbirka rokopisov, rokopis št. 290, fol. 47.

rurga Mihaela Denhoferja. Vsekakor ni bila velika; imela je na voljo sobo ali dve.

Pri snovanju predilskih šol na Dolenjskem je imel veliko zaslug ljubljanski trgovec Bogataj. Najbolje je opisana predilska in tkalska šola v Celju. Ustanovil jo je Jožef baron Gallenfels, adjunkt celjskega okrožnega glavarstva, menda tudi okrožni podglavar. Njegova šola je začela z delom 10. marca 1767. Iz Istre je dobil 12 deklic, vendar je v splošnem imel v njej 30—35 otrok. Do 1771 se je izučilo okoli 250 otrok, po drugem podatku 127 predic in predilcev. Za to je skozi poltretje leto vzdrževal dva mojstra za tkanje, a predenja lanu so otroke učile domače učiteljice iz Laškega. Šola je imela osem statev, ki jih je baron kupil iz svojega denarja. Nameščena je bila v hiši mestne občine. Leta 1777 je šola še delovala. Komerčni konses je baronu Gallenfelsu povrnil stroške v višini 957 gld; dodal je še 1000 gld za napredek tkalstva.

Že septembra 1763 so na Dunaju ustanovili tovarno za kölnske trakove! Tja naj bi poslala Kranjska v uk nekaj ambicioznejših tkalskih pomočnikov. Oglasili so se trije kandidati: Matevž Barle iz Vodice, stanovski podložnik, star 26 let, potem Jurij Golob, kolovski podložnik, star 18 let, končno Anton Stržek, 19 let, šmarje, boštanjski podložnik. Odšel je samo Barle! Da bi se izučila izdelave trakov s pomočjo mule statev, sta odšla na Dunaj Primož Avsenik iz begunjskega gospostva in Primož Reš iz radovljiškega gospostva. Odšla sta spomladi 1764 in naj bi tam ostala tri leta. Ko sta prišla na Dunaj, sta spoznala, da jima je zelo težko, ker ne znata niti pisati niti brati, tudi nista obvladala nemškega jezika. Hotela sta se vrniti, vendar je prevladalo mnenje, naj le ostaneta na Dunaju, da se bosta kaj naučila.

Sorazmerno kmalu po letu 1770 so vzgojni zavodi drug za drugim opuščali predenje. Predilske šole so jih preživele, toda v splošnem ne za dolgo; na Koroškem so šle v zaton celo po letu 1773. Tipične strokovne šole so postale sploh del založniške proizvodnje, na primer Bogatajeva na Dolenjskem, Jabornigova v Tržiču, Ruardova na Jesenicah. Kar se tiče vzgojnih zavodov, je treba pripomniti, da že po svoji strukturi šole niso mogle postati del proizvodnega procesa, ker je bilo delo v njih del vzgojnega procesa. Vendar je misel na povezavo vzgojevalnica — proizvodnja živela dalje, saj se je celo 1802 oglasil graški knjigovez Hubegg, da želi organizirati usnjarsko manufakturo v bivši kasarni in da bi ta zgradba mogla istočasno uspešno služiti kot vzgojevalnica in sirotišnica. Prosil je tudi za predjem 10.000 gld: Rezultata kratko malo ni bilo nobenega.¹⁸

Odstavkov o predilskih in podobnih šolah ne moremo končati brez opisa svojevrstne strokovne šole, ki je vrh vsega bila prva taka šola v slovenskem prostoru. Novembra 1763 naj bi pričela v Ljubljani z delom — čipkarska šola, formalno ustanovljena 16. avgusta. Dejansko je učiteljica Marija Ana Seip »odprla« šolo maja 1764; zaradi premajhne uspešnosti so se njena vrata zaprla jeseni 1768. V začetku se je tu izučilo 30 deklet, pozneje samo še deset. V štirih letih in pol je učiteljica izšolala, po drugih vesteh, menda celo 200 učenk.

Suknarske in platnarske fabrike v slovenskem prostoru

Šolski primer za to, kako zelo je zaradi *pomanjkanja preje* mogla biti določena manufaktura razpršena, je omenjeni primer suknarne v Linzu ob Donavi. Ustanovili so jo že leta 1672. Ker je v teku desetletij izdatno po-

¹⁸ ADK, 16 Kommerz, fasc. rd. št. 418.

večala svojo proizvodnjo, je iskala nove predice vsepovsod, tudi v naših krajih. Poleti 1765 so na Dunaju nakazali direkciji linške suknarne rešitev njenih težav tako, da so ji sugerirali ustanovitev podružnice v Ljubljani predvsem zaradi treh prednosti: bolgarsko volno bodo transportirali po Savi, barvila po morju; mezde za prejo so na Kranjskem nižje; mogoč bo izvoz v Italijo.¹⁹ Linz je bil kljub legi ob Donavi oddaljen kraj in zato so bili nekateri transportni stroški višji.

V letih okoli 1766 so predli linško volno v graški prisilni delavnici. Dve leti pozneje so prišli na misel, naj bi si linška suknarna osnovala dve podružnici, glavno v Ptujju, manjšo v Gradcu. Ko so nato ustanovili v Ptujju predilsko šolo, so pooblaščenec linške manufakture res prišli v te kraje, da bi si ogledali razmere. Toda iz vsega tega ni bilo nič in Linz si ni ustanovil podružnice niti v naših krajih niti v Gradcu. Če bi vsaj eden izmed teh poskusov uspel, bi bila suknarna še bolj razpršena manufaktura.

Glede preje in predic je bil osrednji del slovenskega prostora daleč najbolj preskrbljen. Znana področja so bila: trikot Dovje—Tržič—Poljane nad Škofjo Loko—Dovje, široka ljubljanska okolica, ribniško-kočevska dolina.²⁰ Iz omenjenega trikotnika je izstopal Bled z okolico kot središče volnarstva, volnene preje. Dalje je zelo znano področje za predivo bila Ziljska dolina, vendar se tu in drugje predenje ni razvilo do te mere, da bi poskušalo tekMOVATI z Gorenjsko. Prav Ziljska dolina je predivo marno izvažala skozi Trbiž in Kanalsko dolino predvsem v beneško republiko. Kranjski deželni stanovni so po letu 1720 vse glasneje in vse česče protestirali proti izvozu surovine pač v imenu merkantilističnega gesla, da s tako trgovino odteka denar v tujino in da se s tem ovira napredek domače industrije; v bistvu je seveda šlo za to, da se zaščitijo in zaposlijo kranjske statve z razširitvijo nakupnega rajona. Stanovi so zahtevali, naj Korošci ponudijo prejo najprej sosedom Kranjcem in Štajercem, razliko naj zaslužijo z izvozom že izdelanega blaga. Zdi se, da so protesti zalegli in da so bile odkupne cene za predivo ugodne, kajti četrto stoletja pozneje (1751) so Kranjci uvozili iz Koroške kar 167 ton lanu, količino, ki je bila nekajkrat večja od tiste pred leti. Za tonno prediva so plačali od 216 gld do 261 gld, skupaj torej vsoto, ki se je gibala med 36.000 in 43.000 gld.²¹ Kolikor vemo do sedaj, je bila glede obeh kulturnih rastlin v slovenskem delu Štajerske na zelo dobrem glasu dolina Savinje približno od Mozirja do Laškega, prezreti tudi ne smemo široke okolice Slovenskih Konjic. Domnevamo, da je bila tu organizacija gojenja lanu in konoplje ter prodaje prediva, šibkejša od gorenjske organizacije. Morda ni bilo dovolj založnikov, morda pa so srednji deli Štajerske z Gradcem na čelu pokupili toliko te surovine, da je je primanjkovalo za razmah lastne industrije.

* * *

Rezultat dveh komponent, namreč velike propagande za razmah tekstilstva ter določene višine že akumuliranega kapitala, je bil ta, da je vzniknila primerna vrsta *novih tekstilnih manufaktur*, in to zlasti v šestdesetih letih 18. stoletja. Velik del le-teh je propadel že v naslednjem desetletju, ker jih ni utemeljila ekonomska računica. Eden izmed vzrokov za hitri propad nekaterih obratov je bil tudi v tem, da je bila kupna moč domačega tržišča še zelo skromna. To je izkusil že prej, že leta 1751, Du Tan, v Ho-

¹⁹ Viri v opombi 13.

²⁰ AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, XII, Fabriquewesen, sectio 4.

²¹ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28, dalje AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1751—1756, podatki pod datumom 2. XI. 1752.

za izključni ali privativni privilegij (sc. dokument, ki bi obratu zajamčil brezkonkurenčnost). Julija 1719 sèm res odpotoval in se oktobra vrnil v Trst. Ker ni bilo s privilegijem nič, sem volno zlahka prodal. Potem sem kupil ladjo. Z njo sem 14. septembra 1720 odpotoval z Reke na Sicilijo.²³

Direktna prosilca za privilegij Franc Rakovec in Milpacher sta bila odklonjena z motivacijo, naj raje počakata, da se bo pokazal učinek delovanja dveh suknarn, tiste v Celovcu in one v Gradcu. Prav leta 1719 so se namreč v Celovcu izrekli za obnovitev suknarne, ki ni obratovala že dvajset let. Če bi jo obnovili, bi jo konkurenca ljubljanske suknarne mogla še uničiti, kar seveda ni bilo zaželeno. Zato so prošnjo obeh Ljubljančanov odklonili. Koroški deželni stanovi, ki naj bi obrat obnovili, so se konec konca premislili in suknarno pustili v nemar.

Okrog 1725 se je oglasil meščan in trgovec na Reki Anton Bastanzi (po rodu iz Cenede), da je pripravljen postaviti ob Rečini tovarno za cenedsko sukno.²⁴ Do uresničitve ni prišlo, temveč so ga manj kot deset let pozneje poklicali v ljubljansko stanovsko suknarno za nekakšnega delovodjo (capo maestro).

Takšnih in podobnih poskusov utemeljevanja suknarskih in platnarskih tekstilnih obratov bi gotovo mogli naštet še nekaj, vendar nam gre veliko bolj za uresničene zamisli. Obrati, o katerih bomo že konkretno govorili v naslednjih odstavkih, so — po časovnem zaporedju nastajanja — naslednji:²⁵

Obrat	Leto ust.	Leto likv.
1. Stanovska suknarna, Ljubljana	1724	1803
2. Thysova suknarna, Celovec	1762	1805?
3. Morpurgova platnarna, Zagrad	1765	1770
4. Fanzoljeva platnarna, Ljubljana	1766	1767
5. Blagajeva platnarna, Boštanj	1766	1771?
6. Gentilejeva suknarna, Solkan	1767	1768
7. Lambergova suknarna, Kamen	1767	1771?
8. Müllerjeva suknarna, Ljubljana	1767	1771?
9. Pincherlejeva suknarna, Goričica	1768	1771?
10. Kornerjeva platnarna, Goričica	1769	1770
11. Jožefa Sticklberger, Celovec	1771	1777?
12. Morojeva suknarna, Vetrinj-Celovec	1788	
13. Borghijeva platnarna, Kanal	1786	1797?
14. Rössmannova suknarna, Zgoša	1795	1891?

Razpredelnica nima obrata, o katerem sicer viri govore, čeprav zelo pičlo, vendar ne moremo o njem reči nič določenega. Morda spada v vrsto poskusov, o katerih smo pravkar govorili, morda gre le za predilsko in tkalško šolo. Govor je namreč o platnarni v celjskem okrožju med leti od okoli 1762 do okoli 1764. Tudi sicer opazimo, da v razpredelnici ni zastopana vsa vzhodna polovica Slovenije. Neki poročevalec je leta 1770 zapisal: »Manufakture se zelo počasi in težko širijo tudi na [Spodnjem] Štajerskem. Ljudje se sprašujejo, kdo bo kupoval njihove izdelke.«²⁶ Za takšno stanje ni bila

²³ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXXI b, dalje Copia Lettere Dal 1732 sin'al 1737, str. 114 sl.

²⁴ Reški državni arhiv, Reka, Capitaneatus fluminense, Commerciale 1690—1776, omot 18, spis št. 122.

²⁵ Kolikor ni drugače označeno, temelje naslednji odstavki na virih v ADK, Ió Kommerz, fasc. rd. št. 397, 437, 438, 439. — Literatura: za ljubljansko suknarno moji Začetki . . . Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 671 sl., z nadaljevanjem v Zgodovinskem časopisu IX, 1955, str. 62 sl.; za celovško Thysovo suknarno Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 245—246, za Morojevo suknarno ibidem, str. 248—249; za splošni pregled Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968 (Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije, 14), France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem, Kronika XVII, 1969, str. 85—91.

²⁶ ADK, Ió Kommerz, fasc. rd. št. 418.

kriva samo šibka kupna moč tržišča, ampak tudi — kot je štiri leta prej ugotovila komerčna komisija za mariborsko okrožje — pomanjkanje podjetnikov z velikim kapitalom. Podobne razmere so prevladovale tudi v celjskem okrožju. Iz tega sledi, da je potekala akumulacija kapitala v velikem delu vzhodnega slovenskega prostora še vedno dokaj počasi.

1. Na čelu razpredelnične skupine tekstilnih obrátov je suknarna v Ljubljani, ki so jo utemeljili kranjski deželni stanovi na osnovi privativnega privilegija. Čeprav so stanovi gospodarili — kot smo videli — z veliko količino družbenih sredstev, tudi finančnih, in so ti zemljiški gospodje imeli v lasti še svoja privatna posestva, niso znali voditi suknarne. Sicer so želeli, da bi jo upravljal merkantilist Rakovec, toda ta je odstopil od namere, da bi jo vodil, ker je zaslutil spletko, ki so jih kovali njegovi nasprotniki. Célo desetletje je bil obrat brez profesionalnega ekonomista in šele 1747 je prešel v privatne roke ljubljanskega trgovca in menjalca Friderika Weitenhillerja.²⁷ Še bolje je obrat prosperiral po 1762, ko sta ga prevzela družabnika in trgovca Jožef Desselbrunner in Valentin Ruard.

Dokler je bila suknarna stanovska, ni teklo nikdar več kot osem statev, na katerih je tkalo pač 16 pomočnikov. Leta 1726 so izdelali 101 kos cenedskega sukna v skupni dolžini 2141 metrov. Dve leti pozneje se je proizvodnja dvignila na 656 kosov v skupni dolžini okoli 14.000 metrov. Weitenhillerjeva proizvodnja se je v glavnem sukala okoli številke 1000 kosov v dolžini 25.000 metrov, vendar je šla krivulja proizvodnje v smer navzgor. Taka proizvodnja je seveda dokaz za to, da je tržišče vse bolj povpraševalo po izdelkih, ker se je pač finančno krepilo. štiri ali pet let po tistem, ko sta suknarno priposestvovala Desselbrunner in Ruard (ta je kmalu izstopil iz družbe, ker je 1766 kupil jeklarno na Savi pri Jesenicah), se je pokazala naslednja zelo povoljna podoba: pomočnikov 31 po številu, vajencev 12, predic 550 do 600; kar 24 statev je proizvedlo prek 1700 kosov sukna. Pri istem številu statev se je proizvodnja vzpenjala takole: leta 1768 kar 2770 kosov, leta 1769 celo 3053 kosov (število predic 895). Leta 1770 se je pokazal krajši zastoj oziroma padec proizvodnje. Vsaj v desetletju 1780—1790 so povprečno izdelali 3400 kosov sukna v skupni dolžini okoli 80.000 metrov volnenih tkanin.

2. Drugo veliko suknarno, vendar za fina sukna, je utemeljil v Celovcu Ivan pl. Thys, trgovec s suknom, ki ga je dunajski dvor povabil iz Eupena v današnji Belgiji (takratna avstrijska Nizozemska). Ker je bil dvorni protežiranec, je užival bonitete, kakršnih niti ljubljanska suknarna niti drugi podjetniki v Notranji Avstriji niso bili deležni. Proizvodnja je polno stekla 1764 kar s 16 holandskimi statvami, z 19 mojstri (od tega 9 Nizozemcev) ter 61 pomočniki (od tega 24 Nizozemcev). S predicami vred je za Thyasa delalo 297 mezdnih delavcev. Proizvodnja se je med léti 1764—1770 sukala okoli števila 3720 kosov (okoli 90.000 metrov) finega nizozemskega sukna. Bila je torej večja kot Desselbrunnerjeva proizvodnja. Toda ljubljanski obrat je imel prednost, ki je celovski ni nikoli dosegel: veliko število cenenih predic. In to je bila takrat bistveno pomembna prednost. Če odštejemo pri Thyasu vse mojstre, pomočnike in druge profesionalne delavce od skupnega števila, vidimo, da je zanj predlo komaj kaj več kot 200—210 predic, torej več kot štirikrat manj od Desselbrunnerjevega števila predic. Zato bomo razumeli,

²⁷ Weitenhiller je že 1734 želel prejeti izključni privilegij za to, da bi 15 let smel na Kranjskem izdelovati v svoji fabriki škarje in nože (AS. Raigersfeldov arhiv, fasc. III). Leta 1766 je nam že znana Temišvarska trgovska kompanija organizirala v Bakru platnarno in jo tri leta pozneje prodala Weitenhillerju. Po njegovi smrti jo je vodil Jožef Zorc do 1781, ko se je delo ustavilo (Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća. Izbor gradje priredila dr. Miroslava Despot, Zagreb 1957. Na izvorima historije, sv. 3, str. 17). — Varianto o prevzemu platnarne na račun terjatve do Temišvarske kompanije prim. Ivan Slokar, Ljubljanska suknarna, Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 71. — Pozneje jo je baje Borghi preselil v Kanal ob Soči.

4. Oswald Fanzoi oziroma družba Oswalda in njegovega očeta Jakoba je dobila dovoljenje za obratovanje manufakture, ki naj bi izdelovala platno boljših vrst, tako imenovano povoščeno in pečatno platno, in dežnike, vse s pomočjo bolonjskega mojstra. Proizvodnja je stekla v Ljubljani proti koncu poletja 1765. Sodobniki so vedeli, da iz fabrike ne bo nič, ker je celo parcela, kamor sta želela postaviti svoj obrat, predraga zanj, ker pač nimata prav veliko kapitala.²⁸ Številke o proizvodnji nas presenečajo, saj je z neprimerno manjšim številom delavcev skoraj držal korak s tradicionalno ljubljansko suknarno: leta 1766 je s tremi mojstri in petimi vajenci proizvedel 1989 kosov specialnega platna, naslednjega leta skoraj z istim številom delavcev kar 2242 kosov enakega platna. Vse številke nas torej prepričajo, da je Fanzoi drugje izdelane kose platna v svojem obratu le barval, apretiral in sicer plemenitil. Dodatni podatek, da je septembra 1766 prejel tako imenovani prosti potni list, ki mu je dovoljeval, brez plačila mitnine uvoziti v Ljubljano letno prek 23.000 metrov raznih vrst platna iz vseh dednih dežel, potrebne surovine in razno orodje, nas dokončno prepriča o tem, da je bil Fanzoi le barvarski in apreterski mojster, nič drugega.

5. Pestrejša je podoba tkalnice platna za jadra ali jadrovine Ivana grofa Ursinija pl. Blagaja v Boštanju pri Grosupljem. Pri Ursinijevi fabriki gre pravzaprav za kombinacijo nekaj grofovih in nekaj tržaških statev, združenih v eno podjetje. Grof je namreč s svojimi statvami izdelal nekaj kosov platna že poleti 1766. Prav takrat sta poskušala podobno platnarno za jadrovino organizirati tudi brata Bozini v Trstu, a nista uspela. Zato sta dala grofu na voljo del mojstrov, potrebno orodje in bolonjsko konopljo. Prav medsebojni dogovor, da si bosta obe strani točno delili na pol dobiček in izgubo ter uradno mišljenje komerčnega konsesa, da sta prava fabrikanta oba brata, nas prepriča, da gre tu za družbo, kjer je grof nosil le firmo in dal na voljo predice, tehnične in trgovske posle sta prevzela nase Bozinija. Če je podjetju uspelo uvažati lan in konopljo brez carine, ne vemo, da pa je izdelke nameravalo izvažati v Trst in prek njega v svet ter da je namero uresničilo, vemo. Prav to dejstvo nas navaja na sklep, da sta bila brata trgovca ali vsaj zelo tesno povezana s trgovci na velike razdalje. In da bi fungirala kot založnika, kot čista založnika, če ne bi bila z Ursinijem ena družba. Nepričakovano se 1785 pojavi vest, da izdelujeta v Trstu platno za jadra dve manufakturi, Sinibaldijeva in Bozinijeva.²⁹ Torej se je vsaj eden izmed bratov obdržal, še več, kar osamosvojil. Osamosvojil se je pač zato, ker je Blagajevo podjetje propadlo. Dokler ni razpadlo nekje v letu 1771, je bilo kar opazno podjetje. V letih 1767 do vključno 1770 je imelo 1—2 mojstra, 3—10 pomočnikov in 6—11 statev; vajenec je bil ves čas en sam. Proizvodnja je nihala takole: 230 kosov jadrovine — 140 kosov jadrovine in 21 kosov tronitnika — 136 kosov jadrovine in 16 kosov finega platna — 175 kosov jadrovine in 40 kosov dvonitnika. Vsaj leta 1770 je obrat potrošil 4872 kg lanu in konoplje.

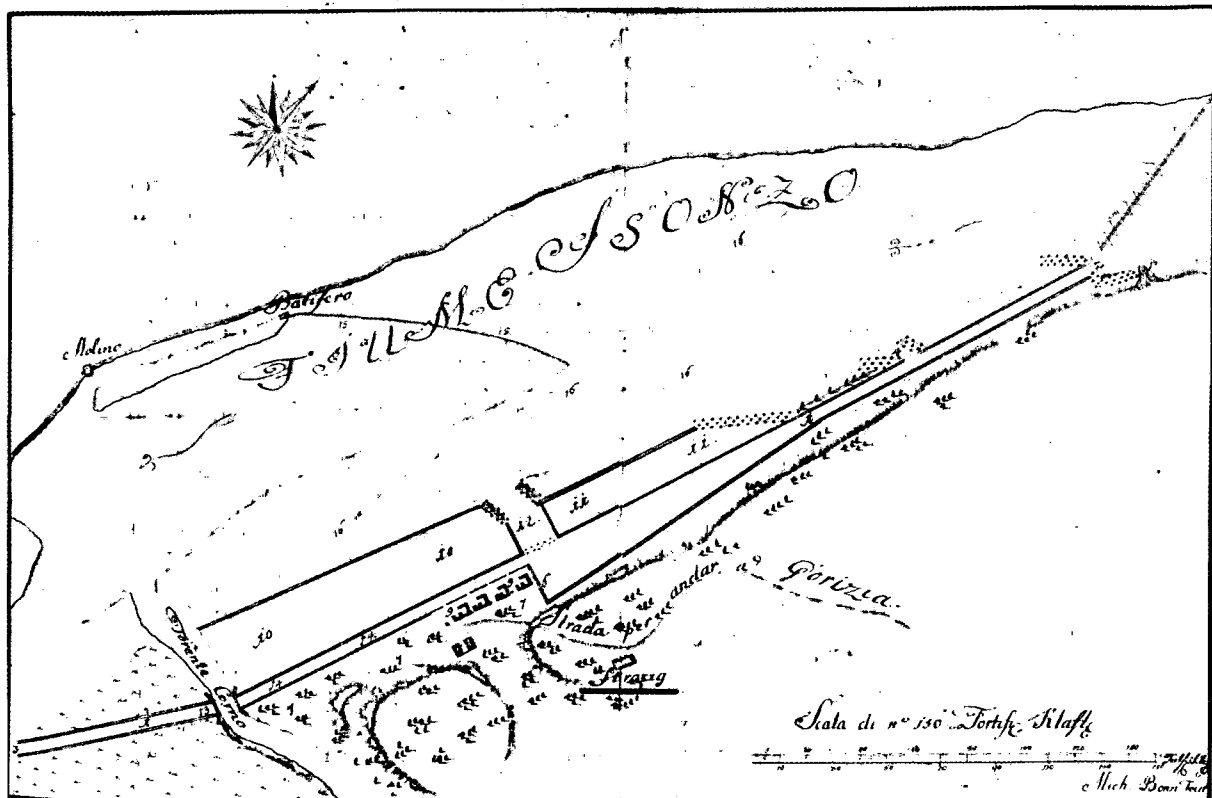
6. Solkanska manufaktura sukna in flanele je pričela z delom marca 1767 s 5 statvami. Lastništvo nas nekoliko spominja na razmere v Blagajevi boštanjski platnarni: kot idejnega začetnika in nosilca firme navajajo Ventura Menaseja Gentilleja, kmalu nato kot lastnika Franca barona Taccoja, Gentilleja le še kot inšpektorja in direktorja.

7. Naslednji grof, ki je vstopil v poslovni svet, je bil Franc Adam Lamberg s Kamna pri Begunjah. Omejil se je na navadno sukno in drugo vol-

²⁸ ADK, Iö Kommerz, rd. št. 393.

²⁹ ADK, Iö Kommerz, rd. št. 419.

neni blago. Ker je bil član komerčnega konsesa v Ljubljani, kjer je gotovo dobil spodbudo za svojo namero, in ker je imel na svojem gospostvu dovolj predic in tkalcev, mu ni bilo težko organizirati ostreje začrtani založniški obrat in ga vzdrževati vsaj nekaj let. Zaposloval je mojstre, pomočnike, vajence, predice, barvilce in česalce. Leta 1768 je pričel z velikim poletom; saj navajajo številke kar 101 zaposlenega (na primer 15 pomočnikov in 76 predic ter 23 statev), potem je šlo vse hitro navzdol: leta 1769 se omenja en sam mojster in 56 pomočnikov (statev 26), leta 1770 komaj 46 delavcev: 22 predic in 15 česalcev ter 6 pomočnikov (statev 8). Temu primerno je nazadovala tudi proizvodnja: 143 kosov sukna srednje kvalitete — 66 kosov volnenega sukna in 66 kosov polvolnenega sukna — 37 kosov raševine in 24 kosov polvolnenega sukna. Prav leta 1770 so potrošili 224 kg preje in 616 kg volne. Vse kaže, da je bila zgolj grofova avtoriteta prešibka, da bi mogla obdržati zase vse kmečke statve in proste necehovske mojstre, ki so delovali na ozemlju njegovega gospostva. V poslovnih zadevah ni šlo več za grofovo avtoriteto, temveč za ekonomske momente; konkurenca mu je razbila njegovo založniško podjetje že v letu 1771.

Slika 3. Načrt o regulaciji Soče pri Stráčicah blizu Gorice iz leta 1765. Ob cesti, ki je vodila od štirih žag na levem bregu (št. 9) v Gorico, je vrisana manjša stavba in pripis Stracig (fonet. Stráč'ce), ki smo ga namenoma podčrtali. Sicer pa pomenijo številke: 1 — nova gradnja kanala; 10 — dvignjeno skladišče za deske; 11 — skladišče za drva za kurjavo; 13 — mostič prek potoka Kóren. Načrt, ki ga je v fortifikac. klaftrah narisal Mihael Bonn, hrani Arhiv dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura H 65/1. Karta je bila prvotno del spisov prav tam, fond Innerösterr. Kommerz, fasc. rd. št. 394 (ovoj z napisom »Regulacija Soče«)

8. Ko se je 1767 pojavil v Ljubljani Sas Avgustin Henrik Müller, ki je obvladal izdelavo finih volnenih izdelkov ter sukna iz kamelje dlake, je že bilo nekoliko prepozno, ker je celovski Thys že vsaj štiri leta proizvajal fina sukna, ki so zadoščala vsem potrošnikom takega blaga v več kot samo slovenskem prostoru. Tržišče je bilo za Müllerja preozko in kmalu po 1770 se je podjetnik odselil. Ves čas je imelo podjetje skromen obseg: enega mojstra in 3—4 pomočnike, 20 predic, po enega vajenca, doplirerja in česalca; na štirih statvah so proizvedli 1769 le 22 kosov pliš-žameta in 18 kosov castisa, naslednjega leta 18 kosov pliša in 5 kosov dvostranskega pliša. V tem letu so potrošili komaj 196 kg volne in nekaj kamelje dlake. Ker se je Müller naselil v Ljubljani, je tudi predice našel v Ljubljani ali vsaj v neposredni bližini. Po vsej verjetnosti je moral predice šele naučiti, kako se prede kamelja dlaka. Če bi se delo obneslo, bi obrat bil gotovo znatna novost za naše kraje.

9. Decembra 1768 je pričel z delom v svoji suknarni v Goričici pri Mirnu Izak Rafael Pincherle. O sebi je trdil, da je bil sicer rojen v Gorici, da pa so ga vzgajali med tovarnami v Cenedi, a se je 1767 vrnil v Gorico in decembra istega leta pričel na svoje v Goričici. Iz Cenede je pripeljal 60 delavcev, ki jim je tu v Goričici zaradi pomanjkanja dela (problem tržišča!) grozil odpust. Leta 1769 — ko je že bil lastnik čistilnice sladkorja — bi skoraj ustavil delo v suknarni, če je ne bi prevzel ambiciozni Franc baron Tacco, ki se 1770 citira kot lastnik suknarne v Mirnu. Naslednjega leta že ni nobenega glasu več o imenovanem obratu.³⁰

10. O njegovem sosedu Andreju Kornerju vemo še zelo malo. Znano nam je samo to, da je organiziral svojo platnarno v Goričici aprila 1769 in da je proizvodnja tudi dejansko stekla. Obljubljal je letno produkcijo 200 kosov, a ga statistiki iz leta 1770 ne omenjajo več.

11. Enako slabo smo poučeni o celovski tovarni tiste boljše vrste platna, ki so mu rekli povoščeno platno. Sredi leta 1771 jo je v tem mestu utemeljila Jožefa Sticklberger. Zanj so delali tkalci v Celovcu, pri Gospe Sveti, v Rožeku in Brežah. Vse kaže, da je bil v Celovcu le osrednji obrat (= tovarna) z vodstvom. Podjetnica ni uspevala, zato je zaprosila za podporo, a so jo odklonili.³¹

12. Thysov obrat je dobil močno konkurenco v suknarni, ki sta jo ustanovila 1788 brata Moro v veliki stavbi opuščene cistercijskega samostana v Vetrinju, potem ko sta že tri leta po malem proizvajala v Celovcu. Za Moroja so predle predice v Vetrinju in okolici ter v Zgornjem in Spodnjem Rožu. Ker jima to ni zadoščalo, sta zaposlila še predice v bohinjsem kotu; za Vetrinj so le-te predle več kot deset let. V začetku 19. stoletja se je manufaktura povečala za obrat v Celovcu. V letih okoli 1838, ko Thyssa že ni bilo več kot trideset let, je obrat proizvedel povprečno po 1000 kosov finega sukna in nekaj sto kosov kašmira. Okrog 1850 je firma zaposlovala nekako po 350 delavcev in je svoja proizvodna sredstva sproti in neprestano modernizirala, tako da je počasi prešla v tipično fabriško organizacijo proizvodnje.³²

13. Tržaški trgovec Franc Borghi je pričel z delom v svoji platnarni v Kanalu ob Soči leta 1786. Domnevali so, da manufaktura v bistvu izhaja iz reške ali da je ostanek tistega obrata, ki ga je temišvarska kompanija utemeljila v Bakru, pa je pozneje prešel v privatne roke. Poznavalci so

³⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 421.

³¹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 250. — Za njene tkalce prim. ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

³² Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 248—249.

trdili, da tovarna ni nova in da tudi bodočnosti nima. Trговец je namreč že septembra 1786 prejel 10.000 gld predujma proti hipoteki.³³ Vendar se je platnarna držala več kot deset let in poročila iz leta 1796 trdijo, da še proizvaja, a da obresti od posojila ne more več plačevati in da lastnik prosi za odlog.

14. Anton Rössmann se je zasidral 1795 s svojim podjetjem v Zgoši blizu Radovljice, torej v kraju, ki je bil kar v središču tradicionalne domače tekstilne proizvodnje. Delovne sile mu ni manjkalo; imel je 80 delavcev, za število predic še ne vemo. Morda je za naslednjega lastnika Janeza Rössmanna, delalo več sto predic, sicer ne bi mogel podjetnik že v 40 letih 19. stoletja izdelati 1000—1400 kosov sukna. Navadno volno so mu predle v teh letih predice še na klasični način, boljše so že predli na strojih. Kaj več o teh strojih nam še ni znano. Tkali so seveda tudi okoliški tkalci, izdelane kose je Rössmann v svojem osrednjem obratu le apretiral (barval, kosmatil, stiskal).³⁴

S tem smo končali opis fabriških ali centraliziranih tekstilnih manufaktur, ki so temeljile na predelavi surovin kot so lan, konoplja in volna. S številkami, ki smo jih navajali o delavcih in proizvodnji, smo se hoteli na neki način približati strukturi teh obratov (delitev dela, šibkejša ali močnejša povezava založniškega obrata, bolj ali manj razpršene manufakture iz sektorja »samostojni obrati«). Z letnicami utemeljitve in likvidacije smo hoteli opozoriti — imenujmo pojav s temi besedami — na umetno ustvarjeno gostoto tekstilnih obratov v letih 1765—1770, z navajanjem krajev, kjer so obrati delovali, pa smo šli za tem, da dobesedno s prstom pokažemo na naravni tekstilni pas v slovenskem prostoru: ne glede na kmečke statve je bil področje intenzivne proizvodnje tekstila ozki pas osrednje Slovenije (Ljubljana, Zgoša, Vetrinj, Celovec). Kar je prostora vzhodno in zahodno od njega, nima večje industrijskozgodovinske veljave; vsekakor je bila zahodna stran razgibanejša od vzhodne. Tu se za čas 1762—1764 omenjata le platnarna v celjskem okrožju in poskus iz leta 1801, ki se ga je lotil absolvirani jurist Franc Mulej s tem, da je prosil za dovoljenje, za koncesijo, da bi smel v Ptuj utemeljiti suknarno. Razen prošnje ni Mulej napravil ničesar drugega.³⁵

Določeno pozornost naj posvetimo samo še izvozu suknenih izdelkov kot nekakšnemu merilu glede intenzivnosti proizvodnje. Po vsem, kar vemo o tekstilni industriji, nismo prav nič presenečeni, ko beremo, da je največ tudi volnenih izdelkov izvažala prav Kranjska in sicer skoraj vse skozi Trst. Znamenite bilance navajajo naslednje vrednosti (v goldinarjih):

Dežela	1760	1761	1762	1763
Moravska	11.318	18.734	23.686	21.196
Kranjska	10.032	9.925	7.685	10.961
Tirolska		1.529	3.481	11.637
Avstrija		1.231	2.204	4.653
Češka		1.704	3.731	70
Avstr. Šlezija		2.100		
Štajerska	473	801	868	585
Koroška	226	585	390	195
Skupaj	22.049	36.609	44.249	49.297

³³ AS, Gubernijski arhiv, fasc. 1787—1795, 43.

³⁴ Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, str. 12—13, dalje Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, V Kranju 1970, str. 298—314.

³⁵ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

Če pustimo ob strani Moravsko, vidimo, da je bila Kranjska pri izvozu suknenih izdelkov kar precej ekspanzivna. Preseneča hitri vzpon Tirolske, medtem ko je Koroška verjetno povečala svoj izvoz po utemeljitvi Thysove suknarne. To bomo mogli prepričljivo dokazati pač takrat, ko bomo k študiju izvoza pritegnili nove dokumente. Sicer moramo pri Koroški vedno poudarjati, da je njen izvoz tekel po Kanalski dolini in da so tržaški podatki zanjo zelo relativni, medtem ko za Kranjsko niso. Izdelki srednje Koroške so resda potovali prek Ljubeljskega prelaza, zlasti tisti, ki so bili namenjeni prek Trsta v vzhodni bazen Sredozemskega morja, toda kar je bilo namenjeno v beneško republiko, je potovalo po Kanalski dolini.

Dolgo časa so bile dolžine izdelanih kosov tkanin različne. Vsaka dežela, da, posamezni deli dežele in celo posamezni obrati, so določali obseg izdelanih kosov po svojih merilih oziroma merah. Šele odredba iz leta 1768 je določila, da mora kos blaga meriti najmanj 20 dunajskih vatlov ali 15,5 metrov in da mora imeti fabriški znak ter pisмено potrdilo od krajevne gosposke.³⁶ Javnopravno priznane manufakture so se teh norm držale; kmečki tkalci so še pod konec 18. stoletja določali dolžino kosa kar po svoje v duhu tradicije.

Večina podjetij — ne glede na industrijsko panogo — ni dovoljevala, da bi delavci spali v obratnih prostorih. Steklarne so postavile posebne lesene hiše za mojstre in druge profesionalce. V rudnikih in fužinah sploh ni bilo mogoče prebivati; rudarji železove rude v gorenjskih hribih so prenočevali v bivališčih, ki so bila bolj podobna lopam kot hišicam. Izjema so bili le nekateri obrati tekstilne stroke. Leta 1732 je Franc Rakovec-Raigersfeld predlagal svilarni v gradiščanski Fari, v katerih delovnih prostorih naj uredi skupna ležišča; če bi jih bilo še premalo, je svetoval postaviti eno ali več barak kar med obratnimi objekti.³⁷ V stanovski suknarni na Selu pod Ljubljano so vsaj od 1727 dalje samski kvalificirani delavci, na primer vsi tkalci, spali v sobah, kjer so čez dan delali. Poročeni kvalificirani delavci so imeli v tovarni ločene sobice. Nekateri so imeli kar privilegiran položaj: barvarski mojster, ki je tudi imel stanovanje v fabriki, je smel rediti kokoši, dve kozi in štiri konje; omislil si je dalje skromen vinotoč, ki ga je pa moral kmalu opustiti. Enako je organiziral vinotoč v suknarni tudi inšpektor Kunčnik; po določenem krajšem času je moral prav tako zapreti lokal.³⁸

* * *

Vprašanja o finančni moči podjetnikov se ne bomo lotili iz direktne smeri, temveč iz posebnega zornega kota, ki ga tu imenujemo *subvencioniranje manufaktur*. Ta oblika propagande za razmah zlasti tekstilne industrije je bila tipična za šestdeseta leta 18. stoletja, torej za čas, ko so delovali komerčni konsesi najintenzivneje. Kajti ena izmed njihovih osnovnih dolžnosti je bila, deliti podpore, predujme, subvencije vsem, ki so se odločili za utemeljitev manufakture, niso pa imeli dovolj lastnega kapitala. Kolikor je šlo za večje vsote, so bili konsesi dolžni, posredovati prošnje na višje instance, tudi na dvor. V navedenem desetletju je bilo podeljevanje subvencij sestavni del merkantilistične ali narodnogospodarske politike državnih oblasti in kdor je znal to obrniti sebi v prid, je bil deležen prav impozantnih vsot. Terminus 'obrniti sebi v prid' je imel dvojni izvor. Prvi je bil

³⁶ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 379 d. — Franc Rakovec-Raigersfeld je že 1732 zapisal, naj bi bili izdelki domačih manufaktur vsi opečateni, da bi se razlikovali od tujih izdelkov, ne pozna pa še zahteve o enotni dolžini (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXVI, ostanek nekega dnevnika, str. 7).

³⁷ AS, Raigersfeldov arhiv, knjiga Copia Lettere Dal 1732 sin'all 1737, str. 39 sl.

³⁸ Prim. moje Začetke suknarne, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 682—684.

subjektivnega značaja: kdor je bil blizu dvora ali funkcionar državne administracije, je laže uveljavil zahteve po subvenciji. Drugi je bil objektivnega značaja: dvor se je odločil, da bo državo rajoniral in pospeševal tisto industrijo, ki je bila za določeno deželo vodilna. Zaradi obeh momentov so levji delež pri subvencijah pobrali prav češki, spodnjeavstrijski in še posebej dunajski podjetniki. Od sredine 60 let so letno potrošili za subvencioniranje industrije 50.000—80.000 gld. Iz dolge vrste podpor bomo tu navedli samo nekaj primerov. Češki grof Waldstein je 1764 prejel kot posojilo 10.000 gld, dve leti pozneje neka češka manufaktura isto vsoto, Privotova češka bombažna industrija 30.000 gld, brnski fabrikant Köfiller skupaj 37.000 gld, grof Starhemberg 30.000 gld, leta 1770 Känel 30.000 gld, Clary celo še leta 1772 za čipkarstvo na Češkem 12.000 gld, — itd.³⁹

Ne trdimo, da ni tekstilne in druge industrije v slovenskem prostoru nihče podpiral, to ne, samo podpore so bile redkejšje in manjše, pač v pravem sorazmerju s prošnjami. Politika države je resda temeljila na merkantilističnih maksimah (pomnožiti industrijske obrate, okrepiti izvozno trgovino in podobno), toda rajoniranje je določilo, naj češka nadomesti izgubo Šlezije, kar je z drugimi besedami pomenilo, naj se forsira industrializacija Češke, Moravske, itd. Notranjeavstrijski komerčni konsesi so podpirali svojo industrijo, da, toda večjih finančnih sredstev niso imeli na voljo; hitro so izčrpali odmerjene vsote in včasih napotili kandidata s prošnjo — na Dunaj, kjer je že bilo prosilcev več kot dovolj in vsak je bil »tehtnejši« od prejšnjega.

Politika subvencioniranja je šla prvenstveno za tem, da pospešuje tekstilno industrijo. V tem se Avstrija ni prav nič razlikovala od drugih držav v Evropi, kjer so prav tako forsirali tekstilno industrijo kot eno izmed osnovnih industrij; ki je mogla zaposliti velike množice ljudi. Druge panoge so bile še dalje precej navezane na svoje zmogljivosti in na svoja finančna sredstva, na primer rudarstvo in fužinarstvo, steklarstvo, papirničarstvo, usnjarstvo, itd. Zato tudi vidimo, da so v 60 letih vznikale tekstilne manufakture najpogosteje, druge fabrike znatno manj ali sploh ne. Zato ne, ker v danih razmerah še ni bilo potrebe po njih, na primer tovarne za klej, fabrike za milo, razne druge kemične tovarne in podobno.

S tem, da smo izbrali 17 primerov prošenj za subvencijo iz slovenskih krajev, smo najbrž zbrali skoraj vse reflektante ali vsaj ogromno večino. Sicer vseh prošnikov niti ne potrebujemo, ker nam gre le za primerjavo med že navedenimi vsotami in našimi subvencijami in za sklep, ki sledi iz tega: v čeških primerih gre za obrate, ki so že delovali in so bili kar velike manufakture, v naših primerih za komaj nastajajoče manufakture manjšega obsega; izjema je le suknarnar Thys iz Celovca, o katerem smo že zapisali, da je bil dvorni protežiranec. Razpredelnica nam pove naslednje:

Podjetnik	Leto	Kraj	Vsota	+ Odo- breno — Odklo- njeno ? Neznano
Jernej Čebul	1750	Ljubljana	20—25.000 gld	—
Baron Herbert	1761	Celovec	6.000 gld	+
Kor. dež. stanovi	1763	Celovec	3.000 gld	+
F. L. Eichhorn & Co	1764	Celovec	30.000 gld	+
Leopold Bogataj	1765	Ljubljana	4.000 gld	+

³⁹ Karl Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860 — Erster Band, 1740 bis 1798, Leipzig 1907, str. 132, opomba pod črto.

Podjetnik	Leto	Kraj	Vsota	+ Odo- breno — Odklo- njeno ? Neznano
Jurij Zanetti	1765	Ljubljana	2.000 gld	+
Anselm Morpurgo	1765	Gradiška	3.500 gld	+
Ventura M. Gentile	1767	Solkan	200 duk	?
Izak Raf. Pincherle	1767	Goričica	5.000 gld	—
Jožef Harmann	1769	Ljubljana	1.000 gld	—
Jožefa Sticklberger	1771	Celovec	300 gld	—
Ivan pl. Thys	1775	Celovec	100.000 gld	+
Andrej Marinič	1785	Podravlje	1.500 gld	—
Vdova Cerar	1786	Ljubljana	?	?
Franc Borghi	1786	Kanal o./S.	10.000 gld	+
Anton Silva	1790	Ljubljana	5.000 gld	—
Jurij Hayderer	1808	Celovec	5.000 gld	—

Iz severnega dela slovenskega prostora je prejel izrednih 100.000 gld Thys v času, ko se je zaradi pomanjkanja predic znašel v veliki zagati; subvencija naj bi mu omogočila najti predivo za vsako ceno. Oblast je načelno subvencionirala vedno le podjetja, ki so pričela proizvajati tako vrsto blaga, ki se je do takrat ali uvažalo iz tujine ali ga v tisti deželi habsburške krone še ni nihče proizvajal. Ker niso bila niti nova podjetja niti niso proizvajali nove vrste blaga, so zavrnili Pincherleja, Harmanna, Mariniča in druge. Harmanna so odklonili z motivacijo, da Ljubljana pač ni primerna za svilo. Čebul je poglavje zase; verjetno so ga pustili pasti že na ljubo politike, ki se je izkristalizirala nekako petnajst let pozneje in ki jo imenujemo politika gospodarskega rajoniranja države. V čebulovem času so namreč že forsirali proizvodnjo svilenih tkanin na Goriškem in na Dunaju. Kar je bilo svilarstva v vmesnem prostoru, je bilo nezaželena konkurenca, za katero bi bilo bolje, da bi je ne bilo.⁴⁰ Nihče ni rekel dobesedno tako, toda ko je temu res velikemu in imenitnemu svilarskemu podjetju, ki je bilo znano daleč naokoli, predla trda, so vsi dvignili roke in pri tem obžalovali, da propada.

Gospodarskopolično opredeljevanje fabrik

Na začetku 18. stoletja, ko si je merkantilizem šele utiral pot, je državna oblast uvedla v pospeševanje industrializacije nov element s tem, da je posameznim obratom podelila na njihovo prošnjo tako imenovani *izključni ali privativni privilegij*. Ta dokument ni posegal v organizacijo dela in proizvodnega postopka, tudi ni reševal vprašanj osnovnega in investicijskega kapitala. Lastniku je nudil le določeno protekcijo, zaščito, s tem, da v teku določenega časovnega obsega ni smel nihče v deželi utemeljiti obrata s prav takšno proizvodnjo, kakršno je imel zaščiteni obrat.⁴¹ Slaba stran dokumenta je bila v tem, — če ga vrednotimo z očmi podjetnika, — da je nosil v sebi element začasnosti (»... podeljujemo privativni privilegij za deset let, za dvajset let, za petindvajset let...«), dobra v tem, da je zaradi protekcije vabil podjetnike k ustanavljanju takih podjetij, ki jih ali v vsej državi ali v določeni deželi še ni bilo. Privativni privilegij je še jamčil nedotakljivost

⁴⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 428. — Za Thysovih 100.000 gld prim. še Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 247. — O lastniku svilarske »fabrike« Jerneju Čebulu in o svilarstvu Josip Zontar, Svilo-
gojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957 (SAZU, Dela 11, sekcija za občo
in narodno zgodovino, 3), str. 48–53.

⁴¹ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 14–18, dalje Johann Slokar, Ge-
schichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Wien 1914, str. 1–2.

obrata glede pošiljanja delavcev k vojakom in glede nastanitve vojaštva v obratnih prostorih. Podjetja so skoraj vedno uživala prost uvoz surovin in izvoz izdelkov. (sistem »prostih potnih listov«). Lastnik je vedel, da bo ves določeni čas proizvajal brez konkurence in da sta mu s tem zajamčena tržišče in določen del dobička. Ker ni imel konkurence — uvoz podobnega blaga so tako, že v smislu načel merkantilizma ali prepovedali ali prav občutno zmanjšali —, ni bilo mehanizma, ki bi privilegirancu urejal cene. Podjetnik je sam določil tisto zgornjo mejo za cene, ki jo je tržišče komaj še moglo sprejeti.

Prvi izključni ali privativni privilegij je dvorna administracija podelila leta 1709 nekemu dunajskemu podjetniku. Potem so si podelitve sledile vse hitreje. Avstrijska orientalna kompanija je tak privilegij prejela 1721 za belilnico voska na Reki, 1722 za vrvarno v istem mestu. V slovenskem prostoru so bile privativnih privilegijev deležne predvsem tekstilne manufakture, na primer stanovska suknarna v Ljubljani, Thysova suknarna za fina sukna v Celovcu, itd. Aron in bratje Morpurgo so 1756 prosili za 10-letni izključni privilegij, ko so se odločili, da bodo v Gorici utemeljili obrat za esenco vinskega kamna. Oblast jim je privilegij odrekla z motivacijo, da se vinski kamen izdeluje tako v Trstu kot na Goriškem: Ivan Mihael baron Herbert iz Celovca je prav takrat prejel privilegij za vrvarno, čeprav je bilo na Koroškem nekaj vrvarjev-obrtnikov. Toda obrat bi proizvajal na fabriški in ne na obrtniški način, to je ta bistvena razlika! Istočasno vidimo prav na tem primeru docela jasno, da so bili privilegiji zavestno naravnani protitehovsko, proti drobni proizvodnji. Meščanski trgovec Jakob Harb & Co iz koroških Brež (v bistvu kompanija treh trgovcev) je 1765 prejel izključni privilegij za »fabriko«, ki bo proizvajala volnene nogavice, platno, barhant in svilene trakove, torej artikle, ki so jih tudi sicer izdelovali nekateri obrtniki.⁴²

V splošnem je tako v Avstriji kot v njenem slovenskem prostoru število obratov, ki so delali brez privativnega privilegija, presegalo tistega s privilegiji. Pri vsem tem določene proizvajalne panoge privilegija sploh niso poznale, na primer steklarstvo, milarstvo, da o montanistikumu ne govorimo še posebej.

Kdaj pa kdaj se je za privativni privilegij potegoval kaj nenavaden »podjetnik«. Še leta 1791, ko že petindvajset let nišo več podeljevali takih privilegijev, se je zanj priporočal goriški lekarnar (policijska obrt!) Karel Anton Leitenburg, češ da je v Gorici napravil čisto novo tovarno vinskega kamna, ki da je »v dednih deželah nekaj povsem novega«. Omogočila da bo pritekanje denarja v provinco, ki ji tako zelo primanjkuje gotovine. Prosil je za izdajo privativnega privilegija za deset let in za istočasno prepoved uvoza vinskega kamna iz tujine. Seveda so njegovo prošnjo pri priči odklonili.

V že velikokrat omenjenih šestdesetih letih 18. stoletja sta dvor in njegova administracija opustila sistem pospeševanja industrije s pomočjo izključnih privilegijev, ker je nova politika glede propagiranja in subvencioniranja industrije — v ospredju je že bila množičnost in ne več posameznost — nasprotovala ideji o protežiranju le posameznikov. Leta 1753 so podaljšali privilegij schwechatski bombažni manufakturi za deset let, po preteku termina so prošnjo glede podaljšanja že odklonili z izgovorom, da so taki privilegiji v novo nastalem položaju *skrajno škodljivi*, ker zavirajo

⁴² ADK, Iö Kommerz, fasc. fd. št. 315, 357, 385, 419, 421.

razmah podobnih nepriviligiranih tovarn v državi.⁴³ Od takrat dalje niso nikomur več podaljševali privilegija: leta 1764 je ugasnila veljavnost podobnega dokumenta manufakturi volnenih izdelkov v Linzu, leta 1775 tudi čistilnici sladkorja na Reki.

Nova politika je med ljudi vnesla zmedo, saj je črtala besedi privilegium privativum, obdržala pa — v smislu okrožnice iz leta 1770 — njegovo bistvo, ki je bilo v naslednjem: 1. Oprostitev tovarniških objektov glede zemljiških in drugih nepremičninskih bremen ter glede nastanitve vojaštva; 2. Oprostitev tovarnarja, njegove družine in njegovih sodelavcev glede rekrutacije in plačevanja obrtnega davka; 3. Posebna zaščita za tuje »umetnike« in fabrikante, torej za delovodje, krasilce in podobne strokovnjake ter njihov prost odhod v domovino; 4. Pravica do uvoza tistih surovin in orodij, ki jih, v dednih deželah ni bilo, po posebni zmerni carini; 5. Zaščita pred konkurenco v tistem okolju, kjer je tovarna delovala; 6. Zaščita pred samovoljo delavcev tako, da drug podjetnik ni smel sprejeti delavca, če temu prejšnji delodajalec ni dal pismene odpustnice; 7. Podjetniki so smeli zaposliti tudi cehovske ljudi, jim dati priznanja in učna pisma, (če bi cehi ne priznali te pravice, bi bili strogo kaznovani); 8. Podjetniki so dobili pravico, postaviti magazine v poljubnih krajih in prodajati svoje izdelke tudi na drobno, torej po kosih.

Po novem se je beseda privilegij zreducirala zgolj na odličje: taka tovarna je smela izobesiti ščit s cesarskim orlom in z napisom »Cesarsko-kraljevsko privilegirana fabrika«, napis je smela odtisniti tudi pri podpisu.

Ne kot odličje, temveč kot pojem so »privilegij« obdržali, kadar je šlo za posebne in pomembne izume ali odkritja, ki so bila prirejena za množično proizvodnjo, ali pa tudi ne, če je šlo za znanstveni dosežek par excellence.

* * *

S subvencijami, premijami in nagradami okarakterizirana poteza merkantilizma je bila v ospredju dogajanja približno deset let. Novo ustvarjena komerčna administracija je bila tisti forum, ki je sicer centralistično, vendar z zanosom propagirala skrb za razmah industrije in komerčnih obrti. Ni dvoma, da so napor obrodili svoj sad, v nekaterih deželah večjega, v nekaterih manjšega, toda po desetletnem centralističnem načinu pospeševanja se je sorazmerno hitro uveljavil nazor, da je treba privatne gospodarske sile osvoboditi nadzorstva ter tudi državne podpore in jih čim prej privaditi na to, da bodo delovale samostojno.

Nova smer glede industrijske politike se je uveljavila prav kmalu po letu 1770, vendar s protekcionizmom ni opravila kar na kratko. Ta nova oblika merkantilizma, imenujmo jo fiziokratski merkantilizem (za razliko od dosedanjega nekakšnega protekcionističnega merkantilizma), je med drugim ukinila vse izvozne carine razen carine na surovine in poostrila kontrolo nad uvoznotrgovinskimi posli, okrepila je torej prohibitivni sistem pri uvozu. Oviranje uvoza se je kazalo v tem, da so se importirale samo surovine, ki jih država ni premogla, so pa bile zelo potrebne. Nova uvozna politika je kmalu naletela na odpor, saj so nekateri vodilni forumi takoj ugotovili, da je v kratkem času 1783—1785 padel izvoz po vrednosti za okoli 2.000.000 gld, in vedeli so, da je to rezultat represalij ali nekakšne carinske vojne Saške, Prusije in Poljske proti Avstriji. Rezultat represalij se je na-

⁴³ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 150—154, Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, str. 2—3.

dalje pokazal v tem, da je padla vrednost zlata in srebra; s tem se je, — kot pravimo enostavno, — življenje v Avstriji podražilo.⁴⁴

Še prej je moral fiziokratski merkantilizem rešiti nekaj starih in zapletenih problemov, na primer tudi ukiniti vse notranje mitninske pregraje. To potezo, ki so jo dolgo pripravljali, študirali in tehtali, so dekretirali leta 1775. Po njej so Češka, Moravska, Šlezija, Zgornja in Spodnja Avstrija, Notranja Avstrija (= Štajerska, Koroška in Kranjska), Goriška z Gradiščansko in obmorski pas ali Litorale sestavljale od tedaj dalje eno in enotno carinsko ozemlje. Zunaj njega so ostale le Tirolska, nekaj manjših delov Češke in ozemlje svobodnih pristanišč Trsta in Reke. Storjeni korak je še bolj poživil notranjo in zunanjo trgovino in prav gotovo olajšal akumulacijo kapitala. Po letu 1780 so se množili dokazi o tem, da vse bolj prevladuje tako imenovana fiziokratska miselnost (gr. physis kratein = vlada narave), ki je izšla iz Francije in ki je bila precej več kot samo agrarnopolitična doktrina. Zanima nas predvsem politika fiziokratizma na področju trgovine, obrti, industrije in montanistikuma.⁴⁵

Fiziokratizem ni šel za tem, da razkroji težnje merkantilizma. Hotel ga je le »očistiti« določenih slabosti ali preživelih oblik in postopkov, kajti bil je proti oblastnemu urejanju industrijske problematike, proti protekcionizmu oziroma protežiranju nekaternikov, češ da je to nekaj umetnega, nekaj nenaravnega. Glavno geslo merkantilizma, povečati izvoz in zmanjšati uvoz, je ostalo nedotaknjeno in je imelo še naprej polno veljavo. Leta 1783 je izšla vrsta odredb čisto fiziokratskega značaja, ki so na primer zadevale gospodarjenje v gozdovih in so bile zelo pomembne za fužinarstvo, steklarstvo, proizvodnjo pepelike in podobne industrijske panoge. V bistvu so šle odredbe za tem, da vzpostavijo polno prodajno pravico za vse proizvaje, tako tiste v agraru kot one v industriji. Dvor in njegova fiziokratsko usmerjena administracija sta se torej tudi glede industrije ravnala po fiziokratskem nauku, da je prava cena samo tista cena, ki jo ustvarijo gospodarske razmere, podane pri prosti konkurenci ponudbe in povpraševanja, ne glede na to, ali gre za poljedelske ali za fabriške produkte. Zato je bilo samo po sebi razumljivo, da je oblast ukinita na primer tudi vse omejitve v trgovanju z železom; s tem je odstranila vsako prisilo v tej vrsti kupčije, na primer uradno določanje cen za izdelke iz železa in podobno.⁴⁶

Fiziokratski nauk je izšel iz odnosa človek : narava in je v praksi prvotno bil namenjen agrarni politiki. Industriji je toliko, kolikor je bilo treba uskladiti fiziokratska načela za vse sektorje gospodarstva. Pri nas nimamo toliko in tako izrazitih fiziokratskih piscev v sektorju trgovine, obrti, industrije, pomorstva in v sektorju teorije nasploh.

Že ob prvi odtegnitvi državne podpore v letih 1771 in pozneje je prenehalo delovati v slovenskem prostoru in njegovem širšem sosedstvu določeno število podjetij. Predvsem je bila prizadeta tekstilna industrija, torej prav tista, ki so jo prvotno najbolj forsirali in protežirali. V letu 1785, ko so državno ozemlje ponovno gospodarsko rajonirali, so subvencije bistveno

⁴⁴ Karoline Unger, Wirtschafts- und Finanzpolitik Josef II, Dissertation ... an der Hochschule für Welthandel in Wien ... Wien am 15. Jänner 1949, str. 12—13, 39, 95.

⁴⁵ Dobre informacije ima še vedno uporabno delo Sarl Zid i Sarl Rist (Charles Gide et Charles Riste), Istorija ekonomskih doktrina od fiziokrata do naših dana. Treće izdanje: Sveska prva. Preveo Stanislav Savić. Beograd 1921 (cir.), str. 1—131. — Prim. D. Rozenberg, Istorija političke ekonomije, Beograd 1949, dalje Obren Blagojević, Ekonomske doktrine, Beograd 1976², str. 74—83. — O posegih fiziokratizma v agrarne razmere pri nas Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964. — Ema Umek, Usmerjenost publikacij Kranjske kmetijske družbe v letih 1770—1779, Kronika XV, 1967, str. 149—151. — Vlado Valenčič, Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I, (SAZU), Ljubljana 1970, str. 523—556.

⁴⁶ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 384, 386—387.

zavrli tudi v tistih deželah, ki jih prva redukcija podpor ni prizadela. Stavili so seznam predujmov za dvajsetletje 1765—1785 in ob tej priložnosti ugotovili, da so se le-ti povzpeli do imponantne višine 679.527 gld. Levji delež sta dobili samo dve deželi: češka kar 343.471 gld, Spodnja Avstrija »le« 324.179 gld. Preostala dva odstotka je država razdelila tako, da pri drugih deželah vsota ni presegla 1500 gld; izjemi sta bili Tirolska s svojimi 5400 gld in Moravska s Šlezijo s simboličnimi 859 goldinarji. To so državne subvencije; koliko so znašale deželne ali še bolj lokalne subvencije, v tem trenutku ne vemo. Po letu 1786 so subvencioniranje močno zavrli. Tega leta je znašala skupna vsota okrog 140.000 gld, naslednjega leta 110.000 gld; potem je padla — delno tudi zaradi vojnih razmer — na okroglo 40.000 gld letno.⁴⁷ V opravičilo ukinjanja podpor navajajo zgodovinarji podatek, da je v tem času že teklo v Avstriji 36.000 statev, ki da so bile vse kar dobro zaposlene in visoko rentabilne in da zato niso več potrebovale kreditnih injekcij.⁴⁸ Gre seveda za založniško in drugače organizirane statve; tiste kmečke statve, ki niso organizirano proizvajale za široko tržišče doma ali v tujini, tu niso vštete.

Fiziokratizirani merkantilizem ni vpeljal svobodne konkurence med podjetji zgolj doktrini na ljubo. Pred očmi je gotovo imel tudi prakticistične cilje: razbremeniti državno blagajno številnih izdatkov, ki so bili v zvezi z ustanovami, katerih glavna naloga je bila propagiranje industrije, z odpravo raznih privilegijev omogočiti uveljavitev podjetniških talentov; kar ni sposobno konkurence, naj pristane na likvidacijo in naj ne računa na bančnika, ki ga ni več. Komerčni konsesi, ki so bili zlasti aktivni približno v desetletju 1762—1772, so stali državo letno 133.326 gld. Niso bili nekoristen korpus, nikakor ne, samo sčasoma so se pričeli obnašati tako kot nekakšna vlada za trgovino, obrt in industrijo in v tem trenutku so postali že skoraj cokla, ki je hotela diktirati svoje lastne zamisli o industrializaciji. Na rob razprav o varčevanju fiziokratskega merkantilizma, o njegovi uvozni in izvozni politiki in vpeljavi konkurenčne sposobnosti zapišejo gospodarski zgodovinarji kaj radi impresivne številke, da so leta 1755 znašali državni dohodki le 40.027.856 gld. in da so se 1784 povzpeli kar na 100.400.000 gld.⁴⁹

Kmalu po letu 1790 ni bilo več tiste klasične dinamike glede spopolnjevanja merkantilizma v teoriji in praksi in glede uvajanja kakršnih koli novih pojmovanj o podjetništvu. Nekaj so na to vplivali zunanji dogodki (1791 konec neuspešne vojne proti Turkom, 1792 začetek prve koalicijske vojne proti Francozom), nekaj je treba pripisati na račun dejstva, da se je omejena dinamika začasno izerpala. Proizvajalni odnosi, kakršni so se razvili do takrat, so nekako zastali, ker niso dobili nobenega novega impulza več. Novosti, ki jih je Anglija že uporabljala na veliko, na primer koks v plavžih, pudlanje, novosti pri tekstilnih strojih vseh kategorij, uvajanje parnih strojev v proizvodni proces in podobno, še niso prišle in tudi še ne bodo tako kmalu prišle do Avstrije.

* * *

Okrožnica iz leta 1770 o ukinitvi dokumentov z imenom privativni privilegij, a o obdržanju vsebine le-teh, je 1787 postala zakon. Po objavi okrožnice so takšne fabrike pričeli imenovati *formalne deželne fabrike* ali tudi

⁴⁷ Ibidem, str. 396. — Gustav Otruba, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus (Wirtschaftsgeschichte Österreichs)*, Wien 1971, Schriften des Institutes für Österreichkunde, str. 105—135.

⁴⁸ Karoline Unger, *Wirtschafts- und Finanzpolitik Josef II.*, str. 130.

⁴⁹ Ibidem, str. 133.

deželno privilegirane fabrike, na kratko kar deželne fabrike ali privilegirane fabrike. Formalne namreč zato, ker jim je še klasični privativni privilegij določil formo, obliko. Kako so tretirali fabrike, utemeljene po letu 1770? Koncesijska listina ni več imela termina »cesarsko-kraljevsko privilegirana fabrika« in ni več bila deležna prednosti citiranih osmih členov. Te fabrike so bile — imenujmo jih v tej razpravi tako — *enostavne ali normalne tovarne*. Koncesije za take tovarne so dajali podjetnikom, ki so imeli — v primerjavi z necehovskim obrtnikom z delovno koncesijo — več osnovnega kapitala, več proizvodjalnih sredstev, večjo poslovno spretnost, večje trzišče, več ambicije.⁵⁰ Ko so v začetku 19. stoletja hoté pričeli opuščati izdajanje delovnih koncesij necehovskim obrtnikom, češ naj se vključujejo v fabriško proizvodnjo, kjer je to že mogoče. (ustvarjanje rezervne delovne sile za tovarne), so po drugi strani vedé dovoljevali »enostavnim tovarnarjem«, da so imeli neomejeno število pomočnikov in toliko proizvodjalnih sredstev, kolikor se je njim samim zdelo smiselno. Smeli so sprejemati in izučiti vajence. Od 1813 dalje so jim — to moramo podčrtati — že pričeli nuditi ugodnosti, ki so bile prej pridržane samo privilegirancem v osmih členih. Pomembno je tudi to, da reflektant za normalno fabriško koncesijo ni več moral predložiti spričevala o izučitvi obrti. S tem so hoteli pritegniti v podjetništvo kapitalno močne ljudi, ki bi sicer stali ob strani in bi kapital investirali kam drugam. Za vodstvo obrata je tak podjetnik namestil pač strokovno usposobljenega delovodjo, mojstra z izpitom.

Prav na spopolnjevanju sistema tako imenovanih enostavnih ali normalnih tovarn lahko nazorno študiramo prehajanje v moderno ali kapitalistično pojmovanje termina »tovarna«, pri čemer niso mislili na pritegnitev modernih proizvodjalnih sredstev (množična uporaba mehaničnih statev, parnih strojev in podobno), na boljšo organizacijo dela, na poostritev delovne discipline, itd. Šlo jim je predvsem za večjo pritegnitev kapitala v industrializacijo, za olajšanje glede prehoda večjih obrtnikov med tovarnarje, za to, da se tudi grosisti pridobijo za industrijsko dejavnost. Sicer so že 1791 določili, da podeljuje koncesije za formalne fabrike določena deželna oblast, koncesije za enostavne fabrike pa nižje okrožne oblasti in magistrati,⁵¹ toda še precej daleč v 19. stoletje je segal dvom o tem, katera instanca naj podeli fabriško koncesijo reflektantu, ki je bil sicer ugleden zemljiški gospod, a je želel le koncesijo za steklarno, usnjarno, papirnico in podobno. Niso še doumeli, da kriterij za podelitev določene koncesije ni stan, ni družbena opredelitev, ampak izključno le višina kapitala, število delavcev in proizvodjalnih sredstev, torej obseg proizvodnje nasploh. Okrog 1820 je že bilo jasno, da mora za obsežnejše fabrike izdati koncesijo dežela, deželna oblast, za skromnejše tovarniške obrate, ki niso hoteli že nič več biti večja obrt, pa okrožje oziroma magistrat.⁵²

Vendar sta razmah industrijske proizvodnje in vse večje vključevanje kapitalno močnih ljudi vanjo že sama po sebi pritiskala na to, da so se formalne in vsebinske razlike med obema kategorijama koncesij manjšale. Pritisk so povečale tudi zunanje okoliščine, na primer: vse tovarne je prizadel konskripcijski patent iz leta 1804, ki je preklical vse oprostitev in olajšave glede nastanitve vojaščine, in patent o davku na dohodke iz leta 1812, ki je strogo veljal za vse in ki je odpravil oprostitev glede plačevanja obrtnega davka.

⁵⁰ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 581 sl., Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, str. 14.

⁵¹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 619.

⁵² Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 573 sl.

Podobo smo tu zelo poenostavili zaradi preglednosti. V praksi ni vse teško tako gladko. Za konec naj se povrnemo k našim domačim razmeram in z nekaj primeri pokažemo, kako so še zelo dolgo mešali pojme privativni privilegij, formalna tovarna, normalna tovarna. Ne gre zgolj za ilustracijo, s katero želimo poživiti tekst, ampak za to, da opozorimo na ambicije, ki so jih imeli nekateri podjetniki. Prvi je na vrsti podložnik, kot je sam sebe okarakteriziral Krištof Marinič iz kraja Podravlje (med Beljakom in Vrbo). Okrog 1770 se je naučil izdelovati platno za jadra. Zaradi tega je tudi potoval v Italijo. Ko je znanje spopolnil, je od 1783 sistematično proizvajal to jadrovino, čeprav le v manjših količinah. Prav konec leta 1785 se je odločil, da bo prešel na večjo proizvodnjo. Prosil je za izdajo privilegija, ki naj bi veljal deset let. Upal je, da bo v tem času postavil na noge kar tovarno, čeprav se da iz pisma razbrati, da je proizvajal sam. Trdil je, da je prvi na Koroškem, ki je pričel proizvajati jadrovino in da je njegovo blago po kvaliteti enako tistemu, ki ga proizvaja v Trstu Sinibaldova in Bozzinijeva fabrika. Mimogrede je še pristavil, da prosi tudi za subvencijo 1500 gld, ki bi jo vrnil v petih letih s triodstotnimi obrestmi. Čeprav se je uradni pripis glasil, naj se mu da vsaj privativum (= privativni privilegij — še v tem času!), če se mu že ne da subvencija, nam s tem trenutkom Marinič izgine iz dokumentacije — in iz zgodovine industrializacije.

Leopold pl. Fritz, ki je 1786 sporočil, da že leto in dan proizvaja razne končne izdelke iz jekla in železa v Goričah blizu Borovelj, je prejel koncesijo za normalno tovarno, leta 1804 pa Ivan Millesi za svojo tovarno jekla in železa kar koncesijo za formalno deželno fabriko, čeprav ta šentvidčan niti ni imel kakšne posebno velike železarne. Ker je bil potomec znane apaltatorske družine, ki je pred desetletji še imela tako imenovani volovski apalt, gre tu verjetno za vpliv družbenega stanu na podelitev koncesije za formalno fabriko.⁵³

Približno v začetku 1788 je pričel s proizvodnjo bombažnih tkanin obrat, ki se je v teku petih let okrepil do te mere, da je njegov lastnik, ki je nastopil s firmo Alojz Reyer & Co, prosil maja 1793, naj mu oblast izda »cesarsko-kraljevski privilegij« (= privilegium privativum?). Prošnjo je motiviral z dejstvom, da ima 20 statev in da le tri niso vključene v proizvodnjo ter da ima predilstvo urejeno na Kranjskem. Želenega privilegija se ni mogel razveseliti, ker so mu poslali le koncesijo za normalno tovarno. Podjetnik je vztrajal in 1795 dokazal, da ima že 26 statev in 312 delavcev (tu so vštete seveda tudi predice po domovih na Gorenjskem). Ker ga niso mogli odbiti kar tako na kratko, je res dobil privilegij, ki mu je jamčil, da mu poslopja ne more zasesti vojska (prva koalicijska vojna je še trajala). V tem primeru ni šlo za oživitev klasičnega izključnega privilegija, marveč samo za tisti člen, ki je govoril o prostosti obratnih prostorov glede nastanitve vojske. Deloval je v Celovcu.

Florijana Wolbinga manufaktura za navadno platno in jadrovino v Celovcu, ki je proizvedla letno 9.000—10.000 metrov tega blaga (jadrovino tudi za Trst), je 1802 že bila formalna deželna fabrika.⁵⁴

V letih po ukinitvi kontinentalne blokade so se pojmi že precej razčistili in dvomov je bilo vse manj. Formalno deželnofabriško koncesijo je tržiški jeklar Dietrich prejel 1820. Železarni na Dvoru so vročili deželno fabriško koncesijo 1836 »zaradi velikega ugleda«. Smela je privzeti častni naslov »C. kr. privilegirana fabrika kneza Auersperga za litoželezno in ko-

⁵³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

⁵⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 438.

vanoželezno blago.« Medtem ko so 1841 postale deželno privilegirane še steklarne Rakovec pri Vitanju, Josipdol, Langerswald pri Recenjaku, Trbovlje in Lobnica pri Rušah, so pa istočasno postale enostavne tovarne Loka pri Zusmu in Sv. Neža pri Libojah. Nismo presenečeni, če so deželno koncesionirali tudi papirnico Vevče (1843), Zoisovo železarsko podjetje (1847), oljarno v Podgradu (1854) — in tako dalje.

Dokaj redek primer podjetniške fantazije je 1832 pokazal Franc Anton Socher iz Pazina ali njegove okolice. Prosil je čisto preprosto za privilegij (torej za kakršnega koli), ki naj bi mu omogočil uresničiti splošno manufakturo (fabbrica generale di manifattura) in magazin za zbiranje produktov v Istri. Na podlagi privilegija bi osnoval delniško družbo, vloge pa bi bile ali denar ali naravni proizvodi. Prosil je za kak opuščen samostan, kjer bi zaposlil otroke, ženske ter stare in invalidne moške. Odgovor oblasti je sledil 1834 ter je bil kratek in realen: Kot neizvedljiv se načrt odkloni.⁵⁵

* * *

Če bi ocenjevali strukturne spremembe v proizvodjalnem procesu zgolj po novostih pravnega značaja (ukinitev izključnih privilegijev, uvedba deželnih koncesij za fabrike in podobno), bi zašli v hude težave. Vsa tekstilna industrija, tako volnena kot lanena in bombažna, je tja do tridesetih let 19. stoletja še vedno prakticirala založniški sistem v organizaciji proizvodnje, torej vse do trenutka, ko so pričeli v Avstrijo uvažati predilne in tkalske stroje (ki so najprej delovali na vodni pogon, šele nato na parni pogon, vsaj v večini podjetij). V industriji papirja so izdelovali pole papirja mojstri in pomočniki v kadeh vse do 1826, ko so v neki tovarni pri Pragi vgradili prvi stroj za proizvodnjo papirja, namreč moderni mehanski stroj za neprekinjeno proizvodnjo, medtem ko je moral mojster pred tem izdelati s sitom vsako polo posebej in z rokami. Podobno je bilo v prenekateri stroki. Drugod spet je narava dela zahtevala drugačen sistem odnosov. Delo pri plavžu je zahtevalo znanje kemije, vsaj minimalno in empirično pridobljeno znanje, podobno tudi delo fužinskih kovačev pri presnih in drugih ognjih. Uvedba koksa v plavže in pudlanje v posebnih pečeh, da ne govorimo o eksperimentiranju glede vpihovanja vroče sape v plavže (tako v tiste na oglje kot v one na koks), so terjali dodatno spopolnjevanje v kemiji in znatno manj v mehaniki.

Ko govorimo o zmernem naraščanju števila formalnih deželnih fabrik, ne smemo misliti, da je založniška struktura proizvodjanja zastala ali celo nazadovala. Formalno podeljevanje nazivov še nikakor ne pomeni, da so nastopile spremembe v načinu dela, v načinu proizvodnje. Našo trditev moramo podkrepiti z nekaj stvarnimi podatki o nekaterih razvitih habsburških deželah in o prestolnici Dunaj. Za leto 1776 je Češka navedla, da ima 28 fabrik, kjer teče 27.669 statev. V povprečju je torej imela vsaka tovarna skoraj tisoč statev. Predic za lan je bilo 100.459, za volno znatno manj, le 31.000, za bombaž celo samo 6451. Komaj 11 let pozneje (1788) je vse bilo že močno spremenjeno: Fabrik so našli 95, statev 52.000; predic za lan je bilo sedaj 234.000, za volno več kot 51.000, za bombaž pa že 28.747. V novi situaciji je povprečno prišlo na fabriko manj kot 550 statev. To dejstvo séveda ne pomeni, da se je število statev zmanjšalo, temveč nas opozarja na preusmeritev industrije. Nastalo je večje število majhnih fabrik, ki so se lotile predelave bombaža. Predic za lan se je nekaj več kot podvojilo,

⁵⁵ Arhiv finančnega ministrstva, Dunaj, Kommerz Acten, fasc. št. 29 de 1832.

predic za volno se pa niti podvojilo ni. Napredek je šel predvsem v korist bombaža, saj ga je leta 1788 predlo skoraj 4,5-krat več predic kot pred desetletjem. Nujno bi potrebovali podatke o tem, koliko od citiranih 95 fabrik je imelo naziv formalnih deželnih fabrik in koliko je bilo še klasičnih založniških podjetij brez vsakega naziva, toda teh podatkov ni. Zato moremo le suponirati, da je večji del novo nastalih podjetij prošil za podelitev formalnega priznanja deželno privilegirane fabrike — in ga tudi prejel. Dalje nam zgornje številke govore o tem, da se je večal kapital, vložen v tekstilno industrijo, da pa je naraščalo tudi število predic in statev po domovih. Iz praktičnih razlogov ne verjamemo, da so podjetniki že zmogli namestiti novo pridobljene statve in predice pod enotni fabriški krov:

Razmah na Moravskem in v Šleziji je bil drugačen. Moravska je leta 1776 registrirala 18 fabrik, leta 1789 komaj 23 fabrik. Tudi število statev ni bistveno poraslo: leta 1776 nekaj prek 13.000, trinajst let pozneje nekaj več kot 14.600. Število predic za lan se je povečalo v času med obema letnicama za prek 50.000, predic za volno za skoraj 13.000, za bombaž za 4400. V Šleziji je v istem času nastalo samo eno novo podjetje oziroma fabrika, število statev je ostalo skoraj isto (1600 : 1800); na novo so zaposlili približno 500 predic za lan in 1000 predic za volno. Bombažna industrija je šele nastajala: leta 1776 ena sama predica, leta 1789 že 617 takšnih delavk.⁵⁶

V bombažno industrijo se je usmerjala tudi Zgornja Avstrija. Kolikor je tu nastalo novih tovarn, so bili to predvsem obrati bombažne stroke. Leta 1783 so imeli štiri tovarne, leta 1790 devet tovarn. Padlo je število statev (13.700 — 13.600), padlo je število predic za lan (36.200 — 28.700) in volno (17.000 — 13.700), poraslo je število predic bombaža od 2000 na 6600.

Menda ni treba posebej dokazovati, kako je večje število proizvajalnih sredstev in delavcev dvigalo proizvodnjo iz leta v leto in kako je naraščajoča prodaja češkega in moravskega tekstila po državi zadrževala ali celo dušila razmah drugod, tudi v slovenskem prostoru. Sedaj lažje razumemo, zakaj sta prav v prvih letih 19. stoletja zaprla svoja vrata dva velika obrata, Desselbrunnerjeva suknarna v Ljubljani in Thysova manufaktura v Celovcu.

Spodnja Avstrija je forsirala zlasti svilarско stroko. V desetletju 1775—1785 se je tód število filatorijev in drugih strojev, potrebnih v svilarstvu, dvignilo od 251 na 699, število predic in navijalk svilenih nitk od 17.300 na 81.700; imponantna je tudi pomnožitev statev v tem kratkem času: 7800—15.400.

Statistika za Dunaj, ki je sicer sestavljena po drugačnih kriterijih, ni zato prav nič manj poučna. Število statev in delavcev v fabrikah je naraščalo, pri komerčnih obrtnikih padalo. Podatki se nanašajo samo na leto 1785 in nam pokažejo le stanje, ne tudi trenda. Tega leta je delalo v fabrikah 2400 dinarjev in vajencev, pri komerčnih obrtnikih le 290; tovarne so imele 3000 zaposlenih žensk, obrtniki le še 1100. Sorazmerje je bilo pri predicah in navijalkah še znatno večje, saj izkazujejo tovarne skoraj 73.000 takšnih delavk, obrtniki komaj 2300. Seveda so prevladovale fabriške statve (5000) nad obrtniškimi (3500), pri vodnih pogonih je pa bilo prav obratno: tovarne so imele le 28 vodnih pogonov, obrtniki kar 86 takšnih naprav. To pomeni, da je bilo ročno ali manualno delo v tovarnah bolj razvito kot pri obrtnikih, ki so jim mehanske naprave olajšale delo.⁵⁷

⁵⁶ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, razpredelnice na straneh 405—407.

⁵⁷ Ibidem.

Uvajanje mehanskih naprav v tekstilno industrijo v letih po ukinitvi kontinentalne blokade je terjalo nadaljna ogromna investicijska sredstva, ki jih podjetniki sami niso zmogli. Tu so jim priskočili na pomoč grosisti s svojim kapitalom. V slovenskem prostoru niso zmogli investicij niti podjetniki niti domači grosisti, ampak so uvedli moderne tekstilne tovarne ali tujci (Moline v Ljubljani) ali grosisti iz Trsta (Ajdovščina, Prebold). Znan je en sam primer večje tovarne, ki si je sama omogočila modernizacijo pred letom, s katerim zaključujemo našo razpravo, to je pred letom 1860. Ta tovarna je bila Morojeva v Vetrinju, ki je 1834 imela 320 delavcev in 85.000 gld obratnega kapitala. Število in vrste strojev nam niso znane.

* * *

S tem, da sta v slovenskem prostoru zaprli svoja vrata dve največji tekstilni »fabriki« še pred odpravo celinske zapore (Desselbrunnerjeva v Ljubljani in Thysova v Celovcu), še nikakor ni rečeno, da ni nastala tod nobena nova tekstilna »fabrika« in da se Rössmannova in Morojeva nista obdržali na nogah. Vemo namreč, da so nastale na Kranjskem tri manjše volnene manufakture, na Koroškem dva podobna obrata. Tudi ni bombaž prevzel svoje vloge po deblokadi »kar nenadoma«. Mogočno platnarstvo je dobilo svojega tekmeca že okoli leta 1770, toda konkurent je potreboval 60 let časa ter mehanične predilnice in mehanične statve, da je mogel pričeti boj za prevlado. Šele po sredini 19. stoletja mu je uspelo, da je zreduciral nekdanj gospodujočo industrijo na stopnjo drugorazredne ali celo tretjerazredne industrije.

Omenjene tri kranjske manufakture so v glavnem izdelovale le koce. Kar dve sta imeli središče v Kranju, tretja v Škofji Loki. Prvo v Kranju je okoli 1820 utemeljil Fidelis Terpinč, pri čemer mu je pomagal oče Blaž. Pet let pozneje je Fidelis prepustil obrat sorodniku Karlu Florianu, ki je okoli 1830 imel v osrednjem obratu še vedno le pet delavcev; celo v šestdesetih letih je tu imel komaj deset delavcev, pač pa je volno predlo nekako 80 družin v bližnji in daljnji okolici Kranja. Takrat je proizvodnja tega založniško organiziranega obrata znašala letnih 2500 kocev. Obrat je zaprl svoja vrata leta 1877. — Morda prav 1834 je odprl kocarno tudi Valentin Plelweis, ki je na višku proizvodjalnih zmogljivosti 1844 izdelal kar 5000—6000 kocev. Prenehal je delati še pred Florianom, namreč že 1865. — Tretja kocarna, tista v Škofji Loki, se je lotila dela leta 1838. Utemeljitelj Franc Krenner ni imel velikih ambicij; po številu izdelanih kocev se je mogel kosati s Florianom. Vendar je pomembnejše to, da je njegov sin Alojz preobrazil kocarno v moderno strojno tovarno volnenih izdelkov, vendar v času, ki ga naša razprava ne zajema več (1871).⁵⁸ Iz istega vzroka tudi že ne obravnavamo več Fid. Terpinčeve suknarne in kocarne v Ljubljani (ust. 1861).

Kot zapozneli odmev klasičnega kmečkega tkalstva in manufaktur na vodni pogon sta zanimiva dva koroška primera. Najprej je 1852 pričela z delom skromna manufaktura lodna Pogatschnigg v Mlinskem grabnu pri Velikovcu, ki je imela dve vodni kolesi s skupaj 8 KM, potem so sedem ali osem let za njo Goritschnigg, Ukmar in Metzner ustanovili suknarno v Trabesinjah med Kotmaro vasjo in Vetrinjem. Ta šibki obrat je kaj kmalu

⁵⁸ Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 13—17. — Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, str. 298—314.

kupil iz konkurenčnih razlogov mogočni podjetnik Moro, ki je tudi sicer imel dolgo časa vodilno vlogo v koroški tekstilni industriji.⁵⁹

Vzporedno z razmahom proizvodnje tekstila so se kot samostojni obrati razvijali seveda tudi obrati za barvanje in siceršnje apretiranje blaga. Nekateri izmed njih so ostali na stopnji obrtništva, drugi spet so se razvili v veleobrt s kar znatno delitvijo dela, vendar še vedno na vodni pogon. Tudi še ne vemo povsem točno, katera oblast jim je dala koncesijo za obratovanje. Iz obravnave smo te obrate izločili zato, ker se niso — vsaj ne prevladujoče — ukvarjali s proizvodnjo tekstilnega blaga, temveč le z njegovim plemenitenjem.^{59a}

* * *

Z bombažem se je Avstrija seznanila sorazmerno pozno, če jo primerjamo z državami zahodne Evrope. V bližini našega ozemlja so ustanovili manjši obrat 1763 v zgornjedravski dolini, ga deset let pozneje prestavili v Celovec, kjer ni bil več sam, ker je že od 1769 deloval podoben obrat. Oba sta opustila delo okoli 1776. Njima je sledil leta 1788 oziroma 1793 nam že znani Alojz Reyer z manjšim podjetjem⁶⁰ za izdelavo bombažnih tkanin.⁶¹ Zdi se, da je delo v tej privilegirani tovarni zastalo in tudi zamrlo v času kontinentalne blokade.

Že prej, kar v letih okoli 1780, so v Trstu proizvajali trije manjši obrati tkanine iz bombaža. Vsi trije skupaj so letno napredli okoli 34 ton rdeče obarvane preje. Če so tudi ti lastniki imeli predice v slovenskem zaledju, ne vemo, znano pa je, da je graška bombažna tovarna ustanovila 1787 »faktorijo« za predenje bombaža na Gorenjskem okoli Bleda, Radovljice, Begunj.⁶² Ker so se Gorenjke seznanile z bombažem kar temeljito, nas ne preseneča podatek, da je Anton Terpinc, Blažev brat in zato Fidelisev stric, imel v letih po deblokadi v Kranju lastno manjšo tkalnico muslina, posebne bombaževinaste tkanine.

Zasidranje modernih mehaničnih tekstilnih tovarn

Vse to so bili drobci v primeri s potezo, ki so jo napravili tržaški grossisti s tem, da so dali leta 1828 v pogon mehanično predilnico *b o m b a ž a* v Ajdovščini, naslednjega leta prav tam še barvilnico. Deset let je obrat *deloval na vodni pogon* v klasičnem smislu pojma, kajti 1839 je dobil tehnično novost, Fourneyronovo vodno turbino s 55 KM; nizkotlačni parni stroj sistema Watt s 35 KM je sledil po montaži Fontaine Jonvalove turbine 20 KM. Obrat je imel v letih okoli 1845 prek 430 delavcev in delavk v obeh oddelkih skupaj, v predilnici (ok. 340) in barvilnici (ok. 90).⁶³ Vsi

⁵⁹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, str. 400.

^{59a} Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, str. 17—21, opisuje Polaka in Peharca v Trzinu in Pirca v Kranju. — Takih in podobnih obratov je bilo v slovenskem prostoru tudi sicer še več.

⁶⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 438.

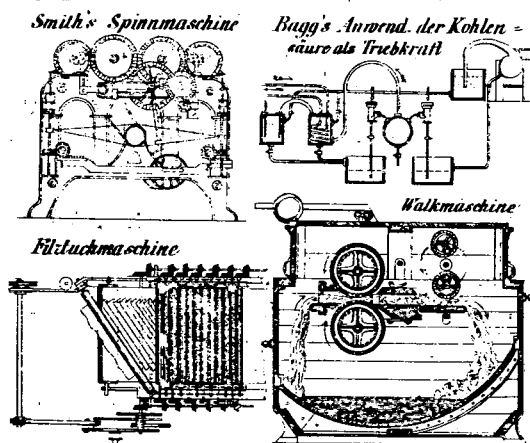
⁶¹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 250.

⁶² Ivan Slokar, Bombažna industrija v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 13—16.

⁶³ Turbino so montirali in spustili v pogon menda prav v prvi polovici oktobra 1839. Izdelali so jo v Parizu in je bila prva originalna Fourneyronova turbina, delujoča v Avstriji. Prva turbina, izdelana le po Fourneyronovem sistemu, je bila tista na Češkem iz oktobra 1838. — Ajdovska turbina je bila iz kovanega železa; notranji premer je znašal 36 col ali 94 cm, zunanji 56 col ali 146 cm, višina zajemalk 9 col ali 24 cm, skupno pa je imela 30 zajemalk. Na turbino je padlo v sekundi 1070 litrov ali približno 1 m³ vode pri padcu 13 čevljev (okoli 4,10 m); zmogla je 120 obratov na minuto (Innerösterr. Industrie- u. Gewerbeblatt, I, 1839, str. 324; ta letnik obsega čas maj—december 1839, vest ima datum Ajdovščina, 24. oktobra 1839, priobčil jo je Josef Leicht, direktor predilnice). Načrt turbine objavlja Albert Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955, str. 149. — Za število delavcev in delavk v letih ok. 1845 prim. Journal des Osterreichischen Lloyd X/49 z dne 24. IV. 1845.

skupaj so proizvedli 343 ton bombažne preje; saj je teklo 12.480 vreten za fino prejo. Delala je na Thorstle selfaktorjih in Mule-Jenny strojih najnovjšega tipa.⁶⁴

Ajdovski obrat je še deloval na vodni pogon, ko so v Ljubljani odprli vrata druge mehanične bombažne predilnice (1838). Po tehnični opremi je bila približno za polovico šibkejša od prve, ker je imela le osem predilnih strojev s 3000 vreteni, a zato že kar od samega začetka parni stroj. Leta 1845 je imela trikrat več vreten in je proizvedla 251 ton preje, torej še vedno manj kot ajdovska predilnica. Nov razmah je sledil 1848 s tem, da je odprla mehanično bombažno tkalnico s 150 statvami, s številom, ki je bilo pomembno v treh pogledih: prvič, v enem samem obratu do sedaj še ni bilo toliko statev, drugič, bile so mehanične, tretjič, tkale so bombaževino, konkurenta platnu. Ljubljansko tovarno je ustanovil podjetnik, ki je bil po poreklu Anglež (Moline); pozneje jo je prevzela delniška družba tržaških in dunajskih kapitalistov, ki so jo protokolirali 1863 z delniško glavnico 300.000 glđ. Glavnica je bila za ljubljanske razmere, celo tudi za slovenske, prav impozantna. Do 1872, ko je pričela z delom tobačna tovarna, je bila mehanična bombažna predilnica in tkalnica največja tovarna v Ljubljani. V njej je delalo 360 delavcev in delavk.⁶⁵

Slika 4. Risbe modernih mehaničnih strojev za tekstilno industrijo. Zgoraj levo. Smithov predilni stroj, spodaj levo stroj za gosto tkanje (npr. za filtre, koce, klobučevino ipd.), spodaj desno stroj za valjanje ali za obdelavo volnenega tkanja v milnici in nato med dvema valjema (Allgem. statist.-topograph. u. techn. Fabriks-Bilder-Atlas der österr. Monarchie..., VI. Lief., Grätz, 1844)

Najvzhodnejšo mehanično bombažno predilnico in tkalnico, tisto v Preboldu, ki jo je tudi ustanovil tržaški kapital, so protokolirali leta 1842.^{65a} Prejo je pričela proizvajati z blizu 6200 vreteni, leta 1870 je imela že prek

⁶⁴ Bericht über die gegenwärtige österreichische allgemeine Industrie-Ausstellung. Beilage zum Journal des Österreichischen Lloyd, Nro XXVIII, Wien, 20. Juli 1845; dalje še Katarina Kobe-Arzenssek, Prvi tekstilni obrati na Slovenskem, str. 22.

⁶⁵ Vlado Valencič, Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne (Starejša ljubljanska industrija, katalog ob razstavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana od 14. do 26. decembra 1973, str. 13–50).
^{65a} Iz poročil razberemo, da se je pri dobavljanju strojne opreme zatikalo. Tako zveemo iz prvih vesti, da je Gustav A. Uhlich že konec 1840 dogradil predilnico, ki da bo imela 5000 Mule vreten in 1000 Water vreten (vretena na vodni pogon) ter 120 mehaničnih statev, zaposlenih da bo okoli 220 ljudi in da se gradijo stranski prostori za parni stroj, za apreturni stroj, za skladišča in za stanovanja; projektirana da je tudi belilnica (Innerösterr. Industrie- u. Gewerbeblatt, II. Jgg. Grätz 1840, str. 168 in 311). Kasnejše vesti pa že fiksirajo, da bo tovarna dana v pogon v letu 1843 in da čakajo le še na predpredilnik (flajer) in na parni stroj; imajo že montirane tri predpredilnike, 40 mikalnikov, dva stroja za pripravo mikanja, po eno trgalo in otepalno, 20 Mule predilnih strojev, štiri Water stroje, sukanik, 60 mehaničnih statev (Innerösterr. Industrie- u. Gewerbeblatt, V, 1843, str. 12). — Literatura, nanizana v opombi 67, navhaja dolgo vrsto novih strojev, iz česar sklepamo, da se je tovarna neprestano tehnično spopolnjevala.

17.000 vreten.⁶⁶ Glede števila statev je zanimiv podatek, ki se nanaša na leto 1854, da ima tkalnica 138 statev oziroma tkalskih strojev, da pa razen teh fabriških strojev dela za podjetje še 1584 drugih različnih »obrtnikov«, med njimi 1157 tkalcev z okoli 1400 statvami. Potemtakem so v Preboldu proizvajali kotenino (bombažno tkanino, tkano v platneni vezavi) na založniški način, kjer je mehanična tovarna fungirala kot založnik. Zato je razumljivo, da je na višku proizvodnje leta 1860 proizvedla firma 250 ton preje in 15.660 kosov kotenine (naslednjega leta že manj preje, a zato 16.212 kosov kotenine). V sami tovarni je delalo 283 delavcev in delavk, ter 68 otrok pod 14. letom starosti.⁶⁷ Potem je proizvodnja nazadovala in sledili so odpusti delavstva. Nakupovanje surovega bombaža je, namreč v letih 1861—1865 zastalo zaradi državljanske vojne v ZDA; takrat se je bombaž podražil za okoli 300 %. Tovarna je 1866 pogorela; ponovno je stekla proizvodnja šele v maju 1870. Že pred požarom je obrat zaradi bombažne krize delo povsem ustavil.

Zanimivo je, kako so se mehanične bombažne predilnice in tkalnice širile v slovenskem prostoru v smeri zahod—vzhod (Ajdovščina, Ljubljana, Prebold) in kako dlje od samega središča ozemlja niso prodrle. Vsaj do 1860 še ne.

Po zgraditvi preboldske tovarne se je nov impulz snovanja bombažne industrije oprijel stare smeri. Do časa, s katerim zaključujemo našo razpravo (do 1860), so sicer ustanovili eno samo novo takšno tovarno, zato pozneje dve.

Leta 1849 je odprla svoja vrata mehanična bombažna predilnica in tkalnica Ritter Rittmayer & Co v Stračicah pri Gorici.⁶⁸ Po kapaciteti je bila najmanjša izmed vseh naših tovrstnih tovarn, vendar tako kot ostale opremljena od samega začetka s tistimi stroji, ki so bili v danem trenutku najmodernejši. V letih 1849—1854 je kupovala stroje v Franciji, Angliji in Švici. Imela je dve turbini sistema Jonval s skupaj 120 KM, v predilnici 1304 vretena in mnogo selfaktorjev, v tkalnici 360 specialnih vreten in 197 statev. V predilnici je delalo 86 delavcev in 59 delavk, v tkalnici samo 12 delavcev, zato pa 210 žensk; v obeh obratih skupaj je delalo 16 otrok pod 14. leti starosti (12 v predilnici, 2 v tkalnici). V letih okoli 1870 so proizvedli nekako 10.000 kosov kotenine; citirajo sicer proizvodnjo 161.700 metrov, vendar menimo, da je vsak kos meril 15—16 metrov.⁶⁹

Čeprav ne spadajo v našo razpravo trije nadaljnji obrati, ker sta se dva osredotočila na svilo, tretji je bil zgolj barvilnica, jih vseeno omenjamo. Citiramo tudi papirnico v Podgori. Vse štiri obrate smo pritegnili k obravnavi predvsem zaradi delovnega časa, socialnega zavarovanja in podobno.

Deležnik omenjene bombažne tovarne je bil Viljem pl. Ritter, ki je s posebno družbo bil lastnik še ene mehanične predilnice, tokrat predilnice za svilo. Ta se je pozneje še bolj mehanizirala, saj je 1870 imela dve Jonvalovi

⁶⁶ Katarina Kobe-Arzenšek, 125 let Tekstilne tovarne Prebold 1842—1967, Prebold 1967, str. 1—4, dalje France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem, Kronika XVIII, 1969, str. 85—91. — Katarina Kobe-Arzenšek navaja, da je pričela tovarna obratovati septembra 1842; morda je šlo za poskusno obratovanje, kajti iz citata v op. 65a razberemo, da je proizvodnja fikсно stekla v letu 1843.

⁶⁷ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer ... im Jahre 1852, str. 105; Bericht ... im Jahre 1853, str. 53; Statistischer Ausweis der Grätzer Handels- und Gewerbekammer für das Jahr 1854, str. 88—89; Statistischer Ausweis ... 1855, str. 50; Statistischer Ausweis ... 1856, str. 291; Statistischer Ausweis ... 1857, str. 236; Bericht ... in den Jahren 1857, 1858 und 1859, str. 198; Bericht ... für die Jahre 1860, 1861 und 1862, str. 204—206; Bericht ... 1863, 1864 und 1865, str. 217; Bericht ... in den Jahren 1866, 1867 und 1868, str. 299; Statistischer Bericht ... für die Jahre 1869 und 1870, str. 219; Statistischer Bericht ... 1871 bis 1874, str. 301—302.

⁶⁸ Ivan Slokar, Bombažna industrija v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 13—16.

⁶⁹ Rapporto della Camera di Commercio e d'Industria di Gorizia, rassegnato ... sopra le nozioni statistiche degli anni 1870—1871—1872, Gorizia 1873, Tabelle speciali dei principali stabilimenti industriali.

turbini (40 + 60 KM) in tri parne stroje (10 + 12 + 80 KM). Tudi delavcev ni bilo malo: 271 moških, 378 žensk, 90 otrok. Proizvodnja je znašala več kot 92.000 kg svilene preje.

Predilnica svilenih odpadkov v Solkanu je že pred 1870 prišla v roke firme Aleksander Pfeffer & Co. Sicer je res imela 2 turbini s 60 KM in 60 delavcev, zato kar 200 delavk, ki so napredle 20.000 kg uporabne preje.

Na rdeče je barvala barvilnica Adolfa Moserja v Gorici z enim parnim strojem 12 KM in 28 zaposlenci.

Glede modernih mehaničnih predilnic in tkalnic se seveda nekako kar samo od sebe sili v ospredje vprašanje, kako so se delavci, delavke in otroci uvajali v novi način dela. V mnogih fužinah, steklarnah in založniško organiziranih podjetjih so delale kar cele družine oziroma so otroci le pomagali svojim staršem pri delu. V tovarnah, torej v obratih, ki so imeli delo organizirano tako, da je ves proizvodjalni proces potekal pod isto streho, je bil nadzor nad delavci lažji, delovni režim strožji in točno določen delovni čas.

* * *

Skoraj v vseh tovarnah je trajal delovni dan 12 ur, le odmor za kosilo in malice je bil različen. V mehanični bombažni predilnici in tkalnici v Stračicah so imeli otroci, mlajši od 14. let, vseeno 10,5 ur dolg delovni dan (odmor ni naveden). V Ritterjevi predilnici za svilo so bile relacije podobne: starejši 12 ur, otroci 10,5 ur. Vendar ni bilo povsod tako. Mehanična bombažna predilnica in barvarna v Ajdovščini piše, da delajo pri njej 11 ur dnevno, Moserjeva barvilnica na rdeče navaja 11,5 ur dolg delovni dan. Če je to citiranje učinkovitega dela, potem so bili odmori v teh dveh primerih krajši. Povsod so delali samo podnevi od 6. do 18. ure, le solkanska predilnica svilenih odpadkov je imela dve izmeni: dnevna je trajala od 6. do 19. ure, nočna od 19. ure do 6. ure zjutraj naslednjega dne.

Vsi ti obrati so fiksirali 300 delovnih dni v letu. Če pomislimo na delavce v 18. stoletju, se spomnimo, da so prejšnji veliko več praznovali kot sedanji fabriški delavci. Zato pa so sedanji — vsaj v nekaterih podjetjih — imeli boljše socialno zavarovanje. Že v letih pred 1870 je predilnica in tkalnica v Stračicah uvedla brezplačno zdravljenje, pomoč v bolezni, pokojninski fond, imela delavske hiše, ustanovila hranilnico in šolo pri tovarni. Točnega pregleda nad funkcioniranjem vseh teh ustanov še nimamo. Zdravnika in zdravila je plačevala ajdovska bombažna tovarna tako delavcem kot članom njihove družine, enako tudi tovarna papirja Hektorja barona Ritterja de Zahonyja; ta je plačevala vrhu tega še primerno pokojnino delavcem, nesposobnim za delo.⁷⁰

Bolniška blagajna se omenja že 1860 tudi v preboldski tovarni. Plačevala je tako zdravniško pomoč kot tudi podpore (boleznino?). Sicer je res, da je obrtni red iz leta 1859 predpisal, da morajo obrati z več kot 20 delavci imeti službeni red, ki naj vsebuje vse pomembnejše določbe glede delovnega razmerja, toda s tem še nikakor ni rečeno, da so ga dala pri priči izdelati vsa podjetja in da so le-ta striktno izpolnjevala vse predpise, zlasti tiste, ki so šli v breme njihove blagajne.

Ljubljanska mehanična bombažna predilnica in tkalnica je v prvih letih obratovanja zaposlovala prav znatno število otrok. V začetku je imela 70—80 delavcev in neugotovljivo število otrok pod 14. letom starosti. Že 1840.

⁷⁰ Ibidem.

ko je bilo starejših delavcev morda okoli 150, je v predilnici delalo 78 otrok (54 deklic, 24 dečkov). Ko je v letih 1847 in 1848 podjetje doživljalo recesijo, je zaposlovalo 197 delavcev (1846: 311 delavcev) in 24 otrok med 11. in 14. letom starosti. Službeni red za delavce z dne 1. maja 1860 je določal, — najbrž je le pismeno fiksiral že ustaljeno prakso, — da se dela od 5. ure zjutraj do 12. ure ter od 13. ure do 20. ure zvečer, potemtakem 14 ur na dan. Eno-urni odmor opoldne je bil namenjen kosilu, čas za malice se ne navaja. Za prestopke službenega reda so določili denarne kazni; le-te so šle v korist bolniškega fonda. Sicer so pa morali delavci vplačevati redno v fond manjše vsote, ki so jih izračunali na osnovi tedenskih zasluzkov. Podjetje je bilo oproščeno rednih vplačil, kolikor je sklada kaj namenilo, so vsoto tretirali kot darilo in ne kot obveznost. V breme sklada je podjetje plačalo zdravnika, ki je zdravil delavce.⁷¹

Zusammenfassung

VON KLASSISCHEN TEXTILMANUFAKTUREN ZU MECHANISIERTEN TEXTILFABRIKEN

Mit den Worten »klassische Textilmanufaktur« werden in der Abhandlung jene, in Städten oder größeren Siedlungen gelegenen Textilbetriebe bezeichnet, die von Spinnerinnen auf dem Lande beliefert wurden, während die meisten oder alle Weber sowie das gesamte Verfahren der Textilveredelung in einem Betrieb konzentriert waren, der in der Regel auf Wasserantrieb funktionierte. Zum Anheizen der Farbkessel wurde Holz verwendet. Die erste klassische Manufaktur dieser Art wurde im slowenischen Nationalraum im 18. Jahrhundert in Ljubljana 1724 eröffnet und zwar von den Krainer Landesständen, die sie 1747 dem Händler Friderik Weitenhiller aus Ljubljana verkauften, der sie 1762 dann an die Gesellschaft des Händlers Jožef Desselbrunner aus Ljubljana und des Großhändlers Valentin Ruard aus Wien weiterverkaufte. In ihrer Blütezeit wurden hier Ende des Jahrhunderts gegen 3400 Stück grobes und einfaches, das sogenannte »Gräniz-Tuch« gefertigt; die Gesamtlänge betrug um 80.000 m jährlich. Die Tuchfabrik hat im Jahr 1803 die Produktion endgültig eingestellt. Die zweite, von Johann von Thys aus Eupen gegründete klassische Manufaktur wurde im Jahr 1764 in Klagenfurt in Betrieb gesetzt. Ende des Jahrhunderts betrug die Produktion rund 4000 Stück oder ungefähr 100.000 m feines holländisches Tuch. Die Nachfolger von Thys haben den Betrieb ungefähr bis zum Einsetzen der Kontinentalblockade aufrechterhalten, danach wurde er stillgelegt. In den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts wurden unter dem Einfluß der Propagande für einheimische Industrie zehn kleinere Werke errichtet, die jedoch nur kurze Zeit, einige von ihnen höchstens ein paar Jahre arbeiteten. Die weiteren zwei klassischen Manufakturen von mittlerer Kapazität sind Ende des Jahrhunderts entstanden (Moro in Vetrinj — Celovec, Rössmann in Zgoše).

Handwerker und Manufakturen, die Baumwollgarn und Baumwollgewebe herstellten, gab es vor der Erklärung der Kontinentalblockade nur wenig: zwei oder drei Handwerker in Triest und in Kärnten ungefähr ebensoviel. Von diesen hat sich nur der Betrieb Alois Rayer & Co in Klagenfurt zu einer klassischen Manufaktur entwickelt. Eine richtige Entfaltung der modernen mechanisierten Baumwollindustrie wird erst in den Jahren nach der Aufhebung der Kontinentalblockade verzeichnet. Als erste wurde im Jahr 1828 die mechanisierte Baumwollspinnerei in Ajdovščina in Betrieb genommen, die dann noch jahrelang mit Wasserantrieb arbeitete. Es folgte im Jahr 1838 eine mechanisierte Baumwollspinnerei in Ljubljana, die nach zehn Jahren noch um eine mechanisierte Weberei erweitert wurde. In dieser Fabrik war schon von Anfang an eine Dampfmaschine montiert. Im Jahr 1842 wurde dann die mechanisierte Baumwollspinnerei und Weberei in Prebold gegründet, als die letzte — nämlich, als die letzte in dem von dieser

⁷¹ Vlado Valenčič, Ljubljanska industrija, str. 27—28.

Abhandlung umfaßten Zeitabschnitt, der bis zum Jahr 1870 reicht — 1894 die Baumwollspinnerei und -weberei in Stračice bei Gorica. In den Angaben über die Fabrik in Prebold findet man auch die Zahl der Weber, die zu Hause für sie arbeiteten; daraus geht es hervor, daß das sogar schon mechanisierte zentrale Werk jahrelang als Auftraggeber von benachbarten Webern fungierte.

Parallel zur Herstellungs- und anderen Problemen wird in der Abhandlung auch das Problem des Spinnens und Webens durch Kinder und andere Leute in Waisenhäusern, Erziehungsheimen, in »Spinnschulen« und durch Zwangsarbeit erörtert. Es wird festgestellt, daß die ersten Webmeister und Gehilfen, die sich auf ihr Handwerk verstanden, anfangs Ausländer waren: im Ständetuchwerk von Ljubljana waren es hauptsächlich Einwohner von Mähren aus Iglau, im Tuchwerk von Thys in Klagenfurt niederländische Meister und Gehilfen. Die Zahl von Kindern unter vierzehn Jahren, die in mechanischen Baumwollfabriken beschäftigt waren, war ungleich größer als die Zahl derer, die im zentralen Betrieb klassischer Manufakturen beschäftigt waren. Auch die Sozialversicherung war in modernen mechanisierten Fabriken allgemein besser entwickelt als in klassischen Manufakturen. Das ist aber auch auf die Gesetzgebung zurückzuführen, die die Entwicklung der modernen Fabrikarbeit mit gewisser Aufmerksamkeit verfolgte.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana,
Trg osvoboditve 1, izdaja v založbi Partizanske knjige iz Ljubljane
revijo

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

»Prispevki« objavljajo razprave inštitutskih sodelavcev in drugih avtorjev o zgodovini delavskega gibanja, o problemih slovenske zgodovine od prve svetovne vojne dalje, še posebej pa o obdobju narodnoosvobodilne borbe in socialistične revolucije.

Na revijo se lahko naročite neposredno pri založbi (Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 12), kjer dobite tudi vseh štiri-najst dosedanjih letnikov.

Po nekajletnem premoru sta pred kratkim izšla nova zvezka revije.

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 22 121, int. 209

vas vabi, da vstopite v društvo kot redni član

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje društveno glasilo »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz društvene zaloge, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društva (zbo-rovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno) ter brezplačno prejmejo društveno značko in izkaznico.

Za leto 1979 znaša društvena članarina 50 dinarjev, članarina z naroč-nino na »Zgodovinski časopis« pa 220 dinarjev. Za študente je dru-štvena članarina z naročnino polovična — 110 dinarjev. Letos imajo poleg študentov prvič popust tudi upokojeanci, dolgoletni člani društva, za katere naročnina s članarino znaša 165 dinarjev. Člani pokrajinskih zgodovinskih društev upravi »Zgodovinskega časopisa« poravnajo le naročnino v višini 170 dinarjev, medtem ko članarino vplačajo pri ma-tičnem društvu. Letos bo naša revija prvič izšla predvidoma kar v štiri-h zvezkih.

Prijavnico za vpis v društvo lahko zahtevate na društvenem naslovu, članarino in naročnino pa vplačate osebno ali na društveni žiro račun številka 50101-678-49040.

Na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, lahko še vedno dobite večino letnikov predvojnega »Glasnika Mu-zejskega društva za Slovenijo«, kazali publikacij Muzejskega društva in prvih petindvajsetih letnikov »Zgodovinskega časopisa«, nekatere druge starejše historične publikacije, še zlasti pa večino letnikov dru-štvenega glasila — »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis) — 100 din	ZČ 24/1970, št. 3-4 — 80 din (kmalu razprodan)
ZČ 2-3/1948-49 — 100 din	ZČ 25/1971, št. 1-2 — razprodan
ZČ 4/1950 — razprodan	ZČ 25/1971, št. 3-4 — 100 din (kmalu razprodan)
ZČ 5/1951 — razprodan	ZČ 26/1972, št. 1-2 — razprodan
ZČ 6-7/1952-53 — razprodan	ZČ 26/1972, št. 3-4 — razprodan
ZČ 8/1954 — 40 din	ZČ 27/1973, št. 1-2 — 60 din
ZČ 9/1955 — 100 din	ZČ 27/1973, št. 3-4 — 100 din (kmalu razprodan)
ZČ 10-11/1956-57 — 100 din	ZČ 28/1974, št. 1-2 — 80 din
ZČ 12-13/1958-59 — 150 din (kmalu razprodan)	ZČ 28/1974, št. 3-4 — 50 din
ZČ 14/1960 — 40 din	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 60 din
ZČ 15/1961 — 100 din	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 60 din
ZČ 16/1962 — 50 din	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 120 din
ZČ 17/1963 (ponatis) — 150 din	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 120 din
ZČ 18/1964 — pred ponatisom	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 140 din
ZČ 19-20/1965-66 — 50 din	ZČ 31/1977, št. 3 — 100 din
ZČ 21/1967 — 40 din	ZČ 31/1977, št. 4 — 100 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 — 30 din	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 150 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — razprodan	ZČ 32/1978, št. 3 — 100 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — 60 din	ZČ 32/1978, št. 4 — 100 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — 80 din (kmalu razprodan)	
ZČ 24/1970, št. 1-2 — razprodan	

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno obročno odplačevanje. Člani Zgodovinskega društva s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo 25-od-stotni popust, študentje 50-odstotni popust. Za naročila iz tujine velja 20-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na društvenem sedežu, prav tako pa tudi po pošti.

Ponatis zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu.

Splošna značilnost volilnega razvoja v tem času je bila, da so izgubljale pristaše stare zmernejše stranke, krepile pa so se nove, radikalnejše. Najbolj jasno se je ta razvoj kazal pri Nemcih. Leta 1891 so šteli liberalci 109 poslancev, leta 1897 samo še 78 in leta 1901 63. Nacionalci in vsenemci pa so imeli leta 1891 17 poslancev, leta 1897 46, leta 1901 69.² Vedno večja politična diferenciacija se je pojavljala tudi pri drugih narodih, pri vsakem v nekoliko drugačni obliki in značilnostih. Leta 1897 so se poleg tega prvič pojavili v avstrijskem parlamentu tudi poslanci delavskega razreda, socialno-demokratske stranke, ki jih je bilo tedaj 15, leta 1901 pa 10; izvoljeni so bili obakrat samo v nemških, čeških in poljskih pokrajinah.

Te stranke in struje so se v parlamentu po socialnih, nazorskih, nacionalnih in drugih vidikih povezovalе v klube. Klub je moral šteti najmanj pet poslancev. Pri nemških narodih se je kazala izrazita težnja povezovanja po nacionalnih vidikih, v klube, ki naj družijo vse poslance ene narodnosti ne glede na njihove nazorske in druge razlike; za take razlike so jim klubska pravila dostikrat dovoljevala svobodo glasovanja. Največji klubi v parlamentu iz leta 1891 so bili Združena nemška leвица (klub nemških liberalcev s 109 člani), Hohenwartov konservativni klub (67 poslancev) in poljski klub (58 članov). V parlamentu iz leta 1897 Združene nemške levice in Hohenwartovega kluba ni bilo več, ker sta razpadla. Maja 1897 je štel češki klub 60, poljski 59 članov, tretji najmočnejši pa je bil klub nemških nacionalcev (Deutsche Volkspartei) z 41 člani. Podobno je bilo v parlamentu iz leta 1901: februarja tega leta je imel češki klub 62, poljski 61, DVP pa 48 članov.

Značilno za avstrijski parlament je bilo, da od vstopa čeških poslancev vanj (1879) ni poznal nobene trdne večine. Za časa Taaffeja je imel (sicer šibko) večino »železni obroč«, koalicija Poljakov, Čehov, Jugoslovanov, dela Romunov in nemških konservativcev; toda ta koalicija je izgubila večino na volitvah 1891, ker so mladočehi zmagali nad staročehi ter stopili v opozicijo proti vladi. Po padcu Taaffeja je nastala ob novi vladi kneza Alfreda Windischgrätza (11. novembra 1893 — 19. junija 1895) svojevrstna nova koalicija socialno konservativnih strank, nasprotnic splošne volilne pravice: poljskega kluba, nemških liberalcev in Hohenwartovega kluba (z delom Slovencev). Koalicija je razpadla junija 1895 zaradi slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji in z njo vred je padla tudi Windischgrätzova vlada. Po kratki začasni vladi grofa Kielmansegga (19. junija — 30. septembra 1895) je sledila vlada poljskega grofa Kazimirja Badenija (30. septembra 1895—30. novembra 1897), ki se ji je posrečilo, da je parlament sprejel njeno volilno reformo z uvedbo splošne kurije. Po volitvah marca 1897 je bila v določenem smislu obnovljena povezava strank iz Taaffejevih časov. Mladočehi so zaradi jezikovnih naredb podprli vlado, zanjo so bili tudi Poljaki, Jugoslovani in nemški konservativci. Badenijeva vlada ni padla v parlamentu, zrušil jo je odpor nemškega nacionalizma in delavske opozicije z velikimi nemiri na Dunaju. Nemški nacionalizem je ostal v ostri opoziciji tudi do naslednjih vlad barona Gautscha (30. novembra 1897 — 5. marca 1898) in grofa Thuna (5. marca 1898 — 2. oktobra 1899). Nato pa se je položaj spremenil: nastop vlade grofa Claryja so sprejeli Nemci kot svojo zmago, Čehi pa so prešli v opozicijo in z njimi tudi parlamentarna večina. Claryjeva (2. oktobra — 21. decembra 1899) in Wittekova vlada (21. decem-

² Podatke o strankah in klubih glej zlasti pri G. Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich* 5, Wien—Leipzig 1909, str. 10—13 (za 1891), 6, prav tam 1910, str. 197 ss in 218 (za 1897), 8, prav tam 1914, str. 140 ss in 168 (za 1901).

bra 1899 — 18. januarja 1900) sta bili zelo kratkotrajni. Ko pa so se Čehi z vso silo postavili tudi proti Körberjevi vladi (18. januarja 1900 — 31. decembra 1904), jim njihovi dotedanji zavezniki v parlamentarni večini niso več hoteli slediti in junija 1900 je ta večina iz leta 1897 razpadla. Körberjeva vlada ni imela stalne parlamentarne večine, naslanjala se je na »delovno večino«, kakršno je pač kdaj bilo mogoče dobiti, pri Poljaki, pri večini nemških strank in drugod.

V parlamentarnem boju se je pojavilo novo, prej domala neznano orožje: obstrukcija. Z obstrukcijo je skušala manjšina preprečiti ali otežiti večini sklepe, ki jih je imela za nedopustne, ali pa sploh onemogočiti parlamentu redno delo. Obstrukcionisti so izkoriščali vse določbe poslovnika: postavljali so neprestane zahteve po tajnih sejah, po poimenskih glasovanjih, po desetminutnih odmorih pred vsakim glasovanjem, vlagali so neprestano nove nujne predloge in interpelacije itd. V obstrukcijo so spadali tudi dolgi govori (tako je nemški liberallec Lecher v noči 28./29. oktobra 1897 govoril celih 13 ur). Ne tako redko je obstrukcija posegla tudi po drugih metodah: vpitju, petju, ropotanju s pulti, piskanju s piščalkami, udarjanju s činelami, pa tudi pokrovkami in lonci, uporabi drugih instrumentov itd. Parkrat je prišlo tudi do preteпов. Nekaj obstrukcije je bilo že pred letom 1897 z mladočeške in nemške krščanskosocialne strani, prej neslutene višine je dosegla leta 1897 v boju proti Badenijevi vladi. Šuklje, ki je bil tedaj poslanec, je v spominih takole opisal takratno stanje v parlamentu: »Včasih je bil položaj tak, kakor da ste na skrajni periferiji velikega mesta, v zamazani beznici med pretepačimi se podivjanimi pijanci, in zopet ste imeli občutek, kakor da vas je nemila usoda pahnila v blaznico med tolpo razgrajajočih umobolnikov in zopet ste se znašli v zbornični, skoraj prazni dvorani, katera tla so bila posuta z ostanki razbitih namiznih pokrovov in raztrganih tiskovin. V dvorani ni bilo skoraj nobenega poslanca, le tam zgoraj poleg skrajno izmučenega in izčrpanega predsednika je čepel kak zapisnikar, ki je s pojemajočim glasom čital neskončne interpelacije.«³ Obstrukcijo so uporabljali nemški liberalci in nacionalci še v naslednjih letih, od 1899 naprej pa je bila orožje mladočehov. Körberjeva vlada je stala na stališču »sporazumnega reševanja« nacionalnih vprašanj, kar je pomenilo, da brez pristanka nemških strank enakopravnost narodov ne bo dosežena. Dokler bo ta nacionalni veto nemške levice veljal za osnovo vse uprave in zakonodaje, so rekli Čehi, tega sistema ne priznamo in proti njemu nimamo drugega orožja kot prav tak veto, veto manjšine, veto obstrukcije.⁴ Ta obstrukcija, dasi nekajkrat izredno močna, ni bila stalna, ampak so jo od časa do časa omilili ali celo opustili.

Obstrukcija je onemogočila delo parlamenta. Proračun za leto 1897 je bil sprejet še v starem, leta 1891 izvoljenem parlamentu, od vseh naslednjih proračunov pa je bil v parlamentu prediskutiran in sprejet le še oni za leto 1902. Vlada si je na temelju 14. člena ustave pomagala z zasilnimi naredbami: takih je bilo v osmih letih 1897—1904 76.⁵ Ugled parlamenta je propadel. Da bi šle skozi parlamentarno obravnavo vsaj najnujnejše stvari, se je vlada neprestano pogajala s posameznimi klubi, bodisi zato, da bi opustili ali prekinili obstrukcijo, bodisi zato, da bi ne začeli z njo ali da bi ne načenjali problemov, ki bi spravili v obstrukcijo nasprotno stran. Noben načrt, ki bi uredil nacionalne probleme, ni mogel biti sprejet v parlamentu.

³ F. Šuklje: Iz mojih spominov, III. del, Ljubljana 1929, str. 5, 6.

⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XVII. Session, str. 22281, 22282 (Herold 20. novembra 1903).

⁵ R. Charvatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907 2, Leipzig 1909, str. 175.

Nemci so bili dovolj močni, da so preprečili vsakršno ureditev v smislu enakopravnosti narodov, nenemški poslanci pa so lahko preprečili zakonsko ureditev prednosti nemškega jezika. Prav tako ni imela večine ne klerikalna ne protiklerikalna stran zbornice. Včasih se je vladi posrečilo, da je s pogajanjem med strankami dosegla premirje za rešitev perečih gospodarskih vprašanj. Stranke so uravnale svoje glasovanje včasih načelno, včasih zaradi svojih zaveznikov, včasih iz takoimenovane »patriotske dolžnosti« in posredovanj iz »najvišjih krogov«, kar je bilo večinoma povezano z obljubami in koncesijami z vladne strani. »Z majhnimi darilci — eden dobi kako lokalno železnico, drugi Leopoldov red ali kaj takega — se za silo drži ta pokajoča in zibajoča se stavba pokoncu... Sedanja vlada se v bistvu nič ne loči od prejšnjih vlad, posebej še ne od vlade grofa Taaffeja... Danes živimo prav tako iz dneva v dan kakor smo tedaj.« Tako je označil Körberjevo vlado socialni demokrat Ellenbogen.⁶

Parlament si je volil svoje predsedstvo in različne odbore za čas trajanja sesije.⁷ Pri parlamentih 1873—1879, 1879—1885, 1885—1891 in 1891—1897 je bila sesija enaka volilnemu obdobju, trajala je torej vsakokrat od prve seje po volitvah do razpusta parlamenta po šestih letih. Sesija 1891—1897 je bila po vrsti enajsta (od 1861 naprej). Parlament 1897—1900 je imel v svoji kratki, toda burni zgodovini, kar pet sesij. To so bile: dvanajsta (27. marca — 2. junija 1897), trinajsta (23. septembra — 29. decembra 1897), štirinajsta (21. marca — 24. julija 1898), petnajsta (26. septembra 1898 — 8. oktobra 1899) in šestnajsta (18. oktobra 1899 — 8. junija 1900). Parlament 1901—1907 je imel spet vseh šest let eno samo (sedemnajsto) sesijo. Predsedstvo parlamenta je bilo v letih 1893—1897 sestavljeno iz predstavnikov največjih klubov: predsednik je bil nemški liberallec baron Johann Chlumecky (izvoljen 20. marca 1893), prvi podpredsednik nemški konservativni klerikalec dr. Theodor Kathrein (izvoljen 20. marca 1893), drugi podpredsednik Poljak vitez Dawid Abrahamowicz (izvoljen 25. novembra 1893). Predsedstvo 12. sesije je bilo v celoti iz večinske koalicije: predsednik dr. Theodor Kathrein, prvi podpredsednik vitez Dawid Abrahamowicz, drugi podpredsednik mladočeh dr. Karel Kramář (izvoljeni 6. aprila 1897). Isto predsedstvo je bilo ponovno izbrano v 13. sesiji (23. septembra 1897), toda Kathrein je oktobra odstopil in 12. novembra je bil za predsednika izvoljen Abrahamowicz, za prvega podpredsednika Kramář, za drugega pa nemški konservativni klerikalec dr. Victor von Fuchs. Padeč Baderijeve vlade je pomenil tudi poraz tega parlamentarnega predsedstva in njegovega poskusa zloma obstrukcije opozicije. V 14. sesiji je bil 21. marca 1898 izvoljen za predsednika dr. Fuchs kot edini iz prejšnjega predsedstva, za prvega podpredsednika Slovenec dr. Andrej Ferjančič, za drugega pa Romun Lupul. Isto predsedstvo je bilo izvoljeno v 15. sesiji (26. septembra 1898). V 16. sesiji je bil sicer Fuchs znova izvoljen za predsednika (18. oktobra 1899), pri volitvah prvega podpredsednika pa se je zapletlo. Opozicija (levica) je zahtevala svojega zastopnika v predsedstvu, in to prav mesto prvega podpredsednika. Nastopila je tudi posebej proti Ferjančiču zaradi govora, ki ga je imel češkim študentom na Bledu. Pokazalo se je, da tudi večina (desnica) ne bo v celoti glasovala za Ferjančiča. Zlasti so nastopili proti njemu nemški klerikalci (Katholische Volkspartel); češ da je strupeno protiklerikalni. Tako je sam opustil kandidaturo.⁸ Pri volitvah je zma-

⁶ V op. 4 cit. Sten. Protokolle str. 9551, 9553 (27. februarja 1902).

⁷ Podatke o parlamentu, sesijah, predsedstvu, odborih itd. glej zlasti v indeksih k Stenographische Protokolle.

⁸ Slovenski narod 19, 20. oktobra 1899, Slovenec 21. oktobra 1899.

gal novi kandidat desnice Poljak dr. Pietak (20. oktobra 1899), za drugega podpredsednika pa je bil ponovno izvoljen Lupul. Zaradi odstopa obeh podpredsednikov (Pietak je postal minister) so bile 7. marca 1900 nove volitve. Za prvega podpredsednika je bil to pot res izvoljen predstavnik opozicije, član Deutsche Volkspartei Heinrich Prade, za drugega podpredsednika pa čeh dr. Jan Žáček. Po novih volitvah v parlament je bil za predsednika 17. sesije 8. februarja 1901 in dokončno 8. marca 1901 izvoljen grof Moritz Vetter von der Lillie, predstavnik najmanjše skupine v parlamentu, tako imenovane srednje stranke moravskega veleposestva, iz rodbine, ki je imela v svojih rokah svoje čase tudi gospostvo Laško. Le s tako izvolitvijo sta se lahko sporazumeli leвица in desnica.⁹ Za podpredsednika sta bila ponovno izvoljena Prade in Žáček. Pradeju je po njegovem odstopu sledil 18. oktobra 1901 August Kaiser iz iste stranke (Deutsche Volkspartei).

II

Slovenci so imeli v državnem zboru po volitvah leta 1891 14, po volitvah leta 1897 16, po volitvah leta 1901 pa 15 poslancev. Stalno v slovenskih rokah je bilo ves čas 12 mandatov (3 v mestni, 9 v kmečki kuriji; po deželah 8 kranjskih, 3 štajerski in 1 goriški). Tem 12 mandatom so se pridružili še trije z uvedbo splošne kurije (po eden na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem). Ostala poslanska mesta so prehajala iz ene nacionalne posesti v drugo: mandat tretjega volilnega kolegija v Trstu, ki je združeval volilce okolice in najmanj premožne volilce (4. volilnega razreda) v mestu, so imeli Slovenci v rokah do leta 1897, ko so ga osvojili Italijani. Izjemoma so imeli Slovenci v svojih rokah veleposestniški mandat na Goriškem v letih 1891—1897 ter en kmečki mandat na Koroškem v letih 1897—1900.

Splošna volilna pravica je našla večino slovenskih političnih organizacij v popolni nepriljubljenosti. Z izjemo klerikalne stranke na Kranjskem, ki je v devetdesetih letih mobilizirala malega človeka v boju proti liberalizmu, so slovenske politične organizacije imele interes le za bolj ali manj dobro situiranega kmeta. V takem patriarhalnem hierarhičnem okolju so znale uspešno organizirati volilni boj. Zdaj pa so dobili volilno pravico ljudje, ki so socialno konservativna vodstva slovenskega narodnega gibanja (liberalna ali klerikalna) gledala nanje navzdol z nerazumevanjem, če ne s preziranjem in zaničevanjem, kot na ljudi, ki še hlač nimaajo svojih.¹⁰ Nemški nacionalci in italijanski liberalci so računali na malega človeka in so se na volitve temeljito pripravili ter obilno uporabili demagoška gesla, propagando, vpliv in pritisk. Zato je bil volilni rezultat za Slovence negativen. Na Koroškem so Slovenci v kmečki kuriji dosegli 1897 svoj največji uspeh, ko je bil s pomočjo 8 nemških konservativnih volilnih mož izvoljen prvi slovenski državni poslanec. V velikovškem političnem okraju je bilo v kmečki kuriji 83 slovenskih volilnih mož proti 29 nemškim. V istem času pa je bilo v splošni kuriji ob 50 nemških in 10 socialističnih glasovih samo 40 slovenskih.¹¹ V Istri sta leta 1897 zmagala v kmečki kuriji oba kandidata hrvatsko-slovenske stranke, v splošni kuriji pa je zmagal italijanski kandidat. Leta 1901 je bilo še slabše: Italijani so zmagali znova v splošni kuriji in, poleg tega tudi v zahodnoistrskem kmečkem okraju. Tako se je parlamentarno zastopstvo Istre, ki je bilo pred letom 1897 2 : 2, spremenilo na

⁹ V op. 2 cit. Kolmer 8, str. 151.

¹⁰ Mir 29. novembra 1900.

¹¹ V op. 1 cit. Volitve str. 242.

teh volitvah v 4 : 1 za Italijane. Slovenskega poraza v 3. volilnem kolegiju v Trstu 1897 in 1901 ne smemo šteti v to vrsto. Tu dotlej Nabergoj zaradi abstinence italijanske liberalne stranke ni imel resnega nasprotnika, zdaj pa je italijanska liberalna stranka prvič stopila v pravi volilni boj. Delež volilnih upravičencev mesta (kjer je bilo le malo slovenskih volilcev) je neprestano naraščal. Leta 1873 je bilo v okolici nad 2300 volilnih upravičencev, v mestu samo 1400. Leta 1901 jih je bilo v okolici slabih 2700, v mestu dobrih 2800. Iz obeh razlogov je imela slovenska stranka leta 1897 in 1901 v 3. kolegiju mnogo manj izgledov na uspeh kakor poprej.¹²

V enajstih letih 1893—1904 se je v državnem zboru za daljši ali krajši čas pojavilo 28 poslancev slovenskih političnih strank. Od teh jih je 5 sedelo v parlamentu ves čas: Viljem Pfeifer, od leta 1897 po stažu najstarejši slovenski poslanec, saj je bil v parlamentu vse od prvih direktnih volitev 1873, ko je začel svojo kariero kot mladoslovenec, zdaj pa je bil poslanec klerikalne stranke, Franc Povše, Franc Robič, dr. Andrej Ferjančič in dr. Anton Gregorčič. Od ostalih poslancev, ki so bili izvoljeni še pod Taaffejevo vlado, je Anton Globočnik odstopil 15. februarja 1896, Karel Klun je umrl 8. junija 1896, Ivan Nabergoj, Mihael Vošnjak in grof Karl Hohenwart so končali svojo parlamentarno pot 1897, Josip Kušar, grof Alfred Coronini in dr. Lavoslav Gregorec 1901. Franc Šuklje je odstopil, ko je postal dvorni svetnik in glavni direktor c. kr. založbe (tedaj so rekli »zaloge«) šolskih knjig na Dunaju (1894), vendar pa se je že v slabih treh letih (1897) vrnil v parlament. Znova ga je zapustil ob naslednjih splošnih volitvah 1900/1901, ko je prišel v spor z liberalno stranko, pa se znova vrnil vanj 10. septembra 1903, to pot kot poslanec Slovenske ljudske stranke. Od novih poslancev je začel svojo dunajsko kariero dr. Ivan Šušteršič 1896 (s prekinitvijo 1898—1900), dr. Ignacij Žitnik, Josip Pogačnik, Josip Žičkar, vitez Hugo Berks 1897, dr. Ivan Tavčar, dr. Miroslav Ploj, Ivan Plantan in Oskar Gabršček 1901. Ostali so bili poslanci samo nekaj časa: Franc Višnikar (1895—1897), Anton Koblar (1896—1897), Lambert Einspieler (1897—1900), dr. Janez Evangelist Krek (1897—1900), ki je bil šele pozneje dlje časa državni poslanec (1907—1917), Ivan Vencajz (1898—1903).

Od poslancev je bil najstarejši Hohenwart (rojen 1824), ki mu je bilo, ko je nehal biti poslanec (1897), 73 let. On in leto dni mlajši Globočnik (rojen 1825) sta bila iz generacije, ki je doživela revolucijo 1848 v svojih zgodnjih dvajsetih letih. Iz tridesetih let 19. stoletja so bili Nabergoj (1835), Mihael Vošnjak (1837), Kušar (1838) in Gregorec (1839). Največ poslancev je bilo rojenih v štiridesetih letih, to se pravi, da so v devetdesetih praznovali svojo petdesetletnico: Einspieler (1840), Berks, Klun in Robič (1841), Pfeifer (1842), Vencajz (1844), Povše (1845), Coronini in Žičkar (1846), Ferjančič in Višnikar (1848), Šuklje (1849). Mlajši so bili Tavčar (1851), Gregorčič (1852), Plantan (1853), Koblar (1854) in Žitnik (1857). Najmlajših je bilo pet poslancev, rojenih v šestdesetih letih, ki so v devetdesetih šele dosegli starost trideset let, potrebno v avstrijskih časih za izvolitev za poslanca: Gabršček in Ploj (1862), Šušteršič (1863), Krek (1865), Pogačnik iz Podnarta (1866), ki je bil s svojimi enaintridesetimi leti na volitvah 1897 naš najmlajši poslanec.

Po izobrazbi so bili med poslanci najbolj številni pravniki (sodniki, upravni uradniki, advokati, notarji), ki jih je bilo devet (Ferjančič, Globočnik, Hohenwart, Plantan, Ploj, Šušteršič, Tavčar, Vencajz, Višnikar), in

¹² V op. 1 cit. Volitve str. 249.

duhovniki, ki jih je bilo 8 (Einspieler, Gregorčič, Gregorčec, Klun, Koblar, Krek, žičkar, Žitnik). Profesorja sta bila dva (Robič, Šuklje), Vošnjak je bil tehnik, Povše kmetijski strokovnjak. Coronini in Berks sta bila graščaka, Kušar trgovec in industrialec, »posestniki« (kakor so takrat radi pisali) in lokalni veljaki so bili Oskar Gabršček v Tolminu, Nabergoj na Proseku pri Trstu, Pfeifer v Krškem, Pogačnik v Podnartu.

Kar se tiče pomembnejših funkcij v parlamentu, so jih imeli Slovenci do leta 1897 in po letu 1901 prav malo, precej več pa v času 1897—1900, ko so bili člani parlamentarne večine. Klun je bil od leta 1891 do smrti predsednik odbora, ki je imel razpravljati o predlogu poslanca Schwaba glede ureditve državnega računskega dvora. Povše je bil v 12. zasedanju (1897) ter v 15. in 16. zasedanju (1898—1900) predsednik narodnogospodarskega odbora. Berks je bil v 15., 16. in 17. zasedanju (1898 do smrti 1906) predsednik odbora za takse. Vencajz je bil v 16. zasedanju (1899—1900) predsednik zavarovalnega odbora. Najviše od slovenskih poslancev je segel Andrej Ferjančič, ki ga je sicer Šuklje, njegov nasprotnik še iz univerzitetnih let, zelo zlobno označil kot izbornega pevca a mizernega politika.¹³ Ferjančič je bil oktobra 1895 izvoljen za predsednika imunitetnega odbora in je bil to tudi v 12. in 13. zasedanju (1897). V naslednjih dveh zasedanjih je bil, kakor smo že omenili, prvi podpredsednik poslanske zbornice (1898—1899), v 16. in 17. zasedanju (1899—1907) pa predsednik justičnega odbora. Ferjančič je bil v našem obdobju nedvomno eden vodilnih slovenskih politikov; menda bi bil tudi postal minister, če mu tega ne bi bil preprečil Šušteršič.¹⁴

V delegacije so mogli pošiljati Slovenci redno samo po enega poslanca, zastopnika Kranjske. Le v letih 1891—1897, ko so imeli na Goriškem dva državnozbornska mandata, toliko kot Italijani, je bil izvoljen po sporazumu vsako drugo leto v delegacije kot zastopnik Goriške Slovenec, tako za leto 1894 Coronini, za leto 1896 Antón Gregorčič. Kranjski člani delegacij so bili: 1894 Klun, 1895 Hohenwart, 1896 Klun in po njegovi smrti Višnikar, 1897 Šušteršič, 1898 Pogačnik, 1899 Ferjančič, 1900 Vencajz, 1901—1904 pa štirikrat zaporedoma Šušteršič. Šušteršič se je začel na Dunaju med poslanci zelo hitro uveljavljati; vendar pa spada v ta leta tudi poraz, ki ga je doživel z afero »Dr. Žlindra« v parlamentu 1. maja 1901.¹⁵ Njegov takratni nastop so že označili kot »pogrebni govor, ki si ga je sam govoril.«¹⁶ Njegov ugled je bil zelo omajan in se ni prav hitro popravlil.

III

Po volitvah leta 1891 je bil Hohenwartov klub obnovljen pod imenom »konservativni klub« in je povezoval večino nemških konservativnih klerikalcev, Slovence, Hrvate, del bukovinskih Romunov in konservativno češko veleposestvo. Od slovenskih poslancev je postal Šuklje član vodstva kluba. Vendar klub ni imel več svoje nekdanje trdnosti. Od Hrvatov vanj sploh ni vstopil istrski poslanec Laginja, potem pa so ga zapustili tudi drugi pravaši: Spinčič iz Istre, Biánkini, Dapar in Perić iz Dalmacije. Ti in Laginja so se povezali z mladočehi in ustanovili svoj »klub neodvisnih hrvatskih in slovenskih poslancev«. Med njimi sicer ni bilo nobenega Slovenca, v proglasu volilcem, ki so ga izdali 15. decembra 1892, pa so razložili,

¹³ F. Šuklje: Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana 1929, str. 70; III. del, str. 18.

¹⁴ V op. 4 cit. Sten. Protokolle str. 3078 (1. maja 1901).

¹⁵ F. Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 76 napačno 1902.

¹⁶ V op. 4 cit. Sten. Protokolle str. 3075 (1. maja 1901).

da so si nadeli »tudi ime slovenskih zastopnikov, ne samo zato, ker je nekateré izmed nas izvolil tudi oni del našega naroda, ki se pripoznava k imenu slovenskemu, ampak tudi zato: da pokažemo, da težimo po onem jedinstvu Hrvatov in Slovencev, koje jedinstvo se naglašá med njimi ob tolikih prilikah in toli pogosto; da dokažemo, kako da slovensko ime in vsi sladki spomini, ki so navezani nanj od davnih časov, nahajajo in bodo vsekdar nahajali dostojno mesto in spoštovanje tudi med onimi, koji so prepričani, dá je najbolji način za stalno in trajno obrambo naše narodnosti in za pravi napredek v vseh strokah javnega življenja jedino v tem, da se v okviru monarhijskega Habsburgov zjedinijo vse slovensko-hrvatske dežele na temelju zgodovinskega prava kraljestva hrvatskega, prirodnih zakonov in narodne volje. Kot imeniten korak za to bi smatrali že to, da se slovenske dežele združijo v jedno politiško-administrativno skupino, Slovenijo, ki je bila do nedavna jaseń ideal vsem slovenskim zastopnikom in za kojoj so se izrekli Slovenci čestokrat in ob različnih prilikah.«¹⁷

Slovenski poslanci so ostali v konservativnem klubu do konca Taaffejeve vlade. Sestava vlade kneza Windischgrätza 11. novembra 1893 kot koalícije Poljakov, nemških liberalcev in Hohenwartovega kluba je Slovence in Hrvate v Hohenwartovem klubu precej razburila, še posebej zato, ker so jih pri sestavi koalícije popolnoma ignorirali.¹⁸ Polég tega je bilo v programski izjavi koalicijske vlade rečeno, naj, dokler ne pride do volilne reforme, »počivajo vsa druga velika politišna vprašanja«,¹⁹ pod temi pa je bilo seveda razumeti tudi narodnostno enakopravnost. Na posvetu slovenskih in hrvaških članov Hohenwartovega kluba 23. novembra 1893 je izstopilo iz kluba šest slovenskih poslancev (Coronini, Ferjančič, Gregorčič, Gregorčec, Kušar, Nabergoj) in zadnji štirje Hrvati (Klaič, Borčić, Bulat, Šupuk). Ustanovili so klub hrvatskih in slovenskih poslancev s Klaičem kot predsednikom, Ferjančičem kot podpredsednikom in Gregorčičem kot tajnikom.²⁰ Sedem slovenskih poslancev je na Klunov in Šukljetov predlog sklenilo začasno ostati v Hohenwartovem klubu (Globočnik, Klun, Pfeifer, Povše, Robič, Šuklje, Vošnjak). Seja kluba, ki je pozneje ta dan zavzemal stališče do nove vlade, je bila precej burna in opozicija proti Hohenwartu precejšnja. Hohenwart je grozil, da bo odložil mandat in se umaknil iz politišnega življenja, zlasti še, če bo še kdo izstopil iz kluba. Po dolgi debati sta bili sprejeti Dipaulijeva in Šukljetova resolucija: Dipaulijeva, da klub vztraja na vseh svojih verskih, politišnih, nacionalnih in gospodarskih načelih in da je samo v tem smislu pripravljen podpirati vlado; Šukljetova, da klub neomajno vztraja na ustavno zagotovljeni enakopravnosti vseh avstrijskih narodov in da je odločen storiti vse, da se bo ta temeljna ustavna pravica uveljavila.²¹

Prijatelj je imenoval koalícijo nenaravno, monstrozno in nemoralno²² — taka je bila seveda samo, če jo gledamo z očmi »nepomirljivih« svetovnonazorskih nasprotij med liberalci in klerikalci. Če pa upoštevamo predvsem razredna in socialna nasprotja, ta koalícija ni bila prav nič nenaravna. »Odpor proti ekstremnim in radikalnim stremljenjem na politišnem,

¹⁷ D. Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895, Ljubljana 1966, str. 207, 218; V. Bratulić: Politiške stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, v zborniku Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 309; Češi a Jihoslované v minulosti, Praha 1975, str. 496.

¹⁸ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, str. 11670.

¹⁹ V op. 2 cit. Kolmer 5, str. 360.

²⁰ Slovenski narod 25. novembra 1893.

²¹ Šuklje: Iz mojih spominov II, str. 70; Kolmer 5, str. 364; v op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 12186; Slovenski narod 25. novembra 1893.

²² I. Prijatelj: Janko Kersnik, njega delo in doba, seš. II in III, Ljubljana 1914, str. 529, 530.

nacionalnem in socialnem področju« se je zdel ministrskemu predsedniku knezu Windischgrätzu etični moment koalicije,²³ opozicijski mladočeški poslanec Gustav Eim pa je videl v nji prav zaradi tega stagnacijo in kontra-revolucijo.²⁴

Med slovenskimi poslanci so vsi primorski zapustili Hohenwartov klub in koalicijo, prav tako kot vsi hrvaški poslanci iz Istre in Dalmacije. Med kranjskimi in štajerskimi poslanci je večina (dobri dve tretjini) ostala v klubu in v koaliciji. Diferenciacija ni bila nazorska. Tako v enem kot drugem taboru so bili duhovniki (Gregorčič, Gregorčec med disidenti, Klun med hohenwartovci) in liberalci (Ferjančič, Kušar, Nabergoj med disidenti, Šuklje, Vošnjak med hohenwartovci). Za koalicijo se je opredelil Slovenec, proti njej pa Slovenski narod, pa tudi liberalni shod zaupnikov 29. novembra 1894.²⁵ Gotovo je bila koalicija vabljava za vse, ki so se bali socialnih sprememb. Tak je bil nedvomno Šuklje. Toda mnogih naših katoliških konservativcev širjenje volilne pravice ni prav nič motilo. Glede tega so bili njihovi pogledi povsem drugačni od pogledov češkega ali poljskega plemstva ali plemstva Hohenwartovega kova. Videli so, kako bi s Taaffejevo volilno reformo lahko padla premoč nemške liberalne stranke, kar so želeli iz nazorskih in narodnostnih razlogov. Načelno jih je razburila koalicija s to glavno nazorsko in narodno nasprotnico. Marsikomu iz obeh naših nazorskih taborov se je zdela že prej ali pozneje naslonitev na Hohenwarta škodljiva za slovenske narodnostne težnje, posebno onim, ki so sodili, da bi se bilo treba bolj opreti na mladočehe, ki so bili v opoziciji tako proti Taaffeju kot proti koaliciji.

Od naših poslancev je najhuje napadel Hohenwarta v parlamentu štajerski duhovnik Gregorčec. »Z velikim upanjem,« je dejal, »smo vsaj v začetku sledili našemu voditelju, zaradi njegovih nedvomno velikih zaslug za konservativno in narodno stvar v sedemdesetih letih. Toda kmalu se je to zaupanje umaknilo naraščajočemu nezaupanju in je zdaj popolnoma ugasnilo. Izkazalo se je, da je bil krivi Mozes. Mislili smo, da nas bo popeljal v obljubljeni deželni enakopravnosti, namesto tega pa nas je vodil 14 let po taaffejevski puščavi, polni obljub in neupoštevanih spomenic. Nazadnje nas je pripeljal nazaj v Egipt, to se pravi, pod nemško liberalno vlado.« Gregorčec je menil, da je Hohenwart zadal Taaffejevi vladi smrtni udarec, toda ne v svojo korist, ampak v korist nemških liberalcev, pred katerimi je kapituliral. Izstop iz konservativnega kluba se mu je zdel nujen, če »smo hoteli ostati zvesti našemu narodno-konservativnemu programu in našim političnim, cerkvenim in gospodarskim načelom ... ko smo slišali novi vladni program s popolnim ignoriranjem nacionalne enakopravnosti«. Koalicijo z liberalizmom je smatral Gregorčec za škodljivo konservativni stvari.²⁶

26. novembra 1893 so dali vsi iz Hohenwartovega kluba izstopivši slovenski in hrvaški poslanci izjavo, da se bodo potegovali za združenje vseh slovanskih zastopnikov izven koalicije (pod temi je bilo seveda razumeti predvsem mladočehe) in da bodo pazljivo sledili vladnemu delovanju ter po njem uravnavali svoje stališče. To je bila zelo previdna izjava. Govorila je sicer o tem, da izstopajo njeni podpisniki iz vladne večine, ni pa rekla, da prehajajo v opozicijo.²⁷ 30. novembra so imeli mladočehi ter klub neodvisnih hrvaških in slovenskih poslancev ter klub hrvaških in slovenskih

²³ V op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 12984.

²⁴ Kolmer 5, str. 497.

²⁵ Slovenski narod 1. decembra 1894.

²⁶ V op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 12193, 12197.

²⁷ Slovenski narod 28. novembra 1893.

poslancev skupen posvet, po katerem so sporočili, da so se sporazumeli o nujnosti ustanovitve slovanske koalicije na podlagi enakopravnosti in zastopanja skupnih interesov ter o potrebi takojšnje ustanovitve skupnega izvršilnega odbora.²⁸ Ta slovanska koalicija (rekli so ji tudi slovanska protikoalicija) je zajela 60 poslancev, vendar ni pomenila trdne povezave. Dostikrat se je kazala v skupnih nastopih, dostikrat pa skupnega nastopanja ni bilo. Pri volitvah drugega podpredsednika poslanske zbornice 25. novembra 1893 so mladočehi glasovali za Klaića proti kandidatu vladne koalicije Poljaku Abrahamowiczu, ki je zmagal s 185 proti 55 glasovom.²⁹ Pri obravnavanju zakona o domobranstvu je vsa slovanska protikoalicija (kakor tudi nemški krščanski socialci in dunajski demokrati) 30. novembra glasovala proti prehodu v nadrobno debato.³⁰ 14. decembra so vsi ti glasovali proti izjemnemu stanju na Češkem, pa tudi slovenski člani Hohenwartovega kluba niso glasovali za izjemno stanje, ampak se glasovanja niso udeležili, medtem ko so Hohenwart, nemški konservativci in češki konservativni veleposestniki izjemno stanje podpri.³¹ Dosti je bilo medsebojnega podpisovanja interpelacij med mladočehi in obema hrvatsko-slovenskima kluboma, pa tudi nemškimi krščanskimi socialci. Toda povezava hrvatsko-slovenskega kluba z mladočehi ni bila popolna. Že 15. decembra so mladočehi in pravaši (klub neodvisnih hrvatskih in slovenskih poslancev) glasovali proti finančnemu provizoriju, hrvatsko-slovenski klub pa zanj in Ferjančič je v njegovem imenu izjavil, da ni izključeno, da si bo vlada naše razmere ogledala in jih sanirala. Poudarjal je, da so nazori Slovencev, ki so ostali v koaliciji, povsem enaki nazorom disidentov, da »nas je ločila samo različna taktika«.³² Leto dni pozneje, v novembru 1894, je Ferjančič zavračal očitke iz slovenske javnosti, da slovenski poslanci niso v zvezi z mladočehi. Rekel je, da zveza obstoji, da se imenuje slovanska protikoalicija, da ima tudi svoj izvršilni odbor, da pa seveda slovenski poslanci niso v taki opoziciji kot mladočehi: »mi smo opozicija na prosto roko«.³³

Slovenci, ki so ostali v Hohenwartovem klubu, so vezali svojo podporo vladi in obstanek v klubu na uvedbo slovensko-nemških paralelk v nižjih razredih celjske gimnazije, ki jim jih je bila zagotovila že Taaffejeva vlada, za njo pa tudi Windischgrätzova. To je bila tista koncesija, ki je držala slovenske poslance v Hohenwartovem klubu in v koaliciji, pa zbujala vsaj v delu javnosti tudi ugodno mnenje o njihovi taktiki. Razna glasovanja slovenskih poslancev, ravnanja onih v koaliciji in onih izven nje, so bila v veliki meri odvisna od izgledov na uresničenje celjskih paralelk. Stvar se je namreč zapletla. S strani nemških nacionalistov se je začela proti tem paralelkam strahotna gonja, češ da bi bile uvod v popolno slovenizacijo spodnje štajerske, v uničenje nemškega mesta Celja, v uničenje nemških jezikovnih in kulturnih otokov, da so zoper voljo štajerske dežele in zoper voljo celjske občine, da bi bilo z njimi kršeno načelo, ki ga je sprejela koalicija, da se ne sme načenjati velikih političnih vprašanj.³⁴ Nemci so ponujali Slovincem kako drugo lokacijo (v savinjskih trgih, v Ljutomeru in drugod), vendar so Slovenci vztrajali na Celju.

11. junija 1895 je proračunski odbor parlamenta sprejel »celjsko postavko« z 19 proti 15 glasovom. Par dni zatem (17. junija) je združena nem-

²⁸ Kolmer 5, str. 364; Češi a Jihoslované str. 502.

²⁹ Kolmer 5, str. 26.

³⁰ V op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 11670, 11682.

³¹ Prav tam str. 12151; Češi a Jihoslované str. 503.

³² Prav tam str. 12191.

³³ Slovenski narod 30. novembra 1894.

³⁴ V op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 12825, 20311 itd.

ška levica izstopila iz koalicije in vlada je morala odstopiti. Pred plenum poslanske zbornice so prišle celjske paralelke naslednji mesec (že pod novo Kielmanseggovo vlado) in bile 10. julija odobrene s 173 : 143 glasovi. Proti slovenskim paralelkam so glasovali (tako v proračunskem odboru kot v parlamentu) nemški liberalci, nacionalci in demokrati, pa tudi krščanski socialci, zanje pa slovanski poslanci (med njimi tako Poljaki, ki so bili v koaliciji, kot Čehi, ki so bili v opoziciji) in nemški konservativci. Med nemškimi konservativci je poudarjal Dipauli, da njihovo stališče ni ne slovansko ne nemško ampak čisto enostavno avstrijsko.³⁵ Konservativec Kaltenegger pa je dejal, da »ne bo Celje škodovalo nemštvu, ampak bo nemška nacionalistična gonja okrog Celja spravila nemštvo v res strahoten položaj«. ³⁶ Posebej proti temu štajerskemu poslancu se je dvignil ves bes nemških nacionalistov, ki so prekinjali njegov govor in ga zmerjali z narodnim izdajalcem. Vprašanje celjskih paralelk se je pojavljalo v parlamentu pri proračunskih debatah tudi še v naslednjih letih, tako 28. februarja 1896; 4. januarja 1897 in 21. marca 1902.

Glasovanje nemških krščanskih socialcev glede slovenskih celjskih paralelk je bil tudi delen razlog za to, da jih je Klun v svojem govoru 11. julija 1895 napadel. Rekel je, da slovenski katoliki obžalujejo taktiko nemških krščanskih socialcev tako zaradi njihovih narodnostnih teženj kot zaradi njihove politike glede verske šole. Sedaj vemo, je dejal, kako naj sodimo o krščanskih socialcih in na jasnem bodo tudi naši ožji rojaki, ki se z mladeniškim ognjem navdušujejo za krščansko socialno gibanje, od katerega pričakujejo oprostitev od židovskega vpliva, narodno svobodo in razvoj katoliškega življenja.³⁷

Ko je prišel 8. novembra 1895 na dnevni red nujni predlog, ki je pozival vlado, naj razjasni, zakaj ni potrdila izvolitve krščansko-socialnega voditelja Luegerja za dunajskega župana, so za nujnost glasovali krščanski socialci, nemški demokrati in nacionalci, mladočehi, od Hrvatov Biankini, od Slovencev pa nihče. Večina poslancev je glasovala proti nujnosti (118 : 64), vendar pa od slovenskih poslancev samo Hohenwart, Klun in Robič. Pol leta pozneje pa je Gregorčec med svojim govorom o volilni reformi dejal, da bi bilo modro Luegerja potrditi za župana, ko je bil že tolikokrat izvoljen.³⁸ Tako so se kazali med slovenskimi poslanci različni odnosi do nemškega krščansko-socialnega gibanja.

IV

Eno najvažnejših vprašanj v parlamentu je bila volilna reforma. Potem ko so vrgli Taaffejevo vlado zaradi preširokega razširjenja volilne pravice, je morala vladna koalicija v svojem programu 23. novembra 1893 obljubiti »kot svojo prvo in najvažnejšo politično nalogo« obsežno volilno reformo, izvedeno v soglasju s strankami koalicije. Reforma naj bi ohranila zastopstvo interesov (sistem kurij), obenem pa bistveno razširila volilno pravico, zlasti na delavce. Obljubljena je bila tudi revizija razdelitve na volilne okraje.³⁹

Zanimive, precej konservativne poglede na volilno pravico je imel Šuklje. Srednji stan se mu je zdel kulturotvoren, proletariat pa ne. Splošna in

³⁵ Prav tam str. 20319.

³⁶ Prav tam str. 20299.

³⁷ Slovenec 17. julija 1895.

³⁸ V op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 24353.

³⁹ Kolmer 5, str. 360.

enaka volilna pravica bi potemtakem prinesla v deželah, kjer je srednji stan prešibek (tudi v nekaterih alpskih deželah, kakor je dejal), »prav kuriozne rezultate«, pa tudi načelno bi pomenila preveliko nivelizacijo. Slovencev bi sicer ne prizadela, ker bi prišli v parlament okrepljeni. Sicer pa je menil, da je kapitalizem v dekadenci, v propadanju, da si čas želi nekaj novega in da tega razvoja ni mogoče preprečiti. Še malo, pa bodo morebiti nacionalna in državnopravna vprašanja postala nepomembna, glavno pa bo vprašanje lastnine. Vsi bi si morali po šukljovem mnenju prizadevati, da bo prišlo do tega razvoja na miren način s preudarno reformo, ne pa s katastrofo, ki bi po nasilju prekosila vse, kar se je kulturnemu svetu pripetilo od hunskih vpadov naprej. V tem smislu je pozival šuklje stranke koalicije, naj se sporazumejo in naj se ne razburjajo neprestano zaradi narodnostnih malenkosti kot sta okrajni šolski inšpektor v Brežicah in celjska nižja gimnazija, ki prav nič ne ogrožata nemškega posestnega stanja. Šuklje je nasprotoval prvemu načrtu koalicijske vlade, ki je hotel ustvariti splošno kurijo s 43 mandati za tiste, ki so bili dotlej brez volilne pravice (po sprejeti volilni reformi so volili v splošni kuriji vsi, tisti, ki so bili prej brez volilne pravice, in tisti, ki so jo že imeli v dotedanjih kurijah). Šukljetu se je zdelo, da bi vladni načrt preveč ločil posedujoče od neposedujočih, da bi organiziral neposedujoče v boj proti posedujočim in v njih preveč razvil razredno zavest. Bolj je bil šukljetu (zlasti načelno) všeč Hohenwartov načrt volilne reforme, po katerem bi imel parlament kot dotlej 353 poslancev: 115 bi jih volili veleposestniki, trgovske in obrtne zbornice, 158 deželni zbori, 80 pa »ljudstvo« s široko, vendar ne splošno volilno pravico.⁴⁰

Z volilno reformo za časa vlade koalicije ni bilo nič. Uspela je šele za časa Badenijeve vlade. O predlogu Badenijeve vlade je spregovoril v imenu konservativnega Hohenwartovega kluba 20. februarja 1896 grof Falkenhayn, ki je dejal, da bi konservativci sicer rajši imeli volilno reformo na konservativnih načelih, ki bi uvedla zastopstvo posameznih slojev (Berufsstände) in vrnila volilno pravico deželnim zborom. Ker tega ni mogoče doseči, pozdravljajo konservativci vladni predlog, ker pušča dosedanje nedotaknjeno in daje možnost poznejše reforme novega po konservativnih načelih.⁴¹ Dva meseca pozneje je menil Falkenhayn, da so volilni redi lahko kakršni koli, da pa brez povratka k Bogu ne bodo prinesli koraka naprej v civilizaciji.⁴² Slovenski poslanci, ki so bili zapustili Hohenwartov klub, z vladnim predlogom sicer niso bili zadovoljni, vendar niso bili proti prehodu v nadrobno razpravo. Gregorčec je imel za pozitivno, da bo z reformo volilna pravica razširjena, da bo peta kurija »preskrbela načelu splošne volilne pravice vstop v avstrijsko zakonodajo in ustavo«, da bo s tem nastala razpoka v načelu zastopstva interesov in da se bo v novem državnem zboru mogoče uspešneje bojevati proti temu »najkrivičnejšemu« volilnemu sistemu, sistemu zastopstva interesov.⁴³

23. aprila 1896 je bilo po splošni razpravi poimensko glasovanje o tem, ali naj bo predmet drobne razprave vladni predlog, ki ga je sprejela večina ustavnega odbora, ali mladočeški predlog, zgrajen na načelu splošne, direktne in enake volilne pravice. Mladočeški predlog je bil odklonjen s 173 : 61 glasovom. Zanj so glasovali mladočeši, nemški demokrati, krščanski socialci in del nacionalcev, od Slovencev Koblar, od istrskih Hrvatov Spinčić, od dalmatinskih Perić. Treba pa je povedati, da so proti mlado-

⁴⁰ V op. 18 cit. Sten. Protokolle str. 12822, 12823, 12824.

⁴¹ Prav tam str. 22646, 22647.

⁴² Prav tam str. 24330—24336.

⁴³ Prav tam str. 24354.

češkemu predlogu glasovali od Slovencev samo Klun, Robič in Višnikar — ostali slovenski poslanci se tega glasovanja niso udeležili.

Med podrobno razpravo so postavili slovenski poslanci več predlogov. Tako je skušal Klun za en mandat zvišati število kranjskih poslancev, vendar je glasovalo za njegov predlog le 99 poslancev.⁴⁴ Za predlog manjšine, da se takoj uvedejo direktne volitve v kmečki in splošni kuriji, so bili mladočehi, nemški demokrati, krščanski socialci in velik del nacionalcev in liberalcev, ni pa glasoval zanj noben slovenski poslanec. Proti predlogu so bili zelo odločno Poljaki, nemški konservativci, Italijani, pa tudi 9 Slovencev (Coronini, Ferjančič, Gregorčič, Gregorčec, Klun, Kušar, Pfeifer, Povše, Robič). Predlog manjšine je bil zavržen s 139 : 121 glasovi. Izpreminjevalni predlogi so bili domala vsi odklonjeni. Za nekatere bi bilo prav zanimivo vedeti, kako so se do njih zadržali slovenski poslanci, vendar tega večinoma ni mogoče ugotoviti. 7. maja 1896 je bila celotna volilna reforma z veliko večino (234 : 19) sprejeta v tretjem branju. Od Slovencev ni bil nihče proti, toda glasovali so zanj samo trije (Coronini, Gregorčič, Nabergoj), ostalih ni bilo v zbornici.⁴⁵

V.

Badenijevo vlado sta s simpatijo (čeprav ne povsem brezpogojno) sprejela oba slovenska tabora. Hohenwart je v imenu svojega kluba izjavil, da pozdravlja »program močne, cilja si sveste vlade, ki nam je morda prav zdaj bolj potrebna kot v prejšnjih časih in ki si jo tudi prebivalstvo nujno želi.« Ferjančič je našteval nekatere slovenske želje in izjavil, »da nas je program zadovoljil.«⁴⁶

Proti koncu leta 1896 so slovenski in hrvaški slovenski poslanci, vse do takrat razdeljeni na tri klube, sklenili, da se bodo po volitvah v novem državnem zboru združili v enem samem skupnem klubu.⁴⁷ Pri pogajanjih so bili nekateri za ime »jugoslovanski klub«, nekateri za ime »slovanski katoliški klub«. Nazadnje je bil 1. aprila 1897 ustanovljen klub z imenom »Slovanska krščanska narodna zveza« ali krajše »Slovanska krščanska zveza« (Slawischchristlicher Verband), ki je združeval vseh 16 slovenskih (liberalnih in klerikalnih) poslancev in vseh 11 hrvaških iz Istre (2) in Dalmacije (9). Klubu se je pridružilo še 7 Poljakom prijaznih »zmernih« Rusinov in en češki (klerikalen) poslanec. Na ta način je dobil klub 35 članov in je bil ob razdrobljenosti parlamenta četrti klub po velikosti (za češkim, poljskim in Deutsche Volkspartei). Klubu so bili izbrani trije predsedniki: dalmatinski Hrvat dr. Kajetan Bulat, Slovenec dr. Ivan Šušteršič in Rusin Aleksander Bârvinski.⁴⁸

Iz kluba je iz užaljenosti izstopil Šuklje. Kot vzrok navaja sam v spominih izvolitev žitnika v železniški odsek (ko je bil prej dolga leta član on), vendar je bil po indeksu stenografskih protokolov član železniškega odbora leta 1897 še vedno Šuklje, ne pa žitnik. »Divjaki« (poslanci izven klubov) so, da bi lahko sodelovali pri razdeljevanju mest v odborih na posamezne klube, organizirali posebno svobodno združbo poslancev izven klubov (Freie Vereinigung der Klubosen), ki sta jo vodila Šuklje in bukovinski poslanec Stéfanowicz. Šuklje se je po burnih novembrskih dneh boja proti Badeniju vrnil v slovansko krščansko zvezo.⁴⁹

⁴⁴ Prav tam str. 24405, 24428.

⁴⁵ Prav tam str. 24726.

⁴⁶ Prav tam str. 20163, 20171.

⁴⁷ Slovenski narod 28. novembra 1896.

⁴⁸ Kolmer 6, str. 198; Šuklje 2, str. 135; v op. 22 cit. Prijatelj: Kersnik, str. 561; Erjavec (op. 15) str. 65; R. Malli: Die steirischen Abgeordneten im österreichischen Reichsrat 1897—1901, Graz 1973, str. 38.

⁴⁹ Šuklje 2, str. 136, 137 in 3, 12; Kolmer 6, str. 258.

Slovanska krščanska narodna zveza se je še aprila 1897 povezala s šestimi drugimi klubi — poljskim, češkim, klubom češkega konservativnega veleposestva, klubom centra (ki je družil šest najbolj konservativnih Nemcev pod vodstvom grofa Falkenhayna — »šest mumij iz centra«, kakor jih je imenoval Steinwender), klubom katoliške ljudske stranke (nemških konservativnih katolikov) in romunskim klubom — v novo zvezo desnice s skupno parlamentarno komisijo in izvršilnim komitejem, ki ga je vodil Poljak Jaworski. Ta desnica je imela v parlamentu večino (215 od 425 poslancev) in je v mnogočem pomenila, kakor smo že rekli, obnovo desnice, ki je svoje čase podpirala Taaffejevo vlado.⁵⁰

Badenijeva vlada se je znašla aprila 1897 v parlamentu pred dvojno opozicijo. Prva je bila opozicija socialnih demokratov in Ukrajincev zaradi nasilij pri volitvah v Galiciji: ta opozicija je očitala vladi, da ima krvave roke, parlament pa so vabili, naj pokaže, da je močnejši od vlade.⁵¹ Druga po nastanku je bila opozicija nemških liberalcev in nacionalcev proti jezikovnim naredbam za Češko in Moravsko, ki jih je vlada izdala, da bi imela češko podporo v parlamentu.

Prvi odmev jezikovnih naredb v parlamentu je bila slovenska interpelacija, datirana in prebrana 7. aprila 1897. Njeni nosilci so bili Žičkar, Coronini, Ferjančič in Einspieler (torej po eden za vsako deželo — Štajersko, Primorsko, Kranjsko in Koroško), podpisali pa so jo še drugi člani Slovanske krščanske narodne zveze (Hrvat, Ukrajinci in Čeh Stojan). V interpelaciji je bilo rečeno: »Ker so Slovenci v delih dežel, ki v njih bivajo, skoraj docela brez jezikovne enakopravnosti pri upravnih in sodnih oblasteh kljub jasnim določbam državnega temeljnega zakona, postavljajo podpisani na c. kr. celotno ministrstvo vprašanje: kdaj misli to za Kranjsko, Štajersko, Koroško, Trst, Istro in Goriško z Gradiščansko izdati podobno jezikovno naredbo kakor je bila izdana 5. aprila letos za Češko?«⁵²

Dva dni pozneje so prišli na dnevni red nujni predlogi vsenemcev, liberalnih Nemcev in Deutsche Volkspartei proti jezikovnim naredbam. Začela se je vojna proti vladi in kmalu tudi proti predsedstvu parlamenta, ki je bilo izvoljeno iz zbornične večine. Ta vojna je postajala od dne do dne hujša, v maju je prešla na predloge za obtožbo vlade in na obstrukcijo. Nemci so naglašali, da je »nemško ljudstvo v Avstriji ustvarilo to državo«, da je z nemško močjo nastalo vse, kar je tu kulturnega in izobraženega, da se morajo slovanski narodi in narodiči samo svojemu nemškemu učitelju zahvaliti, da so se počasi priključili zahodnoevropski kulturi, kajti čehi ne bi nikdar mogli ustvariti kulture, še manj pa Slovenci. Govorili so o grozeči slavizaciji, o nevarnosti, da bi do podobnega nesmisla prišlo tudi v Sloveniji.⁵³ Bili so strahotno ogorčeni, da bi se morali kulturni Nemci učiti češkega jezika. Parlamentarna večina je bila sicer dovolj močna, da je zavrnila vsak predlog opozicije, ni pa bila kos obstrukciji. Čim je hotelo predsedstvo ukreniti kaj zoper obstrukcijo, so se takoj začele pritožbe zoper kršenje poslovnika in pravic parlamenta. Tudi izdajo jezikovnih naredb se je dalo razumeti kot kršenje pravic parlamenta, češ da bi bilo treba jezikovno vprašanje rešiti z zakonom, sprejetim v parlamentu, ne pa z navadno vladno naredbo.

Socialni demokrati se niso pridružili nemškemu ogorčenju nad jezikovnimi naredbami. Glede njih je poljski socialist Daszynski dejal le, da je

⁵⁰ Kolmer 6, str. 208.

⁵¹ Stenographische Protokolle . . . XII. Session, str. 140, 175.

⁵² Prav tam str. 132.

⁵³ Prav tam str. 243 (Wolf), 257 (Steinwender), 297 (Hochenburger).

vlada z njimi dokazala, da zaničuje pravice parlamenta, da je odnos med obema največjima narodoma zdaj zastrupljen in nacionalni sporazum za dokajšen čas otežkočen.⁵⁴ Toda socialni demokrati so bili proti vladi že načelno kot socialisti, še posebej pa zaradi njenega volilnega terorja v Galiciji. Pridruževali so se torej obtožbam vlade, toda iz drugih razlogov. »Če greste v boj proti tajnemu odloku, v boj proti zatiranju svobode zborovanja, govora in tiska, nas boste vedno našli tam, kjer je boj najostrejši«, je dejal socialist Kozakiewicz.⁵⁵

25. novembra 1897 si je večina skušala pomagati z na hitro sprejetim predlogom grofa Falkenhayna, ki naj bi onemogočil obstrukcijo z izključevanjem od sej in posebnimi redarji. Ta predlog je podpisalo 62 poslancev desnice, med njimi tudi 15 Slovencev — torej vsi slovenski poslanci razen Kušarja.⁵⁶ Ta sklep je pomenil v očeh vse opozicije in dobršnega dela javnega mnjenja atentat na parlamentarno svobodo. Obstrukcija je dosegla višek, socialni demokrati so stopili v ospredje, prišlo je do strahotnih prizorov v parlamentu, do velikih demonstracij in nemirov na Dunaju in do padca Badenijsve vlade.

Nekaj mesecev pozneje, pod Thunovo vlado, so se ob začetku parlamentarnega dela (21. marca 1898) pojavili številni predlogi za rešitev jezikovnega vprašanja. Začeli so nemški krščanski socialci, nato pa so skoraj vse stranke dale svoje nujne predloge, proti koncu (22. aprila) tudi slovanska krščanska narodna zveza. Gregorèc, Šuklje in Barvinski so bili prvi podpisniki tega predloga, ki je terjal od vlade, naj nemudoma predloži parlamentu predlog zakona o izvedbi 19. člena temeljnega državnega zakona z dne 21. decembra 1867. Predlog je utemeljeval Gregorèc, ki je dejal, da bi zakon o varstvu vseh narodnih manjšin, z učinkovitimi določbami, ki bi varovale manjšine pred nasilji s strani večin, zadovoljivo rešil jezikovno vprašanje. Po zamisli tega predloga naj bi bili vsi jeziki, ki so v navadi v kaki deželi, proglašeni za deželne jezike in bi bili pred deželnimi in državnimi oblastmi enakopravni in enakovredni. Vsak državljani bi mogel iskati in najti pri vseh instancah pravico v svojem jeziku.⁵⁷

Ko so se Poljaki junija 1900 odločili za samostojno politiko proti češki obstrukciji in so bili pripravljeni podpreti Körberjevo vlado, je dotedanja parlamentarna večina razpadla. Slovanska krščanska narodna zveza se je odločila za srednjo pot: izjavila je, da češke obstrukcije ne podpira, ker samo v parlamentu lahko zagovarjamo svoje koristi, da torej to obstrukcijo obžaluje, da pa je ne pobija, to je, da ne nastopa proti njej.⁵⁸

VI

Po volitvah 1900/1901 med Slovenci enotnega parlamentarnega kluba ni bilo več mogoče ustanoviti. Kranjski klerikalci so bili za to, da bi se povezali vsi slovenski in hrvaški poslanci razen onih štirih, ki so bili izvoljeni na liberalnem programu (Tavčar, Ferjančič, Plantan in O. Gabršček). Te štiri so hoteli osamiti; ker so bili samo štirje, ne bi dobili zastopstva v nobenem parlamentarnem odboru ali odseku. Toda ta klerikalni načrt je nalletel na oster odpor zlasti s strani dalmatinskih Hrvatov, ki so zahtevali, da je treba sprejeti v klub vse slovenske poslance brez razlike. Na to pa niso hoteli pristati slovenski klerikalci. Tako se je šele tik pred prvo sejo

⁵⁴ Prav tam str. 1089 (1. junija 1897).

⁵⁵ Stenographische Protokolle . . . XIII. Session, str. 692 (15. oktobra 1897).

⁵⁶ Prav tam str. 1814.

⁵⁷ Stenographische Protokolle . . . XIV. Session, str. 663, 1041; Kolmer 7, str. 28.

⁵⁸ Slovenec 7. junija 1900.

državnega zbora 31. januarja 1901 začasno konstituiral Slovanski centrum s šušteršičem kot začasnim predsednikom. V ta klub so vstopili kranjski klerikalni poslanci Pfeifer, Pogačnik, Povše, šušteršič, Vencajz in Žitnik, štajerska Berks in Žičkar, goriški Gregorčič, dva češka katolika (Stojan, Hruban) in 4 Rusini (Barvinski, Dlovžanski, Gladiševski, Mandičevski), tako da jih je bilo skupaj 15.⁵⁹ Vsi ostali slovenski poslanci (na liberalnem programu izvoljeni Tavčar, Ferjančič, Plantan in Gabršček ter na slogaškem programu izvoljena Robič in Ploj) ter vseh 11 hrvaških poslancev, skupaj 17 ljudi je ustanovilo 5. februarja 1901 hrvatsko-slovenski klub pod predsedstvom dalmatinskega poslanca Ivčevića.

Klerikalni načrt osamitve slovenskih liberalcev, ki ni uspel v začetku, pa se je počasi le posrečil. Konec marca je pisal Ploj Tavčarju, da se je na privatnem sestanku članov hrvatsko-slovenskega kluba »soglasno izrazila želja, da bi Vi ... izstopili iz kluba, ker to zahteva narodna korist in korist hrvatsko-slovenskega kluba, z obzirom na to, da Vas smatramo odgovornim urednikom Slovenskega naroda, v kojim se tako konsekvantno napadajo vera in institucije katoliške cerkve.«⁶⁰ Na ta poziv je Tavčar takoj odstopil, v tednu dni so mu sledili pa še Ferjančič, Plantan in Gabršček. V maju so vsi štirje skupaj z dvema srbskima poslancema iz Dalmacije ustanovili Jugoslovanski napredni klub.⁶¹

Slovanski centrum in Hrvatsko-slovenski klub sta se šele junija 1902 združila v Slovansko zvezo s šušteršičem in Ivčevićem kot predsednikoma.⁶² Število klubskih članov ni bilo vedno isto. Berks je že 1901 izstopil iz Slovanskega centra in bil potem »divjak«, Rusini so iz kluba izstopali in se vanj vračali:

Tako Slovanski centrum kot Hrvatsko-slovenski klub in nato Slovanska zveza so vodili do Körberjeve vlade politiko »proste roke« ter podpirali marsikatero korako njene politike. Vendar se je to začelo spreminjati. 24. novembra 1903 je izjavil Ploj, da je imel Körber v začetku svojega vladanja morebiti namen, biti enako pravičen do vseh avstrijskih narodov, da pa je ta pravi program že davno zapustil in prešel v tabor nemških strank, da se naše nezaupanje do vlade bistveno povečuje in da vedno bolj čutimo, da je sovražnik Jugoslovanov.⁶³

15. marca 1904 je Slovanska zveza sklenila, da se pridruži češki obstrukciji. Pri glasovanjih v naslednjih mesecih so bili vsi slovenski poslanci (tudi napredni klub) na mladočeški strani.⁶⁴ 1. decembra se s Čehi vred niso več udeležili konference klubskih predsednikov, naznanili pa so, da ne bodo dopustili v parlamentu obravnavanja nobenega vladnega predloga.⁶⁵ Malo pozneje je vlada, ki je bila prišla v konflikt tudi z nemškimi strankami, odstopila.

VII

Slovenski liberalno-klerikalni konflikti so se v dunajskem parlamentu pokazali precej pozneje kot v politiki na Kranjskem. Liberalci so se še dolgo držali starega slogaškega izrazoslovja in okvirov. Rekli smo že, da izstop iz Hohenwartovega kluba ni pomenil nobenega liberalnega dejanja. Liberalni Ferjančič je v imenu hrvatsko-slovenskega kluba 24. oktobra 1895

⁵⁹ Slovenec 22., 31. januarja, 4. in 5. februarja 1901.

⁶⁰ Slovenski narod 30. marca 1901.

⁶¹ Slovenski narod 4. in 5. aprila, 24. maja 1901.

⁶² Slovenec 4. in 11. junija 1902.

⁶³ Stenographische Protokolle ... XVII. Session, str. 22461, 22462.

⁶⁴ Suklje 3, str. 62; v op. 63 cit. Sten. Prot. str. 24502, 24571.

⁶⁵ Kolmer 8, str. 612.

ob oceni Badenijeve vlade poudaril svoje zadovoljstvo nad tem, da bo vlada varovala verska čustva in posebej pazila pri vzgoji na versko-nravni čut.⁶⁶ Leta 1897 ustanovljena skupna slovanska krščanska narodna zveza je imela v programu napredek javnega življenja v verskem, kulturnem in gospodarskem pogledu, na pozitivnem krščanskem temelju, boj za enakopravnost vseh narodov in za pravice vseh slovanskih narodov na temelju narodnega prava in krščanske pravičnosti ter za popolno svobodo cerkve, krščansko-socialne reforme za kulturni in materialni dvig ljudstva, kmetov, obrtnikov in delavcev na podlagi združne organizacije in stanovske avtonomije.

Položaj se je spremenil leta 1901. Od klerikalcev izsiljeni Jugoslovanski napredni klub je bil vse od časov, ko je (1873—1876) nastopala samostojna vladoslovenska skupina, prvo slovensko zastopstvo v dunajskem parlamentu, ki se je odprto proglašalo za liberalno. Zlasti Tavčar je imel razne interpelacije ter tri večje protiklerikalne govore: proti Šušteršiču 1. maja 1901, o duhovnih kongregacijah 22. novembra 1901 in o proračunu (šolah) 20. marca 1902. V njih je napadal klerikalizem na Slovenskem, opisoval njegove metode in hvalil slovensko napredno stranko. Tako je na primer rekel: »Svobodomiselnosti doslej pri slovenskih zastopnikih v državnem zboru ni bilo dobiti. V tem oziru smo bili v resnici najinferiornejši narod cele Avstrije, najpobožnejši politični podkrižavci cele srednje Evrope«. Opozarjal je na klerikalizacijo gimnazij s strani države, na nevarno politiko prosvetnega ministra Hartla, ki je sicer veljal svoje čase za svobodomiselnega človeka. »Spet hodimo v Avstriji po napačni poti, ko mislimo, da more le katolicizem rešiti Avstrijo. Katoliška vera zaradi mene lahko prestavlja gore, državnih dolgov pa ne plačuje«. Ali: Če bo ta častitljiva država razpadla, »ne bodo tega krivi narodi, ki se bodo naпослед že še porazumeli, ker se morajo porazumeti. Kriva bo tega predvsem nesrečna tradicija, da mora Avstrija, ker je slučajno katoliška, biti klerikalna in da mora državna uprava biti reakcionarna«. S tega vidika je govoril tudi o celjski gimnaziji. »Kregamo in prepiramò se za drobno muho, bojim pa se, da smo pri tem podobni dvema učenjakoma, ki sta se v samotni afriški puščavi sprla zaradi nenavadnega metulja, ne da bi opazila črno krdelo, ki se jima je bližalo izza hrbtna«. Očital je nemškim strankam, da so v celjski zadevi malenkostne, menil je, da Nemci, ki hočejo biti svobodomiselni, s svojimi kričicami ženejo Slovence v reakcionarni tabor in da delajo manj za nemštvo kot za klerikalizem.⁶⁷

Nujni predlogi, interpelacije in govori slovenskih državnih poslancev v letih 1893—1904 so se dotikali gospodarskih, socialnih in nacionalnih zadev. Od gospodarskih naj posebej omenimo vprašanje druge železniške povezave s Trstom. Od nacionalnih zadev je bila vedno na dnevnem redu neenakopravnost slovenskega jezika v uradih, na sodiščih in v šolah. Posebej so slovenski poslanci načeli vprašanje slovenske univerze, najprej še v obliki zahteve po pravni akademiji v Ljubljani oziroma obnovi slovenskih pravnih predavanj v Gradcu (Gregorèc 17. februarja 1896). 20. oktobra 1898 je predložil Ferjančič peticijo, ki je zahtevala čimprejšnjo ustanovitev ljubljanske univerze. 12. novembra 1901 so Ferjančič, Ivčević in Povše v imenu vseh treh klubov vložili nujen predlog, ki je pozival vlado, »da čimprej predloži poslanski zbornici načrt zakona, s katerim se zagotovi ustanovitev univerze s pravno, filozofsko in teološko fakulteto za južne Slované«. Na dnevni red je prišel ta nujen predlog 6. decembra. Utemeljeval ga je šu-

⁶⁶ V op. 18 cit. Sten. Prot. str. 20171.

⁶⁷ V op. 63 cit. Sten. Prot. str. 7007, 7016, 10808, 10816.

šteršič ob velikih nemirih vsenemških poslancev. Glasovanje je pomenilo za Slovence precejšen neuspeh. Za predlog so namreč glasovali samo jugoslovanski in češki poslanci ter nekaj socialnih demokratov, proti pa so bili Poljaki (razen nekaterih posameznikov) in vse nemške stranke s katoliškimi konservativci vred.⁶⁸

V vseh enajstih letih, ki smo jih obravnavali v tej razpravi, so slovenski poslanci na Dunaju nadaljevali z drobtinčarsko politiko. Lahko rečemo, da drugače tudi ni moglo biti. Pomembna sprememba je bila le v tem, da so se slovenski poslanci v tem času otresli Hohenwartovega zaščitništva. Politiko, taktiko in skoraj vse zunanje zveze je bil dolga leta vodil on. Slovenci so bili samo del njegove stranke. S padcem Taaffejeve vlade in dokončno z novimi volitvami 1897 pa so slovenski poslanci postali samostojni, si sami organizirali klube, se povezovali, izbirali taktiko, se dogovarjali na sestankih predsednikov parlamentarnih klubov z vlado — skratka, začeli so voditi visoko politiko. Zanje kot za nerevolucionarne meščanske politike je veljal še vedno isti začarani krog kakor prej: načelne in radikalne spremembe so bile nemogoče, ker ni bilo zanje nikakršne večine, mogoča je bila samo politika izsiljevanja posameznih koncesij, stara drobtinčarska politika.

Z u s a m m e n f a s s u n g

SLOWENEN IM ÖSTERREICHISCHEN REICHSRAT 1893—1904

Die Slowenen hatten im Reichsrat bis zum Jahr 1897 14 Abgeordnete, von 1897 bis 1900 16, seit damals aber 15 Abgeordnete. Bis zum Ende der Regierung von Taaffe waren alle slowenischen Abgeordneten Mitglieder des Klubes der Konservativen, dessen Vorsitzender Graf Hohenwart war. Bei der Zusammensetzung der Koalitionsregierung trat die Hälfte der Abgeordneten aus dem Klub Hohenwarts aus und gründete den Klub der kroatischen und slowenischen Abgeordneten, sie arbeiteten mit den Jungtschechen, obwohl nicht konsequent, zusammen. Die Slowenen, die im Klub von Hohenwart geblieben sind, forderten als Bedingung für ihre Unterstützung der Regierung und ihre Verbleiben im Klub die Einführung von slowenischen Parallelklassen im Untergymnasium in Celje, die schon von der Regierung Taaffes versprochen worden war. Die Genehmigung dieser Parallelklassen im Budgetausschuß hatte den Fall der Koalitionsregierung zur Folge. Nach den Wahlen 1897 waren alle slowenischen und kroatischen Abgeordneten sowie einige Ruthenen zusammen mit drei Obmänner (Bulat, Sušteršič, Barwinski) im slawisch-christlich-nationalen Verband vereint. Dieser hat sich dann mit dem Polenklub, den Jungtschechen, dem böhmisch konservativen Großgrundbesitz, dem Zentrum, dem Rumänenklub und der katholischen Volkspartei zu einem neuen Bund der Rechten zusammengeschlossen, die eine gemeinsame provisorische parlamentarische Kommission und ein Exekutivkomitee hatte. Diese Rechte behielt bis zum Juni 1900, als sie zerfallen ist, die Mehrheit im Abgeordnetenhaus. Nach den Wahlen 1900/1901 gab es keinen einheitlichen slowenischen Klub mehr. Vier durch das liberale Wahlprogramm gewählte Abgeordnete, die im Mai 1901 zusammen mit zwei serbischen Abgeordneten aus Dalmatien den jugoslawischen Fortschrittsklub gegründet hatten, konnten von den Klerikalen isoliert werden, die übrigen slowenischen und kroatischen Abgeordneten aber haben im Juni 1902 zwei Klubs (das Slawische Zentrum und den Kroatisch-slowenischen Klub) im Slawischen Verband vereint. Bis zur Regierung Körbers betrieben die Slowenen eine Politik der freien Hand; anfangs unterstützten sie ihn öfter, im März 1904 aber haben sie sich der tschechischen Obstruktion angeschlossen. In den gesamten elf Jahren 1893—1904 setzten die Slowenen im Reichsrat ihre kleinliche Politik fort. Eine bedeutende Veränderung kann man darin sehen, daß sie in dieser Zeit die Gönnerschaft Hohenwarts abgeschüttelt haben und den Weg einer selbständigen Politik einschlugen.

⁶⁸ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 104—107 (Polec); Slovenski narod 7. decembra 1901.

Andrej Vovko

**DELOVANJE »ZVEZE JUGOSLOVANSKIH EMIGRANTOV
IZ JULIJSKE KRAJINE« V LETIH 1933—1940**

V prvem delu pregleda delovanja organizacij emigrantov iz Julijske krajine v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno, ki je izšel v prejšnji številki Zgodovinskega časopisa, smo zajeli čas do kongresa »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine«, ki je bil 24. septembra 1933 v Ljubljani. Tokrat pa bomo sledili razvoju »Zveze« vse do njenega razpusta leta 1940.¹

I.

Pred kongresom je bila 23. septembra zvečer v prostorih društva »Braničor« v Selemburgovi ulici v Ljubljani seja zveznega direktorija z edino točko dnevnega reda: pretresom dnevnega reda emigrantskega kongresa.

Drugi redni (oziroma tretji) kongres »Zveze« je bil v veliki dvorani »Delavske zbornice«.² Delegate so na poti v Ljubljano ovirale hude poplave. Ob začetku kongresa so poslali pozdravne telegrame banu Marušiču, ljubljanskemu županu Pucu ter kralju. Pozdrave so poslali tudi senatorjema Trinajstiču in Gregorinu, ki sta bila verjetno dva izmed tistih, na katere so se obračali predstavniki »Zveze«, še zlasti Čok.

Kongres je pooblastil Čoka, naj pošlje pozdrave italijanskim antifašističnim emigrantom v Parizu in Nemcem iz Južne Tirolske v Avstriji. Kongres so pozdravili zastopnik »Narodne obrane« v Beogradu Ernest Vargazon, zastopnik nekdanjih italijanskih političnih zapornikov Drago Krašna in zastopnik Jugoslovanske Matice Ivan Stari.

Uvodni pregled o mednarodnem položaju in stanju v Julijski krajini je imel po običaju Čok. Pohvalil je zanimanje jugoslovanskega tiska, posebej še onega iz Ljubljane in Zagreba za dogodke v Julijski krajini. Dalje je naglasil, da je italijansko nasilje nad »našim narodom« v Julijski krajini splošno znano, v obrambo obeh manjšin pa se ni dvignil noben »avtoritativen in merodajen glas«, če izvzamemo nekaj manifestacij, kot je to bil npr. zadnji katoliški kongres na Dunaju. Napadel je tudi manjšinski kongres v Bernu, ki po njegovem mnenju ne služi ničemur, čeprav bi moral zbrati vse podrobnosti o trpljenju Slovanov v Italiji.³

Obravnaval je vprašanje manjšin v Evropi in naglasil, da na tem področju vladata krivica in nemoralna, ker so le nekatere države prisiljene, da spoštujejo pravice narodnih manjšin znotraj svojih meja, druge države pa dejstva, da za njih take obveze ne veljajo, ne smatrajo za še večjo moralno obvezo, da bi spoštovale pravice teh manjšin, temveč menijo, da morejo te pravice brezobzirno teptati. Čok je imel v mislih, da Italija ni bila pogodbeno obvezana spoštovati pravice narodnih manjšin, kraljevina Jugoslavija pa je, kot vemo, take obveznosti glede italijanske manjšine sprejela.

¹ Razprava je drugi del nekoliko skrajšanega teksta magistrske naloge, ki jo je avtor obranil na PZE za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 16. 5. 1978 pred komisijo: dr. Metod Mikuž, dr. Milica Kacin-Wohinz, dr. Miro Stiplovšek.

² »Istra« 1933, št. 39, str. 1, 3, 4.

³ Gradivo za študijo dr. Milice Kacin-Wohinz iz rimskih arhivov.

Čok je ocenil, da se stanje v Julijski krajini slabša, da narašča pritisk na narodno duhovščino, da pa je najbolj žalostno, da slovenska duhovščina in narod ne dobita zaščite tam, kjer bi jo z vso pravico smela pričakovati in zahtevati. »Nasprotno, visoki cerkveni dostojanstveniki, tako oni v Julijski krajini z nevrednim naslednikom našega velikega Sedeja na čelu, kakor oni v Vatikanu, kakor da so se postavili v službo fašizma in njegove nekrščanske, nekulturne in nemoralne nasilne raznarodovalne politike«. To je bil prvi javni napad »Zveze« na vatikansko politiko.

Navaja tudi ekonomski in davčni pritisk na Slovence in Hrvate v Julijski krajini ter ugotavlja, da ima problem le-te vse znake prvorazrednega mednarodnega vprašanja, jadranski problem pa naj bi bil poleg nemško-francoskih odnosov eden najvažnejših in najdelikatnejših problemov Evrope, od katerih naj bi bil odvisen tudi mir na tej celinei.

Ko razčlenjuje jadranski problem, smatra, da je ta nastal, ko so se prebujajoči se južni Slovani postavili po robu italijanskemu ekspanzionizmu na Balkanu. Italijani zato uporabljajo vsa sredstva, da »onemogočijo za vsako ceno bodočo jugoslovansko velesilo«, da ovirajo razvoj Jugoslavije in skušajo z najbolj brezobzirnimi sredstvi Jugoslovane razbiti in razdeliti.

Posebno v zadnjem letu so bile take italijanske akcije usmerjene proti celovitosti Jugoslavije in so imele vso moralno in materialno podporo zunanjih »prijateljev«, so se pa ponesrečile. Mussolini se je nadejal, da bo mogel izrabiti notranje spore med posameznimi južnoslovanskimi plemeni in grupami za svoje razbijaške namene. Njegova politika na Balkanu je po Čokovih besedah doživela popoln polom. Čok je glede stanja v Jugoslaviji dejal, da »notranji spori med nami še niso izravnani in preteklo bo še precej časa, preden bo mogoče uskladiti interese in miselnosti raznih jugoslovanskih grup in plemen, ki so živela skozi stoletja pod različnimi vplivi in interesnimi sferami. Ti spori pa so naši in naše je vprašanje, kako si bomo na znotraj uredili hišo«.

Čok meni, da gre pri reševanju jadranskega problema pravzaprav za bodočnost Balkana, kajti Julijska krajina spada po svojem geografskem in etnografskem, ekonomskem in strateškem položaju k Balkanu in ne k Italiji. Tudi zgodovina Julijske krajine podkrepljuje to pripadnost. Ista argumentacija velja na podlagi zdravega razuma in domače logike za Zadar in Lastovo.

Brez vsakih šovinističnih in iredentističnih primesi naj bi bilo mogoče priti do zaključka, da je trajna pomiritev med Italijani in južnimi Slovani mogoča le, če potegnejo zapadno od Soče pravično mejo med obema državama in če se Italija odreče vsem svojim posestim in aspiracijam vzhodno od te črte. Samo na tej osnovi bi bilo možno trajno in iskreno prijateljstvo med obema državama.

Čoku je iz tega razvidna vsa absurdnost italijanskih aspiracij na jugoslovansko Dalmacijo. Opozoril pa je, da Italijanom sicer primanjkuje dobrih argumentov, lotili pa so se bučne kampanje, s katero so med neobveščeno svetovno javnostjo dosegli določene uspehe. Napak bi bilo misliti, da so na njihovi strani (in na strani Madžarov, ki izvajajo podobno propagandno akcijo) le njihovi politični somišljeniki ali pa podkupljenci. Mnogi ljudje v svetu, zlasti v Angliji, so na njihovi strani, ker niso točno informirani. Moč italijanske propagande je v njeni sistematičnosti, žilavosti in individualnosti, saj se za vsako državo, za vsako orientacijo pogledov poslužujejo drugih argumentov.

Čok ponavlja že večkrat izraženo misel, da emigrantska propaganda v tujini za pravice manjšin v Julijski krajini še zdaleč ne dosega italijanske, zato je vprašanje Julijske krajine stopilo v ozadje, kot da je že rešeno, neobstoječi problem »italijanske« Dalmacije pa je postal svetovni problem.

Danes moremo ugotoviti, da bi se mogla italijanski bolj ali manj uspešno postaviti po robu le uradna jugoslovanska propaganda, ki pa je ni bilo, tako da emigranti s svojimi omejenimi (predvsem finančnimi) možnostmi res niso mogli kaj posebnega doseči na tem področju, vsaj v evropskih razmerah ne.

Po pregledu mednarodnega položaja je Čok govoril še o delovanju »Zveze« v preteklem letu. Spet je obravnaval socialna vprašanja emigrantov, ponovil, da ob prihodu v Jugoslavijo niso dobili ne moralne ne materialne pomoči. Velike so bile težave ob njihovem zaposlovanju in pridobivanju jugoslovanskega državljanstva, prav tako ni bilo mogoče doseči olajšav glede plačevanja davkov in administrativnih taks, čeprav je to že skoraj uspelo. Predlogi emigrantov pa so bili na koncu odbiti zaradi splošnega ekonomskega stanja v državi.

Tudi tokrat je Čok zelo pazil, da ni niti z besedo direktno kritiziral jugoslovanske zunanje politike glede manjšin v Julijski krajini, hkrati pa je odločno branil Jugoslavijo pred rovarjenjem italijanske politike. Ob tem je pokazal veliko poznavanje zunanjepolitičnega stanja, kar prav tako kaže na njegove zveze z jugoslovanskimi oblastmi, tudi z zunanjim ministrstvom: Seveda pomen Julijske krajine in jugoslovansko-italijanskih odnosov nekoliko pretirava.

Opaziti moremo, da ne omenja več revizionizma, postavlja pa že nekoliko zakrito iredentistično rešitev vprašanja Julijske krajine. Kot že nekaj prej postavlja bodočo mejo med Italijo in Jugoslavijo na Sočo in s tem bi seveda Julijska krajina pripadla Jugoslaviji. V Čokovih besedah se izraža kot že prej centralistična jugoslovanska politika.

Tako kot ni kritiziral jugoslovanske zunanje politike, pa je imel Čok vedno pripombe glede skrbi jugoslovanskih oblasti za izboljšanje socialnega položaja emigrantov. Težko socialno stanje so naglašali tudi drugi predstavniki »Zveze«.

Tajnik »Zveze« je v svojem poročilu govoril o delovanju ožjega vodstva. Naglasil je, da so na kongresu v Beogradu ugotovili, da so bili v prvem obdobju vsi odseki mrtvorajeni otroci in »Zvezin« direktorij ni mogel popolnoma izvrševati svojih funkcij. V obdobju po tem kongresu pa je mogoče ugotoviti intenzivno delovanje direktorija in odsekov. Naglasil je, da zveni morebiti ironično, da je vodstvo »Zveze« najmanj uspelo v socialni akciji, v katero je vložilo največ truda, to pa zato, ker je za tako akcijo med emigranti potrebno veliko denarja.

Vodstvo je bilo v stalni zvezi z odseki, ki jih je smatralo za svoj sestavni del. Osebne zveze vodstva z emigrantskimi organizacijami niso bile tako tesne, kot bi jih vodstvo želelo in kot bi bilo potrebno. Vzrok naj bi bil v veliki razkropljenosti emigrantskih društev po vsej državi, velika oddaljenost med njimi ter prezaposlenost »Zvezinega« predsednika in ostalih članov.

Število v »Zvezo« včlanjenih društev je narastlo od 27 na 33, število članov pa je bilo v glavnem stabilno. Vodstvo razpravlja o ustanovitvi še sedmih društev: dveh v Srbiji, treh v Dalmaciji in dveh drugje.

Celotno delovanje emigracije naj bi glede na prejšnje leto pokazalo velik napredek, posebno kar se tiče sistematičnosti in enotnosti dela, poli-

tične dejavnosti, propagandnega dela in statistike, pomanjkljiva pa je bila socialna akcija in skrb za nezaposlene emigrante, prav tako odnosi med posameznimi društvi in vodstvom. Emigracija ni dovolj podprla svojega glasila »Istre«. V naslednji zimi naj bi se emigracija borila še z večjimi težavami:

Tokrat so vsa društva poslala svoja poročila, iz katerih je bilo razvidno, da je postalo delo v organizacijah enotnejše in sistematičnejše. K temu naj bi poleg navodil vodstva »Zveze« in odsekov največ pripomoglo glasilo »Istra«. Ugotovili so, da je med društvi opaziti nekaj razhajanj, med najagilnejšimi pa so pohvalili ljubljanski »Tabor« in »Sočo Matico« ter »Klub primorskih akademikov«, mariborski »Nanos«, »Orjem« iz Trbovelj ter »Istri« iz Zagreba in Novega Sada:

Načelniki posameznih odsekov so podali poročila o delovanju v preteklem letu. Načelnik gospodarsko-finančnega odseka Željko Vižintin je poročal o dejavnosti akcijskega odbora za kolonizacijo, ki je deloval na treh področjih. V Virovitici je naselil tri družine s 14 člani, trideset siromašnih emigrantskih družin je koloniziral v Dušanovcu pri Dojranu. Odbor ima na razpolago zemlje za dvajset družin v koloniji Poljurci pri Gevgeliji. Prikazal je še ostalo delo gospodarsko-finančne narave in predlagal ustanovitev ločenega kolonizacijskega in finančnega odseka.

Načelnik na beograjskem kongresu ustanovljenega organizacijsko-propagandnega odseka »Zveze« je povedal, da je ta odsek poslal svoje zaupnike v vsa važnejša središča emigracije. Možnosti, da bi prišlo do skupne seje odseka in zaupnikov, sicer ni bilo, vendar pa se je odsek na zaupnike obračal za razne nasvete in pojasnila. Imel je 18 rednih in eno izredno sejo. Zastavil si je program dela in ga v veliki meri tudi uresničil.⁴

Tako je 14. maja pripravil celodnevni idejni tečaj, ki se ga je udeležilo nekaj manj kot trideset emigrantskih društev s približno sto člani. Odsek je dal pobudo za organizacijo emigrantskega tabora, ki ga je organiziralo društvo »Krn« v Črnomlju, do podobnih taborov v Kranju in Mariboru pa ni prišlo.

Ob zletu Sokola v Ljubljani je dal odsek pobudo sokolskemu društvu Zagreb III, naj v okviru tega zleta priredi svečano akademijo. Društvo se je povabilu odzvalo, pri akademiji pa sta sodelovala tudi »Tabor« in »Klub koroških Slovencev« iz Ljubljane. Ob tej priliki pa ni bilo mogoče izvesti predvidene razstave tiska o vprašanju Julijske krajine.

Na omenjenem sokolskem zletu je odsek razdelil med otroke iz južnih delov države 500 izvodov mladinske revije »Kresnice«, ki jih je darovala Mladinska matica iz Ljubljane in sicer številko, v kateri je sestavek o Julijski krajini.

Odsek je založil in tiskal propagandno brošuro »Sokolstvo v Julijski krajini in na Koroškem« v češčini, v poljščini pa je ni mogel zaradi tehničnih ovir. Brošure so brezplačno delili češkim gostom. Odsek je »Kresnice« in brošure opremil z besedilom, ki spominja na »naše zaslužnjene kraje«. Brošure so poslali društvom in zainteresiranim posameznikom, preko 1600 od 3000 natisnjenih izvodov pa je šlo na Čehoslovaško.

Odsek je začel pripravljati žalni teden ob obletnici Bazovice, kar pa je postalo brezpredmetno zaradi sklepa direktorija o 12. decembru kot žalnem dnevu, med emigrantskimi društvi pa je organiziral tudi anketo o skupnem znaku in praporu »Zveze«, prizadeval pa si je tudi za emigrantsko himno. Zbiral je naročnike in oglase za »Istro«. Na koncu je načelnik odseka ugo-

⁴ »Istra« 1933, št. 36, str. 6.

tovil, da je bilo sodelovanje z emigrantskimi društvi dobro in v splošno zadovoljstvo, razen v nekaj izjemnih primerih. Društva, ki jim ni do sodelovanja, naj k temu pozoveta direktorij oziroma kongres.

Poročilo o delu statističnega odseka je podal načelnik Lujo Jurčić iz Novega Sada. Po njegovem je uspeh odseka le delen, tako uspehe kot neuspehe pa gre pripisati posameznim društvom. Omenil je, da je dal pobudo za popis vseh emigrantov v Jugoslaviji list »Istra«. Zadeva je stekla šele na beograjskem kongresu, ko so na predlog novosadske »Istre« osnovali statistični odsek (tu se moti, saj je o njem govora že v statutu »Zveze«), ki so ga dodelili temu društvu z nalogo, naj ugotovi točno število emigrantov iz Istre, Trsta in Gorice v Jugoslaviji, poleg tega pa še njihovo poklicno sestavo, bivališča in razloge, zakaj so odšli iz Julijske krajine. Statistika bi imela tudi političen značaj. Odsek je poslal okrožnico vsem emigrantskim društvom z navodili glede popisovanja. Odziv je bil slab, zlasti v začetku. Težave so nastale zaradi nezaupanja emigrantov in nemarnosti, ki naj bi izvirala iz nerazumevanja. Rok za popis so podaljšali in popis razdelili v etape. Popisali naj bi emigrante, organizirane v društvih in tiste izven njih. Od 34 zveznih organizacij se je popisu odzvalo 23, neke so svojo dolžnost izvršile delno, neke v celoti. Do kongresa so popisali 5817 emigrantov, kar je po Jurčićevem mnenju zelo malo od skupnega števila 60—70.000. Vse to pa so izvršili v zadnjih nekaj mesecih. Pohvalil je »Istro« iz Osijeka, ki je poslala podatke trikrat, kot tudi »Istro« iz Slavonskega Broda, ki jih je poslala štirikrat. Opozoril je devet društev, ki še niso poslala podatkov, da je popis uspela akcija, njeni rezultati pa naj bi koristili emigrantom.

Zanimivo je podrobneje pogledati to poročilo. Jurčić ni bil zadovoljen s tem, da je odsek popisal skoraj 6000 v emigrantska društva včlanjenih emigrantov. Če pa to primerjamo z drugim podatkom, da gre pri tem za družinske poglavarje, potem bi to zajelo skoraj polovico vseh emigrantov, ob tem pa smo že ugotovili, da se jih je precej asimiliralo v jugoslovansko okolje. Prav tako je zanimivo naglasiti, da je bilo nekaj emigrantov strah popisovanja. Verjetno so se bali, da bi mogli priti ti podatki v roke fašističnim oblastem, ki bi si takih podatkov še kako želele. Tega so se zavedali emigranti sami, saj so ob razpustu »Zveze« in društev uničili skoraj vse svoje dokumente. Tako so verjetno končali tudi podatki o popisu skoraj 6.000 emigrantov, ki bi mogli dati bodočim raziskovalcem še kako dragocene podatke. To je toliko bolj žalostno, ker so podatki o tem, kako skrbno so zbirali dokumente.

Blagajniško poročilo je pokazalo, da ima »Zveza« minimalna denarna sredstva, kar slabo vpliva na njeno delo. Blagajnik je tudi povedal, da neka društva ne izpolnjujejo finančnih obveznosti, po katerih naj bi dala za vsakega člana po dinar, ti pa bi plačevali tudi društveno članarino. Omenil je taka društva »Klub primork«, »Jadran«, »Sočo«, kot tudi dejstvo, da finančno ministristvo »Zveze« ne da sredstev, ki jih je odobril parlament.

Staremu vodstvu »Zveze« so na predlog dr. Ražma izglasovali zaupnico. Popoldne so prišli na kongres še delegati nekaterih društev, ki prej zaradi poplav niso mogli priti. V imenu koroških Slovencev je kongres pozdravil dr. Fellacher.

Koordinacijski odbor je sestavil listo kandidatov za novo vodstvo, ki jo je kongres v celoti sprejel: Za predsednika je bil kot vedno izvoljen dr. Čok, poleg njega pa še: prvi podpredsednik: dr. Ivo Ražem (Zagreb), drugi podpredsednik: Anton Gorjup (Celje), tajnik: Anton Mladen (Berto Rejc) (Beograd), blagajnik: Josip Mohorovićić (Beograd), člani direkto-

rija: Franc Gorkič (Ljubljana), Saša Štrekelj (Ljubljana), Franjo Cvečić (Slavonski Brod), organizacijsko-propagandni odsek: Viktor Horvatin (načelnik), Zdenko Mermolja, Vekoslav Valentinčič (vsi Ljubljana), statistični odsek: Lujo Juričić (načelnik), dr. Predan, Ljubotina (vsi Novi Sad), publicistični odsek: Ivan Stari (načelnik), Ive Mihovilovič, Blaž Zuccon, Ante Rojnić (vsi Zagreb), gospodarsko-finančni odsek: dr. Miran Kajin (načelnik), dr. Ivo Ražem, Marko Ivič (vsi Zagreb), kolonizacijski odsek: Željko Vižintin (načelnik), Ivan Stari, Matko Zlatič (vsi Zagreb), socialni odsek: Anton Luznik (načelnik) (Celje), Josip Lazarič (Zagreb), Lasič in dr. Slavko Fornazarič (Maribor), nadzorni odbor: Ivan Trinajstić (Beograd), dr. Jožef Bergoč (Maribor) in Andrej Tomazič.

Kot je predlagal načelnik gospodarsko-finančnega odseka, so iz njega izvzeli kolonizacijsko dejavnost in ustanovili nov odsek. Tako gospodarski kot kolonizacijski odsek sta bila predvsem v rokah zagrebških predstavnikov emigrantov. Ti so bili še posebej zainteresirani za kolonizacijo zaradi emigrantov iz predvsem agrarne Istre. Tokrat je prvič opaziti, da je imel en predstavnik emigracije po več funkcij v vodstvu »Zveze«, kar bi kazalo, da se je zmanjšalo število emigrantov, pripravljenih prevzeti take funkcije. Kot že omenjeno, so se dogovorili za članarino dinar na vsakega vpisanega člana društev letno.

Kongres je nato razpravljal o predlogih posameznih društev, najprej o tistih, ki so prispeli pravočasno. Drago Pahor je v imenu trboveljskega »Orjema« predlagal, naj bi imela vsa emigrantska društva enotne izkaznice. Delegati so se z njim v glavnem strinjali in predlog sprejeli ter zadolžili direktorij, naj izbere najustreznejši formular in po možnosti uvede nove izkaznice v začetku novega leta. Tega predloga pa »Zveza« ni uresničila.

Podobno je bilo tudi s predlogom »Istre« iz Slavonskega Broda, ki je predlagalo, naj bi osnovali gospodarsko-kreditno podjetje na združni bazi, ki bi pomagalo kolonistom in brezposelnim delavcem. Hkrati je v Zagrebu bilo že vse pripravljeno za osnovanje »Jadranske hranilnice«. Kongres je sprejel zaključek, da vso zadevo prepusti gospodarsko-finančnemu odseku. Kot smo opazili, so bili taki predlogi pogosti in nedvomno utemeljeni, saj bi gospodarska moč dala emigrantom večjo težo, vendar pa ti niso mogli nikoli zbrati dovolj finančnih sredstev za izpeljavo svojih zamisli.

Glede kraja bodočega kongresa so predlagali Slavonski Brod, Celje, Maribor, kongres pa je bil mnenja, naj o tem odloči direktorij. »Istra« iz Novega Sada je sprožila problem nesoglasij v posameznih emigrantskih središčih. V diskusiji je večina delegatov poudarila, da je treba nesoglasja premagati in imeti pred očmi končne cilje, kaj konkretnjšega pa ni mogoče razbrati.

Sledili so predlogi, ki jih društva niso predložila v določenem roku. Propagandni odsek je predložil skupno emigrantsko geslo, znak in zastavo. Zastava naj bi imela modro dno, upodobljeno Istro, Trst, Goriško, del Koroške in Kranjske ter sonce (ki bi simboliziralo Jugoslavijo), ki pošilja žarke. Čok je bil mnenja, da morajo svoje mnenje o tem povedati vsa društva in jih poslati zveznemu vodstvu, ki naj bi rešilo zadevo. Spet so naglasili znano stališče, naj se člani emigrantskih organizacij ne mešajo v dnevno jugoslovansko politiko, povsod pa naj skušajo ohraniti ugled položaja, ki ga zavzemajo.

O kongresu v Ljubljani poroča »Ponedeljski Slovenec«. Govori o »zborovanju naših emigrantov«, ki so zborovali ves čas disciplinirano in aplav-

dirali govornikom, ki so jih navduševali za velike cilje emigrantske »Zveze«. Omenjena je tudi solidarnost s poplavljenici v Sloveniji, kot tudi, da je Čok poročal o delovanju združenih evropskih manjšin, ki pa ni prineslo vidnih rezultatov, zlasti ne za rojake pod Italijo. Naglašeni so tudi napori zveznega vodstva, da bi pri vseh pogajanjih zaradi jadranskega sporazuma upoštevali tudi vprašanje sonarodnjakov v Julijski krajini.⁵

O tem kongresu poroča tudi »Jutro«. Naglašja, da je Čok izrazil sočutje z žrtvami poplav, posebej viharne ovacije in priznanje pa je žel za svoj politični referat o Mussolinijevi politiki s prikazom mednarodnih odnosov. Naglašeno je, da je kongres potekal brez trenj v najlepši slogi.⁶

II.

O skrbi za zbiranje dokumentov, o kateri je že bilo govora, priča tudi odločitev »Zveze«, da osnuje svoj arhiv, v katerem bi bili vsi dokumenti emigrantske novejšje zgodovine. Zbirati so mislili podatke o preganjanjih v Julijski krajini, ne za zgodovino emigrantskih organizacij.⁷ Tudi tu se pojavljata že večkrat zastavljeni vprašanji: ali je prišlo do uresničitve te zamisli in če je, kje je ta material ohranjen. Če so ga kaj zbrali, potem je najbrž kot večina drugega gradiva uničen. Po danes znanih podatkih do uresničitve te zamisli ni prišlo.

S takim arhivom bi mogli vedno dokumentirano in jasno pokazati pred jugoslovansko in mednarodno javnostjo vse nasilje nad Slovenci in Hrvati v Julijski krajini, služil naj bi emigrantski propagandi in bil bi dragocen za bodoče rodove in zgodovinarje. »Zveza« se je odločila zbrati in sistematično urediti ves material, ki je trenutno pri posameznikih. Dala bi ustrezna navodila in jih redno objavljala v listu »Istri«.

Pozvala je vse emigrante, ki imajo dokumente italijanskih oblasti o tem, kako se je delala pripadnikom manjšinskih organizacij ali posameznikom škoda ali krivica: dekrete, odloke, sodbe, naj jih takoj pošljejo v originalu ali v overovljenem prepisu vodstvu »Zveze«. Prav tako naj pošiljajo ukore učiteljem, premestitve teh, ker so z otroki peli ali se z njimi pogovarjali v »našem jeziku«, ali ker otrok niso poslali na italijanska vojaška pokopališča.

Dalje pozivajo vse emigrante, ki so jih preganjale ali zaprle italijanske policijske in sodne oblasti, posebni tribunal, komisija za opomin in konfinacijo, vse, ki so bili v zaporu, konfinaciji in vse tiste, ki so jih preganjale italijanske oblasti ali fašisti, da pošljejo prijavo o tem »Zvezi« v Beograd ter označijo razlog preganjanja, postopek, rezultat postopka in končne dokumente sodbe, časopisne članke in dokumente o zaporu.

Leta 1933 je ljubljansko emigrantsko društvo »Tabor« zaprosilo dvor za denarno pomoč. Gradili so namreč zavetišče za begunce iz Julijske krajine, v katerem bi ti v prvih dneh bivanja v Jugoslaviji dobili streho nad glavo. Predsednik »Zveze« Čok je 30. 9. 1933 podprl prošnjo »Tabora«. Naglasil je, da to društvo deluje na kulturnem in socialnem polju, »kjer vrši nadvse blagotvorni vpliv, ki je prežet z velikim patriotizmom in globoko vdanostjo do njegovega veličanstva kralja.« Svojo prošnjo je ponovil 10. 10. istega leta, naslovil pa jo je na Milana Antića, ministra dvora. V prošnji navaja, da hoče »Tabor« s svojim delovanjem in prenočiščem za begunce

⁵ »Ponedeljski Slovenec« 1933, št. 39 (25. 9.).

⁶ »Jutro« 1933, št. 225 (26. 9.).

⁷ »Istra« 1933, št. 40.

preprečiti, da bi ti prišli pod vpliv »anacionalnih elementov« in bodo ohranjeni za naše velike cilje. Obe prošnji sta zanimiv primer že večkrat omejenih intervencij »Zveze«, zanimivi pa so tudi argumenti, s katerimi skuša Čok doseči pomoč. Uprava dvora se je potem pozanimala pri banski upravi dravske banovine in pri policiji o članih vodstva »Tabora« ter o namenih društva. Policija ji je poslala karakteristike odbora »Tabora«. Dvor je nato odobril pomoč 5000 din.⁸

Prva pomembna manifestacija po ljubljanskem kongresu je bila ob obletnici rapalskega sporazuma.⁹ Ta dan je direktorij določil za žalni dan za vsa emigrantska društva, kot smo že omenili. Komemoracije so bile po vsej državi, največ odmevov pa je zbudila tista, ki je bila 12. novembra 1933 v Beogradu. Priredili so jo ob petih popoldne na Univerzi. Začel jo je predsednik društva »Istra, Trst, Gorica« v Beogradu A. Radikon, govoril pa je dr. Čok. Ta govor je izzval precej odmevov in napadov fašističnega tiska. Čok je namreč označil fašizem kot najnepravičnejši, najbrezobzirnejši in najsrमतnejši sistem, kar jih je znanih v zgodovini. Njegova glavna in edina argumenta sta egoizem in nasilje. Fašizem je sinteza brezpravja in demoralizacije. Sam rapalski sporazum je bil nasilje, ker Jugoslavija ni prostovoljno prepustila Julijske krajine, ampak samo zaradi takratnih okoliščin, ki so ji narekovala tako začasno rešitev. Še manj pa je tako rešitev priznal »jugoslovanski narod«.

Če bi Italija postopala s Slovenci in Hrvati znotraj njenih meja pravično in pošteno, bi še mogli pomisliti, naj obdrži Julijsko krajino. »Toda trinajst let njene vladavine nam dokazuje, da je Italija izgubila vsako moralno pravico, da drži te pokrajine v svojih rokah.« Tukaj Čok ponovno in v ostrejši obliki izraža misel, ki jo je razvijal v članku v Božični številki »Istre« 1932.

Rešitev naj bi bila, nadaljuje Čok, le ena: Julijska krajina naj se odcepi od Italije in pripoji Jugoslaviji, kamor spada. »Rekli bodo, da je to iredentizem. To je resnica, ampak pravični in poštenu iredentizem je najplemenitejši in najmočnejši, ker je najmoralnejše gibanje nekega naroda ali dela tega naroda. Mi smo izraziti revizionisti...« Le nekaj časa po ljubljanskem kongresu se tu spet pojavlja revizionizem, poleg tega pa prvič tudi iredentizem.

Čok se zavzema za revizijo rapalskega sporazuma, ker je nepravilčen in sklenjen ob italijanskem pritisku. »Naš narod« v Julijski krajini ve, da je iz enega težkega večstoletnega suženjstva, vendar suženjstva, ki ga je bilo moč prenašati, zapadel v mnogo težjo, nekulturnejšo in sramotnejšo sužnost, to pa ne samo v narodnem, ampak tudi v ekonomskem pogledu. Čok polemizira s pisanjem tržaškega »Il Piccola« in trdi, da je v Julijski krajini nepopisna beda, ki se kaže v dejstvu, da se je iz nje od konca vojne do tega trenutka izselilo preko 100.000 »Jugoslovancev«, mnogo sicer iz narodno-političnih razlogov, večina pa s »trebuhom za kruhom«.

Čok pri vseh napadih na Italijo zelo pazi, da ne bi napadel tudi jugoslovanskih oblasti zaradi njihove politike do Italije. Gotovo se je zavedal, kako malo so se zanimali (ali upali zanimati) ti vladni krogi za manjšini v Italiji, vendar pa je gotovo vedel, da z napadi ne bi nič spremenil, razen tega, da bi postal vprašljiv obstoj »Zveze«. Že tako so jugoslovanske oblasti budno pazile na delovanje emigrantov in plenile list »Istro« ob njenih ostrejših napadih na Italijo. Ob stalnem italijanskem pritisku so morale

⁸ Arhiv IZDG, fotokopije Arhiva Jugoslavije Beograd, Fond dvora.

⁹ »Istra«, 1933, št. 46, str. 3.

od časa do časa »pokazati dobro voljo«. Za vodstvo »Zveze« v težkem mednarodnem in notranjepolitičnem položaju ter neugodnih socialnih prilikah večine emigrantov je bilo potrebno veliko diplomatske spretnosti njenih voditeljev, ki so morali pozorno spremljati vse politične premike, tako jugoslovanske kot italijanske in druge in po njih uravnavati svojo delavnost, prav tako pa jih izrabljati sebi v prid. Tak tipičen primer je revizionistično gibanje v Evropi, kot tudi govor o novem »jadranskem sporazumu«. Ugotoviti pa moremo, da so si predstavniki »Zveze« glede Italije mnogo dovolili, vsaj besedni napadi, na fašizem so bili izredno ostri. Kot smo že omenili in je razvidno tudi iz zgoraj omenjenega, so jugoslovanske oblasti občasno dopuščale tudi težje napade na Italijo. Torej so v določeni meri uporabljale »Zvezo« kot protiutež italijanski propagandi za Dalmacijo.

Po koncu komemoracij se je 19. novembra v Zagrebu sestal direktorij »Zveze«. ¹⁰ Ker je celotni italijanski tisk po navodilih fašistične vlade napadel dr. Čoka, je tedaj direktorij izrazil popolno soglasje z njegovimi izjavami na prireditvi v Beogradu, zlasti z njegovim odrekanjem pravice italijanski fašistični vladi, da upravlja nad »jugoslovanskim narodom« v Julijski krajini. Prav tako podpira Čokove zahteve po reviziji rappalske pogodbe ter ugotavlja, da je kampanja fašističnega tiska nehotе koristila zatiranim Slovencem in Hrvatom v Julijski krajini, ker je opozorila svetovno javnost na ta problem. »Emigracija iz Julijske krajine v Jugoslaviji upa, da bo tudi v bodoče fašistični tisk zvesto in pazljivo spremljal vsako protestno prireditev emigrantskih organizacij ter s svojim napadanjem delal propagando za našo stvar«.

Predsednik Čok je naglasil razveseljiv porast emigrantskega gibanja v kratkem obdobju od zadnjega kongresa, kar se odraža tudi v delovanju vodstva in odsekov. Direktorij je proučil potek »Rapallskega dne« po vsej Jugoslaviji in ugotovil, da so vse emigrantske organizacije disciplinirano izpolnile navodila oblasti. Ta je omejila spominske svečanosti na zaprte prostore in v meje »resnih predavanj in akademij« brez kakršnihkoli glasnejših protestov proti vodilnim fašističnim osebnostim, ki so krive zatiranja v Julijski krajini. Emigracija je prav tako potrpežljivo prenesla popolno omejitev poročanja v časopisju. Stotine rapalskih prireditev je potekalo v najlepšem redu in dostojanstvenem protestu proti fašističnemu nasilju v Julijski krajini.

Zastopniki odsekov so podali svoja poročila. Organizacijsko-propagandni odsek je izčrpno poročal o organizaciji »rapallskega dneva«, tako o komemoraciji na ljubljanski univerzi, kjer naj bi zastopniki posameznih klubov šli delno iz okvira prireditve in deloma izvajali programska stališča svojih klubov, vendar pa to ni krivda odseka. Pripravljanje spominskega dne je zajelo skoraj vso dejavnost odseka v mesecu dni. V zvezi s tem so poslali 600 okrožnic, v naprej pa se bo odsek bavil z izdelavo enotne legitimacije za vse emigrantske organizacije in s propagandnim delom za list »Istra«.

Statistični odsek naj bi do konca leta izvedel vsaj statistiko organiziranih emigrantov, kar pa je zelo zamudno. V velikih centrih, kot na primer v Zagrebu, so se tako že poznale koristi emigrantskega statističnega dela. Emigrantske organizacije imajo za razne, tudi uradne zahteve, na razpolago podatke o emigrantih in informacije o tem, kje jih je mogoče dobiti.

Član društva »Soča-Matica«, ki je bil navzoč kot član direktorija, je dejal, da tudi v tej organizaciji, ki edina še ni začela s statističnim delom,

¹⁰ »Istra« 1933, št. 48, str. 3.

prodira prepričanje o koristnosti takega dela in se razbijajo neufemeljeni pomisleki o kakem drugem in ne zgolj emigrantsko-političnem značaju te statistike.

Publicistični odsek je opravil prevode nekaterih del antifašistične literature, pripravil pa naj bi podobno brošuro, kot je »Naši onstran meje« in to v srbohrvaščini. Na pobudo emigracije iz Novega Sada so razpravljali o vprašanju emigrantskih koledarjev. Širše kmečke in delavske plasti so bile navajene na večje koledarje »Danice«, »Mohorjeve družbe« in »Goriške matice«, zato bi bilo treba v prihodnjem letu poleg že obstoječega žepnega koledarčka »Soče« (za leto 1933 je izšel kot »Emigrant«) izdelati načrt za ljudski družinski koledar. Izvedba tega načrta naj bi bila povezana z uspehom in razširjenostjo »Soče«. Uresničili so jo, ko je konec leta 1934 začel izhajati »Jadranski koledar«.

Predsednik »Zveze« je odgovoril na vprašanje nekih članov direktorija, da emigrantsko vodstvo in organizacije nimajo nobene zveze z anonimno brošuro »Vigilansa«, ki je izšla 1932 v Splitu in napada Pija XI. zaradi popuščanja fašističnim oblastem. Organizirana emigracija se pri svojih besedah ne skriva za anonimnostjo, ampak je javno v »Istri«, na zborovanjih in kongresih žigosala nerazumljivo popuščanje Vatikana fašističnemu nasilju na cerkvenem področju v Julijski krajini.

Socialni odsek je pripravil okrožnice o številčnem stanju brezposelnih emigrantov, prav tako pa tudi pregled delovanja poklicnih delomrnezev. Čimprej skuša ugotoviti minimalne proračune akcije za glavne centre preko zime. Zvezni upravi bo mogoče storiti potrebne ukrepe le na podlagi točnega stanja brezposelnih emigrantov v Ljubljani, Mariboru, Zagrebu, Sušaku in drugje.

Direktorij je sklenil, naj bodo v enotnem kolonizacijskem odseku zastopani delegati vseh dosedanjih delujočih kolonizacijskih akcij. Načelnik je nakazal bodoče delo odseka.

V gospodarsko-finančni odsek so namesto načelnika dr. Kajina, ki so ga službeno premestili v Skopje, kooptirali novega člana Boža Semelića, na naslednji seji pa si bo odsek na novo razdelil funkcije in začrtal delovanje.

Vodstvo »Zveze« je naglasilo, da podpira vsako narodno-obrambno delo in zastopa načelo, da se delo nobene od takih obstoječih organizacij ne sme prenehati, ampak se mora še okrepiti in osredotočiti.

Direktorij naglašja, da je hvaležen za delo, ki ga opravljata zastopnika manjšin iz Julijske krajine na manjšinskih kongresih. S svojo navzočnostjo na vodilnih mestih moreta informirati o položaju naših manjšin v Italiji, organizirana emigracija iz Julijske krajine pa gleda na njuno delo s simpatijo in priznanjem, seveda pa objektivno kritizira delovanje in smeri manjšinskega kongresa kot takega.

Gre za že omenjena dr. Vilfana in dr. Besednjaka. Taka izjava je bila potrebna po napadih na »Manjšinski kongres« na kongresu »Zveze« v Ljubljani. Organizirana emigracija iz Julijske krajine je propagirala radikalnejše načine rešitve manjšinskih vprašanj kot »Manjšinski kongres«, ki se je zavzemal za izboljšanje pravic manjšin s sprejetjem ustrezne notranje zakonodaje v matičnih državah. Kot smo videli, je »Zveza« odrekala Italiji pravico vladati nad Julijsko krajino in se zavzemala za iredentizem — priključitev k Jugoslaviji.

»Zvezin« direktorij je poudaril, da rešuje vse predloge društev, ki jih ni mogel rešiti kongres v Ljubljani. Naglasil je uporabo imena »Julijska kra-

jina« in pozdravil novo glasilo emigrantov v Južni Ameriki »Novi list«, ki je začel izhajati namesto »Slovenskega tednika«.

Vodstvo »Zveze« je dalo na znanje vsem emigrantom, ki se nanj obračajo za pojasnilo, intervencije ali žele pismen odgovor, naj v svojih pisnih priložih pisemsko znamko za odgovor, ker zaradi težkih finančnih razmer »Zveza« ne more več kriti stroškov številne korespondence.¹¹

V Božični številki »Istre« leta 1933 je Čok spet prikazal delovanje »Zveze« in društev.¹² Ponovil je koristi ustanovitve »Zveze« in razpravljal o odnosu do domačega prebivalstva v Jugoslaviji. Poudaril je pomen tabora v Črnomlju ter kongresa v Ljubljani, omenil napade fašističnega tiska, še zlasti ob zadnjih komemoracijah. Izjavil je, da se ne bi oziral na te napade, če bi se nanašali samo nanj kot posameznika, ker pa so hoteli prizadeči emigrantske organizacije in vse emigrantsko gibanje, je treba nanje reagirati. Ne bo jim sledil v plohi kletev in sramotilnih besed, ki so vreden izliv 2000. letne civilizacije. Sam bo kot sin jugoslovanskega naroda ostal v izjavah skromen in spodoben.

Posebej je naglasil, da emigranti nimajo nič proti Italijanom in italijanskemu narodu, ampak so nasprotniki le italijanskih zatiralcev in jim je vzgled boj italijanskega naroda v preteklem stoletju. Omenil je, da so o fašizmu in fašisti sodbje v svetu deljene, da pa fašizem ne bo mogel nikoli izbrisati iz sebe madeža postopanja z »našo manjšino« pod Italijo. Naglasil je, da se zaveda skromnosti emigrantskih sil, »zmaga pa bo naša, ker je pravica na naši strani«. Naglašajo željo po »zmagi pravice nad krivico po mirni poti«. Morda bo prizadevanje fašizma za mirno revizijo krivičnih mej prineslo pravično rešitev tudi »našega« problema: Ako so fašisti s temi prizadevanji mislili iskreno in pošteno, potem je zmaga pravce »v smislu, za željenem od naš, neizbežna«, če pa bi jim bila formula o mirni reviziji, »ki so jo vrgli v svet in ki pod njihovo egido še danes vodijo vkljub vsem ostalim pokretom celo vrsto držav v Evropi, samo hinavska in farizejska diplomatska intriga, potem si mi iz vsega srca želimo, da bi končna zmaga pravice pogodila hinavce in farizeje«.

Statistični odsek je nadaljeval s prizadevanji, da bi prepričal emigrantska društva o važnosti zbiranja statističnih podatkov, da bi mogli z njimi javno nastopiti in vsem pokazati, koliko je emigrantov.¹³ Prav ti stalni pozivi kažejo, da vsaj pri nekaterih društvih ni bilo pravega navdušenja za popisovanje. »Časi so danes taki, da bi nas vsaki čas mogli najti nepripravljene«. Vsako zavlačevanje bi bilo usodno. Prva okrožnica odseka v sporazumu z direktorijem zahteva od vseh emigrantskih organizacij, da do 31. decembra 1933 brezpogojno popišejo vse svoje člane, ki jih še niso. Organizacije naj nemudoma in najkasneje do 15. januarja 1934 oddajo ves statistični material, ki se nanaša na njihove člane. Vse organizacije naj bi do tega roka popisale čimveč emigrantov nečlanov. Vse popisne pole naj izpolnijo čimbolj natančno in vse rubrike, odseku pa sporočijo, če imajo še statistične pole. Odsek dalje poziva društva, naj mu v roku osmih dni po prejemu okrožnice potrdijo njen prejem z opombo, da so vzela vsebino na znanje. V istem roku naj pošljejo številko svojih članov z dne 24. 9. 1933 in 30. 11. 1933, pospešijo pa naj dela pri popisovanju in brezpogojno postopajo v smislu okrožnice. Sam poziv je izredno oster in zavzet, skoraj brez primere v delovanju »Zveze«.

¹¹ »Istra«, 1933, št. 48, str. 5.

¹² »Istra«, 1933, št. 50, str. 2.

¹³ »Istra«, 1933, št. 50, str. 25.

Aktiven je bil tudi na novo ustanovljeni kolonizacijski odsek s sedežem v Zagrebu.¹⁴ Zadal si je nalogo, da najde za emigrante-poljedelce možnosti za preživljanje v Jugoslaviji. Odsekov odbor se je na prvi seji razširil in našel v vseh važnejših mestih odbornike in sodelavce, ki naj bi mu pomagali pri delu. Ker je bilo do sedaj že več akcij za kolonizacijo in mnogi niso vedeli, kam naj se obrnejo po informacije, bo za to skrbel zvezni odsek za kolonizacijo. Člani društev, včlanjenih v »Zvezi« naj bi informacije o kolonizaciji v kratkem dobili pri svojih društvih, kdor pa hoče informacije pisмено, naj priloži znamko za odgovor. Odsek je sklenil čimprej ustanoviti stalen urad za naseljevanje, prav tako pa bi nujno morali ustanoviti emigrantsko denarno zadrugo, ki bi bila naseljencem v veliko pomoč in korist. Da bi vsaj najpotrebnejšim naseljencem v vardarski banovini, ki še niso ničesar pridelali, omogočili kako pomoč, poziva odsek društva in emigrante, naj pošljejo prispevke zanje.

Vsem, ki se zanimajo za naselitev pa kolonizacijski odsek sporoča, da ni dovolj, če dobijo od države samo zemljo, potrebna so tudi sredstva za bivališče, za prehrano do prvih pridelkov, za živi in mrtvi inventar.¹⁵ Naseljenci naj se naseljujejo samo v večjih skupinah ter skupaj nastopajo. Koristnost takega naseljevanja najbolj potrjuje beg z zemlje onih, ki so se naselili posamično. Trenutno ni na razpolago dobre zemlje, kar je je bilo; je že davno razdeljena. Zemljo bi bilo treba krčiti, tako da bi moral imeti naseljenec sredstva za preživljanje, dokler ne pripravi zemlje. Nekateri domačini hočejo prodati zemljo in obstajajo načrti, da bi jo odkupili. Ko bodo začeli zemljo odkupovati, bo tudi odsek zaprosil za del teh zemljišč. Poslal bo formularje in obrazce za prošnje tistim, ki bi se hoteli naseliti. Te prošnje bo zbral v svoji pisarni in jih poslal pristojnim oblastem, vse to takrat, ko bo na razpolago dobro zemljišče. Pri tem pa naj zainteresirani nikar ne računajo na kako hitro naselitev.

O problemu kolonizacije je imel predavanje dr. Miran Kajin na sestanku mladinske sekcije zagrebškega društva »Istra« 28. januarja 1934. Natančno je prikazal stanje v Makedoniji in možnosti ter težave kolonizacije.¹⁶

Propagandni odsek »Zveze« s sedežem v Ljubljani je razposlal vsem društvom okrožnico, v kateri jih poziva, naj od 4. do 11. februarja organizirajo »Teden emigrantskega tiska« in izvajajo akcije v korist lista »Istre«. Ponovno so naglasili njegov pomen za emigrante,¹⁷ tako organizirane kot neorganizirane, vpliv na domače prebivalstvo v Jugoslaviji in manjšini v Julijski krajini. List je edina zveza med emigranti in med »brati v sužnosti«, razgalja postopanje fašistične Italije pred svetom in v ideološkem pogledu ustvarja enotno mišljenje vseh emigrantov. »Istro« je treba narediti močnejšo in borbenejšo, zato jo je treba podpreti, izboljšati slabe materialne prilike, ki ogrožajo njen obstoj. V tednu tiska naj vsako društvo izbere ljudi, ki bodo skušali pridobiti čimveč naročnikov, »Istra« pa naj da vse informacije in nasvete, da bo akcija kar najbolj uspešna, ker je življenjskega pomena za vso emigracijo. Okrožnico so datirali z 24. januarjem 1934.

List »Istra« je res dal nasvete, naj na sestankih govorijo o listu, naj začno zbirati nove naročnike ter pošljejo njihov popis in vsaj en obrok naročnine. V vsakem društvu naj odbor ali določena oseba opravlja administrativne posle za list, zbira naročnike, izterjuje naročnine in razpečuje

¹⁴ »Istra«, 1934, št. 1, str. 5. O emigrantih-kolonistih glej: Branko Rusić, Vilko Novak, Slovenci v Bistrenici v Makedoniji, Traditiones 11, Ljubljana 1973, str. 177–202.

¹⁵ »Istra«, 1934, št. 4, str. 6.

¹⁶ »Istra«, 1934, št. 4.

¹⁷ »Istra«, 1934, št. 5, str. 6–7.

list. »Istra« pripominja, da ne potrebuje milosti, ampak daje za to naročnino dobro urejen in zanimiv list.

»Zveza« je hotela prevzeti vlogo edinega razsodnika upravičenosti in posredovalca prošenj primorskih emigrantov. Tako je vodstvo »Zveze« naslovilo pisarni dvora 24. januarja 1934 pismo, v katerem najprej ugotavlja, da se emigranti vse pogosteje obračajo na dvor, kot tudi, da ima »Zveza« pregled nad emigranti in se nanjo obračajo zunanje, notranje ministrstvo in uprava mesta Beograda po potrebne informacije, da ne bi dobili pomoči emigranti, ki tega ne zaslužijo in niso niti v nacionalnem pogledu na mestu. Da bi preprečili kaj takega tudi pri dvoru, prosi »Zveza« pisarno dvora, naj se ob takih primerih obrne na »Zvezo«, ki bo dala objektivne informacije o vseh emigrantih iz Julijske krajine.¹⁸

Nova seja direktorija je bila 18. februarja 1934 v prostorih organizacije »Branibor« v Ljubljani. Zvezni predsednik Čok se je najprej spomnil novih žrtev nasilja v Julijski krajini. Kar se tiče navodil emigrantom glede protestov ob takih dogodkih, naj bi vodstvo čakalo na nadaljnji razvoj dogodkov. Če potrebujejo posamezna emigrantska društva navodila za delovanje v javnosti ob tem, naj se obrnejo na vodstvo.¹⁹

Spet je ponovil zavzeto delovanje za rešitev vprašanja emigrantske brezposelnosti, prav tako pa naglasil delovanje fašističnih oblasti proti emigrantskim organizacijam. Društva so s posebno okrožnico obvestili, naj pazijo, da ta nasprotnik ne bi škodoval emigrantskim interesom. Ker so bila društva odprta, so morali emigranti zelo paziti na vrinjene ovaduhe v italijanski službi.

Čok, ki je večkrat obiskal Bolgarijo, je sprožil tudi vprašanje o možnosti seznanjanja bolgarske javnosti z vprašanjem Julijske krajine. Zvezni direktorij je pozdravil jugoslovansko-bolgarsko zблиževanje ter naglasil, da je pred vojno »naš narod« v Julijski krajini prednjačil v jugoslovanski miselnosti, zdaj pa naj bi emigranti zastopali idejo čim ožjega sodelovanja in sožitja z »brati Bolgari«.

Zvezni direktorij je ponovno apeliral na vsa emigrantska društva, naj zbirajo vse dokumente o nasilju in preganjanjih v Julijski krajini v preteklosti in sedanosti. Emigracija naj bi čimprej pokazala javnosti svoje napore in žrtve, ki jih je imel »naš narod« za graditev jugoslovanske države. Treba bo zabeležiti vse prostovoljce iz Julijske krajine na solunski fronti, v Dobrudži, v Pivkovem oddelku na italijanski fronti, pa tudi drugje. Naglasili so, da je znala italijanska iredenta na vse mogoče načine propagirati svoje dosti manjše žrtve prostovoljcev za Italijo ter pozivajo jugoslovanske prostovoljce, naj se oglasijo pri organizacijsko-propagandnem odseku v Ljubljani s potrebnimi podatki o svojem prostovoljskem delovanju.

Glede izkaznic direktorij sporoča, da bi bilo treba tiskati večjo količino enotnih, zato pa je treba imeti na razpolago večja denarna sredstva. To naj bi bila glavna ovira, da izkaznic do sedaj še niso natisnili, vsa emigrantska društva, ki so brez izkaznic, pa naj bi počakala na te nove.

Iz poročil posameznih odsekov je bilo lepo razvidno naraščanje aktivnosti in uspehov skoraj vseh. Socialni odsek je zbral podatke o brezposelnih in načinu ter količini razdeljevanja podpore v posameznih emigrantskih centrih. Na podlagi statističnega materiala, ki bi ga poslala posamezna društva socialnemu odseku, bi bilo mogoče voditi točno evidenco o emigrantih-delomrznih, ki lovijo podpore. Nabrane vsote podpor bi mogli razde-

¹⁸ Arhiv IZDG, fotokopije Arhiva Jugoslavije Beograd, Fond dvora.

¹⁹ »Istra« 1934, št. 9, str. 5.

liti v sorazmerju s številom in potrebami brezposelnih emigrantov po posameznih emigrantskih centrih.

Odsek se je obrnil na banske uprave v državi s prošnjo za podpore za emigrante, ki bivajo v njihovih banovinah. Banski svet dravske banovine je 9. februarja odobril v ta namen 100.000 din. Ob tej priložnosti navajajo govor banskega svetnika Ivana Tavčarja, ki se je zavzel za pomoč emigrantom z besedami, naj se jih ne obravnava kot tujca, ampak kot brate in sestre.

Poročilo finančnega odseka je pokazalo vse nepremostljive težave gospodarske krize, ki so skoraj popolnoma zavrle vsako delovanje finančnega odseka, ki je imel nalogo podpirati razne socialne in finančne akcije emigracije.

Statistični odsek je nadaljeval z delom in zbiral statistični material o organizirani emigraciji. Za te podatke podaljšuje rok zbiranja do konca junija 1934. V teku pa naj bi bila akcija, da bi zbrali statistični material o emigraciji, ki je pribežala preko meje do poostritve fašističnega terorja leta 1929 naprej.

Načelnik publicističnega odseka, ki je bil istočasno tudi član konzorcija lista »Istre«, je razložil načrte o izdajanju žepnega koledarčka »Soča« in večjega emigrantskega almanaha v obliki družinskega koledarja po nizki ceni, tako da bi bil dostopen vsaki emigrantski družini. Za razne propagandne brošure o Julijski krajini je že pripravljen rokopis za srbski del države, besedilo za hrvaški del pa bo pripravil publicistični odsek sam. Na sokolskih zletih v Zagrebu in Varšavi bodo razširjali propagandno literaturo v poljskem in bolgarskem jeziku.

Organizacijsko-propagandni odsek je pripravil načrt za uvedbo enotnih legitimacij, bil pa je v stikih ob ustanavljanju novih emigrantskih društev. V kolikor so mu dopuščala sredstva, je skrbel za poživljanje šibkejših organizacij, izdajal je navodila glede odnosov emigrantov do domačega prebivalstva, še zlasti v Sloveniji. Organiziral je emigrantski tiskovni teden ter zainteresiral ljubljansko radijsko postajo za problem Julijske krajine. Če bi bila zagotovljena potrebna sredstva, bi mogel s precejšnjim kadrom predavateljev, s katerimi razpolaga, organizirati cikle predavanj v šibkejših emigrantskih organizacijah na deželi in med društvi domačih prebivalcev.

Podpredsednik Ražem je poročal o pripravah Sokola III v Zagrebu, ki naj bi ob sokolskem zletu v tem kraju pripravil akademijo o Julijski krajini, kot je bilo to v Ljubljani.

Obravnavali so zastoj kolonizacijske akcije v Makedoniji, ker pristojne oblasti v Beogradu ne razpolagajo z zadostnimi krediti, da bi izdale brezplačne vozovnice za prevoz imetja kolonistov in zgraditev potrebnih bivališč. Zato je priliv novih družin kolonistov omejen na najnižjo mero in nadaljuje se le akcija za izboljšanje že obstoječih naselbin. Če bodo spet na razpolago brezplačne vozovnice, bo šla komisija članov emigrantskih organizacij iz Slovenije na ogled obstoječih naselij v Makedoniji in bo poročala o stanju.

Za konec so »namesto brezpravnega naroda« v Julijski krajini sprejeli protest proti fašističnim volitvam, ki bodo konec marca v Julijski krajini. Že volitve leta 1929 so bile po mnenju vodstva le karikatura volitev, te korporativne volitve pa so le običajen akt fašističnega terorja nad voljo manjšin ter zato emigracija ne bo priznala nikakršnega izida teh volitev.

Skozi vso sejo direktorija se vleče rdeča nit pomanjkanja finančnih sredstev, zaradi česar je bil vedno na nitki obstoj lista »Istra«. Ponovni

pozivi statističnega odseka kažejo na nezanimanje emigrantov, prav tako moremo po ponavljanju akcije za izdajo emigrantskih izkaznic sklepati na neuspešno akcijo. Mnogih dobrih zamisli »Zveza« ni mogla izpeljati do konca. Zanimivo je naglašanje koloniziranja v Makedoniji, ki pa je v očeh tamkajšnjega prebivalstva pomenilo izvajanje velikosrbske politike. Hkrati z izboljšanjem jugoslovansko-bolgarskih odnosov skuša vodstvo »Zveze« tudi pri Bolgarih propagirati svoja stališča. Zanimivo je, da je »Zveza« za propagando predvsem uporabljala shode »Sokola«.

Dr. Čok je dal s svojim govorom širši okvir letni skupščini društva »Istra, Trst, Gorica«, v Beogradu, ki je bila 25. marca 1934.²⁰ Govoril je o spletkah Italije proti Jugoslaviji. Italija ni le sovražnik manjšin v Julijski krajini, ampak vse Jugoslavije. Čok je izrazil prepričanje, da v Jugoslaviji ne more več biti politikov, ki bi verjel, da je z Italijo možno korektno in koristno sodelovanje. Po vseh dogodkih posebno zadnjih let naj bi tudi največji optimisti izgubili vsako osnovo za svoje prepričanje. (Kasnejša jugoslovanska politika, posebno sporazum Stojadinovič-Ciano, je pokazala, da ni imel prav).

Spet se je dotaknil vprašanja Bolgarov, brez katerih po njegovem ni možno popolno jugoslovansko edinstvo. Izrazil je upanje v dan, ko bodo vsi Slovani na Balkanu združeni v eno državo, takrat pa bo »dan Svobode tudi našemu narodu v Istri, Trstu in Goriški.«

Socialni odsek »Zveze« je začel ukrepati glede pomoči, ki jo je emigrantom dodelila dravska banovina.²¹ Opozoril je vsa društva, ki so bila potrebna podpore, naj ustanovijo socialne odseke, če jih še nimajo, ker da bo socialni odsek »Zveze« nakazoval podpore samo socialnim odsekom posameznih društev.

Na prvi poziv o prijavljanju brezposelnih emigrantov je bilo dovolj prijav, potem pa je zadeva zaspala in odsek prosi društva, naj vsaka dva meseca, po potrebi pa tudi še večkrat pošljejo izkaze, kajti podpore bodo v prvi vrsti dobili tisti, ki so aktivni. Bilo bi dobro, če bi v prijavih javljali tudi podjetja, ki potrebujejo delavce. Odsek bo lažje posredoval za delo, če bo vedel, na koga naj se obrne. Po vseh teh pozitivnih ob razdeljevanju podpore moremo sklepati, da socialni odsek ni imel dosti prakse v zvezi z njegovim razdeljevanjem, saj sistem se ni bil izdelan — torej so bile tovrstne akcije zelo redke, če že ni bila ta kar prva.

»Zveza« je posredovala za učitelje-emigrante, da bi jih prevedli v stalno in definitivno državno službo. Odloki o prevedbi še niso bili podpisani zaradi težav in varčevanja v državnem proračunu. Okoli 25 učiteljev emigrantov v slabo plačani pogodbeni službi je vložilo prošnje za stalnost, ker pa niso dobili odgovora in so bili tudi finančno prizadeti, saj so bili stalni učitelji bolje plačani, so se obrnili na »Zvezo« za posredovanje. Ta je intervenirala pri osrednjih prosvetnih oblasteh, odloki za prevedbo v stalno službo so bili sicer že pripravljeni, manjkal je le podpis ministra. Ko bodo odloki podpisani, bo vodstvo »Zveze« to objavilo s pomočjo »Istre«. Vodstvo tudi naglašja, da ne zanemari drugih učiteljskih zahtev, predvsem naj bi se zanimalo za učitelje-emigrante, ki že več let čakajo na nastavitev vsaj kot konkraktualci ali dnevničarji.²²

Direktorij se je spet sestal na sejo 17. junija 1934 v Zagrebu.²³ Na začetku so spet obravnavali nove primere fašističnega nasilja in naglasili, da

²⁰ »Istra«, 1934, št. 15, str. 6.

²¹ »Istra«, 1934, št. 15, str. 6.

²² »Istra«, 1934, št. 19, str. 6.

²³ »Istra«, 1934, št. 24, str. 5.

morajo zaradi njih biti še neizprosnejši boj proti fašizmu. Člani direktorijā so poročali o odmevih na preganjanje duhovnikov v Julijski krajini med emigracijo. Vsa organizirana emigracija je prisiljena k vse ostrejšim oblikam odpora proti raznarodovalni politiki fašizma in višjih cerkvenih oblasti. Posamezne emigrantske organizacije bodo obvestili o protestnem delovanju emigracije. Ta bo dala v konkretni obliki izraza nerazpoloženju glede glede take politike, emigrantsko vodstvo pa naglašā, da bodo pazljivo zasledovali ves nadaljnji razvoj dogodkov na cerkvenem področju.

Organizirana emigracija smatra, da ima vsak emigrant pravico in dolžnost, da po svojih možnostih deluje za reševanje emigrantskih problemov in vprašanj Julijske krajine, zato ponovno naglašā načelo, da se more v organiziranem emigrantskem gibanju in njegovem vodstvu udejestvovati vsak emigrant, ne glede na različno politično pripadnost za časa svobodnega delovanja raznih političnih grupacij v Julijski krajini. Emigrantsko vodstvo ugotavlja, da je sedanji sestav političnih sil v emigrantskem gibanju le posledica večjega dinamizma in udejestvovanja teh sil v emigraciji in ne kakega monopola ali pa vsiljevanja. Vsaki novi sili, željni udejestvovanja, ki se je s svojim delom v Julijski krajini pokazala zaslužna za slovensko in hrvaško manjšino, so vrata na stežaj odprta, tako v emigrantskem gibanju kot v njegovem vodstvu.

Direktorij je naglasil, da z veseljem ugotavlja, da organizirana emigracija iz Julijske krajine ni več osamljena v svojem boju za reševanje problema Julijske krajine. Ugotavlja, da so v zadnjem času izstopali z intenzivnim propagiranjem načela o samoodločbi »jugoslovanske manjšine« v Julijski krajini »italijanski marksisti tretje internacionale«. Gre seveda za zavito poimenovanje KPI, pa tudi za aluzijo na »Trojno izjavo« jugoslovanske, italijanske in avstrijske partije. Dalje navaja vodstvo »Zvezek«, da se je v zadnjih mesecih pojavila tudi avtonomistična liga za avtonomijo Julijske krajine, ki skuša priti iz okvira sedanjih antifašističnih grupacij, ki so Slovencem in Hrvatom v Julijski krajini ponujale kulturno avtonomijo. Ta liga naj bi imela vse pogoje, da bi zajela italijansko meščanstvo malih obalnih mest Istre in Trsta. Kaj več podatkov o tej Ligi pri »Zvezki« ni najti.

Kot vidimo, so na seji spet obravnavali problem preganjanja slovenskih in hrvaških duhovnikov, prav tako velja naglasiti, kako direktorij zatrjuje, da v »Zvezki« nima izključnega monopola ena politična struja, ampak vabi tudi druge. Komu je ta poziv namenjen, moremo le ugibati. Poleg že omenjenega stališča »nadstrankarstva« kot celote, ne pa posameznih emigrantov ter aluzije na »Izjavo treh partij« velja podčrtati vneto zatrjevanje vodstva »Zvezek« o enotnosti emigracije iz Julijske krajine. Ta se je res v tem obdobju kazala vsaj na zunaj, čeprav vemo, da so bila nasprotja vedno prisotna, tako osebna, kot med »starimi« in »mladimi«.

Direktorij naglašā, da gre organizirana emigracija v Jugoslavijo brezkompromisno po svoji poti popolne osvoboditve Julijske krajine izpod jarma vsakršne italijanske suverenosti, sodeluje pa v vsakem resničnem boju proti fašizmu in sedanjemu načinu uprave v Julijski krajini. Pojav in razvoj raznih gibanj za bolj ali manj svoboden in samostojen razvoj Julijske krajine in naraščajoče nezadovoljstvo prav vseh ljudskih mas v tej deželi oznanja »bližnje vrenje in nasilno iskanje novega življenja naše zemlje«. To naj bi bilo opozorilo za vso emigracijo, da naredi iz svojih organizacij še trdnejše orožje za uresničitev njenega programa za popolno osvoboditev Julijske krajine.

Naglasil je, da dvigajo zarotniške akcije Italije proti Jugoslaviji (podpora separatistom, zlasti ustašem), posebno pa »proti najvišjemu faktorju države — proti kralju« v emigraciji val protesta, ki pa »v svojem discipliniranem zadržanju napram vsaki prepovedi javne in vidne oblike protesta ne more razumeti, da se mora molče preiti preko raznih načinov fašistovske podtalne gverille proti Jugoslaviji«. Tokrat le opazimo rahel kritičen namig do jugoslovanske politike.

Po besedah vodstva jugoslovanske emigracije (iz Julijske krajine) kljub težkim prilikam ni zadela vrsta razkolov in preprirov, ki so običajna usoda vseh emigrantskih gibanj. Organizirana emigracija naj bi bila slej ko prej enotna okoli smernic programa in ciljev svoje borbe. Pojavljajo se le manjša nesoglasja v emigrantskih centrih in spet izginjajo. V Ljubljani se je spet začelo mirno sodelovanje, vsaki emigrantski organizaciji je dopuščeno, da izvaja svoj program po enotnih smernicah skupnega gibanja. Maribor je zlasti na področju medsebojne socialne pomoči pokazal, da morajo vsa nasprotja med organizacijami izginiti, kadar gre za skupne interese emigracije kot celote. Vsa organizirana emigracija sedaj obsoja trenutni razvoj borbe v zagrebških organizacijah, kjer gre za osebna nasprotovanja. Sicer pa po besedah direktorija zagrebška emigracija kaže z delom svojih ustanov resno voljo do uspešnega sodelovanja, je pa v svojih organizacijah paralizirana zaradi brezplodnih sporov. Celotna emigracija naj bi pozvala zagrebške kroge, naj se spravijo in tako izogonejijo nujnim sankcijam.

Ugotovili so, da so se pojavile nove emigrantske organizacije v Tivtu, Dubrovniku, Splitu, nekoliko prej pa na Sušaku. V glavnem so končane dolgotrajne formalnosti glede priznanja pravil in obstoja društev. Ker je celotna emigracija zelo zainteresirana, da se emigrantsko gibanje v Dalmaciji uspešno razvija, naj vsi pomagajo tem novim društvom ob morju. Tudi emigrantsko društvo iz Murske Sobotice je pristopilo k »Zvezki«.

Znova so naglasili pomanjkanje sredstev. »Zvezin« predsednik je prikazal poskuse, da bi dobili ta potrebna finančna sredstva, vendar pa so na pristojnih mestih z enako vztrajnostjo odbijali te poskuse, češ da težke gospodarske razmere tega ne dopuščajo.

Ugotovili so, da so začele banske uprave s svojimi podrejenimi organi zbirati statistične podatke o emigraciji ne glede na dejstvo, da so nekateri emigranti že uredili svoje vprašanje državljanstva. Ker bi bilo v velikih centrih celo državnemu aparatu težko zbrati ustrezne podatke, poziva direktorij vsa emigrantska društva, da podprejo oblast pri tem delu in sama ob tej priložnosti izpopolnjujejo lastno emigrantsko statistiko v svojih okoliših, za kar bodo od statističnega odseka dobili vsa potrebna navodila.

Začasno so ustavili akcije propagandno-organizacijskega odseka. Šlo je za izdajo legitimacij, za katero že vemo, kako se je končala in za brošure v srbsko-hrvaškem jeziku. Vzrok naj bi bilo dejstvo, da ni bilo potrebnih sredstev za vsaj delno kritje tiskarskih stroškov.

Uspešneje deluje socialni odsek, ki se skupaj z zveznim vodstvom bori, da bi vsa industrijska podjetja v državi smatrala delavce-emigrante ob njihovem sprejemu na delo in kasnejši stalni zaposlitvi za domače in ne za inozemce, za katere veljajo težji pogoji glede sprejema na delo. Ministrstvo za socialno politiko je pokazalo razumevanje in obljubilo svojo po-

moč zlasti pri oblikovanju tozadevnih ministrskih odredb o zaposlitvi tuje delovne sile.

Ministrstvo za kmetijstvo je zaradi finančnih težav skoraj popolnoma ustavilo vse gmotne olajšave in podpore, ki so z zakonom določene za naseljence v južnih krajih države. Zvezni direktorij je sklenil, da se smejo v »južni Srbiji« — Makedoniji naseliti samo tisti, ki imajo zadostna sredstva, da bi lahko nekaj let vzdržali brez tuje pomoči, dokler jih njihovo posestvo ne bo moglo preživljati. Vsa emigrantska društva zato odsvetujejo naselitev vsem onim, ki nimajo zadosti kmetijskega inventarja in sredstev za prvih pet let.

Kot primer delovanja kolonizacijskega odseka velja navesti njegovo obvestilo, da je v bližini Gevgelije na razpolago zemlja za kakih petnajst naseljencev, ki je dobra, podnebje prijetno in z zdravo studenčnico. Zemljišča je moč odplačevati več let po ugodni ceni, država pa daje gradbeni les za zidavo. Tisti, ki bi se hoteli naseliti, naj imajo nekaj začetnega kapitala, da si nabavijo živino in drug inventar. V Gevgeliji je že nekaj goriških vrtnarjev. Interesenti, ki bi se želeli naseliti, naj se javijo kolonizacijskemu odseku društva »Istra« v Zagrebu.²⁴

Zanimivo bi bilo spremljati te kolonizacijske poskuse ter usodo emigrantov v Makedoniji, kot tudi odnos med njimi in domačim prebivalstvom.

Ker so po besedah direktorija nastala v nekaterih banovinah, zlasti v savski in dravski živahnejša politična gibanja (gre za gibanja proti srbski centralistični politiki v Sloveniji in Hrvaški), ta ponavlja že znane smernice, naj bi se emigranti kot taki ne mešali v notranjepolitične razmere Jugoslavije in naj kot celota ne pristopajo h kateremkoli izmed teh gibanj ali strank. Vsak emigrant pa kot Jugoslovian, naj bo jugoslovanski državljan ali ne, ne sme biti prikrajšan za pravico svobodnega udejstvovanja v kateremkoli dovoljenem gibanju. Prednost pa morajo emigranti dati »problemom in mislim za nerešeno Julijsko krajino«.

Direktorij »Zveže« je po pooblastilu prejšnjega kongresa odločil, da bo njen naslednji kongres v Mariboru. Ker bo 2. septembra 1934 15-letnica najstarejšega emigrantskega društva »Jadran«, bo kongres v okviru teh proslav, ki jih bo omenjeno društvo pripravilo v sodelovanju z društvom »Nanos« in ostalimi narodnimi organizacijami v Mariboru. Javno kongresno zborovanje bo 2. septembra dopoldne, pretresi poročil in volitve novega direktorija pa bodo popoldne. Rečeno je bilo tudi, da bo naslednja seja direktorija v začetku avgusta v Zagrebu.

Ljubljansko društvo »Tabor« je skupaj s kočevskim »Orjemom« in »Zvezo emigrantskih organizacij« pripravilo 15. julija 1934 emigrantski tabor v Grosupljem na travniku pri Praporčah, za katerega je značilna izredna ostrina govornikov.²⁵

Čok je obravnaval Mussolinijevo zunanjo politiko in naglasil njegov poraz na Balkanu, še zlasti pa spremembo politike Bolgarije. Spet je govoril o zedinjenju z Bolgari: »In ko pride do popolnega ujedinjenja z Bolgari, ta čas gotovo ni daleč, bo zasijala prava sreča Jugoslovonom.«

Spet je naglasil iredentistično vlogo emigrantov, ki jo tokrat prvič povezuje z revolucionarno. Poudaril je, da so emigranti dobri Jugoslovani, kar dokazuje »naše življenje tu, še bolj pa boj naših tam preko, ki zaradi svoje narodne zavesti dnevno umirajo.« Povedal pa je, da emigranti v Ju-

²⁴ »Istra«, 1934, št. 19, str. 8.

²⁵ »Istra«, 1934, št. 28, str. 5.

Ivo Juvanič: Stališče KPI do slovenskega narodnega vprašanja v razdobju med obema vojnama (tipkopis) str. 129.

goslaviji niso bili deležni one ljubezni, ki so jo pričakovali in poudaril, da »se naši interesi, oziroma interesi naših bratov tu, četudi smo eno, vendar stoođstotno ne krijejo.« Če emigranti svojih ciljev ne bodo mogli doseči z mirnimi sredstvi, pade v slučaju drugačnih rešitev odgovornost na onega, ki sili »naš narod tam preko in nas emigrante, da se teh sredstev poslužimo.«

Tokrat nakaže Čok poleg do tega trenutka večkrat omenjene rešitve Julijske krajine na miren način tudi drugačno rešitev, čeprav je natančno ne formulira. Zato pa jasno pove, da se interesi prebivalstva (in morebiti tudi oblasti) Jugoslavije in emigracije iz Julijske krajine popolnoma ne ujemajo. Njegove iredentistične zahteve postajajo vedno jasnejše.

Za njim je govoril Lavo Čermelj. Naglasil je, da je bil požig Narodnega doma v Trstu »naš memento«, »Beli orel« v Trogiru pa naš cilj in program. (V Trogiru so na mestu uničenih beneških levov postavili podobo staro-jugoslovanskega belega orla). Požig Narodnega doma spominja na vse nasilje v Julijski krajini, program emigracije pa naj bi bil »Beli orel« namesto beneškega leva in italijanske trikolore. Naš cilj je jasen: popolna odcepitev Julijske krajine od Italije in priključitev Jugoslaviji... Ne smemo zaupati niti italijanskim popularcem, niti komunistom, niti Vatikanu, ki v boju za raznarodovanje našega ljudstva fašistom tako dobro pomaga, ne moremo se zadovoljiti z nikakšno avtonomijo, ampak moramo delati za popolno osvoboditev.« Čermelj naglašja, da bi bilo treba s takimi mislimi prežeti vse domače prebivalstvo Jugoslavije, ker so emigranti z njimi enakovredni. Potem ne bo dolgo, »ko se bo povsod tam, kjer se danes šopiri na naši zemlji fašistični snop — belil beli jugoslovanski orel.«

Čermelj je na tem mestu še izraziteje od Čoka naglasil iredentistični program priključitve Julijske krajine k Jugoslaviji.

Govoril je tudi Ivan Rudolf, ki je naglasil, da »imamo dogmo: na Trst, Gorico, Reko, Pulj... Naš boj je naperjen proti Italijanom. Proti vsakemu Italijanmu, ne samo fašistu. Nič nimamo pričakovati od njih. Ugotovili smo, da ne maramo avtonomije... Zato pa mi vsi, ki smo tu, orožju, ki gre zoper nas, postavimo nasproti enako orožje, držimo se izreka: knjiga in puška!« Tu gre za znano fašistično geslo »Libro e moschetto«. Ob tej že kar prenapeti izjavi pa velja naglasiti, da je imelo vodstvo »Zveze« le manj ostre poglede, naglašalo je namreč, da je proti fašistom, ne pa proti vsem Italijanom. Prav tako pa velja pripomniti, da Rudolf ni bil v vodstvu »Zveze«, ampak predstavnik »Branibora«.

Odmev na tabor v Grosupljem je bil večji v tujini kot v Jugoslaviji. Reagirali so zlasti znani Gayda v »Giornale d'Italia« in antifašisti.²⁶

Direktorij je svojo sejo pred mariborskim kongresom napovedal za 5. avgust v Zagrebu na sedežu lista »Istra« v Masarykovi ulici.²⁷ Objavili so dnevni red, kot navadno: poročilo predsednika »Zveze« o zunanji in notranji politični situaciji, položaju emigracije, poročila posameznih odsekov in predložitev načrtov za naslednje leto, predkongresne priprave in razno. Sejo so sklicali že ob 8. uri zaradi sokolske svečanosti v Zagrebu. Rečeno je bilo, da bo seja krajša zaradi manjše količine snovi. Morda je to razlog, da o njenem poteku ni bilo nič objavljenega.

Pred kongresom v Mariboru so kot običajno določili rok, do katerega naj bi društva predložila svoje predloge in sicer do 19. avgusta.²⁸ Društva naj bi pripravila tudi 40 prepisov predlogov, ki bi jih zvezni predsednik po-

²⁶ Intervju z Bertom Rejcem 10. 8. 1976.

²⁷ »Istra«, 1934, št. 29, str. 6.

slal vsem včlanjenim društvom do 25. avgusta. O predlogih, ki bi prišli kasneje, bi razpravljali na kongresu samo z odobritvijo 2/3 večine kongresnih delegatov. Razpravljali bi le o tistih vprašanjih, ki o njih na prejšnjih kongresih še niso in ne o tistih, o katerih so se že izrazili.²⁹

Pred kongresom »Zveze« je bila za soboto 1. septembra napovedana proslava »Jadrana« s slovestno akademijo v »Unionu« ob 20. uri, za 2. september pa ob 8. uri v frančiškanski cerkvi maša za primorske žrtve, ki bi jo daroval Jakob Soklič iz Slovenj gradca. Za 9.15 so predvidevali sprejem udeležencev kongresa na glavnem kolodvoru in povorko po mestnih ulicah. Ob 10. uri naj bi bil začetek kongresa, po kongresu pa polaganje venca na grob generala Maistra, ob 15. uri pa velika vrtna veselica »Jadrana« na letnem telovadišču Sokola. Društvo »Nanos« je tudi sporočilo, kako bo formiralo povorko. Tako skrbno in na široko niso pripravljali nobenega drugega kongresa.³⁰

V uvodniku ob mariborskem kongresu je bilo v zelo optimističnem tonu govora o tem, koliko pomeni »Zveza« in da bo čez leto dni še močnejša. Prav tako je bilo zapisano, naj bi o novi obliki organiziranja govorili v Celju leta 1931, ko so se zbrali predstavniki vseh društev na neki svečanosti in spotoma navrgli idejo o novi skupni organizaciji. Takrat naj bi bili nekateri v Celju skeptični, celo posmehljivi, danes pa so člani »Zveze« in so uvideli, da je potrebna. Naglasili so reprezentativno vlogo »Zveze« in spomnili, da je veliko dela, ki ga ni mogoče ujeti v suhoparno shemo kongresnih poročil.³¹

Dalje je rečeno, da bi bilo treba več pozornosti posvetiti politično-idejnemu razčiščevanju in vzpostavitvi linije, ki bi kar najbolj ustrezala emigrantskemu političnemu problemu. Ne sme priti do naglih rešitev, ki bi bile nevarnejše od morebitne idejne nelogičnosti in protislovja, kot je sedaj primer.

Naglašeno je bilo, da je treba postopati z največjo razumnostjo. Če stanje še ni zrelo za rešitve, ki bi bile objektivno dobre in sprejemljive za vso emigracijo, naj se take rešitve odgodijo. Emigrantska organizacija je močna, ne pa toliko, da bi mogla prenesti notranje spore in razhajanja glede načelne linije.

III.

Tretji redni kongres »Zveze«, ki je bil v Mariboru 2. septembra 1934, je pomenil vrh delovanja te organizacije in je bil njena največja manifestacija, prav tako pa je bil od vsega njenega delovanja deležen največjega odmeva.³²

Kraja kongresa niso izbrali slučajno. Vsi kongresi so bili v krajih, kjer je bilo precej emigrantov. V Mariboru in okolici jih je bilo kar okoli 15.000. Kongres so vključili v druge emigrantske prireditve. V soboto 1. septembra je bil zvečer v dvorani »Uniona« jubilejni koncert »Jadrana«, po koncertu pa je do druge ure zjutraj zasedal direktorij, ki se je pripravljal na zasedanje kongresa. Maribor je svečano sprejel emigrante, na postaji so stalno sprejemno službo opravljali člani društva »Nanos«.

²⁸ »Istra«, 1934, št. 31, str. 4.

²⁹ Gradivo za študijo dr. Milice Kacin-Wohinz iz rimskih arhivov.

³⁰ »Istra«, 1934, št. 34, str. 1.

³¹ »Istra«, 1934, št. 34, str. 1.

³² »Istra«, 1934, št. 35, str. 2–6 (številka je bila zaplenjena).

Sam dan kongresa je bil deževen, kar pa ni motilo emigrantskih manifestacij. Zjutraj ob osmih je bila v frančiškanski cerkvi maša. Pel je zbor »Jadran«, velik odmev pa je imela Sokličeva pridiga in po Mickiewiczzu prirejene emigrantske litanije. Nato so na postaji svečano sprejeli delegate kongresa in goste. Sprejema se je udeležil tudi mariborski župan dr. Lipold, ki je pozdravil navzoče skupaj s predsednikom »Nanosa« Kraljem. Razvila se je svečana povorka z zastavo, v njej je šel župan z dr. Čokom in predstavniki društev, narodne noše, delegati, gosti, pripadniki društev »Jadran« in »Nanos«, zastopniki »Kluba koroških Slovencev«, »Sokolske župe«, »Ipravčeve župe«, Maistrovih borcev, »Narodne obrane«, »Jadranske straže«, »Narodne strokovne zveze«, »Slovenskega ženskega društva« in drugih. Na ulicah je bil špalir meščanov, okrašene pa so bile z zastavami.

Kongres je bil v dvorani »Uniona«. V pozdravnem govoru je Čok naglasil prisotnost »množice rodoljubov iz neemigrantskih vrst« kot znak, da se začenja emigrantsko gibanje razvijati in ga začenja razumevati tudi najširši sloj domačega prebivalstva. Borba za pravice Julijske krajine namreč zadeva ves »jugoslovanski narod«. Zavrnil je očitke, da se skušajo emigranti ločevati od ostalega prebivalstva, ko ustanavljajo posebne emigrantske organizacije. Med Slovenci in Hrvati iz Istre, Trsta, Gorice in med Slovenci in Hrvati iz svobodne Jugoslavije, kakor tudi med Slovenci iz Koroške ni nobene razlike. Naglasil je, da je zvezni direktorij namenoma izbral za prizorišče kongresa Maribor kot simbol dela jugoslovanskega ozemlja, ki so ga rešile »modrost, kuraža in železna roka legendarnega slovenskega heroja našega nepozabnega generala Maistra«. Pozdravil je Trst in Celovec in zaželel, »dal Bog tudi Trstu in Celovcu dočakati čimprej svojega generala Maistra, da bi tudi Istri, Trstu, Gorici in naši lepi Koroški čimprej zasijali dnevi svobode v okviru velike in močne svobodne Jugoslavije«.

»Iz izpostavljene točke domovine« so poslali telegram kralju Aleksandru, vladarju »tudi Jugoslovanov izven meja državne ozemlja«. Kongres je pozdravil tudi mariborski župan, ki je naglasil, »da nam nihče ne more vzeti pravice, da skrbimo za brate preko meje.« Prav tako je protestiral, da so nekateri hoteli oklevetati kongres, češ da so ga sklicali z namenom, da pripravi napad na neko sosednjo državo.

Poleg Lipolda so pozdravili kongres še dr. Miloš Vauhnik v imenu »Narodne obrane«, dr. Gorišek v imenu Sokolstva, dr. Janko Pirc v imenu »Zveze kulturnih društev«, dr. Dolar v imenu Maistrovih borcev in dr. Rapotec v imenu »Jadranske straže«.

Emigranti so poslali brzojavke nemškemu emigrantom iz Južne Tirolske, s katerimi jih je vezala ista usoda, in italijanskim antifašistom, katerih borbo so s simpatijami spremljali.

Tudi tokrat je imel Čok referat o položaju manjšin v Italiji. Naglasil je nadaljnje slabšanje položaja, kot tudi dejstvo, da dotlej, dokler je na vladi sedanji italijanski režim, ni izgledov za izboljšanje stanja narodnih manjšin v Julijski krajini. Omenil je, da tudi morebitno izboljšanje odnosov med Italijo in Malo Antanto ne bi izboljšalo tega položaja, kot se ni izboljšal položaj Južnih Tirolcev kljub prijateljstvu med Italijo in »fašizirano« Avstrijo. Južni Tirolci so dobili le »mršavo odredbo« o nemškem privatnem pouku. Čok je pri oceni stanja v Julijski krajini govoril o odmiranju luk Trsta, Pulja in Reke ter Tržiča, razkroju in stalnem nazadovanju industrije, o odpiranju slovenskih in hrvaških delavcev od javnih in zasebnih služb. Vse to je pognalo pripadnike manjšin v emigracijo v Južno Ameriko in Zapadno Evropo, pa tudi v Jugoslavijo. Razbili so delav-

stvo, zbrano okrog narodnih delavskih organizacij, fašizem je uničil srednji sloj, zdaj izginja delavski razred, ostali so le kmetje in od izobraženstva le duhovščina. Fašizem zdaj sistematično uničuje manjšinsko kmečko posest.

Podčrtal je, da v narodnem pogledu Slovenci in Hrvati v Julijski krajini niso izgubili niti ene vasi, pripadniki manjšin pa se asimilirajo v mestih in njihovih periferijah. Škoda naj bi bila ob tem relativno majhna, ker so pripadnike manjšin že itak v veliki večini eliminirali iz mest. Borba za nacionalno osvoboditev mora iti roko v roki z borbo za socialno osvoboditev »jugoslovanskega ljudstva v Italiji«.

Pripadniki manjšin v Julijski krajini so svoji emigraciji v Jugoslaviji očitali, da je pre malo borbena in da celo dopušča, da se nekateri narodno kompromitirani ljudje iz Julijske krajine nemoteno gibljejo v Jugoslaviji. Od emigracije pričakujejo več naporov za reševanje in pojasnjevanje njihovega problema pred jugoslovansko in svetovno javnostjo, kot jih je sedaj. »Borba s fašizmom je napravila naše ljudi nekompromisne in neučakane.«

Čok znova naglaša, da je Italija s svojim dosedanjim postopanjem z avtohtonim »jugoslovanskim prebivalstvom« v Julijski krajini izgubila vsako moralno pravico, da še dalje drži to pokrajino. Edini moralni in logični zaključek iz tega stanja bi bil, da namesto sedanje nepravilne in nepravilne meje med Jugoslavijo in Italijo potegnejo novo, pravično in pošteno mejo zapadno od Soče po etnografski meji med slovenskim in latin-skim rodом. Poziva predstavnike emigracije, ki naj bi bili tudi legitimni predstavniki Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine, naj to izjavijo pred vsem svetom.

»Ne priznavamo krivične in vsiljene nam današnje državne meje med Jugoslavijo in Italijo. Zahtevamo, da se ta krivična meja v interesu javne morale, pravice in človečanstva revidira in popravi ter da se vrne Jugoslaviji vsa ona jugoslovanska zemlja, ki ji je bila z Rapalsko pogodbo odvzeta... Prisegamo v svojem imenu, v imenu vseh 600.000 Jugoslovanov iz Istre, Trsta in Gorice, v imenu naših otrok, vnukov in njih naslednikov, da bomo to pravico zastopali in zahtevali večno z vsemi sredstvi in proti vsem uzurpatorjem. Tako nam Bog pomaga!«

Ta deklaracija ima že obliko prisege. Tukaj opazimo zanimivo novost v stališčih »Zveze«. Emigrantje naj bi bili legitimni predstavniki Slovencev in Hrvatov v Italiji, ker ti niso svobodni in ne morejo sami zastopati svojih koristi. Že prej smo opazili, da so člani direktorija namesto »zasužnjenih bratov« v Julijski krajini protestirali proti fašističnemu nasilju, tokrat pa je ta misel jasno povedana.

Čok znova poudarja, da zadeva problem Julijske krajine globoko v državne in nacionalne interese kraljevine Jugoslavije, kot tudi, da zelo vpliva na mednarodne odnose med Jugoslavijo in Italijo. Sviri, da je Julijska krajina za Italijo prva etapa njihove imperialistične politike, ki naj bi privedla do končnega cilja: obnovitve rimskega imperija. Stopnice na tej poti bi bile Dalmacija, Albanija, Grčija in Bolgarija, sledilo bi razbitje Jugoslavije, ki bi ji popolnoma odvzeli slovenske kraje in jih razdelili z Avstrijci in Madžari. Iz ostanka Jugoslavije bi nato naredili »samostojne države«: Srbijo, Črno goro, Hrvaško. Italijani bi te države držali v stalnem medsebojnem sovraštvu in napetosti. Pravi in končni cilj Italije pa je zagospodariti nad vsem Sredozemljem. Pri tem mora Italija računati s Francijo in Anglijo. Ker aspirira na francosko sredozemsko posest, vidi v njej

glavnega nasprotnika. Do Anglije naj bi vodila tradicionalno politiko prijateljstva, saj tudi tej ne bi bila všeč premočna Francija v Sredozemlju.

Čok nadaljuje, da bi bil predpogoj za italijansko politiko v Sredozemlju, da bi imela proste roke na Jadranu, da bi bil ta njen »mare nostrum«. Zato je videla prej največjega sovražnika v Avstro-Ogrski in se z njim spopadla. Ni pa mogla vedeti, da bo na avstrijskih ruševinah nastala velika Jugoslavija. Proti njej je Italija »že ves čas vojne« in na mirovni konferenci vodila ogorčeno borbo, zdaj pa si stalno prizadeva, da bi jo razbila. Ena glavnih nalog italijanske zunanje politike je, da dobi v svojo posest tudi vzhodno obalo jadranskega morja in napravi iz njega italijansko jezero.

Nasproti tej pa stoji jugoslovanska teza, naj bo Jadran svoboden za vse, predvsem za narode ob njegovih obalah. Jugoslovanska teza je poštena, moralna in etična, ker sloni na božjem in naravnem pravu, italijanska pa nasilna, nepravilna in nemoralna.

Problem Julijske krajine je treba smatrati za važen svetoven problem. Zaradi vseh teh okoliščin ter povezanosti jadranskih in sredozemskih interesov je razumljiva zveza med Jugoslavijo in Francijo.

Italijanska politika na Balkanu in v Podonavju je po Čokovih besedah izpeljava osnovne italijanske imperialistične politike. Jugoslovansko stališče pa je znano: »Balkan balkanskim državam«, kar je logično, naravno in pošteno. Italijanska zaščita njenih interesov velesile pa predstavlja le vmešavanje v balkanske posle v prepričanju, da balkanski narodi niso dovolj zreli in jih je mogoče nahujskati enega na drugega. Take spletke velesil naj bi onemogočila vedno večja zrelost balkanskih narodov, kot tudi medsebojna solidarnost. Glede Podonavja naj bi veljalo podobno: »Podonavje podonavskim narodom«.

Ponovno in tokrat še posebno ostro je Čok napadel vatikansko politiko in Vatikanu očital, da je na vsej črti popustil fašistični vladi. Naglasil je, da ne misli govoriti o katoliški veri in o Cerkvu kot verski ustanovi. Govoril bo o katoliški Cerkvu kot o politični »konstituciji« in o njeni cerkveni politiki v Julijski krajini. V tem pogledu ima »tolike in težke pritožbe«. Boj Slovencev in Hrvatov proti fašističnemu nasilju ni našel podpore in zaščite pri ustreznih cerkvenih krogih. Svoje obtožbe je Čok podkrepil z dejstvom, da so skoraj vsi pripadniki narodnih manjšin v Julijski krajini katoličani, v dani katoliški Cerkvu in njenim najvišjim avtoritetam že nad tisoč let. Kljub temu pa cerkvena oblast ni zaščitila ne vernikov ne svojih duhovnikov Slovanov z visokimi cerkvenimi dostojanstveniki na čelu.

Cerkev je z molčečim pristankom celo podprla fašistično nasilje. Čok navaja neimenovanega cerkvenega dostojanstvenika, ki je izjavil, da bodo ob sedanjem obnašanju Vatikana Slovani v Julijski krajini v petih letih izgubili v Cerkvu vse pravice z molčečim pristankom Svetega sedeža. Dostojanstvenik naj bi bil mnenja, da je Vatikan na vsej črti popustil italijanski vladi. Čok izvaja dalje, da so manjšinske naravne pravice plačilno sredstvo, s katerim plačuje Vatikan svoje politične obveze do fašizma.

Ob tem omenja borbo cerkvenih oblasti proti slovenskemu in hrvaškemu jeziku v cerkvah, konfincijo semeniških profesorjev v Gorici, grožnje podeželski duhovščini, namestitve balilskih kaplanov, prepoved slovenskih pridig v Beneški Sloveniji, šovinistično nastopanje Sirottija in Šajina, gonjo proti škofu Fogarju, pri čemer naglasi, da ni znano, če ga je Vatikan zaščitil. Navaja, da je Vatikan na mesto »pokojnega našega nacionalnega heroja dr. Sedeja« imenoval italijanskega škofa, tako da je vseh pet škofov v Julijski krajini zdaj Italijanov.

Odnosi ljudstva do visoke duhovščine zaradi vsega tega sedaj postajajo hladni in ne zaostajajo dosti za onim razpoloženjem, ki ga ljudje čutijo do fašističnih oblasti. Če se bo nadaljevala taka politika bo to povzročilo postopno ugasnitev vsakega verskega življenja in popolno razcepitev med narodnima manjšinama in najvišjo rimsko cerkveno hierarhijo. Čok ne izključuje, da »si narod ne bo pričel iskati novih potov, kako bi bolje zaščitil svoje prirodne pravice nego to dela Sveta stolica v Rimu«.

Ob koncu Čok poziva »naš narod« v Julijski krajini, naj vztraja in se upre fašizmu in rimski vladi, pa tudi italijanskim škofom in najvišjim cerkvenim hierarhom, apelira pa na katoliško duhovščino v Jugoslaviji, naj stori svojo dolžnost.³³

Nato so na predlog Čoka enoglasno sprejeli resolucijo proti vatikanski politiki, na predlog Josipa Mohorića pa apel na jugoslovansko javno mnenje o italijanski politiki.

V protestni resoluciji so ponovljena stališča, ki jih je izrekel Čok. Rečeno je, da so prilike, do katerih je pripeljala sedanja verska politika, postale za »naš narod« neznesne in da bodo pripadniki slovanskih manjšin izgubili vse svoje cerkvene in naravne pravice, če se stanje ne spremeni. Vseh pet škofij v Julijski krajini, kjer je slovanska večina, je v rokah Italijanov. Iz cerkva sistematično mečejo vsako sled slovenščine, petje, verska vzgoja, podeljevanje zakramentov je v italijanščini, slovensko duhovščino preganjajo, premeščajo, zapirajo in konfinirajo, Vatikan pa sedi prekrizanih rok in se zavija v tišino. Tako nastaja vtis, da tiho odobrava zločinske ukrepe fašističnih oblasti. Emigrantski kongres ugotavlja, da je »jugoslovanski narod« v Julijski krajini z duhovniki na čelu ogorčen in razočaran zaradi takega zadržanja rimske kurije in postaja postopoma prepričan o sporazumnem delcvanju najvišjih državnih in cerkvenih oblasti v Julijski krajini. To nezadovoljstvo bi morali pristojni vatikanski krogi upoštevati, popuščanje pred političnimi zahtevami italijanske uradne politike bi moglo imeti nezaželjene in daljnosežne posledice za interese katoliške Cerkve v Julijski krajini.

Kongres emigrantov »kot najbolj pozvan direktni predstavnik našega naroda v podjarmljenih krajih, ki tolmači intimne občutke jugoslovanskega prebivalstva in njegove duhovščine v Julijski krajini, protestira pred vso svetovno javnostjo proti sedanji vatikanski politiki, ki gre za tem, da svete in naravne pravice našega naroda spremeni v plačilno sredstvo, s katerimi Sveta stolica regulira svoje politične obveze proti fašizmu.«

V apelu na jugoslovansko javno mnenje se emigrantje iz Trsta, Goriške in Istre ponovno proglašajo za direktne in pozvane predstavnike Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini in kot taki protestirajo proti zverinstvom črne fašistične reakcije. Opozarjajo na stopnjevanje nasilja, na sistematično uporabo zahrbtnih umorov, ki jih je fašistični režim dvignil na stopnjo sistema, potem ko je preizkusil »odlozno inscenacijo političnih monstre procesov«. Kongres ponavlja, da je vprašanje manjšin v Julijski krajini splošno nacionalno vprašanje vsega »jugoslovanskega naroda«, ne samo vprašanje ponosa in časti, ampak tudi njegove samoobrambe in državne samostojnosti. Fašistična Italija se ni omejila samo na uničevanje dvanajstine »jugoslovanskega naroda« ampak je razvila pekleno kampanjo proti samemu obstanku jugoslovanske države. »Italija je v svoji

³³ Naj na tem mestu opozorimo na sicer znano dejstvo, da so jugoslovanski katoliški škofje z zagrebškim nadškofom dr. Ante Bauerjem na čelu za 19. marec 1931 odredili v vseh jugoslovanskih katoliških cerkvah javne molitve za versko svobodo Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prim. L. Cermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, Ljubljana 1972, str. 70.

mržnji proti našemu narodu presešla Abdul-Hamidovo Turčijo in najmračnejše podvige črno-žolte monarhije.« Italija je po svetovni vojni povzročila vse mahinacije zunanje politične narave proti Jugoslaviji. Kongres emigrantov smatra za svojo dolžnost, da na to opozori jugoslovansko javnost in vso Evropo v interesu »našega obstanka in toliko potrebnega miru v Evropi«.

Po opoldanskem odmoru se je kongres nadaljeval popoldne v »Narodnem domu« s tajniškim poročilom Antona Mladena (Berta Rejca). Ta je uvodoma naglasil, da so emigrantski odseki, ki so si jih zamislili kot organe, ki naj bi razbremenili zvezni direktorij, po začetnih težavah le zaživeli, posebno v zadnjih dveh letih. Najbolj delaven je bil organizacijsko-propagandni odsek. Z decentralizacijo delovanja so odseki že precej dosegli, še posebno štirje najbolj aktivni, vendar pa na zveznem vodstvu leži še ogromno breme intervencij in političnega dela v prestolnici.

Vodstvo »Zveze« je bilo tudi v tem letu pod stalnim pritiskom intervenzijskega dela. Neprestano naj bi intervenirali pri vseh resorjih centralnih oblasti, rezultati pa niso bili v sorazmerju z naporom. Za vsako neznatno zadevico je bilo treba vložiti neprimerljivo več naporov kot v preteklih letih, vse to zaradi poslabšane gospodarskega položaja. Izkazalo se je, da so se v zvezi s temi prošnjami naglo povečali negativni odgovori, posebno pri zadevah, ki bi pomenile kakršnokoli obremenitev državnega proračuna.

V poročilu je naglašeno, da si je vodstvo prizadevalo za interese posameznih emigrantov, večjo skrb pa je posvečalo kolektivnim interesom emigracije. Pošiljali so »celo povodenj raznih spomenic«, imeli pa so tudi vsakodnevne stike predsednika »Zveze« z najvišjimi predstavniki državne uprave, uporabljali pa so tudi zveze in vplive »številnih in resničnih prijateljev emigracije v Beogradu«.

Prizadevanja zveznega vodstva so že od ustanovitve osredotočena na neka temeljna emigrantska vprašanja, kot so izenačitev emigrantov v vseh pravicah z domačim prebivalstvom, zmanjšanje ali po možnosti odprava taks za pridobitev jugoslovanskega državljanstva, priznanje službenih let iz Julijske krajine, odprava taks za dovoljenje bivanja, odredbe o izenačevanju delavcev, vprašanje kreditov in olajšav za kolonizacijo emigrantov.

Ker skoraj vse te zahteve terjajo državne proračunske postavke, zadene vsaka taka akcija na ponovno nerazumevanje in odbijanje, tako da je treba spet in spet ponavljati intervencije, tako s spomenicami, stiki zveznega predsednika, z vplivi že omenjenih »prijateljev emigracije«. Iz tajnikovega poročila moremo vsaj delno rekonstruirati mehanizem intervencij »Zveze«.

Poleg take materialne skrbi za emigrante je zvezno vodstvo izvrševalo predvsem svojo glavno nalogo: obveščanja o problemu Julijske krajine in propagando v tem smislu med vsemi političnimi krogi v prestolnici in državi. Tajnik je kongres obvestil o pismenih in osebnih stikih s političnimi krogi izven Jugoslavije, zlasti s italijanskimi antifašističnimi v Franciji.

Število emigrantskih društev je od prejšnjega kongresa narastlo za pet in jih je sedaj 38. S tem je mreža emigrantskih društev skoraj v popolnosti vzpostavljena po vsej državi. Obstoji le še možnost za ustanovitev kakih treh ali štirih društev. V južnih predelih države so emigrantska društva v krajih, kjer ni zadostnega števila emigrantov, ustanovila svoje podružnice. Za razliko od podružnic »Soče« v Sloveniji, ki so samostojna društva, so te podružnice popolnoma odvisne od matičnih društev v vsakem pogledu.

Število članov v društvih je ostalo v glavnem isto, narasel je le delež brezposelnih in siromašnih članov, ki so oproščeni plačevanja članarine, tako da so se dohodki društev zmanjšali, povečale pa so se potrebe zlasti na socialnem področju, ki pri večini društev zajema največji del dejavnosti. V zadnjih dveh letih ni bilo posebno velikega priliva novih emigrantov, povečalo pa se je število brezposelnih emigrantov. Že zaradi same socialne akcije so emigrantska društva opravičila svoj obstoj.

Tajnik je izjavil, da so izginili ali se zelo omilili spori med posameznimi emigrantskimi društvi, ki pa naj bi bili majhni v primerjavi s spori v drugih organizacijah. K temu naj bi pripomogli list »Istra«, delo organizacijsko-propagandnega odseka in vzgledi močnejših emigrantskih organizacij. Navaja tudi, da je opaziti, da ni več borbenih emigrantskih gibanj, ki so nastala, ko je v letih od 1928 do 1931 emigrirala mladina, ki je bila že prej organizirana v Julijski krajini in je s seboj prinesla nepomirljiv in do skrajnosti borben duh. Tako je vzniknila vrsta organizacij »Orjem«, po njihovi razpustitvi pa drugih organizacij, ki so bile nekaj časa zbrane v »Omladinskem svetu«. Zadnji dve leti pa prihaja preko meje zelo malo mladih, ti pa so zrastle v razkrajajočem vzdušju fašističnega režima in se jim to pozna v nezadostni izobrazbi. Tako mladinsko emigrantsko gibanje ni dobilo novih življenjskih sil. Glavni dosedanji nosilci tega gibanja so občutili vso težo emigrantskega udejstvovanja kot tudi težo skrbi za življenjski obstanek. Tako naj bi se pripadnikom emigrantskega mladinskega gibanja poleglet polet in skoraj ni več pravih mladinskih organizacij, ampak so po večini le enotna, izenačena emigrantska društva.³⁴

Obsseg dela v emigrantskih organizacijah narašča, delo pa sloni na ramah redkih oseb, ki to naraščajoče delo vse težje zmagujejo in je treba k delu v »Zvezi«, odsekih in društvih nujno pritegniti nove sile.

Ob zaključku je tajnik naglasil, da pomeni vsaka nova zima za emigrantsko organizacijo težak problem, borbo proti bedi brezposelnih, vsako novo leto fašističnega gospodstva nad Julijsko krajino pa pomeni nove žrtve in kopičenje novih političnih, gospodarskih in socialnih problemov, katerih rešitev bo morala doseči tudi emigracija. Prilivati je treba novega duha, novega ognja v duše pešajočih in dvomljivcev.

Iz blagajniškega poročila, ki ga je prav tako podal Anton Mladen, je bilo kot po navadi razvidno slabo finančno stanje »Zveze«.

Sledila so poročila o delu odsekov. Anton Gorjup iz Celja je podal poročilo o delu socialnega odseka, katerega prva naloga je bila zbiranje podatkov za statistiko brezposelnih emigrantov. Sodelovala so vsa društva, le tista iz Subotice, Beograda in Laškega naj ne bi kazala zanimanja. Na poziv odseka banovinam za finančno pomoč, je tako pomoč dravska banovina takoj poslala, druge pa so jo obljubile, razen treh, ki niso obljubile ničesar. Podpore bodo delili po statutu, ki ga je odobril direktorij na seji 17. junija. Za to jesen pripravlja odsek nabiralno akcijo. Gorjup je apeliral, naj ostane odsek v Celju, dokler ne dokonča načrtovane naloge.

Na kritiko socialnega odseka na kongresu, da emigrantsko društvo »Orjem« Laško ne kaže zanimanja za akcije odseka, se je oglasil predsednik društva Marij Bratuž. Pravi, da je na kongresu molčal ob kritiki, ker bi moral povedati vse neprilike in neprijetnosti, s katerimi se je moralo boriti društvo v preteklem letu. Ker pa so kritiko objavili v »Istri«, je moral reagirati in tako izjavlja, da »Orjem« v Laškem, četudi ni predložil odseku

³⁴ S tem naj bi po besedah Lada Božiča skušali likvidirati emigrantsko mladinsko gibanje. Prim. Lado Božič: Po primorskih emigrantskih kolovoziv, Primorski dnevnik, Trst, 1976, št. 177, str. 6.

v Celju podatkov o brezposelnih članih, vrši na socialnem polju svojo dolžnost. Njegove intervencije in intervencije članov društvenega odbora so omogočile mnogim članom društva zaposlitev.

Načelnik kolonizacijskega odseka Vižintin je povedal, da so v Dušanovcu na Dojranu sezidali 30 hiš in naselili 21 družin, v Poljurcu pri Gevelji pa tri družine. Odsek je obema kolonijama poslal denarno pomoč, pomagal pa je tudi z intervencijami v Skopju. Od tam so dobili kolonisti pomoč v denarju in zdravilih. Med drugim je omenil tudi to, da so kolonisti iz Poljurca poslali na zagrebški trg zgodnji fižol. V Bistrenici naj bi bil položaj še najboljši. Vižintin je ponovil, da je uspešna kolonizacija zaradi velikih stroškov nemogoča brez državne podpore in kontrole birokratskega aparata. V zvezi s tem je Čok razložil nekatere težave kolonizacije, zlasti ko jih povzročata birokracija, ki po nepotrebnem nadleguje naseljence.

Franc Gorkič je poudaril skupno delo organizacijsko-propagandnega odseka s koroškimi Slovenci in naglasil, da je koroško vprašanje enako važno kot primorsko. Odsek je poslal vsem emigrantskim društvom predavanje o koroškem plebiscitu, pripravil je »rapalski dan« in razposlal 600 predavanj, v Ljubljani pa je pripravil velik zbor. Pomagal je pri osnovanju novih društev v Karlovcu, Tivtu, Dubrovniku, Brežicah, Krškem. Pripravljali so odbori bodočih društev, delujejo v Kragujevcu in Banja Luki. V Litiji so društvo razpustili. Odsek je razpošiljal okrožnice, opozorili na važnost tiska in še posebej »Istre«. Samo društvo »Nanos« v Mariboru je zbralo 50 naročnikov, društvo »Istra, Trst, Gorica« v Karlovcu pa 36.

Načelnik statističnega odseka Lujo Juričič je ugotovil, da večina društev ne kaže posebnega interesa za statistiko. V tem letu je odsek prejel 63 novih popisnih pol s 556 družinskimi člani, skupaj torej podatke za 1019 oseb.

V debati je bilo precej govora o emigraciji. Mariborski podžupan Golouh³⁵ je naglasil, da bi bilo treba vprašanje emigracije postaviti pred parlament, ker je to splošno državno vprašanje. Takoj ko kaka država sprejme politične emigrante, prevzema tudi obveze za njihovo materialno oskrbo.

Med predlogi društev je bilo govora o nabavljanju narodnih noš, o tem, da bi prenehali s sprejemanjem neemigrantov v emigrantska društva, ker naj bi bil s tem ogrožen obstoj jugoslovanskih organizacij, npr. »Brani-bora«, ki so mnogo pomagale emigrantom ter o notnih emigrantskih znakih, ki bi olajševali prepoznavanje.

Nasprotno pa je društvo »Nanos« predlagalo, naj bi vključevali domačine v emigrantska društva »kot goste«, ki naj bi plačevali članarino, ne bi pa imeli ne aktivne, ne pasivne volilne pravice, kot tudi, naj list »Istra« javno ožigosa renegate in izkoriščevalce pripadnikov manjšin v Julijski krajini.

V debati so spet naglasili pomen lista »Istre«, uspeh Čermeljeve knjige »Naši onstran meje« in pomen emigrantske propagande med osnovnošolsko mladino. Nato je dr. Bergoč v poročilu, nadzornega odbora predlagal razrešnico in pohvalo direktoriju. Delegati so to sprejeli s ploskanjem. Nato so izvolili novo vodstvo: predsednik: dr. Čok, podpredsednika: Ivan Stari in dr. Ivan Ražem, tajnik: Anton Mladen, blagajnik: Josip Mohorič, odborniki: Franc Gorkič (Ljubljana), dr. Lojze Berce (Ljubljana), Marin Kralj (Maribor) in Mirko Koršič, organizacijsko-propagandni odsek: Ivo Višnjevce (načelnik), Ante Gerbec, Alojz Figar, Albin Podvršič (Ljubljana), statistični

³⁵ Znani social-demokratski politik Rudolf Golouh, prim. njegovo knjigo »Pol stoletja spominov«, Ljubljana 1966.

odsek: Lujo Juričić (načelnik), Eugen Prašelj, Zvonimir Burić (Novi Sad), socialni odsek: Josip Rakovšček (načelnik), Adolf Reja, Adolf Rustja, Rudolf Golouh, dr. Fornazarič (Maribor), kolonizacijski odsek: Željko Vižintin (načelnik), Mate Zlatič, Fran Baf (Zagreb), finančno-ekonomski odsek: dr. Miran Kajin (načelnik), dr. Goljevšček, Fran Buić (Zagreb), publicistični odsek: Lavo Čermelj (načelnik), Anton Gerbec (Ljubljana), dr. Branko Verčon (Maribor), Matko Rojnić (Zagreb), nadzorni odbor: Josip Cvijan, Andrej Tomašič, Edo Cvečić (Slavonski Brod).

Kongres je sklenil, naj direktorij izbere kraj naslednjega kongresa in reši vse družtvene predloge ter pošlje rešitve vsem organizacijam. Kot zanimivost navedimo še, da je direktoriju za mariborski kongres uspelo izposlovati 50 %-popust na železnici; pogajali so se sicer celo za 75 %, toda to jim ni uspelo.

Mariborski kongres je predstavljal višek in prelomnico v delovanju »Zveze«. Na njem je prišel najizraziteje in najglasneje na dan revizionistično-iredentistični koncept »Zveze« za rešitev vprašanja Julijske krajine, najglasneje obsodba fašističnega režima v Italiji in vaticanske politike do manjšin v Italiji. Kot smo videli, se vse to ne pojavlja na kongresu prvič, ampak je zorelo vse od ustanovitve »Zveze« in gotovo še pred njo. Prav tako je imel kongres svoj pomen kot emigrantska manifestacija in manifestacija povezave emigrantov in domačinov.

»Ponedeljski Slovenec« tedaj poroča o kongresu v Mariboru ter naglašča Čokove besede, da emigrantsko gibanje ni rovarjenje proti tujim državam, je pa mišljeno kot najtesnejše sodelovanje primorskega življa in domačega jugoslovanskega prebivalstva za svobodo odsekane jugoslovanske veje v Julijski krajini.³⁶

»Jutro« poroča o mariborskem kongresu 3. septembra. Piše, da je klevetniška kampanja avstrijskega in italijanskega tiska posebej podžgala odločno borbenost Maistrovega Maribora, edinega svobodnega mejnika slovenske zemlje izmed štirih (Celovec, Maribor, Gorica, Trst). Nič ne omejnajo iredentizma in revizionizma, rečeno je le, da je g. Mohorić ostro zavrnil kampanjo dunajskega »Reichsposta« in rimskega tiska, ki sta hotela prikazati kongres kot zbor narodno-socialističnih avstrijskih beguncev in kot demonstracijo proti severni jugoslovanski sosedu.³⁷

Tudi »Delavska politika« je poročala o mariborskem kongresu! Navaja, da je kongres obravnaval vprašanje jugoslovanskih narodnih manjšin iz sosednjih držav, posebno jugoslovanske narodne manjšine v Italiji. Kongres je sklenil poslati pozdrav italijanski antifašistični koncentraciji v Párizu in predstavnilstvu nemške manjšine v Južni Tirolski.

Dalje je rečeno: »Ako je kongres utrdil zborovalce v prepričanju, da je rešitev narodnih manjšin mogoča le v povratku k demokraciji in premaganju nacionalnega šovinizma ter fašizma, nadalje da morajo biti emigranti prav radi tega poborniki svobode, nacionalne strpnosti, demokracije in odločni nasprotniki vsakega poskusa, zanesti fašistično kugo v kakršnikoli obliki v našo državo, je dosegel brez dvoma velik uspeh.

Ta uspeh pa bo še popolnejši, ako se je posrečilo g. dr. Gorišek s svojim pozdravnim govorom dopovedati zborovalcem, da Jugoslavija ne pozna emigrantov, ampak Jugoslovane, ki imajo, čim postanejo državljani, enake dolžnosti in pravice.«³⁸

³⁶ »Ponedeljski Slovenec«, 1934, št. 36, (3. 9.).

³⁷ »Jutro«, 1934, (3. 9.).

³⁸ »Delavska politika«, 1934, 70, (5. 9.).

Odmev na mariborski kongres je zaslediti tudi v »Delu«, skupnem glasilu KP Italije in KP Jugoslavije.³⁹ Objavljena je izjava slovensko-hrvaške komunistične federacije Julijske krajine (sami dosledno pišejo Julijske Benečije) o mariborskem kongresu. Slovenski in hrvaški komunisti iz Julijske Benečije potrjujejo še enkrat popolno odobritev in sprejem principov, »Izjave« treh partij in se izrekajo za pravico samoodločbe slovenskega naroda do ločitve od imperialističnih držav Jugoslavije, Italije in Avstrije, ki ta narod danes zatirajo, obenem pa zahtevajo pravico do samoodločbe za vse narode in manjšine, ki prebivajo na slovenskem jezikovnem ozemlju. Diskusije in sklepi mariborskega kongresa so po mnenju federacije bili v odkritem nasprotju z današnjimi in bodočimi interesi Slovencev in Hrvatov v Julijski Benečiji.

Dalje je rečeno, da voditelji slovensko-hrvaške primorske emigracije, ki so kapitulirali pred italijanskim imperikalizmom, danes dajejo vdanostne izjave srbski diktaturi, ki s sličnim orožjem kot imperikalizem in fašizem v Italiji tlači narode, ki jih je Jugoslavija podjarmila. Mariborski kongres naj bi bil orodje notranje in zunanje politike beograjskega imperikalizma. Dejstvo, da so emigranti s kongresa poslali pozdrav kralju Aleksandru in italijanskim demokratom kaže, da so voditelji nacionalistične emigracije namenjeni trgovati s svobodo Slovencev in Hrvatov. Postavili naj bi se v službo nasprotnih interesov Beograda in Rima.

V izjavi je dalje rečeno, da ni mogoče osvoboditi Slovencev in Hrvatov v Julijski Benečiji brez boja za vzpostavitev delavsko-kmečke vlade v tej pokrajini, na čelu s slovenskim in hrvaškim proletariatom, zaveznikom italijanskega delavstva. Narodne svobode v Julijski Benečiji ni mogoče doseči brez agrarne reforme, brez izbrisa dolgov in davkov ubožnim kmetom.

Prav tako ni mogoče pridobiti si narodne svobode brez vsakodnevne borbe v tovarnah in vaseh proti težkemu položaju delavcev in kmetov, brez vsakdanjega boja za delne narodne zahteve (pravice do govorjenja, čitanja, petja v narodnem jeziku, pravice do slovenskih in hrvaških šol itd.).

Slovenski in hrvaški komunisti iz Julijske Benečije se zaradi tega bore proti vsem takozvanim narodnim strankam, ki zanikajo vsakodnevni boj širokih mas, ki se stavijo na razpolago beograjskemu imperikalizmu in italijanskim demokratom, ki hočejo obdržati Slovence in Hrvate v sponah, obenem pa izjavljajo, da so se pripravljene pridružiti vsaki stranki ali nacionalno-revolucionarnemu gibanju, ki se bori za popolno osvoboditev Slovencev in Hrvatov v Julijski Benečiji. Izjavo končujejo s parolami: »Dol s sramotnimi in krvavimi diktaturami Belgrada in Rima, živela osvoboditev in zedinjenje Slovencev in Hrvatov, živela nacionalna revolucija Slovencev in Hrvatov Julijske Benečije pod vodstvom proletariata in v tesni zvezi z revolucionarnim proletariatom Italije, živela delavsko-kmečka vlada«.

Posebno ostro je na mariborski kongres reagiral »Giornale d'Italia«, ki je objavil prevod ustreznega poročila »Istre« z naslovom: »Nuovi gravissimi documenti della provocazione serba« (Novi najresnejši dokumenti srbske provokacije). V svojih člankih skušajo kompromitirati uradne jugoslovanske kroge, da so sodelovali pri kongresu, še zlasti srbske vojaške kroge. Jugoslovanske oblasti so zaplenile tako številko »Istre«, ki poroča s kongresa, kot ono, ki navaja italijansko reakcijo.⁴⁰

Napad na kongres je prišel tudi z druge strani. Antifašistični list »Giustizia e libertà« govori o »slovanskem iredentizmu« in očita Čoku, da je

³⁹ »Delo«, 1934, št. 10—11, str. 10.

⁴⁰ »Istra«, 1934, št. 38, str. 1.

zapustil demokratske pozicije in pozicije pravega antifašizma ter mu hudi izbiro ali z jugoslovanskimi nacionalisti ali z antifašisti.⁴¹

IV.

Mariborski kongres je pomenil višek delovanja »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine«, z njim pa se je končalo obdobje njene rasti. Velik padec delovanja »Zveze« moremo še zlasti ugotoviti iz pisanja lista »Istra«, ki so ga v obdobju po letu 1934 jugoslovanske oblasti zelo pogosto plenile. V listu ni več obsežnih poročil o delu direktorija, dejavnosti odsekov, ne več značilnih Čokovih intervjujev. Znotraj »Zveze« je vse bolj prihajalo do izraza trenje med »staro strujo« na čelu s Čokom in vodstvom »Zveze«, ki sta vedno bolj zapirala svoje delovanje pred pogledi večine emigrantov in med »mlado strujo«, ki je predstavljala vedno bolj močno opozicijo proti Čoku. Ta mlada napredna struja, ki je bila sicer prisotna tudi obdobju do leta 1934, še zlasti v »Omladinskem svetu« in nekaterih emigrantskih društvih, kot sta bila to npr. ljubljanski »Tabor« in »Mlada Soča«, je zdaj prihajala vedno bolj do izraza. Na padec delovanja »Zveze« so ti spori znotraj emigracije nedvomno močno vplivali, prav tako pa tudi večji pritisk jugoslovanskih oblasti, ki je bil posledica njihove politike približevanja Italiji.

»Mladi« so zahtevali jasnejšo idejno zasnovo »Zveze«, še zlasti pa so napadali centralistično jugoslovansko usmerjenost »starih«. Zavračali so jugoslovanski iredentizem in videli rešitev manjšinskega vprašanja v narodni samoodločbi. »Mladi« emigranti na Hrvaškem so se začeli razglašati za del hrvaškega naroda, podobno pa je bilo tudi v Sloveniji: »Istra« je mladim odstopala vedno več prostora, imeli so stalno »omladinsko« rubriko. Pri »starih« in »mladih« torej ni šlo za običajen boj generacij, ampak predvsem za spopad idej.

V tem obdobju se je še okrepila vloga lista »Istre«, ki je v dobi etiopske in španske vojne pod uredništvom »mladih« Ive Mihovilovića (do 1936) in Toneta Peruška izražala napredno in protifašistično usmeritev. Ožji krog vodstva na čelu s Čokom je še vedno zagovarjal jugoslovanski centralizem kot garancijo za obstoj močne države Jugoslavije, h kateri naj bi se v smislu klasičnega iredentizma priključila Julijska krajina. »Mladi« pa so gledali na rešitev vprašanja Julijske krajine v luči pravice do samoodločbe in začeli povezovati vprašanje rešitve tega vprašanja z vprašanjem rešitve narodnega vprašanja v Jugoslaviji.⁴²

Zunanje delovanje »Zveze« je bilo kot že rečeno zelo okrnjeno. Pritisk jugoslovanskih oblasti se je med drugim poznal tudi v zmanjšanju državnih subvencij. Po letu 1934 sta bila le dva kongresa »Zveze« in to leta 1936 v Zagrebu in 1937 v Slavonskem brodu. Več jih jugoslovanske oblasti niso dovolile, pa tudi Čokova struja sama se jih je bala, ker bi na njih lahko izgubila vodstvo »Zveze«.

Da so oblasti kongres leta 1935 prepovedale, je mogoče sklepati iz razglasa vodstva »Zveze« pred zagrebškim kongresom, v katerem je rečeno, da je tokrat notranje ministrstvo dalo svoje načelno dovoljenje za ta kongres.⁴³

⁴¹ »Istra«, 1934, št. 43, str. 3.

⁴² Tone Peruško, »Slovensko primorje in Istra«, Beograd 1953, str. 163—164.

⁴³ »Istra«, 1935, št. 33, str. 3.

Na kongres so se resno pripravljali, saj so vsa društva pozvali, naj poleg rednih statističnih poročil pošljejo tudi svoje želje in pripombe glede sprememb statuta »Odboru za reformo pravilnika« v Ljubljani, ki so ga sestavljali dr. Čermelj, dr. Slavko Fornazarič, dr. Josip Dekleva, dr. Branko Verčon in Ivan Višnjevec. Predloge naj bi poslali do 20. avgusta, ker naj bi do konca avgusta komisija začela z delom.

»Istra« je 2. oktobra 1936 objavila komentar pred kongresom.⁴⁴ Rečeno je, da po mariborskem kongresu emigracija ni naredila kakega močnejšega skupnega koraka, da bi se slišal njen glas. Za to ni bilo prilike, prav tako pa kaj takega ni bilo mogoče iz »nekih formalnih razlogov«. Znotraj emigracije naj bi se začeli kazati znaki vrenja. Prilike so bile ugodne za tiho delo na publicističnem in propagandnem polju, priliv novih beguncev »Abesincev« pa je postavil socialno vprašanje na prvo mesto. Ti »Abesinci« naj bi bili eden glavnih vzrokov za spore predvsem v društvih v zahodnem delu države. Tam sta se pojavili dve različni struji, od katerih je ena postavljala socialni problem pred političnega, druga pa naprej vztrajala na prvenstveno političnih problemih. Abesinska vojna je po mnenju »Istre« pojačala politična stremljenja emigracij, saj je del pričakoval, da je to začetek konca fašistične Italije, »Abesinci«, pa so povzročili, da je končni cilj — borba za politično in ekonomsko osvoboditev Julijske krajine, prišel v drugi plan, ker naj bi večino svojih sil morali posvetiti rešitvi problema novih in starih brezposelnih emigrantov. Kot uspeha pa navaja uvodnik izid Čermeljeve knjige: »Life and Death Struggle of a National Minority« in ustanovitev agencije, ki v nemščini in francoščini izdaja biltene o stanju manjšin v Italiji.

Pisec uvodnika je prepričan, da bosta prišli na kongresu do izraza obe struji, do hujšega zaostrovanja pa naj ne bi prišlo, ker mora emigracija kot celota vzporedno delovati na političnem in socialnem področju.

Kongres je bil 4. oktobra 1936 v Zagrebu.⁴⁵ Po nekaj polemikah je po poročilu v »Istri« kongres prišel do skupne platforme in sporazumno rešil sporna vprašanja. Po drugih podatkih pa je Čok poskrbel, da so bili na kongresu v večini njegovi pristaši. Kongres je bil v dvorani »Obrtne zbornice«, prisotnih pa je bilo 60 delegatov z 78 polnomočji. Že v soboto 3. oktobra je bila predkonferenca, na kateri so do pol dveh ponoči skušali uskladiti stališča.

Čokovo poročilo je v »Istri« podano zelo skopo, rečeno je le, da je prikazal razloge, zaradi katerih ni bilo kongresa prejšnje leto, nič pa niso navedeni. O njih je mogoče sklepati le iz dodatnega pojasnila, da so tudi za zagrebški kongres postavljene neke omejitve, torej naj bi šlo za pritisk oblasti. Čok navaja, da naj bi nekateri v zadnjem času ugovarjali ideološki plati gibanja. Omenja nevarnost vojne in meni, da bi v takem primeru najbolj trpel »tisti narod«, za katerega se emigranti borijo in ki je veliko trpel v zadnji vojni. Od emigrantov ne zavisi, ali bo prišlo do vojne, morajo pa biti pripravljeni, da jih dogodki ne bodo presenetili, kot so jih leta 1918, kajti ob morebitnih konferencah mora Evropa vedeti za vprašanje Julijske krajine. Končal je s stalno ugotovitvijo, da od fašistične vlade ni mogoče pričakovati izboljšanja stanja v Julijski krajini.

Iz poročila ni razen ponovitve znanega stališča stroge nevtralnosti emigrantov, ob političnih trenjih v Jugoslaviji mogoče ugotoviti nobenih drugih političnih stališč. Čok se je zadržal ob socialnih problemih, govoril o

⁴⁴ »Istra«, 1936, št. 40, str. 1.

⁴⁵ »Istra«, 1936, št. 41, str. 1—2.

dobri volji in delu, pa tudi o neuspehih, za katere pa naj ne bi bilo krivo zvezno vodstvo, ki je po njegovih besedah naredilo vse, kar je moglo. Naglasil pa je potrebo po konkretni in dobronamerni kritiki.

»Zveza« je tako sodelovala pri sprejetju uredbe o zaposlovanju, ko so zahtevali poseben obzir do delavcev iz Julijske krajine. Uredba ni bila ustrezna, ker so bile vmes razne težave, kot tudi mednarodne konvencije. Grozila je nevarnost, da bi emigrantje v državnih tovarnah, ki niso imeli jugoslovanskega državljanstva, izgubili delo. Naglasil je nujnost postavitve azilov za emigrante, omenil Čermeljevo knjigo in biltene za inozemstvo, kolonizacijo in težave uprave »Zveze« zaradi številnih prošenj zasebnikov, ki jih še vedno pošiljajo direktno, čeprav je vodstvo večkrat opozorilo, da jih je treba pošiljati preko emigrantskih društev. Z novim pravilnikom bi dosegli večjo decentralizacijo uprave organizacije, tako da bi odgovorili na kritike, ki so menile, da bi bilo delo lažje, če ne bi bilo vodstvo tako centralizirano. Čok omenja, da je državni svet odločil, da se uradnikom leta službe v sedanji Julijski krajini priznajo za grupo in napredovanje, pravni odsek »Zveze« pa se bori tudi za priznanje teh let za pokojnino.

V debati je prišlo med drugim do izraza stremljenja, da bi se emigrantje približali domačemu prebivalstvu in ne bi več počeli stvari, ki ne bi bile simpatične večini Jugoslovanov; pri teh naj bi si pridobili čim večje simpatije. Bili pa so tudi kritični glasovi, da so pomoči deležni samo tisti emigranti, ki imajo dobre zveze z dvorom, kot tudi očitki Čoku, da zapravlja denar in osebno bogati.⁴⁶

V poročilu o delovanju društev je prikazano, da so v petih letih od 16 narastla na 39, zdaj pa se je število ustalilo. Obstoječa društva so zdaj imela 60 odsekov in postajala v očeh javnosti vedno bolj zastopniki emigrantskih mas. Teži se k izenačenju emigrantov z domačini glede osnovnih pravic, nekatera društva imajo že toliko upravnega dela, da ga ne zmorejo brez plačane administracije. Društva imajo poseben pomen zaradi svoje socialne akcije, zaradi katere je popolnoma upravičen obstoj enotnega emigrantskega gibanja. Pojavil se je dodatni problem »Abesincev«, še zlasti v zimskih mesecih, vendar pa so vsaj v večjih centrih uspeli rešiti problem njihove prehrane kljub izčrpanim fondom, ni pa bilo organizirane akcije za pomoč. Uradne socialne ustanove niso imele razumevanja, še največ so storili odbori »Jugoslovanske Matice« v Splitu, Zagrebu in Ljubljani. Poročilo navaja, da je šlo ob začetku delovanja »Zveze« za socialne akcije nekaj 10.000 din, v prejšnjem letu pa preko 600.000. Nekateri emigranti so zlorabljali to pomoč, ki je bila predvsem v hrani, nekaj prenočevanja, nemogoče pa je bilo vse potrebne preskrbeti z obleko. Treba je nadaljevati z gradnjo zavetišč, poleg že obstoječega »Taborovega« še na Sušaku, Jesenicah, v Zagrebu, Mariboru, Karlovcu, Slavonskem Brodu.

Zaradi političnih razmer se je težišče dela v društvih premaknilo na kulturno-prosvetno polje, ker vedno bolj odpadajo manifestacije političnega značaja. Kot na mariborskem kongresu so ugotovili, da upada delovanje mladinskih odsekov, ker je težko vključevati otroke emigrantov v delo društev, prav tako pa ni več priliva mladih iz Julijske krajine. Tu gre bolj za mlade v pomenu fizične starosti, ne »mlade« struje. Dalje so ugotovili, da je premajhen stik emigrantskih društev z domačimi organizacijami, ter da so spori v »Taboru« Ljubljana, »Istri« Zagreb in »Istri« Novi Sad precej zavirali njihovo uspešno delovanje. Meddruštvene spore naj bi zgladili, obstojijo pa še med društvoma v Mariboru.

⁴⁶ Gradivo za študijo dr. Milice Kacin-Wohinz iz rimskih arhivov.

Na koncu so poudarili, da bi bil težak udarec za emigracijo, če ne bi več bilo emigrantskih društev. Posebno bi bili prizadeti brezposelni emigranti, ki bi bili tako prepuščeni nezainteresiranosti uradnih socialnih ustanov. Ob vseh vsiljenih omejitvah delovanja so bila ta društva edina središča zanimanja, dela in propagande za »našo zaslužjeno zemljo«.

Izvolili so novo vodstvo: predsednik: dr. Čok, podpredsedniki: Juraj Mirkovič, dr. Ante Frič, dr. Jože Dekleva, tajnik: Ante Iveša, blagajnik: Zvonimir Blažič, odborniki: Marjan Ferletič, Franc Gorkič, Marin Kralj, Marjan Janko, Josip Rakovšček, Matko Rojnič in Tone Peruško, ki je po novih pravilih »Zveze« postal kot urednik njenega glasila član zveznega vodstva, nadzorni odbor: predsednik Ivan Stari, ing. Ante Ružič, Miho Kirac, načelniki odsekov: publicistični: Lavo Čermelj, socialni: Anton Mladen, statistični: Fran Bulč, organizacijsko-propagandni: Ivo Višnjevec, kolonizacijski: Lojze Peric, pravni: Albin Radikon. Načelnikom oddelkov je dal kongres pravico, da naknadno izberejo svoje člane. Častno sodišče: dr. Ivo Milič, dr. Branko Vrčon, dr. Srečko Zuglia.

Kot vidimo iz seznama, se je število podpredsednikov povečalo na tri, prav tako je večje število odbornikov.⁴⁷ Nastal je nov pravni odsek, prav tako pa tudi častno sodišče. Sicer pa je v sestavi direktorija novost, da je postal član vodstva »Zveze« urednik »Istre«, kar poudarja pomen tega lista.

Edini znak aktivnosti »Zveze« pred naslednjim kongresom je bila resolucija predsednikov emigrantskih društev in članov direktorija »Zveze« iz dravske banovine, ki so jo sprejeli na konferenci v Ljubljani 8. avgusta 1937.⁴⁸

V tej resoluciji je rečeno, da tako »Zveza« kot tudi emigrantska društva še dalje ostajajo na nadstrankarskem stališču in se v nobenem primeru ne vmešujejo v spore strankarsko-političnega značaja. Naglaša, da se ogromna večina emigrantov kljub težkim razmeram v svobodni domovini obnaša ne le korektno, ampak pohvalno. Emigrantov naj ne bi smatrali v Jugoslaviji za goste, ampak naj bi uživali iste pravice, čeprav nimajo vsi jugoslovanskega državljanstva. Če to so, potem imajo pravico in dolžnost, da se uveljavljajo v političnem življenju, za kar pa emigrantska »Zveza« odklanja vsako odgovornost. Zato so neutemeljeni očitki na podlagi dejanja nekaterih emigrantskih posameznikov, ki povzročajo nestrpnost in sovraštvo proti primorskim Slovincem, pri čemer se pozablja, da tvorijo ti tretjino slovenskega naroda in zaslužijo zaradi svojega položaja največje sočustvovanje in ljubezen.

Dalje pozivajo slovensko javnost in časopisje, naj se vzdržijo kakršne koli neutemeljene geste proti emigrantom, prav tako pa tudi posploševanja. Pozivajo vso slovensko in jugoslovansko javnost, naj zastavi vse sile za omilitve usode »naših neosvobojenih bratov«, ki tvorijo predstražo za ohranitev svobode še svobodnih članov »našega naroda«. Podpisani so Čok, Juraj Mirkovič in Anton Mladen.

Peti redni kongres »Zveze« je bil 31. oktobra 1937 v Slavonskem Brodu, na njem pa so obravnavali vsa organizacijska vprašanja in socialne probleme emigracije.⁴⁹ Drugih vesti ni, objavljeno je še zadnje izvoljeno vodstvo »Zveze«: predsednik: Čok, podpredsedniki: Juraj Mirkovič (Beograd), Ante Iveša (Zagreb), Josip Dekleva (Ljubljana), blagajnik: Zvonko Blažič (Beo-

⁴⁷ Tretji podpredsednik »Zveze« je postal dr. Jože Dekleva, nekdanji predsednik »Zveze mladinskih organizacij« na Tržaškem, ki je po letih zapora in konfinacije v Italiji leta 1934 prišel v Jugoslavijo. Prim. Lado Božič: Po primorskih emigrantskih kolovozih, Primorski dnevnik, Trst, 1976, št. 177, str. 6.

⁴⁸ »Istra«, 1937, št. 36, str. 2.

⁴⁹ »Istra«, 1937, št. 44, str. 1.

grad), tajnik dr. Mihovil Bramante (Beograd), odborniki: Fran Gorkič (Ljubljana), prof. Lojze Bizjak (Maribor), Dušan Tumpić (Zagreb), Miho Kirac (Sarajevo), Mijo Kos (Slavonski Brod), dr. Srečko Mikuletič (Celje), Tone Peruško, publicistični odsek: dr. Lavo Čermelj (Ljubljana), pravni: Albin Radikon (Beograd), organizacijsko-propagandni: dr. Branko Vrčon (Ljubljana), statistični: dr. Ante Frlić (Zagreb), ekonomski: Rudolf Golouh (Maribor), socialni: ing. Ante Ružić (Beograd), nadzorni odbor: Josip Maverič (predsednik, Beograd), Ivan Debeljuh (Zagreb), Marino Kralj (Maribor), častno sodišče: dr. Martin Klunić (Osijek), Fran Baf (Zagreb), dr. Ivo Mogorović (Zagreb).

Objavali so le poročilo o delovanju lista »Istre«, ki je bilo predloženo kongresu. V njem je naglašen njen pomen kot glasila za objavo novic iz Julijske krajine, kot tudi njena vloga pri informiranju jugoslovanske in širše javnosti o tem. Že dejstvo, da vsi drugi časopisi iz nje črpajo vesti iz Julijske krajine, upravičuje njen obstoj.⁵⁰

Na tem kongresu je hotelo vodstvo »Zveze« s Čokom na čelu doseči potrditev svoje linije in obsodbo odkritega političnega angažiranja naprednega dela emigracije in lista »Istra« glede španske državljanske vojne ter obsodbo stališča zagrebske »Istre« in »Istrskega akademskega kluba« ob odkritju spomenika Evgenu Kumičiću v Zagrebu, ko je ta klub položil na spomenik venec s hrvaško zastavo.⁵¹ Večina delegatov se je izrekla za anti-fašistično linijo in odobrvala postopek akademikov. Sprejeli so parolo, da se morajo emigranti iz Julijske krajine boriti proti fašizmu, kjerkoli se pojavi.

Kot smo že omenili, v naslednjih letih ni bilo več kongresov »Zveze«. Težišče delovanja emigracije so prenesli v emigrantska društva, v katerih je prevzemala pobudo mlada struja. Ta društva so skupaj z listom »Istro« ostro napadala zблиževanje Jugoslavije in Italije, še posebej pa sporazum Stojadinović-Ciano. Jugoslovanska oblast je na te proteste reagirala med drugim tako, da je januarja 1938 razpustila »Klub primorskih akademikov«. ⁵² »Istra« je pozorno in s simpatijami spremljala boj Etiopcev proti Italijanom, pri tem pa je bila kar preveč optimistična in je napovedovala italijanski poraz. Spremljala je tudi državljansko vojno v Španiji, njene simpatije pa so bile seveda na republikanski strani.

Do odkritega spopada naprednih tokov v emigraciji z Čokovo strujo v vodstvu »Zveze« je prišlo po sporazumu Cvetković-Maček. Vodstvo je udarilo po »Istri«, kjer je urednika Peruška zamenjal nekdanji urednik Ernest Radetič, ob čemer je splahnela prejšnja napredna politična angažiranost.

Zagrebsko društvo »Istra« je na občnem zboru 19. marca 1939 zahtevalo, naj se emigracija vključi v gibanje slovenskega in hrvaškega naroda, »Zveza« pa naj poišče stike z narodnimi manjšinami v svetu, ki se borijo za svojo osvoboditev na demokratični osnovi. Opozicija proti vodstvu »Zveze« je v Zagrebu ustanovila »Delovni odbor«, v Ljubljani pa »Mladinski svet«. V Zagrebu so ustanovili »Zvezo istrskih društev iz Hrvaške«, izdelali pa so še načrt za ustanovitev dveh zvez, ene v Sloveniji, druge pa v Srbiji, vse pa naj bi bile združene v osrednjo zvezo. Na sestankih 5. novembra v Celju

⁵⁰ Delegat ljubljanskega »Tabora« Lado Božič je predlagal sprejem resolucije, v kateri je bilo rečeno, da je primorsko vprašanje svetovno, mednarodno in da ga bo treba reševati v svetovnem merilu in s pravico primorskih ljudi do samoodločbe. Večina delegatov je resolucijo zavrnila.

Prim. Lado Božič: Po primorskih ... Primorski dnevnik, Trst, 1978, št. 181, str. 4.

⁵¹ Tone Peruško: Slovensko primorje in Istra, Beograd 1953, str. 164—165.

⁵² Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, Ljubljana 1972, str. 93—94.

in 26. novembra v Ljubljani (oboje leta 1939) so skušali predstavniki »mlade« struje najti izhod iz krize »Zveze«. Bili so mnenja, da je treba sklicati kongres in »Zvezo« reorganizirati. Sklenili so ustanoviti posebno revijo »Nasip«. Že pred tem je 18. novembra »Istrska založniška zadruga« v Zagrebu začela izdajati »Istrski glas«. Ta list je dobil od Novega leta 1940 posebno stran v slovenščini z naslovom »Primorski glas«. List je izhajal dvakrat mesečno in naglašal, da je glasilo opozicije proti vodstvu »Zveze« v Beogradu, glasilo »Zveze istrskih društev na Hrvaškem« in novega gibanja med istrskimi Hrvati in primorskimi Slovenci.

Poleg te »ločitve duhov« je treba omeniti tudi poskuse pomiritve obeh struj, pri čemer je bila zlasti aktivna novosadska »Istra«, ki je pred tem tudi prestajala notranje spore, kot tudi združevanje nekaterih emigrantskih društev, tako že omenjene »Istre« z »Orjemom« iz istega kraja ter mariborskih »Jadrana« in »Nanosa« proti koncu obstoja »Zveze«. ⁵³

Septembra 1940 je jugoslovanska vlada po dolgotrajnem pritisku italijanskih oblasti razpustila »Zvezo« in vsa v njej včlanjena društva, ne pa »Sedejevih družin«. Čoka so že prej na zahtevo nemškega poslanika konfirirali v Arandjelovcu, dolgoletni zvezni tajnik Berto Rejec pa se je moral umakniti v ilegalo, ker je za njim policija izdala tiralico. Prepoved »Zveze« je pospešil govor dr. Lava Čermelja v Podutiku na prvo nedeljo v septembru, ko je društvo »Tabor« iz Ljubljane priredilo komemoracijo v spomin Bazoviških žrtev. ⁵⁴ Prenehala je izhajati tudi »Istra«, ki jo je leta 1940 vodstvo »Zveze« kupilo od konzorcija, ki jo je do takrat izdajal.

Na koncu velja poudariti, da je bilo delovanje »Zveze Jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v celoti gledano pozitivno. V prvi vrsti moramo podčrtati njeno protifašistično usmerjenost in borbo za pravično rešitev vprašanja Julijske krajine, kljub temu pa si je vodstvo »Zveze« to rešitev predstavljalo kot priključitev tega ozemlja k stari Jugoslaviji. Naslanjanje »stare struje« v »Zvezi« na centralistično jugoslovansko državo in naglašanje jugoslovanstva moremo delno razložiti kot izraz tradicionalne jugoslovanske usmeritve Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine, deloma kot izraz prepričanja, da je močna jugoslovanska država edino upanje za slovensko in hrvaško manjšino v Italiji. Seveda pa je šlo pri tem tudi za čisto taktične poteze, saj bi si »Zveza« s kakšno drugačno politiko še bolj zagrenila življenje v Jugoslaviji. Kljub neprestanim italijanskim pritiskom so jugoslovanske oblasti tako do leta 1940 v večji ali manjši meri dopuščale delovanje emigrantskih organizacij.

Poleg političnega velja opozoriti tudi na druge oblike delovanja »Zveze«. Emigrantom, ki so pribežali v Jugoslavijo, je pomagala po svojih močeh, pri čemer moramo upoštevati, da so bila to leta svetovne gospodarske krize. Delovala je tudi na publicističnem, propagandnem in kulturnem področju ter si prizadevala seznanjati jugoslovansko in širšo javnost z razmerami v Julijski krajini.

⁵³ Tone Peruško: Slovensko primorje in Istra, Beograd 1953, str. 165—166.

⁵⁴ Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, Ljubljana 1972, str. 90—97.

Riassunto

L'ATTIVITÀ DELLA «LEGA EMIGRATI JUGOSLAVI DELLA VENEZIA GIULIA» NEGLI ANNI 1933—1940

Una rassegna degli sviluppi della questione degli emigrati sloveni e croati riparati dall'Italia in Jugoslavia nel periodo fra le due guerre mondiali è già stata trattata a parte. E così pure abbiamo già presentato l'evoluzione delle due principali loro organizzazioni, l'«Orjem» e la «Lega emigrati jugoslavi della Venezia Giulia» (Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske Krajine) dalla loro fondazione nel 1931 al congresso lubianese del 1933.

Qui si vuole presentare una rassegna dell'attività della «Lega» dalla istituzione al suo scioglimento (1940). Il congresso di Ljubljana e più ancora quello di Maribor sono all'insegna della netta prevalenza della concezione irredentista di una soluzione della questione giuliana con l'annessione di queste terre alla Jugoslavia. Soluzione caldeggiata dalla corrente dei «vecchi» con alla testa il presidente dell'organizzazione dott. Ivan Marija Čok. Dopo il congresso marburghese, che segnò l'apice dell'attività della «Lega», si andò sempre più affermando la corrente progressista dei «giovani» favorevoli a una soluzione della questione delle minoranze slovena e croata in Italia ispirata al principio dell'autodeterminazione delle popolazioni. Gli attriti insorti fra le due correnti ostacolarono non poco l'attività della «Lega» ma in senso franante agì pure la politica delle autorità jugoslave mirante a un riavvicinamento all'Italia. Espressione di tale politica fu tra l'altro l'accordo Stojadinović — Ciano nonché lo scioglimento, nel 1940, della «Lega» e delle organizzazioni di emigrati che le facevano capo.

Nella rassegna ci soffermiamo sui già citati congressi di Ljubljana e Maribor nonché su quelli di Zagabria (1936) e Slavonski Brod (1937), l'ultimo convocato dalla «Lega». Viene trattata inoltre l'attività del direttorio e delle sue sezioni, attività dopo il 1934 in forte regresso. L'«Istra» (Istria), l'organo della «Lega» che fino a quell'anno riferisce ampiamente sull'attività degli organismi dell'associazione; successivamente non ne scrive quasi più. Proprio l'«Istra», specie per merito dei redattori Ive Mihovilović e Tone Perušek, s'era dimostrata particolarmente sensibile alle istanze dei «giovani».

Peculiare del periodo successivo al 1934 il maggior afflusso degli emigrati in seguito all'aggressione italiana all'Etiopia. Gli sloveni e croati sfuggiti con l'esilio al servizio nell'esercito italiano furono detti «abissini». Col loro arrivo si acuirono peraltro ulteriormente le condizioni sociali degli emigrati.

Sulla scorta della letteratura in oggetto sono illustrati gli sforzi dei «giovani» volti a trasformare le strutture della «Lega» da articolarsi, nei loro intenti, in unità dislocate in Croazia, Slovenia e Serbia nonché il loro impegno nel campo dell'attività pubblicistica. Per un'ulteriore disamina del periodo in oggetto le future ricerche dovrebbero avvalersi di nuove fonti di cui non poche, a quanto ci risulta, sono reperibili negli archivi romani.

Sir William Deakin

BRITANCI, JUGOSLOVANI IN AVSTRIJA
(1943 — maj 1945)

UVOD

Ta razprava se omejuje predvsem na prikaz različnih britanskih reaganj, ki so sledila zapovrstnim izjavam in akcijam jugoslovanskega, pravzaprav slovenskega vodstva, glede prihodnjih ozemeljskih zahtev po tistih področjih v Avstriji in Koroški, kjer živi slovensko prebivalstvo in katera Jugoslovani po plebiscitu leta 1920 ob času Saint Germainške pogodbe niso uspeli dobiti.

V prvih obdobjih britansko-jugoslovanskih odnosov v Sloveniji so oboji določili splošni vzorec za sodelovanje, na podlagi katerega naj bi se odvijale skupne akcije proti silam Osi v okviru obojestransko sprejetih splošnih dogovorov. Odprava prvih britanskih misij v Slovenijo je pomenila geografsko razširitev obstoječih sporazumov, na osnovi katerih bi Tito sprejemal misije, dodeljene njegovim enotam, da bi sprejemale oskrbo po zračni poti najprej iz afriških in nato italijanskih oporišč, krepile jugoslovansko vojaško moč za boj proti okupatorju, vsklajale sabotažne operacije in zbirale vojaške informacije o sovražnih silah v zasedeni Jugoslaviji. Končni cilj tega sodelovanja je bil, da se zgradi jugoslovanska narodno-osvobodilna vojska kot učinkovit vojaški instrument, ki bi nenehno napadal in če mogoče uničil nemške armade na Balkanu, potem ko se bodo le-te neizogibno umikale proti severu k mejam Reicha po bližajočem se porazu v Italiji in na ruski jugovzhodni fronti.

Slovensko ozemlje je imelo za zahodne zaveznike še poseben strateški pomen kot križišče glavnih železniških zvez iz Nemčije in Srednje Evrope v Italijo in na Jadran po eni strani, po drugi strani pa skozi Madžarsko na jugovzhod. Pri načrtovanju kakršnihkoli operacij proti nemški jugovzhodni armadni skupini je bila prekinitev teh zvez življenjskega pomena. Potem ko je prišlo do vojaških odločitev v Italiji, pa je bil nadzor nad zahodnimi železniškimi zvezami bistvenega pomena pri zavezniškemu planiranju zadnjih etap vojne.

Prvo podrobno poročilo o razmerah v Sloveniji, ki je bila pod nadzorstvom partizanov, in priporočila glede bodočega britanskega sodelovanja je napisal poleti 1944 eden izmed višjih štabnih častnikov brigadirja Macleana podpolkovnik Peter Moore, ki si je bil pridobil kot aktivni inženirski častnik izreden sloves v puščajevskem vojskovanju. V tem dokumentu je v potankosti prikazal vojaško moč partizanskih formacij v Sloveniji in posebej priporočil zaveznikom, naj povečajo letalske pošiljke. Ocenil je tudi pomen prihodnje vojaške aktivnosti enot narodnoosvobodilne vojske Slovenije na tem strateško življenjsko pomembnem področju.¹

¹ WO 204/7311. Poročilo o vojaškem položaju v Sloveniji (5. avgust 1944).

Podpolkovnika Moora-a ni prevzela le borbenost slovenskih enot, temveč tudi pripravljenost njihovega vodstva za sodelovanje. Čeprav mu niso bili znani nobeni bodoči načrti, ki bi mogli vsebovati britanske operacije proti Nemcem na teh področjih, vsklajene z napredovanjem zaveznikov v severno Italijo in od tam v Srednjo Evropo (kamor vodi pot preko slovenskega ozemlja), je menil, da bi bilo »zavezniškim armadam v Italiji v veliko pomoč — posebno v primeru izkrcaja v Istri« — če bi z letalskimi pošiljkami okrepili slovenske enote. Izdelal je podrobna strokovna priporočila, ki naj bi jih upoštevali v primeru take operacije. Sklenil je: »Pri ložnosti za bodoče sodelovanje jugoslovanske NOV z zavezniki so verjetno večje v Sloveniji kot kjerkoli v Jugoslaviji. Po drugi strani pa je uspešnost takega sodelovanja odvisna od tega, če bomo v celoti izkoristili prednost, da jih oskrbimo s potrebno opremo in tako okrepimo njihov položaj. Le tako bo lahko zajamčena njihova svoboda premikov v kasnejšem času.«

Brigadir Maclean je v svojem spremnem pismu glavnemu štabu zavezniških sil takole komentiral Moore-ovo poročilo: »Kot kaže, bi bil najboljši prispevek, ki bi ga lahko dale partizanske sile v Sloveniji ob umiku nemških sil iz Italije preko jugoslovanske meje ta, da bi v kar največjem možnem obsegu preganjale sovražnika in da bi mu, če le mogoče, preprečile, da bi si utrdil položaje na naravnih obrambnih mejah. V kakšni meri bo partizanom to uspelo, je odvisno od tega, kako hitro bodo napredovale zavezniške armade in v kakšnem stanju bodo nemške sile, ko bodo zapuščale Italijo.«

Septembra 1944 je Balkan Air Force (balkanska letalska sila) v sodelovanju z jugoslovansko NOV izvedla izredno uspešno operacijo po vsej Jugoslaviji proti celotnemu cestnemu in železniškemu omrežju ter drugim življenjsko pomembnim komunikacijskim točkam (šifra »Ratweek«). Ta operacija je pomenila vrhunec vojaškega sodelovanja med Britanci in jugoslovansko NOV v okviru prvotne zamisli, da bodo Britanci podpirali pomembne gverilske operacije proti Nemcem, ki jim je pretil umik z balkanske fronte.

Operacije »Clowder«

Priznanje britanskih vojaških oblasti, da je jugoslovanska NOV igrala pomembno vlogo, ker je nenehno zadrževala in napadala znatno število nemških sil (do septembra 1943 tudi italijanskih) v Jugoslaviji, je odkrilo tudi novo možnost: britanske misije, ki so bile čvrsto nastanjene na nekaterih področjih osvobojenih ozemelj, bi lahko pridobile Tita za sodelovanje pri posebnih operacijah na ozemljih onkraj meja Jugoslavije, katera so zasedle sile Osi. Poveljstvo nad skupnimi operacijami na jugoslovanskem ozemlju je bil prevzel brigadir Maclean, ki je bil v neposredni zvezi z ministrskim predsednikom Churchillom; za takšne specialne operacije pa bi bila odgovorna SOE London. (Special Operations Executive — Uprava za specialne operacije).

Prvi tak poskus so napravili avgusta 1943, ko se je major Basil Davidson s padalom spustil v Bosno. Načrt te operacije je bil, da vzpostavi zveze in poskuša stopiti v stik z odporniški elementi na Madžarskem. Podobne operacije naj bi poskušali izvesti tudi onkraj bolgarske meje. Ob koncu leta 1943 je SOE London zasnovala še bolj zahteven načrt, ki naj bi ga izvedli pod poveljstvom glavnega štaba zavezniških sil. Poskusili naj bi namreč navezati podobne stike v Avstriji, tako preko britanskih misij, ki naj bi prekoračile avstrijsko mejo naravnost iz severne Italije, kakor

tudi misij, ki bi s Titovim privoljenjem in z aktivnim sodelovanjem slovenskega poveljstva prehajale v Avstrijo preko Karavank in Drave.

V začetku decembra je izkušeni aktivni častnik podpolkovnik Peter Wilkinson pristal na nekem letališču v Bosni. Splošna navodila SOE London so bila, naj prouči možnosti organiziranja zveze z Avstrijo, pri čemer bi bilo v začetku neobhodno potrebno sodelovanje slovenskega vodstva. Britanci so upali, da bi potem, ko bi vzpostavili stike z odporničskimi elementi v Avstriji, lahko zgradili neodvisno britansko organizacijo v tej deželi. (Šifrirano ime te skupine-misij je bilo »Clowder«.)²

Poročilo polkovnika Wilkinsona o tej raziskovalni misiji je vzorno, saj s pronicljivim opažanjem prikazuje naravo in mentaliteto slovenskega partizanskega gibanja. Slovenski voditelji so hitro ocenili neposredne koristi svojega sodelovanja pri načrtih misije »Clowder«, da bi prodrla v Avstrijo. Spoznali so, da bi lahko za protiuslugo zahtevali letalske pošiljke orožja in opreme. S temi pošiljkami bi okreplili enote na avstrijski meji in tako izpeljali lastne načrte, da bi se povezali s podobno mislečimi odporničskimi elementi, oziroma da bi zlasti vzpodbudili vojaško novačenje med slovensko manjšino v sami Koroški.

Njihov namen je bil tudi poiškati zveze s slehernimi elementi avstrijske komunistične partije in odporničskimi skupinami, ki bi jih lahko opogumili za akcije. Upali so, da bodo v povezavi s takšnimi avstrijskimi skupinami lahko ustvarili varna zatočišča ne le za slovenske sabotažne skupine severno od Drave, ampak tudi za pripadnike politične organizacije v sami Avstriji.

V začetku leta 1944 je slovensko vodstvo izjavilo britanskim častnikom, da ima stike z avstrijskim osvobodilnim komitejem v Celovcu, v katerem so vključene vse politične stranke (po vzorcu slovenske osvobodilne fronte — Oesterreichische Freiheits Front) in ki ima svoje centre v Gradcu in na Dunaju. Kakšnih trdnih dokazov za to pa ni bilo.

Kazalo je, da se strategija slovenskega glavnega štaba čudovito sklada z direktivami misije »Clowder«. Britanske skupine bodo lahko uporabljale slovenske kurirske zveze, podpirale slovenske sabotažne akcije proti Nemcem na avstrijskem ozemlju in sodelovale s Slovencei pri izgradnji odpora v Avstriji.

To naj bi bila klasična operacija SOE, drzna in negotova, tvegana, ker so prodirali na ozemlje, ki so ga zasedale sile Osi, ne da bi prej imeli kakršnekoli zanesljive obveščevalne podatke o obstoju lokalnih odporniških skupin. Kazalo je, da so od partizanov nadzorovana oporišča v Sloveniji ugodno razmeščena za takšne operacije. Poskušali so že bili tudi izvesti slične akcije v zvezi z Madžarsko in Bolgarijo.

Slovenski glavni štab je bil v začetku pripravljen sodelovati pri takšni dejavnosti pod pogojem, da bodo Britanci po zračni poti oskrbeli z orožjem tiste skupine, ki so se pripravljale, da prično prodirati v Avstrijo, ali pa so se že udejele onkraj avstrijske meje.

Pri pripravah na te akcije sta obe strani pripisovali velik pomen vojaškemu načrtovanju po preizkušenih gverilskih načelih.

Wilkinson je zapisal v svojem poročilu: »Sedaj, ko partizani vedo, kaj hočemo, poskušajo prilagoditi svoje vojaško načrtovanje tako, da bi ustregli našim potrebam.« Dodal je: »Resnična vrednost Slovenije, kar zadeva

² Ta razprava ne obravnava misij v teh operacijah, ki so imele svoje baze v Italiji.

SOE je, da je oporišče, od koder je mogoče prodreti v Avstrijo (in od tam v Srednjo Evropo) ter v severnovzhodno Italijo.«³

Za takšno operacijo je bilo nujno potrebno Titovo privoljenje.

Wilkinson je tudi naglasil, da organizacijska struktura osvobodilnega gibanja dobro deluje. »Slovenija je prav zaradi svojih izkušenj politično mostišče v Srednji Evropi. Te izkušnje tudi pojasnjujejo, zakaj politična pomembnost slovenskega upora presega njegov vojaški pomen.« Predvsem pa je Wilkinson jasnovidno opažal, da je bilo vojaško sodelovanje slovenskih sil v akcijah proti železniškim komunikacijam možno le, če so zavezniki podpirali njihove politične cilje. V tem je tudi bistvo poznejšega poloma vsakega sodelovanja.

Britanska poročila o slovenskih operacijah na avstrijski meji in na Koroškem (december 1943 — september 1944)

Wilkinson je pri slovenskem glavnem štabu izvedel, da je jeseni 1942 prva skupina enajstih partizanov odšla proti severu (s Primorske), da bi organizirala odpor na Koroškem.⁴

V začetku leta 1943 se je na severnih pobočjih Karavank formiral prvi partizanski odred. Ob koncu leta ga je obiskal neki britanski častnik⁵ in poročal, da šteje ta odred, znan kot zahodni koroški odred,⁶ okoli 120 mož. Ta skupina je pritegnila nemško pozornost in v naslednjih mesecih so bile zveze z njo prekinjene.

Ob prihodu misije »Clowder« se je slovenski glavni štab izredno trudil, da bi obnovil zveze s tem odredom. Poletni 1944 ga je obiskal neki britanski častnik in poročal, da »je odred (ki je štel okoli 40 mož) v slabem stanju, toda na novo ustanovljeni štab je dvignil moralno in učinkovitost. Odredu so poslali tri padalske pošiljke orožja in razstreliva in avgusta je štel že preko 200 mož in žena.«⁷ Ti so izvedli manjše akcije na gorskih prelazih Ljubelj in Jezersko in železniški progi med Borovljem in Bistrico.

Neka druga skupina, znana kot vzhodni koroški odred, je bila osnovana pomladi 1944, da bi osvobodila Železno Kaplo, Črno in Jezersko. Že junija je ta odred »štel okoli 250 mož. Julija in avgusta se je odredu pridružio, po kakšnih 200 novincev. Ko so dobili 17 letalskih pošiljk orožja, je njihovo število naraslo na 700.«⁸

Ta odreda sta bila oddaljena od slovenskega glavnega štaba pet kurirskih dni, zato se je le-ta odločil, da ustanovi poseben štab — štab KGO (koroška grupa odredov) pod neposrednim nadzorstvom četrte cone (štajerska). Ta je bil pristojen za vse zadeve, razen za operacije severno od Drave, ki so bile v neposredni pristojnosti glavnega štaba Slovenije.⁹

Glavna naloga je bila, da bi v izredno nevarnih pogojih vzpostavili varne kurirske zveze z Avstrijo. »Vse do septembra so kurirje, ki so sicer varno zapustili breg reke, brez izjeme polovili na nasprotnem bregu ali pa ko so poskušali najti partizane v zaledju.«

³ PO 371/44255, R 7125/8928/92, 27. julij 1944.

⁴ Wilkinsonovo poročilo. Priloga.

⁵ Domnevno major Hesketh Pritchard, ki se je bil pridružil Wilkinsonu v Sloveniji.

⁶ Deakinov memorandum »Slovenske zahteve do Koroške, 1919—1945« (Britanska ambasada, Beograd), FO 371/48026.

⁷ WO 204/1954. »Zapis o jugoslovanski partizanski aktivnosti na Koroškem.« Ime britanskega častnika je v kopiji PRO izbrisano. Interni podatki jasno kažejo, da je to podpolkovnik Charles Williers, ki je nasledil podpolkovnika Wilkinsona kot vodja misije »Clowder«.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. Williers je preživel tri mesce v tem štabu KGO, ki je dejansko tvoril neodvisno skupino pod vodstvom »štirih izkušenih častnikov — Gašper, Ciril, Primožič in Bogo.«

Septembra 1944 je skupini izurjenih kurirjev uspelo stopiti v stik z »ju-nijsko skupino« [štela je 15 moških, ki so se nastanili okrog Svinje (Sau Alp)] in vzpostaviti redno kurirsko zvezo.

V začetku oktobra sta major Hesketh Pritchard in neki radiotelegrafist prestopila Dravo s približno 100 možmi, ki jim je poveljeval nekdanji poveljnik vzhodnega koroškega odreda »Mirko«. Prispeli so na področje planine Svinje. Ta operacija, opravljena v tesnem sodelovanju s slovenskim partizanskim poveljstvom, je bila osnovna naloga misije »Clowder«. Bila je drzen in tvegan poskus, da bi obdržali primerno oporišče za prihodnje tajne operacije v Avstrijo (operacija Trigger).

Kljub prizadevanjem spretnih in izkušenih voditeljev začetnega upora na Primorskem — polkovnika »Luke« (Leskovšek) in Primoža (Aleš Bember), ki sta poleti 1944 odšla v četrto cono (Štajerska), da bi neposredno prevzela vodstvo operacij na Koroškem — so propadli vsi poskusi, da bi osvobodili posamezna področja severno od Drave ali da bi mobilizirali ogrožene avstrijske organizacije.

Celotna zamisel o infiltraciji skupin, posameznih agentov in kurirjev se je v primeru Avstrije izkazala kot neustrezna. Zanje niso veljale slovenske izkušnje na bivšem italijanskem ozemlju, na Primorskem in v Istri, kjer je bil slovenski odpor močan, italijanska državna oblast pa demoralizirana.

Britanci so s padali spustili v Slovenijo ali k svojim misijam v severovzhodno Italijo še več častnikov, povezanih s to sestavljeno avstrijsko operacijo. Izvedli so vrsto drznih in tveganih poskusov, da bi prodrli v Avstrijo. Toda v tej deželi ni bilo zaznati nobenega odpora in tako britanski kot slovenski upi so splahneli. Ponovno in korenito so pretehtali vrsto poskusov, da bi osnovali vsaj eno čvrsto oporišče severno od Drave. Slovenci so septembra prenehali z vsemi takimi poskusi in častniki tamkajšnje misije »Clowder« so priporočili isto odločitev glavnemu štabu zavezniških sil in Londonu.

Sredi septembra so ukinili štab KGO in pridružili oba odreda z avstrijskega ozemlja enotam četrte cone. Le severno od Drave je še ostala skupina na Svinji s Heskethom Pritchardom.

Ta britanski častnik se je očitno hotel prebiti proti severu na lastno pest brez sodelovanja Slovencev. Nekega dne v decembru so ga Nemci ubili v okoliščinah, ki niso bile čisto jasne. Ta tragedija je napravila konec vsem britanskim poskusom, da bi s posebnimi operacijami preko slovenske meje prodrli v Avstrijo. Ena od dejanskih posledic tega junaškega, a ponesrečenega podviga je bila, da so postali britanski častniki, ki so bili povezani z operacijo »Clowder«, prvi vir informacij o slovenskih namerah glede končnih ozemeljskih zahtev do tistih področij v Avstriji in na Koroškem, kjer je naseljeno v večini slovensko prebivalstvo. Njihova poročila so prihajala v London in Caserto vse leto 1944.

Proti koncu leta 1943 je na primer eden izmed častnikov misije »Clowder«, ki je bil dodeljen slovenskemu Glavnemu štabu, poročal, da je izšel zemljevid, ki prikazuje »jezikovno mejo«.

Jeseni 1944 je neki britanski častnik (domnevno Villiers) v slovenskem glavnem štabu razpravljal z Vidmarjem, Vilfanom in Kardeljem o slovenskih ozemeljskih zahtevah in definiral področje Koroške kot približen trikotnik z osnovnico na italijansko-jugoslovansko-avstrijski meji od področja Trbiža do Dravograda. Vzhodno stranico tvori Labodska dolina, nato pa poteka meja do točke, ki leži približno 15 milj severno od Velikovca. Ta

točka označuje vrh trikotnika. Zahodno stranico trikotnika je težje določiti: Od Trbiža poteka skozi Podkloster, obide Beljak, se nadaljuje med Osojskim in Vrbskim jezerom, napravi zanko okrog Celovca (ugotovljeno je, da je v Trnji vasi severno od Celovca, prebivalstvo slovensko) in se zaključi spet v vrhu severno od Velikovca.¹⁰

Britanci in slovenske zahteve na Koroškem Titov govor 12. septembra 1944

Prvo javno proglasitev slovenskih zahtev do Koroške je bilo slišati 12. septembra 1944, ko je na Visu govoril maršal Tito ob obletnici ustanovitve prve dalmatinske brigade.

Ob tej priliki je izjavil: »Danes se bliža ura, ko bo treba govoriti o mejah naše države. Mi o tem v vsej tej vojni nismo nikoli govorili, toda zdaj moram vendarle spregovoriti nekaj besed. Naše ljudstvo se je borilo za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost, toda bori se tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S to vojno morajo biti naši bratje v Istri, na Primorskem in na Koroškem osvobojeni in tudi bodo osvobojeni (Tako je!) in živeli bodo svobodni v svoji domovini skupno s svojimi brati. To je želja nas vseh, to pa je tudi želja vseh njih. Mi tujega nočemo — a svojega ne damo.

Moral sem se dotakniti tega, ker smo ves ta čas bili preskromni v teh vprašanjih. Med vsa to vojno nismo o njih govorili, toda naši sosodje na drugi strani govore o tem kar preveč in spletajo različne kombinacije. Ape-lirajo na našo velikodušnost, zaradi katere bi morali naše brate še dalje pustiti pod tujcem. Popravo krivic versajske, rapallske in drugih pogodb, ki jo zahtevamo mi, nekateri v sosednjih državah, in sicer v državah, ki so se še nedavno bojevale z nami, ki so našo državo napadle, katerih armade so rušile naše vasi in mesta ter ubijale tisoče in tisoče sinov naše domovine, imajo za nekaj imperializem, za nekaj, kar bi čez nekoliko let zopet moglo izzvati vojno. Zaradi tega menijo, da bi morali mi še kar naprej pustiti naše brate pod tujčevim jarmom. To sem rekel, ker vem, da mislite prav tako kot jaz. (Tako je!)

»Svobodna Jugoslavija« je 4. oktobra po radiu objavila brzojavko iz Vrhovnega štaba skupine koroških partizanov, v kateri se zahvaljuje Titu: »Odločno ste zastavili vprašanje Koroške. Obljubili ste, da se bo Koroška zedinila z demokratično federativno Jugoslavijo.«

Nekaj dni pozneje je »Svobodna Avstrija« — ruska radijska postaja — izjavila, da avstrijsko ljudstvo podpira upravičenost jugoslovanske zahteve do ozemlja na Koroškem.

Čas, ki ga je Tito izbral za svoj govor, je bil pomemben. Prejšnji mesec se je pogovarjal s Churchillom in britanskim poveljstvom v Italiji. Skrbelo ga je, kako bi se v prihodnje mogli razvijati anglo-jugoslovanski odnosi v političnem in vojaškem pogledu. V političnem, kako daleč bodo šli Britanci, da bi mimo sporazuma Tito — Šubašić skušali vsiljevati monarhijo Narodnemu komiteju osvoboditve. V vojaškem pogledu pa se je pojavilo vprašanje možnega anglo-ameriškega izkrcanja v Istri (na Titov predlog). Toda implikacije takšne operacije so predpostavljale jugoslovansko pri-voljenje in seveda sodelovanje, hkrati pa so sprožile osrednjo dilemo, ali

¹⁰ Citirano v PIC (Political Intelligence Centre) memorandum (brez datuma), »Jugoslovanske aspiracije na ozemlje, ki je pripadalo Avstriji pred letom 1938«, str. 3 v posesti avtorja.

bodo zavezniki sprejeli obstoječo slovensko upravno nadzorstvo nad nekdanjim italijanskim ozemljem v Julijski krajini in Istri — torej na področjih, ki bi jih neizogibno zasedla anglo-ameriška vojska kot tudi slovensko nadzorstvo nad prometnimi zvezami v Avstrijo. Pri tem pa se je pojavil še kočljiv in povsem notranji problem, in sicer — do kakšne mere bi že zgolj prisotnost anglo-ameriških sil prizadela politični vzpon in nadzorstvo komunistične partije v sami Sloveniji in če zavezniki morda nimajo kakšne skrite namere, da bi se vmešavali v prihodnjo ureditev Jugoslavije kot celote.

Tito si ni mogel privoščiti tveganja, da bi kakorkoli oslabil slovensko narodno stvar v zvezi z ozemeljskimi zahtevami do Italije in Avstrije. Notranja moč slovenskega partizanskega gibanja je bila vsesplošna ljudska podpora zahtevam za zgodovinsko Slovenijo, okrnjeno leta 1920.

Polkovnik Wilkinson je to zavzemanje čudovito opisal v svojem poročilu¹¹ »Vojni cilji Slovenije so dvojni: prvič in predvsem hočejo vzpostaviti svobodno demokratično Slovenijo, ki bi se raztezala od Trsta do Karavank in ki bi zajela vse ljudi, ki govorijo slovensko... Drugič, želijo pomagati ustvariti svobodno federativno Jugoslavijo, v kateri bi ta osvobojena in povečana Slovenija igrala svojo vlogo, ne da bi se pri tem bala prevlade srbske vojaške oligarhije... Slovenski partizani so preoblikovali svoj upor, ki je bil pričel kot boj za obstanek, v narodno križarsko vojno.«

Slovinci so bili poleg Hrvatov edina narodnostna skupina, ki je postavljala zahteve po ozemljih preko meja Jugoslavije iz leta 1941.¹²

Titov položaj in njegova avtoriteta kot bodočega voditelja federativne Jugoslavije, v kateri bo priključena nova Slovenija, sta zahtevala trdno, enoglasno in splošno podporo takih zahtev. Vojaški razgovori z Britanci v Italiji so dali Titu pobudo za njegov govor 12. septembra, v katerem je načel vprašanje Slovenije in Koroške hkrati z vprašanjem nekdanjega italijanskega ozemlja.

* * *

Besedilo tega govora je takoj pritegnilo pozornost britanskih oblasti, ki so bile z operacijo »Clowder« vpletene v koroško zadevo, kakor tudi britanskih političnih oblasti v Italiji, ki so budno spremljale in beležile te operacije. Čeprav so natančno analizirale dogodke v Jugoslaviji in na Balkanu, so vendar dotlej gledale nanje zgolj kot na ene od poskusnih vaj v tajnem vojskovanju v zasedeni Evropi.

5. oktobra je predstavnik Foreign Office-a (Britansko zunanje ministrstvo) v Bariju, zadolžen za poročanje stalnemu ministru pri Glavnem štabu zavezniških sil gospodu Macmillan-u o delu zračnih sil na Balkanu in Balkan Air Force in o delu Macleanove misije, poročal takole:¹³ »SOE že nekaj mesecev vzdržuje misijo v Jugoslaviji in Sloveniji z namenom, da bi vzpostavila stike z možnimi odpornišskimi elementi v Avstriji. — Vojni minister v slovenski partizanski vladi general Luka¹⁴ je prejšnji teden obiskal to področje, da bi z britanskimi častniki te misije na kraju samem razpravljali o možnostih prekoračitve Drave. Napravili so načrt, po katerem bi postavili močne partizanske čete severno od reke in prekinili glavne

¹¹ FO 371/44255, op. cit.

¹² Makedonsko vprašanje predstavlja poseben problem, ki s tem ni povezan.

¹³ G. Philip Broad (Telegram iz Barija v Caserto št. 277, FO 371/44264/16049).

¹⁴ Luka je Leskošek, ki je skupaj z Alešem Beblerjem organiziral prvi slovenski upor na Primorskem. Ta dva moža sta bila operativna poveljnika v slovenskem vodstvu. V tem času sta se osredotočila na operacije na Koroško preko Drave in si prizadevala, da bi Britanci še naprej pošiljali oskrbo v to področje.

železniške zveze, ki vodijo iz Slovenije v Avstrijo. Da bi takšno nalogo lahko izvedli, bi potrebovali približno 70 letalskih pošiljk, da bi z njimi opremili nove partizanske enote. — Z vojaškega'gledišča so prednosti takšnega načrta očitne, vendar gre tudi za pomemben politični vidik. Maršal Tito je v svojem govoru 12. septembra izjavil, da morajo biti po vojni določeni predeli Koroške jugoslovanski. Morda je pa to nenadno navdušenje slovenskih partizanov, da bi razširili svojo vojaško in politično dejavnost severno od Drave, povzročila želja, da bi oborožili slovensko manjšino v Avstriji in da bi ob prenehanju sovražnosti postavili zaveznike pred »fait accompli«. — Bil bi hvaležen za navodila.«

Temu poročilu je sledilo drugo, ki je posredovalo zelo zanimiv in odkrit komentar slovenskega vodstva:¹⁵ »General Luka je pooblastil britanskega častnika, poveljnika misije, naj sporoči njegovo uradno zagotovilo, da partizani severno od Drave ne bodo agitirali za revizijo meje ali kako drugače prejudicirali avstrijski odpor s spornimi vprašanji. On izjavlja, da je Titov govor edina direktiva, ki jo imajo o tem vprašanju, in da naj interpretacija tega vprašanja v praksi in določitev meje počakata do mirovne konference.«

13. oktobra je Foreign Office odgovoril na svarilno sporočilo iz Caserte (preko Barija), datirano s 5. oktobrom.¹⁶ »Politični vidik tega predloga¹⁷ je v določeni meri pomemben. Preden bi pa ravnodušno sprejeli na znanje dejstvo, da so se močne slovenske partizanske sile utrdile severno od Drave, bi želeli zagotovilo, da so vojaške prednosti zelo pomembne. Prav gotovo si ne želimo soočiti se s »fait accompli«... — Pogovori med južnim oddelkom Foreign Office-a in SOE (London) glede teh zapletov dejansko niso bili več aktualni, še preden so se sploh začeli. Toda njihova vsebina je morda zgodovinsko zanimiva, ker povzema SOE zamisel teh operacij, ki so jih bili nedavno opustili. — Sir Orme Sargent... želi sedaj, naj ocenimo slovensko partizansko dejavnost južno od Drave, t. j. v predelu Koroške, ki leži med Dravo in Karavankami. Septembrsko poročilo SOE, ki je priloženo (ni dosegljivo), kaže, da se je britanskim častnikom posrečilo organizirati oborožene partizanske enote na tem področju. Vprašanje je, če si to želimo. Kajti soočili se bomo s prav takšno težavo, kot smo se, ko smo dovolili SOE, da organizira partizansko dejavnost severno od Drave. Kar zadeva južni oddelek, bi morali brez pomislekov povedati SOE, da mora prenehati s svojo dejavnostjo, saj se je, kot lahko vidimo, izkazala kaj malo uspešna pri izganjanju Nemcev iz Jugoslavije in pri napadih na njihove komunikacije.«

Uradni zapis oddelka, 16. oktobra 1944: »O tem sem govoril s polkovnikom Thornleyem iz SOE. Stanje je naslednje: nemški odsek SOE ima nalogo, da organizira in opremlja slovenske partizane v predelu Koroške med reko Dravo in Karavankami. Brez materialne pomoči s strani SOE bi bili partizani nedvomno prej ali slej prisiljeni umakniti se. Po drugi strani pa je pri prodiranju v Avstrijo SOE odvisna od dobre volje in pomoči slovenskih partizanov. V tem je prava vrednost njenih zvez s partizani. Če Britanci zapravijo njihovo dobro voljo, bodo nedvomno prisiljeni umakniti svoje častnike z južne Koroške in tako bo zanje ta pot v Avstrijo zaprta. Seveda bi se dalo razpravljati o tem, da je delo SOE z Avstrijo na tem področju razmeroma malo vredno. Jaz dvomim, da bi mogli SOE pripraviti do tega, da bi sprejela to mnenje, saj tudi sam nisem prepričan, da je res

¹⁵ Bari v Caserto št. 299, 10. oktober 1944.

¹⁶ FO v Caserto, 13. oktober 1944 (FO 371/44265/R/16968).

¹⁷ 70 zavezniških padalskih pošiljk slovenski četrti coni.

tako. To je edini neposredni stik z Avstrijo, ki ga imamo. Dalje, verjetno je, da bodo partizani, če nameravajo napredovati v to področje, to storili ob zlomu Avstrije. Zato ni tako zelo pomembno, če se sedaj nahajajo na področjih reke Drave ali ne. To pa ne velja v enaki meri za primer prodora severno od Drave, ki bi ga bilo, po mojem mnenju mnogo težje obravnavati, če bi se izkazalo, da hočejo partizani tam ostati.¹⁸

Pravzaprav je ironija, da se je vprašanje Koroške nenadoma vrnilo v angleško-jugoslovanske odnose. Javni proglas slovenskih zahtev je časovno sovpadel z neuspehom, da bi partizani postavili zaveznike pred gverilski »fait accompli« onkraj avstrijske meje. Taki tajni izpadi so bili odvisni od obstoja vsaj majhnih »osvobojenih« področij, kar pa je bilo spet odvisno od obstoja nekaj lokalnih avstrijskih (za razliko od slovenskih koroških) odporniških elementov. Teh pa ni bilo.

Slovensko poveljstvo se je zato znašlo v dilemi, ki bo pozneje zavzemala vse večje in vznemirljivejše razsežnosti.

Zasedbo omenjenih predelov slovenske Koroške — preden bi vprašanje postalo predmet mednarodnega pomena in razprave — bi bilo mogoče izvesti le z veliko vojaško operacijo v rednem stilu. (Bilo bi dragoceno, če bi imeli kakšne zapise pogovorov v slovenskem glavnem štabu o tem odločilnem mesecu oktobru 1944).

Če bi se lotili takšne zgodnje operacije s slovenskimi sredstvi, bi morali Anglo-Američani močno povečati letalske pošiljke orožja in opreme.

Ameriški častnik (polkovnik Lindsay), ki je predstavljal Macleanovo misijo pri štabu slovenske četrte cone (štajerska), ki je nadzirala operacije na Koroškem, je hitro ocenil novi položaj. Poročal je Macleanu, da je »po Titovem govru 12. septembra, v katerem je on določil nekatere specifične zahteve narodnoosvobodilnega gibanja za poveljno revizijo jugoslovanskih meja, partizanska organizacija v Sloveniji pričela lokalno kampanjo, s katero zahteva vrnitev slovenske Koroške Slovincem... Na štajerskem partizani sedaj novačijo po štiri do pettisoč novincev na mesec. Zaradi pomanjkanja orožja se le malo teh novincev lahko vključi v enote četrte cone, zato jih večinoma pošiljajo proti jugu... v področje operacij VII. korpusa... Verjetno jih nameravajo oborožiti z nemškim orožjem v primeru kapitulacije nemške vojske in jih potem uporabiti za zasedbo ozemlja na Koroškem (štajerskem) onkraj jugoslovanske meje, ki ga zahtevajo partizani... Ugotovljeno je, da so bili obveščevalni podatki o sovražnikovi moči, ki jih je posredovalo partizansko poveljstvo, običajno pretirani. Menim, da je bila ta težnja k pretiravanju morda včasih preiščljena, da bi partizani pri misiji upravičili svoje zahteve po letalski pomoči ali po dodatni oskrbi. Poskusom misije, da bi namestili svoje predstavnike pri raznih operativnih enotah, da bi preverjali obveščevalna poročila o sovražnikih, so partizani nedavno ugovarjali in tudi niso dovolili članom misije, da bi odhajali iz njihovega štaba. Tako ravnanje so poskušali opravičiti, češ da morajo zavezniškemu osebju zagotoviti varnost. Odnosi misije s partizani so bili včasih težavni... Praviijo, da so pri takem ravnanju vedno po sredi komisarji, kar smo lahko pričakovali. Mnenje majorja Lindsay-a je, da so zavzeli tako sprevrženo stališče, da bi misiji poka zali, da zavezniki niso nadzorna sila v deželi.«¹⁹

Medtem je slovensko poveljstvo temeljito spremenilo svojo taktiko in strategijo v zvezi z Avstrijo. Pričeli so načrtovati močno vsesplošno invazijo

¹⁸ FO 371/44265. Beleške južnega oddelka.

¹⁹ Broad (Bari) Macmillanu (Caserta), 21. oktober 1944 (FO/44266).

z oporiščem v svoji četrti coni (Štajerska) in pričakovali, da bodo Britanci za takšno končno operacijo povečali svojo pomoč zaledju.

Britanski in ameriški častniki, ki so delali v Sloveniji (»Clowder« — »Flotsam« (pri slovenskem glavnem štabu), ISLD (Interservice Liaison Department), OSS (Office of Strategic Services) in drugi, so prišli do podobnih pogledov. Prvotna taktika, da bi prodrli v Avstrijo, je izpodletela, tako jugoslovanska kot britanska. Pokazalo se je, da ni bilo nobenega sledu o kakršnemkoli avstrijskem odporu, na osnovi katerega bi lahko pokrenili bodisi kakšno akcijo proti tamkajšnjim nemškimi garnizijam ali pa obveščevalne operacije za v prihodnje.

Medtem ko so Slovenci pričakovali, da bo prišlo do pomembne vojaške operacije, ki bi v nekem nedoločenem trenutku bila koordinirana z obema zahodnima zaveznikoma (ali z Rusi), so se Britanci odločili, da odpokličejo svoje misije, določene za operacije v Avstrijo, in jih dajo na razpolago glavnemu štabu zavezniških sil, dokler ne bi britansko cono končno zasedle redne britanske sile.

Poprejšnje sodelovanje med partizanskim poveljstvom in britanskimi (in ameriški) misijami se je odtlej nenadoma močno poslabšalo. Slovenci so z nezaupanjem gledali na obstoj skupin na svojem ozemlju, za katere so menili, da so pretirano številne in da so odvisne od ločenih in nekoordiniranih zavezniških služb z nejasnimi navodili.

Istočasno pa je kazalo, da je slovenski glavni štab pričakoval znatno britansko podporo, da bi razvil svoje enote južno od avstrijske meje in jih uporabil za svoje politične cilje v nasprotju z anglo-ameriško politiko, kar zadeva strukturo neodvisne povojne Avstrije.

Osvoboditev Beograda 20. oktobra je imela močne psihološke posledice na vsem ozemlju, ki je bilo v partizanskih rokah.²⁰ Britanske misije za zvezo so opazile nekatere takojšnje razvoje dogodkov.

1) Trditev, da so komunistične oblasti prevzele notranje nadzorstvo:

Polkovnik Moore se je oktobra vrnil v Slovenijo, da bi ponovno ocenil politično in vojaško vzdušje in da bi dal priporočila glavnemu štabu zavezniških sil (preko svojega poveljnika brigadirja Macleana) glede strateških dogodkov na italijanski fronti. Njegovo poročilo je na splošno v dramatičnem nasprotju tako po tonu kakor po oceni s poročilom, ki ga je bil predložil poleti 1944.²¹ »S padcem Beograda je nastala zelo velika sprememba v narodno osvobodilnem gibanju v Sloveniji. Komunistična partija, katere vpliv je vselej prevladoval v Osvobodilni fronti, je sedaj prevzela popolno nadzorstvo... — Ni razloga, da bi dvomili o sposobnosti partizanov, da bodo dokončno prevzeli oblast in vladali Sloveniji; ko bodo Nemci odšli. Bela garda se bo pa skoraj gotovo borila naprej ob prikriti nemški pomoči.«

2) Slovenske sile so se osredotočile na to, da bi obdržale vojaški položaj na ozemlju pod svojim nadzorstvom. Skupna borba ob britanski pomoči proti nemškim okupacijskim garnizijam in komunikacijskim zvezam je prenehala.

Moore je ugotovil, da je Glavni štab Slovenije zlasti nekomunikativen...²² v pogledu bodočih operacij. Slovenci so izgubili zanimanje za borbo proti Nemcem kot takim in hranijo svoje sile za: zavzetje Ljubljane, za-

²⁰ V tej razpravi so ti vtisi omejeni na Slovenijo.

²¹ FO 371/48811 R 5717/6/92 datirano s 14. februarjem 1945. Moore je bil v Sloveniji od 16. oktobra 1944 do 3. februarja 1945.

²² 3. januarja 1945 je Moore brzojavil Macleanovi misiji: »Prosim, obvestite nas, če je očitna ne-pripravljenost, da bi začeli ofenzivo in akcijo proti Nemcem, omejena le na Slovenijo ali pa se ta kaže tudi drugod po Jugoslaviji. Tudi o razvoju političnega vzdušja predvsem na Hrvaškem. Tudi: če se majhna nasprotovanja, ki so jasno vidna pri IX. korpusu in četrti coni, pojavljajo še kje drugje.«

sedbo Trsta in vse severovzhodne Italije vse do Tagliamenta, ki naj bi jim dovolil »fait accompli« na mirovni konferenci; zasedbo Celovca in Beljaka.

Moore je priporočal, naj bi se a) letalske pošiljke Sloveniji omejile na hrano, obleko, vzdrževanje municije, potrebne za obstoječe orožje ter na pomoč prebivalstvu; b) število anglo-ameriških misij naj bi se znižalo na minimum.²³ »Slovenija je prispevala veličasten delež, toda sedaj je prenehala biti koristna za vojne napore, postala je breme.«

Slovinci, avstrijski bataljon in avstrijska osvobodilna fronta

Slovensko vodstvo je opustilo partizanske operacije s svojega na avstrijsko ozemlje in začelo razvijati močno politično dejavnost na lastnih tleh, da bi vplivalo na razvoj dogodkov onstran severne meje.

Na te ukrepe je nedvomno vplival jugoslovanski neuspeh ob plebiscitu leta 1920, da bi zagotovili priključitev slovensko govorečih področij v Avstriji-novi državi, pa tudi strah, da bi se takšno ponižanje ponovilo. Glavna in ščustvi prežeta moč slovenskega partizanskega gibanja je bila v tem, da je izražala željo po uresničitvi Zedinjene Slovenije, ki bi nastala po priključitvi zgodovinske iredente — Julijske Krajinne, Istre in slovenske Koroške k matični Sloveniji po letu 1919.

Zavzeto so se politično in vojaško pripravljali, da bi okrepili slovenske zahteve do Avstrije in tako prehiteli kakršnokoli medzavezniško povojno ureditev. V kolikšni meri so jih pri tem podpirali Rusi, ni jasno, zato bo potrebno to vprašanje še proučevati.

Na slovenskem ozemlju je bil 4. novembra ustanovljen avstrijski bataljon, ki je deloval pod slovenskim poveljstvom. To je potrdila brzojavka, ki so jo poslali 21. decembra iz Barija v London. »Ta avstrijska enota je pod poveljstvom četrte cone jugoslovanske NOV in je odgovorna za operacije v severozahodni Jugoslaviji, na Koroškem in štajerskem.«²⁴

Južni oddelék Foreign Officea je 11. januarja takole komentiral to vest: »V zvezi s predlogom, naj bi SOE spodbujala partizansko dejavnost, je bilo govora o morebitnem političnem zapletu zaradi delovanja jugoslovanske NOV na avstrijskih tleh. Če je v Jugoslaviji dovolj Avstrijcev, da bi lahko tvorili učinkovito borbena enoto, ni prav nič presenetljivo, če se taka brigada (sic) formira v sklopu jugoslovanske NOV.«

Neki drugi zapis pa opozarja, da gre za prikrita teritorialna težnja in vest takole komentira: »Da, zelo je pomembno. Kakor v Italiji bodo morali Britanci razčistiti zmedo tudi na štajerskem in Koroškem: Upam, da bomo preprečili, da bi SOE pomagala (Slovincem); da bi se nastanili v teh dveh pokrajinah.«²⁵

Ta čuden komentar kaže na nenavadne odnose med Foreign Officeom in SOE. Pivotne operacije »Clowder« so nedvomno tudi pomagale Slovincem na Koroškem, toda z njimi so prenehali že v pozni jeseni 1944. leta.

Britanski častnik pri slovenskem glavnem štabu (major Pears) je pozneje poročal, da je ta bataljon prvotno štel okrog 120 mož, v bojih pa se je njihovo število zmanjšalo na približno 60. Vse kaže, da ga niso okrepili, govorice o ustanovitvi novega bataljona pa niso potrjene.²⁶ Nadaljnje novice (manjše število avstrijskih in nemških dezertarjev) so porazdelili po

²³ Ta priporočila je podprl glavni štab zavezniških sil.

²⁴ FO 371/48808, brzojavka iz Barija št. 234 (Deakin), 21. decembra 1944.

²⁵ FO 371/48808.

²⁶ Objavljeno v beograjskem tisku in ponatisnjeno v Sloveniji (brzojavka »Flotsam«, 23. marca 1945, WO 202/246).

slovenskih enotah. »Očitno je partizanska politika taka, da na veliko pišejo in govorijo o tem bataljonu, hkrati pa dobro pazijo na njegov obseg in sestav.«²⁷

Ustanovitev tega avstrijskega bataljona do neke mere dokazuje, da so obstajale vezi med slovenskim poveljstvom in nekimi preostanki avstrijske komunistične organizacije. O obstoju avstrijske osvobodilne fronte je javnost izvedela v začetku 1944. leta, radijske oddaje Svobodne Jugoslavije pa so objavile, da je ta organizacija v stiku z jugoslovansko NOV. O teh stikih Britanci niso dosti vedeli, ugibali pa so, če ni v ruskem interesu, da spodbujejo slovensko zanimanje za bodoči politični ustroj Avstrije.

Ob prihodu ruskih čet na slovensko ozemlje — čete so bile na bojnem pohodu od Budimpešte proti Dunaju — so sprožili premišljeno propagandno kampanjo, ki naj bi obvestila javnost, da ima avstrijska osvobodilna fronta zveze po vsej Avstriji in da so v njej vključene vse stranke.

Tako imenovani »Pokrajinski komite za Koroško in Štajersko« je 22. marca 1945 obiskal avstrijski bataljon v slovenski četrti coni in se nato vrnil v Avstrijo. Pred odhodom je ta komite izročil britanski misiji (»Flotsam«) pismo, naslovljeno na britansko vlado, v katerem trdi, da je bila ÖFF (Österreichische Freiheits Front) ustanovljena že 1938. leta in da jo sestavljajo domoljubi vseh strank. Ta dopis je prispel v Foreign Office v aprilu.²⁸

Major Pears je poročal: »Generalu Kvedru sem zastavil uradno vprašanje vojaške misije, kakšne odporne sile predstavlja ta komite.« Na to vprašanje, kot kaže, ni dobil odgovora. Pears je tudi omenil, da ima neki avstrijski častnik, ki dela za sovjetsko misijo pri slovenskem glavnem štabu v Črnomlju, radiotelegrafsko zvezo z neko postajo v Avstriji.²⁹

Tedaj številna ruska vojaška misija v Sloveniji je imela najbrž podobne direktive kot britanska, t.j. zbiranje obveščevalnih podatkov o sovražniku in sodelovanje s Slovenci pri napadih na železniške prometne zveze. Ruski višji častniki so svojim britanskim kolegom posredovali »zelo stvarne poglede na partizansko vojaško zmogljivost in na pomanjkljivosti« (Poročilo podpolkovnika Moora, 1. februarja 1945), na podlagi katerih je možno sklepati, da Rusi niso računali na učinkovito vojaško pomoč jugoslovanske NOV pri svojih operacijah na avstrijsko ozemlje in v Srednjo Evropo. Njihova analiza zmogljivosti jugoslovanske NOV, o kateri so od časa do časa previdno razpravljali, se je, kot kaže, ujemala z analizo njihovih britanskih kolegov.

Polkovnik Moore je napisal v svojem poročilu: »Rusi niso poslali nobene pomoči že od začetka decembra. Morda je temu krivo vreme. Zaradi resnih zaprek (nemške čistke) v četrti coni pa ni verjetno, da bi lahko partizani s silo zavzeli Celovec in Beljak brez ruske pomoči ali da bi prepričali nemško prebivalstvo na tem ozemlju, da bi sprejelo njihovo oblast. Poročajo o velikem povečanju Avstrijcem namenjene partizanske propagande in o ustanovitvi avstrijskega bataljona.«³⁰

Temu avstrijskemu bataljonu je dejansko poveljeval prekaljeni kamunist in tesen sodelavec Tita in Kardelja iz časov Kominterne Franz Honner, ki je prispel na partizansko ozemlje proti koncu 1944. leta. Britanci so to zvedeli od Bruna Kreiskega. Ta je bil tedaj v izgnanstvu v Stockholmu, kjer je povedal nekemu britanskemu uradniku, da je bil 18 mesecev zaprt sku-

²⁷ WO 202/297 A poročilo »Flotsam« (major W. S. Pears) 15. marca 1945.

²⁸ Elizabeth Barker, Austria, 1945, str. 125.

²⁹ WO 202/297 A.

³⁰ *ibid.* (WO 202/276).

paj s Honnerjem. Zelo ga je cenil in želel je vzpostaviti zvezo z njim.³¹ Kreisky je brzkone imel v mislih osnovanje jedra začasne avstrijske uprave na jugoslovanskih tleh, ki bi si mogla zagotoviti vsaj začasno priznanje tako zahodnih zaveznikov kakor tudi Rusov. Honner je očitno imel neposredno tihó podporo Moskve ter tesne stike z jugoslovanskim vodstvom. Če ni šlo le za prizadevanja, da bi dali avstrijski vsestrankarski fronti videz dejanskega obstoja v zgodnjem in kritičnem obdobju, bi utegnili imeti od Rusov podpirani komunistični »osvobodilni komiteji«³² nalogo priti v Avstrijo neposredno za sovjetsko armado, še preden bi formalno začel veljati conski sporazum o tristranski vojaški zasedbi, in predvsem vzpostaviti slovensko upravo v spornih mejnih predelih.

Britanski veleposlanik v Beogradu je poročal: »Po neuspeh (slovenskih) vojaških poskusih, da bi prodrli preko Drave na Štajersko in Koroško, so okrepili svojo politično propagando in podtalne vezi z avstrijsko komunistično partijo. Ustanovitev avstrijskega bataljona v okviru partizanske vojske spada tudi v ta program. — Glede avstrijske meje pričakujem navodila...«³²

Obstoj ÖFF na slovenskem ozemlju kot politične različice te vojaške (in komunistične) formacije s posebnimi lastnimi zvezami v Avstrijo daje misliti, da so resnično obstajali načrti za prav takšno tajno organizacijo.

Neki memorandum britanskega veleposlaništva v Beogradu vsebuje povzetek analize ÖFF glede na sporno vprašanje bodoče avstrijske meje.³³ »Ta organizacija je očitno jedro avstrijskega odporniškega gibanja in predstavlja vse avstrijske demokratične elemente, ki imajo za cilj osvoboditev te dežele. Ni pa mogoče jasno opredeliti, v kolikšni meri nadzira delo ÖFF slovenska osvobodilna fronta, niti kakšni so v podrobnosti odnosi med slovensko komunistično partijo in avstrijskimi komunisti z ÖFF. — Nekatera poročila nakazujejo, da so člani ÖFF povečini koroški Slovenci, da pa imajo vodilno vlogo v njej komunisti pod neposrednim nadzorstvom komunistične partije Slovenije. — Čeprav je le malo otipljivih dokazov, se dozdeva, da ima ÖFF le šibke zveze z odporniškimi gibanjem v sami Avstriji. — Po vsej verjetnosti bo bodoča vloga ÖFF postaviti osvobodilne komiteje na Koroškem v trenutku splošnega razsula in organizirati plebiscit v prid priključitve k Sloveniji, še preden bi imeli veliki zavezniki čas posredovati. Pri tem bo odločilnega pomena, kakšno stališče bodo zavzeli Rusi in uprava na Dunaju, ki jo bodo oni nadzorovali.«

Iskanje rešitve

Do zmanjšanja neposredne britanske udeležbe v Sloveniji na raven vzdrževanja opreme za obstoječe vojaške sile je prišlo delno tudi zaradi tega, ker so zavezniki povsem opustili načrt, da bi se konec leta (1944)³⁴ izkrcali v Istri z italijanskih oporišč.

Anglo-ameriška strategija naj bi se v bodoče po porazu nemške vojske v Italiji osredotočila na vzpostavitev komunikacij preko Trsta do Dunaja. Feldmaršal Alexander se je odločil, da se bo osebno poskušal sporazumeti s Titom glede te operacije in ga pridobiti za vsesplošno sodelovanje v končnem obdobju vojne.

³¹ Elizabeth Barker, Austria, str. 125 (citat iz FO 371/46593).

³² FO 371/48811 R 6430, Stevensonova depeša št. 32 (Beograd), 29. marca 1945. Foreign Office verjetno ni poslal odgovora, ker so Rusi odklonili skupno izjavo.

³³ FO 371/48826, Deakinov memorandum, op. cit., 28. aprila 1945.

³⁴ Glej mojo razpravo »Transjadranske operacije«.

Nemci so si v kratkem toda vznemirljivem obdobju prizadevali, da bi si utrdili poslednje položaje na ozkem pasu ozemlja, ki so ga še držali v oblasti, to je med italijansko mejo in med razpadajočo fronto na Madžarskem. Zaradi tega so začeli z lokalnimi čistkami na strateško bistveno pomembni četrti coni, ki je obvladovala alpske prelaze v Avstrijo. »Videti je, da so Nemci dosegli svoj neposredni namen v severni Sloveniji s tem, da so razpršili partizansko vojsko in zavzeli vsa področja, ki bi jim lahko služila kot varna zimska oporišča. Položaj je za partizane kritičen.«³⁵

3. januarja je Maclean poročal takole:³⁶ »Tito potrjuje, da preživljajo partizani v Sloveniji hude čase. Nemci jih z velikim številom čet poskušajo pregnati s tega ozemlja.« Nemci so si prizadevali, da bi se obdržali na črti Blatno jezero—Zagreb—Senj, ki se nato obrne proti Ljubljani in poteka po gorovju vzporedno z avstrijsko mejo. To linijo bo zelo težko prebiti. Rusko prodiranje se je zaustavilo pri Budimpešti (kot angloameriško, pri Bologni in na jadranski fronti) in oboji, Rusi kot Jugoslovani, so imeli hude izgube v Sremu. Tito je dejal Macleanu, da »upa, da bodo Rusi, kakor hitro bo padla Budimpešta, prodirali v smeri Maribor—Dunaj, kar bi zelo pošešilo dokončno osvoboditev Jugoslavije.«

Nujno je bilo treba upoštevati pretečo nevarnost, da bi Nemci zgradili fronto med anglo-ameriški položaji v severni Italiji in med ruskimi v Podonavju. Pomanjkanje vsakršne strateške koordinacije med velikimi zavezniki je še zamotalo že tako zmedeno prizorišče.

Taka je bila vojaška klima, ko se je Alexander sestal s Titom v Beogradu. Ob tej priložnosti je hotel razpravljati tudi s Tolbuhinom.

Na beograjski konferenci je Alexander kategorično izjavil, da »ne namerava začeti kakšne obsežne vojaške operacije na jugoslovanskem ozemlju.« Vendar je odločno poudaril, da je v skupno korist obeh voditeljev, da se sporazumeta o osnovanju oporišč RAF (Royal Air Force Kraljevske letalske sile) v severozahodni Jugoslaviji, da bi tako učinkoviteje napadali umikajoče se Nemce.

Na tem sestanku³⁷ (21. februarja 1945) je »Tito pojasnil, da upa, da bo lahko dal zaveznikom na razpolago vojsko 200.000 mož, ki bi se borila zunaj jugoslovanskih meja. Menil je, da bi to bilo najbolj koristno v avstrijskih gorah, kjer naj bi si po njegovi sodbi Nemci utrdili položaje. Predlagal je tudi, naj bi mu dovolili zasesti del Avstrije po porazu Nemčije.« Tito je potem izjavil, da bo potreboval 100.000 kompletov obleke in 10.000 kamionov za tako vojaško silo. Bil je že zaprosil Američane za to opremo, toda odgovorili so mu, da se mora v tej zadevi obrniti na Alexandra. Le-ta ni komentiral predloga glede Avstrije, rekel pa je, da bi bilo mogoče dobiti nekaj bencina, hrane in obleke, kamionov pa da primanjkuje tudi njegovi vojski. Svojemu štabu bo naročil, naj prouči Titovo prošnjo. Alexander je vprašal Tita, kakšno opremo je dobil od Rusov in dobil odgovor, da »do sedaj hrano, municijo, topove in 800 kamionov.«

Med pogovori s Titom je Alexander očitno menil, da ni njegova stvar, da bi komentiral Titov predlog glede sodelovanja pri kakršnihkoli zavezniških operacijah v Avstriji. Njegovo vprašanje o ruski pomoči pa je bilo rahlo ironično, saj je hotel reči, da bi bilo samo po sebi, umevno, da bi bili Jugoslovani le pomožne ruske čete, če bi prišli v Avstrijo. Alexander predloga ni vzel resno, niti mu ni pripisoval nobene praktične vrednosti.

³⁵ ibid. Brzobjavka iz Barija št. 8 nešifrirana, 17. januarja 1945.

³⁶ FO 371/48808, Macmisova brzobjavka št. 9, 3. januarja 1945.

³⁷ CAB/80/93.

L. Alexander je 1. marca kosil v Caserti s predstavnikom Foreign Officea H. W. Mackom, ki je bil določen za delo v britanski sekciji bodoče kontrolne komisije za Avstrijo. Ta je v osebnem pismu z dne 6. marca poročal Oliverju Harveyu o nekaterih problemih, ki jih je načel Alexander, pojavili pa so se na njegovih sestankih s Titom in Tolbuhinom.³⁸

»Maršal Tito je izjavil, da bi rad sodeloval pri zasedbi Avstrije in da je pripravljen dati feldmaršalu na razpolago in pod njegovo poveljstvo 200.000 vojakov. Maršal Tito je še pripomnil, da nima nikakršnih aspiracij do Avstrije, da pa zahteva pas ozemlja na jugu (očitno je imel v mislih celovško področje), ki po pravici pripada Jugoslaviji. Feldmaršal Alexander v pogovoru s Titom ni komentiral teh pripomb. Na moje vprašanje je odvrnil, da o tem ni poročal v London, da pa nima nič proti, če o tem obvestim Foreign Office.

Feldmaršal Alexander je rekel, da je bil njegov pogovor s Titom zelo uspešen. Tito da je odločen mož, s katerim bi se dalo sodelovati, vendar vzbuja povsem določen vtis, da je njegov gospodar Moskva in da se ravna po njenih navodilih.

Medtem ko je bil feldmaršal Alexander v Beogradu, je obiskal tamkajšnjega ruskega generala in izrazil željo, da bi rad obiskal Tolbuhina. Ruski general je odvrnil, da bo moral o tem poročati v Moskvo, nakar mu je feldmaršal dejal, da ne bo mogel dolgo čakati. Posledica tega je bila, da je prišel ugoden odgovor že v 24 urah. Do obiska je prišlo nedaleč od Budimpešte.

Feldmaršal se ni pogovarjal o Avstriji niti o kakšni drugi specifični zadevi. Maršalu Tolbuhinu je dejal, da meni, da je skrajni čas, da navežeta osebne stike in prijateljske odnose... Feldmaršal Alexander je opazil, da maršal presenetljivo malo ve o tem, kaj se dogaja zunaj neposrednega prizorišča njegovih vojaških operacij, pri katerih je sedaj seveda v defenzivi. Feldmaršal Alexander ga je izčrpno seznanil z dogajanjem na zahodni fronti. Tolbuhinu je bilo to povsem novo. Vse kaže, da Moskva ne daje sovjetskim vojaškim poveljnikom na fronti nikakršnih splošnih informacij o vojaškem položaju v celoti.

Potem ko so v Foreign Officeu dobili zapisnike beograjskih sestankov, so verjetno razpravljali o implikacijah Titovega predloga, da bi dal na razpolago vojsko 200.000 mož, ki bi se borila v Avstriji, in v tej zvezi tudi o sklepu, da pošljejo dodatno vojaško pomoč Titu. Glede slednje Foreign Office ni načel politične plati te zadeve, ker je, kot kaže, čakal na Alexandrovo odločitev o tem.

Neki uradni zapis³⁹ (nepodpisan) z dne 12. marca navaja predlog, da bi bilo koristno preučiti Titovo ponudbo, medtem ko čakajo na Alexandrovo odločitev. »Mislim, da feldmaršal Alexander tej ponudbi najbrž ne pripisuje posebnega vojaškega pomena. Verjetno mu bomo sporočili, da imamo močne politične pomisleke proti sprejemu te ponudbe. Najbrž bomo imeli že dovolj neprilik z jugoslovanskimi silami v Julijski krajini ter z iregularnimi slovenskimi formacijami v celovškem področju, zato ni treba, da bi si nakopali še dodatne težave s tem, da bi pomagali 100.000 vojakom redne jugoslovanske vojske priti v avstrijske gore.« — Tudi iz političnih razlogov lahko nasprotujemo načelu, da bi uporabili jugoslovansko vojsko za reševanje avstrijskih zadev. Glede zasedbe Avstrije po porazu Nemčije je bil, kakor mi je znano, na pobudo sovjetske vlade dosežen splošni sporazum,

³⁸ FO 371/48810. Harvey je bil vršilec dolžnosti pomočnika državnega sekretarja v Foreign Officeu.

³⁹ FO 371/48811, R 5477 (Napisal ga je verjetno Mr./Sir John/ Addis, 12. marca 1945.

da ne bomo povabili nobene od manjših zavezniških držav k sodelovanju s tremi velesilami pri zasedbi Avstrije; Titova zahteva v tej zvezi bo zato zlahka zavrnjena.«

»Nikakor ne želimo, da bi Jugoslovani zasedli kakšen del Avstrije, potem ko se bo le-ta predala. Vprašanje, ali naj jim pomagamo pri oskrbi vojske, da bi se borila proti Nemcem v avstrijskih gorah, pa je bolj zapleteno. Vsekakor bi se pozneje znašli v neprijetnem položaju, če bi imeli mnogo Jugoslovancev po vsej Avstriji. Težko bi jih spravili ven in nedvomno bi bili ovira avstrijski osvoboditvi. Razen tega bi širili ruski in komunistični vpliv, kamorkoli bi prišli. — Po drugi strani pa, če si bodo Nemci res poskušali utrditi poslednje obrambne položaje v avstrijskih in bavarskih planinah, bi bilo najbolje, da jim postavimo nasproti čim večjo vojsko. In če nam maršal Tito pri tem lahko učinkovito pomaga, potem govori veliko razlogov za to, da mu damo vso možno pomoč. — Moje mnenje je, da bi moral biti naš glavni cilj čimprej dobiti vojno. In če maršal Tito resnično lahko prispeva k temu cilju, potem bi se mu splačalo pomagati in tvegati ne glede na nevarnosti, ki bodo verjetno sledile.«⁴⁰

Vse kaže, da sta bila po februarskih razgovorih feldmaršal Alexander in Tito mnenja, da bi lahko dosegla zadovoljiv vojaški sporazum glede uporabe Trsta in prometnih zvez do Dunaja, če bi o tem sama odločala.

Vprašanje Avstrije in jugoslovanskih namer na Koroškem je spadalo v skupno pristojnost zavezniških vlad. Titova ponudba Britancem, da bi z vojsko 200.000 mož prispeval k zlomu poslednjih nemških položajev na avstrijski alpski meji, ni bila ponudba za neposredno sodelovanje pri skupni angleško-jugoslovanski vojaški operaciji. (Verjetno bi jo bili upoštevali, če bi bila povezana s sporazumom, ki bi ga dosegli s Titom glede izkrcanja anglo-ameriških čet z ene na drugo obalo Jadrana.)

Tito je dejansko prosil za opremo za jugoslovansko vojsko v severni Jugoslaviji, da bi napredovala na Koroško samostojno ali pa skupaj z rusko in bolgarsko vojsko. Ko je Alexander po beograjskih pogovorih poročal v London, ni omenil Titovega predloga glede Avstrije. To so v Foreign Office opazili. V času, ko so menili, da je obseg dejanskega jugoslovanskega vojaškega prispevka — ob podpori britanskega letalstva in koman-dosov — bistvenega pomena za uničevanje nemških armad, še preden bi dosegle italijansko in avstrijsko mejo z Jugoslavijo, se je pokazala neskladnost med vojaškim in političnim pristopom k vprašanju, ali naj za-vezniki še nadalje oskrbujejo jugoslovansko narodnoosvobodilno vojsko.

Alexander je 29. marca sporočil vojnemu ministrstvu listo Titovih zahtev po topovih, tankih in hrani »za operacije na sektorju Gospić—Bihać, ki naj bi se začele 20. marca.«⁴¹ Južni oddelek je to sporočilo osupnilo, ker ni omenjalo »drugih Titovih zahtev po oskrbi jugoslovanske vojske za invazijo in zasedbo Avstrije.«⁴²

Vojno ministrstvo je Alexandra prosilo, naj zadevo pojasni. Alexander je 2. aprila z obratno pošto sporočil naslednje: »Edine operacije, o katerih sem razpravljal s Titom, so bile: 1) morebitno zavezniško zavzetje Malega Lošinja; 2) sodelovanje maršala Tita pri izgonu nemških sil iz Jugoslavije, za kar je zahteval mojo pomoč v obliki letalske podpore in živeža za četrto jugoslovansko armado.«⁴³

⁴⁰ Ibid. Beležka z dne 14. marca; podpisan J. Troutbeck.

⁴¹ FO 371/48811, R 6178.

⁴² Ibid., 2. aprila 1945.

⁴³ Ibid.

Alexander je 10. aprila brzojavil, da Tito nujno zahteva dnevne obroke živeža »za svojih 60.000 vojakov, ki so v ofenzivi vzdolž jadranske obale.« Po beograjskih razgovorih jim je poslal že 1.000.000 dnevni obrokov hrane. — Zaradi vzdrževanja potrebnih zalog hrane v Italiji, in »zaradi zelo velikih obveznosti, ki jih imam«, ni bilo mogoče poslati še nadaljnje oskrbe.

»Gre pa še za drugo plat te zadeve. Delež Jugoslovanov je zelo koristen in njihove operacije na balkanski fronti povzročajo veliko skrbi vrhovnemu (nemškemu) poveljniku za jugozahod zaradi položaja v njegovem zaledju na zgornjem Jadranu. Nedavni premiki nemških čet na to področje bistveno pomagajo mojemu boju v Italiji. Razen tega pa, če se bom moral pogajati s Titom glede Julijske krajine, bom lažje dobil, kar bom želel, od hvaleznega Tita (»Tega pa ni« — s črnim napisano Ednova opazka na robu), ki bo imel do mene obveznosti zaradi pomoči, ki sem mu jo dal.«⁴⁴ — Avstrija ni bila omenjena.

Britanski štabni načelniki so odgovorili: »Glede na politični značaj tega vprašanja, se bodo o rešitvi problema Julijske krajine pogajali na ravni vlade, vi pa boste morali zato le izvrševati njene odločitve. Foreign Office si zaradi političnih razlogov ne bo prizadeval, da se te pošiljke oskrbe dajo na voljo Titu.«

Dvomili so, če so »Titovi napor, da bi pomagal vaši bitki« dovolj pomembni, da bi mu lahko upravičeno povečali pomoč. »Neradi sprejemamo to dodatno obveznost. Če pa se vam iz operativnih razlogov zdi vsekakor potrebno, lahko ugodite tej posebni prošnji, vendar bi morali Titu pojasniti, da je to zadnjič.«

Alexander je 30. aprila sporočil: »Hvala za vaš nasvet... Tita sem obvestil, da mu na žalost ne morem priskrbeti dodatne pomoči.«⁴⁵

To pričevanje, ki dokazuje, da Alexander namenoma ni reagiral na Titov predlog, da bi mogli uporabiti jugoslovanske čete v borbi proti Nemcem v Avstriji, je treba neposredno povezati: 1) s pomanjkanjem vsakršnega strateškega posvetovanja med anglo-ameriškimi in ruskimi poveljstvi na najvišji ravni v zvezi s končnimi vojaškimi operacijami na zahodni in vzhodni fronti in 2) z »nerешenim vprašanjem« tristranske zasedbe Avstrije.

Kar zadeva (1), je prišlo le do kratke izmenjave mnenj med britanskimi in ruskimi voditelji na moskovski konferenci oktobra 1944. leta. Med moskovsko konferenco je na vojaškem sestanku 16. oktobra Stalin izjavil, da »Rusi ne nameravajo v Jugoslaviji prodirati na zahod dlje od Beograda. Rajši bi si segli v roke z vojniki generala Alexandra v Avstriji.« Churchill je odvrnil, da »se s tem strinja. Rusi bodo kmalu v Budimpešti, ne more pa reči, kdaj bo general Alexander prispel na Dunaj, čeprav bo prodiral, kakor hitro bo mogel.«⁴⁶

Alexander se je dobro zavedal, da bodo Rusi prispeli do Dunaja mnogo prej kot pa njegove čete. (Mesto so zasedli 13. aprila.) Rusko poveljstvo se je očitno osredotočilo prav na ta cilj, a še le iz vojaških razlogov. Stalin je pokazal svoj značilni smisel za humor, ko je februarja na Jalti predlagal Churchill, naj bi nekaj britanskih divizij iz Italije premestili v Jugoslavijo in na Madžarsko.⁴⁷

Alexander naj bi se pri svoji vojaški akciji omejil le na organiziranje anglo-ameriškega napredovanja iz severovzhodne Italije v Avstrijo — in to

⁴⁴ Tel. FX 58101, 10. aprila 1945.

⁴⁵ FO 371/48811, 30. aprila 1945.

⁴⁶ PREM 3/434/3.

⁴⁷ Citirala Elizabeth Barker, op. cit., str. 149.

s Titovim sodelovanjem ali brez. Vendar naj bi mu le v skrajnem primeru zagrozil z orožjem.

Z razvojem dogodkov v Avstriji in z nadaljnimi zapletlaji v tej zvezi se bo treba soočiti, ko pride čas za to.

Kar zadeva (2), so se Rusi na diplomatski ravni očitno upirali, da bi pristali na kakšen delovni dogovor v primeru zavezniške zasedbe Avstrije, kaj šele na začasn sporazum o bodoči ureditvi dežele.

Položaj je bil naslednji:

a) Moskovska deklaracija glede Avstrije (19. oktober 1943) je sprejela načelo neodvisne države brez kakršnihkoli pripomb o bodočih mejah.

b) Sovjetski predstavniki so dosledno oteževali razprave o bodočih mejah in o izvajanju sporazumno sprejetega načela o delitvi na ameriško, britansko in rusko okupacijsko čono. Rusi so bili trdno odločeni, da zasedejo Avstrijo brez vsakršnih poprejšnjih pomembnejših obveznosti do Anglo-američanov. Skrbno in objektivno bo treba še preučiti, ali je bil resnični motiv za njihovo ravnanje osnovati strateško oporišče zoper anglo-ameriško prodiranje v Srednjo Evropo in razbiti veliko koalicijo ob končnem razsulu Reicha.

c) V Jalti so Britanci v zvezi z Avstrijo predložili memorandum in predlagali, naj bi obvestili Tita, da bodo velesile vztrajale pri spoštovanju avstrijskih meja iz leta 1937. To naj bi preprečilo sleherno takojšnjo in enostransko jugoslovansko zasedbo spornih področij na Koroškem.

Britanski predlog je podal Eden 10. februarja leta 1945. »Če bodo sprejeti britanski predlogi glede okupacijskih con v Avstriji, bo spadala jugoslovansko-avstrijska meja po vsej dolžini pod britansko pristojnost. To bi naš utegnilo zaplesti v težave z Jugoslavijo, kajti čeprav jugoslovanska vlada doslej še ni zaprosila za nobeno spremembo štajerskega dela te meje, je že predložila zahteve po Celovcu in tistih delih Koroške, ki jih niso uspeli dobiti ob plebiscitu leta 1919. Morda bo potrebna akcija, da bi se uprli jugoslovanskim prizadevanjem po uveljavljanju teh zahtev in da bi prisilili k umiku jugoslovanske partizane, ki bi utegnili v teku operacij prodreti daleč na Koroško in vzpostaviti nadzorstvo nad njo. Za vlado Njegovega Veličanstva ne bi bilo priporočljivo, da bi sama prevzela odgovornost za tako akcijo. Po naših izkušnjah v Grčiji ne bi smeli dopustiti, da bi se britanske čete zapletle v oborožen spopad z zavezniškimi partizani. Zato upamo, da se bodo tri velesile sporazumele ohraniti avstrijsko-jugoslovanske meje iz l. 1937 vse do končne teritorialne ureditve in o skupnih ukrepih, ki bi zagotovili, da bo Jugoslavija to mejo obdržala in spoštovala.

Zato predlagamo, da bi se na sedanji konferenci sporazumeli:

a) da se do končnega mirovnega sporazuma obnovi avstrijsko-jugoslovanska meja iz leta 1937;

b) da je nedotakljivost te meje v skupnem interesu treh velesil in da bosta ZSSR in ZDA podprli vsako akcijo, ki se bo zdeli vladi Njegovega Veličanstva primerna, da se ohrani nedotakljivost te meje;

c) da tri velesile skupno obvestijo jugoslovansko vlado o odločitvah navedenih pod a) in b) in zahtevajo, da se jugoslovanska vlada obveže, da bo to mejo ohranila.⁴⁸

Ameriška in sovjetska delegacija sta privolili, da bosta proučili ta dokument »in da bosta kasneje sporočili svoje poglede.« Amerikanci so soglašali, Sovjeti pa sploh niso odgovorili.

⁴⁸ Foreign Relations of the United States. The Conferences of Malta and Jalta, str. 887.

Eden je 8. marca poslal britanskemu veleposlaniku v Moskvi kopijo te note in dodal: »Prosim pozvedite, če se g. Molotov strinja z mojimi predlogi in če je voljan, da nemudoma pošljemo skupno obvestilo jugoslovanski vladi.«⁴⁹ Kaže, da na to ni bilo nobenega odziva.

Rusi so po svojih kanalih najbrž sporočili Titu, da niso dali svojega soglasja v zvezi s temi zahtevami. Tako se tudi britanska vlada ni čutila upravičeno, da bi po jaltskih pogovorih dala Titu enostransko izjavo. Toda uradno britansko stališče je bilo jasno: z vsemi ureditvami meja je treba počakati do mirovne konference; do tedaj pa bodo imeli za avstrijske meje tiste iz leta 1937.

Čudno je, da v Foreign Office-u, kot kaže, niso izdelali nobene študije o jugoslovanskih zahtevah na Koroškem in da tudi Tito ni posredoval britanski ali ameriški vladi nobene izjave, v kateri bi obrazložil svoje zahteve. Edini raziskovalni memorandum, ki je prišel na svetlo, je bil napisan februarja 1944.⁵⁰ (Ni jasno, kakšne so bile pobude za njegov osnutek.)⁵¹

Ta memorandum je zanimiv zato, ker le ponavlja britansko stališče iz leta 1920 in izraža zaskrbljenost za bodoči življenjski obstoj avstrijske države, ne upošteva pa nikakršne ponovne proučitve jugoslovanskih interesov, češ da ureditve iz leta 1920 ni potrebno spreminjati. To listino so predložili evropski svetovalni komisiji (8. maja 1944) skupaj s poročilom državnega ministra (gosпода Richarda Lawa), ki pa sploh ne omenja jugoslovanskih zahtev:

Konec na Koroškem

Potem ko so Rusi 13. aprila zasedli Dunaj in vzpostavili nadzorstvo nad vzhodno Avstrijo, zahodni zavezniki v Beogradu pa sploh niso uradno posvarili Jugoslovancev pred vojaško akcijo severno od avstrijske meje, je bilo mogoče pričakovati premik jugoslovanskih čet ob tistem sovjetskem odobranju.

Sekretar slovenske komunistične partije Kidrič je v Črnomlju (slovenski glavni štab) v svojem govoru zahteval Trst, Gorico in Celovec. Dejal je, da je »izpolnitev teh zahtev sedaj zagotovljena z rusko podporo.«⁵²

Britanski veleposlanik v Beogradu je 5. maja brzojavil:⁵³ »Zavezniški častniki pri četrti coni poročajo, da je četrta jugoslovanska divizija (5.000 mož) dobila ukaz, da krene v Avstrijo in zavzame Celovec.«

Ta premik je Alexander pričakoval že od januarja (operacija »Freeborn«). V Italiji se je 2. maja vdala nemška armadna skupina C (Kesselring) in britanskemu petemu korpusu pod poveljstvom 8. armade je pripadla naloga, da zasede britansko cono Avstrije (Štajersko in Koroško; Rusi so prvo dejansko že zasedli), glede katere so se že poprej sporazumeli.

Predhodnice 6. oklepne divizije so prestopile avstrijsko mejo pri Trbižu in prispele v Celovec 7. maja, tri ure preden so vanj prispele sprednje enote jugoslovanske 14. divizije.⁵⁴

Iz Caserte so 9. maja obvestili Foreign Office, da se je osma armada čvrsto nastanila v Celovcu in Beljaku, Jugoslovani pa v »mnogih vaseh onstran avstrijske meje vzdolž reke (Drave) okrog Borovelj.«⁵⁵

⁴⁹ FO 371/48811. FO brzojavka 1129 Moskvi, 8. marca 1945.

⁵⁰ Glej prilogo k tej razpravi.

⁵¹ Verjetno zgodnja poročila »Clowderjeve« misije.

⁵² FO 371/48813 R 8002. Tajno poročilo britanskega častnika na koroški meji.

⁵³ Ibid. R: 7964. Brzojavka št. 594.

⁵⁴ Ta študija ne zajema dogodkov naslednjih dni in političnih vidikov kratke jugoslovanske zasedbe nekaterih predelov v južni Koroški.

⁵⁵ FO 371/48813, R 8128. Za poznejše jugoslovansko utrjevanje na Koroškem glej prilogo k tej razpravi.

Na ta premik jugoslovanskih čet v Avstrijo, ki je sledil konfrontaciji v Trstu, so v Londonu reagirali in se hitro odločili za enostransko ukrepanje.

Sir Orme Sargent je 9. maja poslal ministrskemu predsedniku naslednji dopis: »Rusi niso kljub številnim opominom nikoli odgovorili na predlog, ki smo ga podali na krimski konferenci, da bi bilo potrebno poslati Titu skupno sporočilo v zvezi z avstrijsko mejo iz leta 1937. Zato je jasno, da pri obravnavanju sedanjega vdora jugoslovanskih sil na Koroško ne moremo pričakovati od njih nobene pomoči. Ker je dogovorjeno, da je Koroška v britanski okupacijski coni Avstrije, je neposredno v našem interesu, da zagotovimo umik teh jugoslovanskih sil. Mislim, da bi morali o tem takoj obvestiti Tita, ne da bi čakali na posvetovanje z Amerikanci ali z Rusi.«⁵⁶

Stevensonu so 10. maja poslali v Beograd naslednja navodila:⁵⁷ »Skupna zasedba Avstrije po britanskih, ameriških in ruških silah v okviru njenih meja iz l. 1937 je eden izmed ukrepov, potrebnih za izpolnitev določila moskovske deklaracije z dne 1. novembra 1943. leta o ponovni vzpostavitvi svobodne in neodvisne Avstrije. V britanski okupacijski coni je ozemlje, ki meji na avstrijsko-jugoslovansko mejo iz l. 1937. Britanske čete so vstopile v Avstrijo in sedaj zavzemajo položaje v conah, ki so jih zasedle. Vlada Njegovega Veličanstva je dolžna zahtevati, da se vse jugoslovanske sile, ki so sedaj v Avstriji, nemudoma umaknejo in da jugoslovanska vlada spoštuje mejo iz l. 1937 kot začasno mejo med Avstrijo in Jugoslavijo vse do mirovne pogodbe, ko bodo meje dokončno urejene.«⁵⁸

Stevenson je izročil britansko noto Titu 13. maja. Jugoslovani so odgovorili naslednjega dne, niso pa šli tako daleč, da bi odklonili zahteve za umik teh čet, temveč so zaprosili, naj jim dovolijo ostati tam pod britanskim poveljstvom.«

Stevenson je 17. maja poslal drugo noto, v kateri je to prošnjo odbil. Dva dni pozneje je dobil zagotovilo, da je bil izdan ukaz za umik jugoslovanske vojske iz Avstrije.

Alexander je 24. maja sporočil, da je »jugoslovanska evakuacija ozemlja, ki ga je zasedel V. korpus, sedaj že skoraj končana.«

Kje in v kakšnem številu so bile zbrane jugoslovanske čete 19. maja, ko je Tito dejal Stevensonu, da je izdal ukaz za umik, je opisano v naslednjem zapisu iz urada načelnika štaba v glavnem štabu zavezniških sil, ki je bil sestavljen tistega dne.

Zapis o jugoslovanski vojski v Avstriji⁵⁹

»Zbiranje jugoslovanskih čet na Koroškem se nadaljuje. Zadnje tri dni se v vse večjem številu premikajo od jugoslovanske meje proti severu. Redne formacije prve, tretje in četrte jugoslovanske armade, ki so opravile svojo nalogo, potem ko se je predala nemška vojska armadne skupine E, so se sedaj premaknile dalje, da bi okrepile iregularne partizanske enote, ki so poprej delovale na področju ob jugoslovansko-koroški meji. Vse do področja Celovec—Velikovec—Dravograd so se od 16. maja premaknile še na-

⁵⁶ FO 371/48813. Odgovor ministrskega predsednika in zapis o odločitvi, ki jo je sprejel, še nista odkrita.

⁵⁷ Predsednik Truman je poslal 14. maja Churchillju osebno obvestilo, da se Amerikanci pridružujejo tej demarši.

⁵⁸ FO 371/48813, R 8128. FO brzojavka št. 546 v Beograd.

⁵⁹ WO 204/1524. Glavni štab zavezniških sil G2. 19. maj (podpisan general Airey). Vse kaže, da so 18. maja vojaki jugoslovanske tretje armade samo prestopili mejo.

slednje divizije: 5. divizija prve armade ter 12., 16., in 51. divizija tretje armade.

Skupaj z iregularnimi partizanskimi enotami 14. divizije, ki so že na ozemlju med Celovcem in Velikovcem, je s temi divizijami na jugovzhodnem Koroškem že več kot 16.000 jugoslovanskih vojakov.

Glavnina tretje, prve in druge armade, ki šteje skupno 125.000 mož, je sedaj razmeščena vzdolž glavne črte Varaždin—Zagreb—Ljubljana, odkoder lahko pošlje naprej nadaljnje močne sile v Avstrijo. Poročajo, da se tudi dve diviziji četrte armade pomikata iz Ljubljane proti severozahodu v smeri proti Beljaku, tretja divizija pa, ki ima eskadron nemških tankov, je zbrana med Ljubljano in avstrijsko mejo. Dejstvo, da so jugozahodno od Celovca vzpostavili štab predhodnice četrte armade, daje misliti, da nameravajo morda Jugoslovani zbrati na Koroškem še več redne vojske.

Poročali so tudi, da se bolgarske čete na območju Wolfsberg—Dravograd umikajo na Madžarsko in da je maršal Tolbuhin privolil, da bo izročil to področje pod jugoslovansko nadzorstvo. Teh poročil Rusi še niso potrdili, toda če se izkažejo za resnična, bodo Jugoslovani, ki so zbrali močne čete na področju med Varaždinom in Zagrebom, ne le resno ogrožali bok britanskega petega korpusa, ampak utegnejo izkoristiti bolgarski umik za razširitev svojega zasedenega področja še na jugovzhodno Štajersko.«

Ton tega dokumenta daje misliti, da je glavni štab zavezniških sil domneval, da se pripravljajo uresničevanje nekakšnega koordiniranega jugoslovanskega načrta za odpor proti britanskim in ameriškim silam hkrati v Julijski Krajini in v Avstriji in to nedvomno z rusko privolitvijo.

Štabni memorandum prejšnjega dne (18. maja), namenjen načelniku generalštaba glavnega štaba zavezniške vojske (generalu Gammellu), posreduje občutek kritične napetosti.⁶⁰

»V primeru, da bi se začele sovražnosti za izgon sil maršala Tita s tržaškega ozemlja in iz južne Avstrije, bo treba upoštevati dejstvo, da ni mogoče ločiti operacij okrog Trsta od operacij v južni Avstriji. — To pomeni, da mora biti peti korpus v Avstriji, še preden se začne operacija v Julijski Krajini, pripravljen začeti ofenzivo v južni Avstriji in *da mora na tem ozemlju računati na vse možne dogodke* (podčrtal avtor).«

S priporočilom, ki ga omenja Airey v zgornjem memorandumu, da bi Jugoslovanom začasno dodelili del ruske zasedbene cone, bi se verjetno strinjali tudi Britanci.

Neki zapis glavnega štaba zavezniških sil (oddelek G-3) z dne 18. maja govori o tem, da je ob Morganovem obisku Beograda 8. maja Tito izjavil, da je sprožil vprašanje, da bi zavezniki prepustili »del Avstrije Jugoslovanom. . . Dodal je, *da se Rusi s tem predlogom strinjajo*, od vlade ZDA pa ni dobil nobenega odgovora. . . Na osnovi tega najbrž lahko sklepamo, da so Rusi že privolili, da Jugoslovani zasedejo del Avstrije. Če Tito tega področja ne zahteva z namenom, da bi ga priključil Jugoslaviji, mi ne bi ugovarjali. Najbolj primeren del Avstrije bi bila Gradišćanska, ki so jo, kakor nam je znano, Rusi na vsak način hoteli zasesti, sedaj pa jo utegnejo prepustiti Jugoslovanom, da jo zasedejo pod njihovim (ruskim) poveljstvom. Gradišćanska leži ob avstrijskih vzhodnih mejah in je dostopna iz Jugoslavije.«⁶¹

Nobeni dokazi niso prišli na dan o tem, da bi bili Rusi sporočili Anglo-Američanom, da so pripravljeni sprejeti tako rešitev.

⁶⁰ WO 204/621. Memorandum za načelnika generalštaba glavnega štaba zavezniških sil, 18. maja 1945.

⁶¹ WO 204/1524.

Titova odločitev (19. maja), da umakne svoje sile iz Avstrije, je verjetno v zvezi z nekim sklepom, ki so mu ga Rusi sporočili, da ne podpirajo splošnega vojaškega spopada.

Zaradi pomanjkanja dokumentarnega gradiva in ker Rusi niso hoteli sporočiti svojih stališč Londonu oz. Washingtonu, ostajajo namere sovjetske vlade v tej krizi nepojasnjene.

Priloga

AVSTRIJSKE MEJE

1) 4434/19436 Studija raziskovalnega oddelka Foreign Officea
U 2331/32/70, 17. februarja 1944

Avstrijsko-jugoslovanska meja ... jugoslovanske zahteve

Jugoslovanski govorniki so zahtevali,⁶² da je treba po tej vojni jugoslovansko mejo premakniti proti severu tako, da bi zajela večino celovške kotline in še pas ozemlja v širini 5—10 milj, ki leži med njo in reko Muro.

Možne rešitve. Najprimerneje je, če obravnavamo mejo v dveh odsekih, to sta karavanski odsek in odsek vzhodno odtod.

Karavanski odsek

Ni verjetno, da bi predlagali spremembo tega odseka v jugoslovansko škodo. Edini problem je usoda celovške kotline. Strateško in ekonomsko te meje sploh ne gre spreminjati. Visoke Karavanke ustvarjajo najboljšo možno strateško mejo in vse gospodarske vezi te kotline vodijo do ozemlja, ki je nedvomno avstrijsko. Jugoslovanskim etničnim zahtevam, ki jih je ovrgel plebiscit 1920. leta, nikakor ni v prid, da se je od tedaj ševilo slovensko govorečega prebivalstva še zmanjšalo.

Vzhodni odsek

Kaže, da ni razloga, da bi dali Jugoslovanom nadaljnje koncesije na tem območju. Zadnja ureditev je bila povsem v prid njihovim etničnim zahtevam. Dejansko obstojajo tri alternative: pustiti mejo, kakršna je; spremeniti jo na odseku Mure rahlo v prid Avstriji, tako da bi jo od rečne struge premaknili na črto, ki bi potekala po nizkem gričevju južno od reke; ali pa dodati tej drugi varianti še dolini Drave in Meže, tako da bi potekala meja vzdolž Pohorja. Glavni razlog, da obdržimo status quo, je v tem, da bi vsaka njegova sprememba zbudila vtis, da je v prid sovražniku in na škodo zaveznika. Meja, ki je bila v veljavi med obema vojnama, je strateško in etnično upravičena, razen morda tam, kjer poteka vzdolž Mure. Maribor je mesto, kjer se govori nemško. Tu se križata tudi avstrijski železniški progi, od katerih pelje ena ob Dravi, druga pa na sever proti Gradcu. Pred 1919. letom je bila večina mariborskega železniškega prometa usmerjena proti severu v Avstrijo. Toda neposredno zaledje Maribora in njegovi viri vina, sadja, lesa in žitaric so v Jugoslaviji. Meja vzdolž Mure je odrezala prebivalce južno od reke od njihovih tržišč v Cmureku in Radgoni. Če bi že bila zaželeno kakšna sprememba, potem bi lahko proučili prestavitev meje ob Muri v smeri proti jugu. Ko bi bili 1920. leta izvedli plebiscit v Mežiški in Dravski dolini, bi se bili ljudje tam morda odločili za Avstrijo. Ker pa sta dolini od tedaj vključeni v Jugoslavijo, se je verjetno njihova naklonjenost do Avstrije odtlej zmanjšala, zaradi nedavnega slabega ravnanja Nemcev s Slovenci pa se je še bolj ohladila. Tako kot kaže, ni nobenega pravega razloga, da bi upoštevali kakšne koncesije Avstriji, ki bi prese-gale okvir zgoraj omenjene možnosti. Zaradi odnosov, ki vladajo med nemško in slovensko govorečimi prebivalci — povzročilo jih je zatiranje Slovencev v Nemčiji in naseljevanje nemških priseljencev na slovenska področja — bi ne bilo priložljivo zateči se k plebiscitom kjerkoli vzdolž te meje.

⁶² Ni znano, kakšno poročilo je prispelo v Foreign Office februarja 1944.

2) Beležke Južnega oddelka

a) 2. februarja, 1944... Avstrijsko-jugoslovanska meja
 Tukaj se moramo odločiti, ali bomo ohranili sedanjo mejo ali pa bomo ustregli jugoslovanskim zahtevam po ozemlju severno od te meje, oziroma avstrijski zahtevi po ozemlju južno od nje. Jugoslavija je ena od članic Združenih narodov, zato ne moremo pustiti vnmara njenih želja. Jugoslovanske zahteve 1919. leta so bile, kot kaže, zelo enostranske, zato naj bi, upoštevajoč svojo zaveznico, ne podprli njenih skrajnih zahtev, ko bomo reševali to zadevo. Rajši bomo prisodili stvar njej v prid, ko pride do vprašanja, ali bi ji vzeli ozemlje, ki leži znotraj njenih predvojnih meja. Zato predlagam, naj bi vsekakor obdržali po vsej dolžini Karavank sedanjo mejo, ki je, kakor vse kaže, najprimernejša razmejitvena črta na tem področju. Zahodno od nje bi lahko zagovarjali premaknitev avstrijske meje do visokih gora južno od reke Drave, odkoder bi potekala spet južno od Maribora, se nato obrnila proti severovzhodu ter se južno od Radgone pridružila sedanji meji. O prihodnosti področja, ki leži med to morebitno črto in med sedanjo mejo — Mežiška dolina, zgornja Dravska dolina in ozemlje okrog Maribora — bi lahko odločil plebiscit, vendar bi bil, v očitnem nasprotju z 22. odstavkom razprave raziskovalnega oddelka Foreign Officea, ki govori o tem, da je iz splošnih političnih razlogov zaželeno, da damo prednost naši zaveznici Jugoslaviji. Sedanja meja bo nedvomno dobra rešitev, čeprav nikakor ne bi bilo priporočljivo, da bi sprejeli dokončno odločitev glede skrajnega zahodnega dela, kjer bi lahko v prid Avstrije njeno mejo pomaknili nekoliko naprej, tako da bi prišla oba bregova Mure pod isto teritorialno oblast.

b) 10. februar 1944... Če naj ne bo povsem ugodeno jugoslovanskim zahtevam v Italiji, potem ne bi smeli nikjer popravljati meja v korist Avstrije na škodo Jugoslavije.

c) 5. marec 1944. Zaradi sklenitve premirja bo potrebno definirati, kaj je Avstrija. To razpravo bi poslali Siru W. Strangu⁶³ z naslednjimi priporočili: a) za potrebe premirja pomeni Avstrija Avstrijo iz 1937. leta; b) nikakor ne izključujemo, da bi Avstriji pozneje vrnili i) Trbiž in ii) Južno Tirolsko.

d) 16. maj 1944. Definicija Avstrije je nujno potrebna, da se bo lahko nadaljevala priprava načrtov za civilno upravo v Avstriji in da bi SCAEF (vrhovni poveljnik zavezniških evropskih sil) vedel, znotraj katerega področja bodo veljale njegove direktive za Avstrijo... Predlagamo, naj ne bi po izgonu Nemcev v Italije avtomatično vzpostavili italijanske uprave in sodne oblasti na dveh območjih, ki sta bili odvzeti Avstriji 1919. leta... Trbiško področje... je manj pomembno, toda tudi v tem primeru bi bilo, kot kaže, potrebno, da se zaradi njegovih zgodovinskih in gospodarskih vezi z Avstrijo in zaradi spornih jugoslovanskih zahtev ne bi odločili tukaj in sedaj, ali naj ostane to območje del Italije.

3) Načrt Vojnega kabineta za premirje in Povojni komite (APW/44/ 16, 8. maj 1944)

Avstrijske meje. Memorandum državnega ministra Richarda Lawa. V deklaraciji, objavljeni po moskovski konferenci (oktobra 1943. leta) so vlade Združenega kraljevstva, ZDA in Sovjetov, izrazile svojo namero, da vzpostavijo svobodno in neodvisno Avstrijo. Da bi ta namen čimprej uresničile, bo treba ob razsulu Nemčije kar najhitreje od nje odcepiti Avstrijo in ji pri pogojih predaje priznati določene ugodnosti. Zategadelj je nujno, da se z ameriško in sovjetsko vlado domenimo za ugodno definicijo Avstrije. Najboljša rešitev bi nedvomno bila, če bi že v začetku obnovili meje iz 1919. leta. Med njimi je več spornih področij, med katerimi je najbolj pomembna Južna Tirolska, zato bo pozneje, morda potrebno spremeniti meje. Predlagamo, da bi s to razpravo (12331/22/70 zgoraj) seznanili tudi Sira W. Stranga, da bi mu služila kot vodilo pri vsakršnih razpravah o avstrijskih mejah pri EAC (Evropski svetovalni komisiji). Nadalje mu je treba naročiti, naj poda naslednje predloge:

a) da bi morali za takojšnja izvajanja pogojev predaje definirati Avstrijo kot Avstrijo iz 1937. leta,

b) da ne izključujemo, da bi Avstriji pozneje vrnili i) Južno Tirolsko, ii) Trbiž in ozemlje okrog tega mesta, ki so ju odstopili Italiji 1919. leta,

⁶³ Britanski predstavnik v Evropski svetovalni komisiji.

c) da bo treba za dokončno razporeditev teh ozemelj sicer počakati do končne mirovne ureditve, medtem pa je zaželeno, naj ne bi v teh področjih ponovno vzpostavili italijanske uprave in sodstva v času izгона Nemcev iz Italije, ampak naj bi jih namesto tega postavili pod neko obliko zavezniške uprave vse do končne odločitve o njihovi prihodnosti.

(Opomba: Koroška ni niti omenjena.)

Prevedli Aleksa Kotnik-Mikuš in Dana Blaganje

Zusammenfassung

DIE BRITEN, JUGOSLAWEN UND ÖSTERREICH (1943 — MAI 1945)

Das Referat begrenzt sich vor allem auf die Reaktion der Briten auf die von Slowenen gestellten territorialen Forderungen in Zusammenhang mit Kärnten. Die Alliierten hatten ein besonderes strategisches Interesse an Slowenien als einem bedeutenden Knotenpunkt von Eisenbahn- und Straßenverbindungen zwischen Deutschland bzw. Mitteleuropa und Italien bzw. dem Balkan. Der Oberleutnant Peter Wilkinson hat für die S.O.E. die Mission »Clowder« vorbereitet, mit der Aufgabe, nach Österreich vorzudringen, und hat auch selbst mehrere Monate in Slowenien verbracht.

Im weiteren führt der Verfasser an, was den Briten über die Tätigkeit slowenischer Partisanen an der österreichischen Grenze und in Kärnten im Zeitabschnitt von Dezember 1943 bis September 1944 bekannt war. Dem Major Heskeht Prichard ist es Anfang Oktober 1944 gelungen, an das nördliche Drave-Ufer zu kommen, doch wurde er im Dezember desselben Jahres unter noch nicht geklärten Umständen von den Deutschen getötet. Die Briten haben die von Tito am 12. September 1944 auf der Insel Vis gehaltene Rede sorgfältig analysiert, wo unter anderem auch die Befreiung und der Anschluß Kärntens an Jugoslawien angekündigt wurden. Sie meinten, es wäre nicht in ihrem Interesse, die geplanten Operationen slowenischer Partisanen in Kärnten zu unterstützen.

Die ursprüngliche Taktik sowohl der Briten als auch der Jugoslawen, die für den Vorstoß nach Österreich geplant war, hat keinen Erfolg gebracht. Danach verschlechterte sich die Zusammenarbeit zwischen den Missionen der Alliierten und den Partisanen kommandos zusehends. Die Briten haben beschlossen, ihre für die Operationen in Österreich bestimmten Missionen zurückziehen. Sie hatten nämlich keine Zeichen eines österreichischen Widerstandes feststellen können, auf dem sie entweder Aktionen gegen deutsche Garnisonen oder Aufklärungsoperationen begründen würden. Alle erreichbaren Angaben über die Gründung eines österreichischen Freiheitsfront wurden von den Briten sorgfältig analysiert.

Während der Gespräche in Belgrad im Februar 1945 hat sich Marschall Tito dem Feldmarschall Alexander gegenüber bereit erklärt, die Alliierten mit 200.000 Kämpfern in den Alpen Österreichs zu unterstützen, wo ein letzter Widerstand der Deutschen zu erwarten war. Alexander hat diesen Vorschlag nicht kommentiert, während das Foreign Office entschlossen dagegen war, weil sich durch die Partisanen auch der russische und kommunistische Einfluß verbreiten würde. Das angloamerikanische und russische Kommando berieten überhaupt nicht miteinander über die Strategie militärischer Schlußaktionen in Europa. Die Russen strebten entschlossen die Besetzung Österreichs an, ohne wesentliche vorherige Verpflichtungen den Angloamerikanern gegeben zu haben. Anthony Eden schlug auf Jalta vor, die drei Großmächte sollten darauf beharren, die österreichischen Grenzen aus dem Jahr 1937 zu respektieren, doch sind die Russen auf die britischen Vorschläge überhaupt nicht eingegangen.

Abschließend werden britische militärische und diplomatische Dokumente angeführt über die Umstände, unter denen die jugoslawischen Truppen im Mai 1945 nach Österreich vorgestoßen waren, sich aber später auf die Forderung der Alliierten zurückgezogen haben. Im Anhang wird ein Referat vom Foreign Office Research Department über österreichische Grenzen widergegeben.

Dušan Biber

JUGOSLOVANSKA IN BRITANSKA POLITIKA O KOROŠKEM VPRAŠANJU 1941—1945

Uvod

Ni lahka naloga, v kar najbolj zgoščeni, sintetični obliki pregledno podati v naslovu navedeno problematiko, zlasti še, če je to mogoče pojasniti samo v širšem kontekstu jugoslovanskih in slovenskih vojnih ciljev ter dolgoročne strateške orientacije, v sklopu britanske politike napram Sovjetski zvezi vobče, napram Jugoslaviji in Avstriji pa še posebej. Upoštevati je potrebno problematiko zahodnih meja Jugoslavije glede Julijske krajine in Trsta, vendar tudi občutljivi mednarodni položaj Jugoslavije v letih 1944—1945 itd. Pisec tega referata je na znanstvenem posvetovanju »Jugoslavija v končni etapi druge svetovne vojne« v Beogradu dne 9. decembra 1975. leta v daljšem referatu poročal o temi »Britansko-jugoslovanski nesporazumi glede Koroške« in se pri tem opri skoraj izključno na britanske vire.¹

Pisec se je spoznamel z britanskim referentom prof. Sir Williamom Deakinom, da bo pričujoči referat zato predvsem zasnovan na jugoslovanskih virih z navajanjem nekaterih ključnih problemov, ki so se pojavljali v jugoslovansko-britanskih odnosih 1941—1945. leta:

- a) vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje in vojnih ciljev;
- b) jugoslovansko-britansko sodelovanje pri poskusih penetracije v Avstrijo, in
- c) sodelovanje in nesporazumi komunističnih partij Jugoslavije in Avstrije.

Viri in literatura

Jugoslovanski viri za to tematiko so sicer precej številni, vendar so razmeščeni v raznih arhivih in arhivskih fondih. Zelo malo pa je temeljnih virov, potrebnih za rekonstrukcijo in analizo političnih aspektov vse te problematike. Poročila raznih komitejev komunistične partije Slovenije v zvezi s Koroško in Avstrijo so ohranjena v arhivu centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije in v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer so na voljo tudi razna vojna poročila posameznih štabov raznih enot, oz. partizanski tisk. V arhivu Predsedstva Zveze komunistov Jugoslavije v Beogradu so dosegljivi najpomembnejši partijski dokumenti v fotokopijah ali v izvorniku. V arhivu CK ZK Slovenije gradivo še urejajo in je, podobno kot v sovjetskih arhivih, na voljo le posredno preko izbire arhivistov. V arhivu Predsedstva CK ZKJ v Beogradu pa raziskovalci že lahko sami pregledujejo kartoteko z registami in izbirajo sami ustrezne dokumente. Nekateri dokumenti so seveda, tako kot sicer povsod po svetu, še vedno v tekoči registraturi in samo izjemoma dosegljivi s posebnim dovoljenjem.

¹ Ta referat je bil objavljen v 4. številki »Zgodovinskega časopisa« 1978, knjiga z vsemi referati s tega posvetovanja pa je v pripravi za tisk. V zborniku *Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana, 1977, 237—257 je objavljen referat istega pisca »Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu druge svetovne vojne« in daje širši okvir za razumevanje naše tematike.

Za našo temo so zanimivi nekateri fragmenti iz delno ohranjene in dosegljive zbirke radijskih depeš med Kominterno in CK KPJ, ki jo hrani arhiv Predsedstva CK ZKJ. Nedavno tega so na voljo v tem arhivu tudi nekatera poročila jugoslovanske vojne misije v Moskvi, vendar samo v kserokopijah in brez navedbe, kjer so ohranjeni izvorniki. Ti dokumenti vsebujejo za našo temo zgolj tehnične podatke. Kaže, da so bila najbolj pomembna vprašanja odnosov s komunistično partijo Avstrije, oz. s Kominterno po njeni razpustitvi, obravnavana po takoimenovani »specialni liniji«, torej v sodelovanju s sovjetsko obveščevalno službo in z vso možno konspiracijo.² V zgodovinskem arhivu RSNZ SR Slovenije pisec ni s tem v zvezi svoj čas 1976. leta, ko je zbiral gradivo za zavezniške misije, našel nobenih pomembnih virov iz prve roke, marveč zgolj povojne elaborate. Iz ustnih virov je znano, da je ostalo ohranjenih nekaj tisoč dokumentov varnostne in obveščevalne službe VOS, ki pa še niso urejeni, oz. na voljo znanstveni javnosti.

Diplomatski arhiv zveznega sekretariata zunanjih zadev v Beogradu je šele nedavno uredil tisti del arhiva jugoslovanske kraljevske begunske vlade, ki ga je zadnji predsednik te vlade in nato, zunanji minister začasne vlade Demokratične federativne Jugoslavije dr. Ivan Šubašić pripeljal s seboj iz Londona in v kolikor je ostal ohranjen na enem mestu. Vendar pa bo raziskovalec ključne diplomatske dokumente, ki so jih izmenjale vlade kraljevine Jugoslavije in Združenega kraljestva, lažje in prej našel v britanskem kot pa v jugoslovanskem arhivu.

Public Record Office v Londonu hrani zelo številne ali samo delno dosegljive vire, pomembne za našo temo. Za razumevanje širšega okvira so potrebni takoimenovani »Churchill Papers« v skupini PREM 3, oz. generalna korespondenca Foreign Officea FO 371. V zelo bogatem fondu 37. britanske vojne misije v Jugoslaviji (WO 202, fascikli 128—521) je moč najti mnoge zelo pomembne detalje, prav tako tudi v fondu zavezniškega glavnega stanu na Sredozemlju (WO 204 — Allied Forces Headquarters), v osebnem arhivu feldmaršala Alexandra (WO 214) itd. Britanska tajna obveščevalna služba (Secret Intelligence Service — S. I. S.) in uprava za specialne operacije (Special Operations Executive — S. O. E.) seveda ne dajejo svojih arhivov na vpogled javnosti. Kljub temu pa je iz raznih britanskih vojaških in diplomatskih dokumentov (WO in FO) mogoče razbrati marsikaj o dejavnosti obeh teh organizacij, če to njih seveda ne kompromitira.

Toda še danes, čeprav teče že sedmo leto, odkar so odprli arhive za vse obdobje druge svetovne vojne, se večkrat zgodi, da se posamezni fascikli iz registrature War Officea, v načelu in po podatkih iz ustreznih popisnikov odprti in dosegljivi, nenadoma znajdejo v rabi pri nekem skrivnostnem gospodu Atkinu v oddelku, kjer so nastali (»department of the origin«). Tako je bilo npr. s fasciklom štaba za specialne operacije v zavezniškem glavnem stanu na Sredozemlju (WO 204, file 2012) HQ Special Operations, Austria, 8.44—6.45), ki ga je »pozabljivi« računalnik že odkril na ustreznem mestu in tudi naročil. Seveda bi lahko iskali ustrezne dokumente tudi v fondih, kot so komite načelnikov štabov (Chiefs of Staff Committee — CAB 88) ali zavezniške nadzorne komisije za Avstrijo itd. Verjetno pa bi našli le dvojnike temeljnih dokumentov in odkrili kako značilno podrobnost.

² Prim. Metod Mikuž, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje, *Zgodovinski časopis*, XXIV, zv. 3—4, Ljubljana, 1970, 267—268.

Monumentalna zbirka partizanskih dokumentov »Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov«, oz. »Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu naroda Jugoslavije« žal nima ustreznega in zanesljivega predmetnega oz. tematskega kazala. Za politične aspekte naše teme je komaj možno najti kak podatek v tem zborniku. Vrh tega so nekateri dokumenti le delno objavljeni, znaki za izpuščanje, npr. tri pike v oglatem oklepaju, pa žal niso vselej navedeni.

Ohranjen partizanski tisk in razni letaki so primernejši za proučevanje tehnike in razširjenosti partizanske propagande kot pa političnih aspektov naše tematike, čeprav je tudi tu moč najti nekaj faktorskih podatkov.³

Documents on the Carinthian Question, Beograd 1948 vsebujejo izbrane dokumente iz diplomatske korespondence med jugoslovansko in zavezniškimi vladami v aprilu in maju 1945. leta v zvezi s vprašanjem jugoslovanske vojaške zasedbe dela avstrijskega ozemlja. Ameriški diplomatski dokumenti, objavljeni v *Foreign Relations of the United States. The Conferences at Malta and Yalta*, Washington, D. C. 1955 se dotikajo tudi vprašanja avstrijsko-jugoslovanske meje in predvidenih okupacijskih con.

Memorandum vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije o slovenačkoruškoj, prograničnim delovima štajerske i Gradišćanskim Hrvatima, Beograd 1947 ter uradna publikacija *Slovenačka Koruška i Gradišćanski Hrvati*, Beograd 1947 sta objavljena tudi v tujih jezikih. Razni memorandumi koroške deželne vlade iz 1945. leta so bili tiskani za interno rabo in poslani britanskim okupacijskim oblastem. Podobno je tudi z ustreznimi britanskimi oz. jugoslovanskimi memorandumi.⁴

Akademik Fran Zwitter je napisal pomembno razpravo »Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni«, objavljeno v *Osvoboditev Slovenije 1945 (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975)*, Ljubljana, 1977, str. 258—267 z zelo bogato bibliografijo, navedeno v opombah. Dr. Tone Zorn je v istem zborniku (str. 277—291) objavil razpravo »Koroško vprašanje maja 1945«.

Dr. Metod Mikuz je večkrat na raznih mestih pisal o partizanski dejavnosti na Koroškem v svoji veliki studiji *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, I—V, Ljubljana, 1960—1973. Zelo vestno je isti pisec zbral in predstavil (»zbral sem in uredil samo meni dosegljivo arhivsko gradivo«) najpomembnejše partijske in druge dokumente o medpartijskih odnosih v zvezi z Avstrijo v svoji razpravi »Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje«, *Zgodovinski časopis*, XXIV, 3—4, Ljubljana, 1970, 247—272. Nedavno opravljene raziskave posebej za pričujoči referat so pokazale, da tudi danes ni dosegljivo nikakršno novo in pomembnejše arhivsko gradivo. Omenjeni razpravi dr. M. Mikuža je moč dodati samo nekatere podrobnosti ali postaviti nova vprašanja.

V obsežni sintetični studiji Zdravko Klanjšček in drugi, *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945*, Ljubljana, 1976 (1157 str.) je mogoče na osnovi vse pomembne slovenske literature in raznih virov dobiti zgoščen pregled partizanskih vojnih operacij na Koroškem, *Koroški zbornik*, Ljubljana, 1946, uredniki Bogo Grafenauer, Lojze Ude, Maks Veselko in zbornik *Koroška v borbi*, Celovec, 1951 slonita na tedaj doseglji-

³ *Ljudska pravica, Naša vojska, Slovenski poročevalec, Novice, Delo*, itd.

⁴ *Public Record Office*, London (dalje PRO), FO 371/46682, C 7159, 7488, 8605, 9758/6837/3; FO 371/48899, R 19557/445/92; FO 371/48926, R 17242/2395/92 itd. Avtor se zahvaljuje za dovoljenje uporabljati »crown copyright« dokumentov.

vih virih. Doslej še nimamo monografske študije o Koroški v času druge svetovne vojne.

Na tem mestu ne bomo posebej navajali razprav o problematiki izjave komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije 1934. leta o slovenskem narodnem vprašanju, o Anschlusu, nemški penetraciji v Slovenijo, o nemški raznarodovalni politiki, o nacionalnem vprašanju, itd., ki so jih napisali med drugimi dr. Metod Mikuš, dr. Janko Pleterski, dr. Tone Ferenc, dr. Dušan Biber itd., čeprav so ta dela zanimiva in pomembna za razumevanje kasnejšega dogajanja med drugo svetovno vojno.

Dragovan Šepič le mimogrede omenil tudi vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje v razpravi »Velika Britanija i pitanje revizije jugoslovansko-talijanske granice 1941«, *Zgodovinski časopis*, XXX, 1—2, Ljubljana, 1976, str. 47—77, objavljeni tudi v: *Časopis za suvremenu povijest*, I, Zagreb, 1975, str. 121—140, objavil pa je v angleškem jeziku v prilogi besedilo memoranduma slovenske ljudske stranke o slovenskih ozemeljskih zahtevah z dne 1. maja 1941 kot tudi memorandum jugoslovanske kraljevske begunske vlade z dne 27. decembra 1941. leta.

Sir Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, II, III, London, 1971 zelo zgoščeno piše o britanski politiki v zvezi z Avstrijo (II, 189—90, 222—3, 463, 594), oz. o avstrijsko-jugoslovanski meji (III, 367—9, 374), verjetno pa bo moč najti še kaka druga britanska dela v zvezi s to tematiko.

A. Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje in vojni cilji

Na koroškem plebiscitu 10. oktobra 1920, kot je znano, že pri glasovanju v prvi coni A ni bila dosežena večina glasov, potrebnih za priključitev Koroške k Jugoslaviji. Vendar pa so v delu slovenske javnosti še ostale iluzije, da bi v primeru Anschlusa, tj. priključitve Avstrije k Nemčiji, lahko znova načeli koroško vprašanje, ker se pri plebiscitu ni glasovalo za veliko Nemčijo in Tretji Reich, marveč samo za Avstrijo. Slovenski emigranti s Koroškega so brez uspeha predlagali ministrskemu predsedniku dr. Milanu Stojadinoviću, naj njegova vlada po Anschlusu zahteva priključitev slovenske Koroške k Jugoslaviji. Nastanek velike Nemčije je bil znak za splošni alarm ne samo v Sloveniji, kjer je prevladala bojazen, da je to samo prvi korak k uresničenju nemškega mostu na Jadran. Odgovor na vse to so bile tudi akcije za obrambo severne meje, ki so jih na pobudo komunistične partije Jugoslavije oz. Slovenije vodili akcijski odbori.⁵

Po sklenitvi pakta Hitler-Stalin, po vsem videzu sodeč na pobudo in po direktivah Kominterne, res ni več sledu o kakih javnih dejavnostih teh akcijskih odborov. Vprašanje meje kot obrambe pred prodirajočim nemškim imperializmom in fašizmom je vendarle še kako pritegovalo pozornost raznih slovenskih političnih krogov, celo tistih, ki so kasneje pristopili k Trojnemu paktu.⁶

⁵ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933—1941*, Ljubljana, 1966, 93—166. Prim. PRO, FO 371/22313, R 2116/137/3; FO 371/22317, R 2583/137/3.

⁶ Kominternina je 1. junija 1940. leta med drugim dala naslednje navodilo: »Razvijanje širokog masovnog pokreta pod parolom nezavisnosti naroda Jugoslavije i prava na nacionalno samoopredeljenje i uzajamno pomaganje protiv svakog nasilja. Ali ne parola odbrane granice.« Podobni so tudi sklepi Eksekutivnega komiteja Kominterne z dne 15. septembra 1940. leta: »Istina, Partija ne postavlja parolu odbrane granica današnje jugoslovenske državne tvorevine...« — Arhiv Predsedstva CK ZKJ (dalje ACKZKJ), fond Kominterne (dalje KI), 1940, ne-registrirano gradivo.

Znano je že, da je britanska vlada na pobudo jugoslovanskega poslanca v Moskvi dr. Milana Gavriloviča, z namenom vplivati na Hrvate (Slovenci sploh niso bili omenjeni), preprečiti pristop Jugoslavije k Trojnemu paktu in po možnosti pahniti jo v vojno, preko svojega poslanika v Beogradu Ronalda Campbella u s t n o najavila tako knezu Pavlu kot kasneje tudi predsedniku pučistične vlade generalu Dušanu Simoviću, da bo blagohotno podprla jugoslovanske zahteve za revizijo jugoslovansko-italijanske meje. Potemtakem možnost revizije avstrijsko-jugoslovanske meje tedaj sploh ni bila omenjena, niti se o tem ni razpravljalo. Isto velja tudi za pogajanja med Stalinom in Edenom 16. decembra 1941. Stalin je tedaj med drugim predlagal sklenitev tajne pogodbe o obnovi Jugoslavije in njeni razširitvi na račun Italije ter o restavraciji Avstrije kot neodvisne države.⁷

Foreign Office je ocenil, da dr. Miha Krek ni bil seznanjen s tem britanskim korakom glede revizije jugoslovansko-italijanske meje.⁸ Vendar pa je prvi »Memorandum o slovenskih ozemeljskih zahtevah v času vzpostavitve novih meja jugoslovanske države« datiran že s 1. majem 1941 v Jeruzalemu »na sedežu kraljevske jugoslovanske vlade.« Dejansko je to bil memorandum slovenske ljudske stranke, ki so ga, kot meni prof. dr. Dragovan Šepić, v naglici sestavili dr. Miha Krek, dr. Alojzij Kuhar, Franc Snoj in Franc Gabrovšek. Vendar če upoštevamo, da je ta memorandum bil napisan, celo natiskan ter oddan v angleščini nepolna dva tedna po pobegu kraljevske jugoslovanske vlade preko Aten, Krete in Egipta do Palestine, lahko upravičeno sklepamo, da se je na tem delalo že pred nemškim napadom na Jugoslavijo.⁹

Dr. Alojzij Kuhar je 31. julija 1941 s Trinidada pisal Antonu Zakrajšku v New York. Pojasnjeval je, zakaj je potrebna akcija v Združenih državah Amerike in med drugim zapisal: »Svet ve tako malo o Slovencih... Pojem ‚slovensko ozemlje‘ in ‚slovenski narod‘ je še vedno potrebno formulirati. Mi bomo morali to hitro storiti, dokler vojna še traja. Na mirovni konferenci bo prepozno. To je naše veliko pripravljalno delo... Do Bele hiše mora seči odmev ponavljanja te glavne zahteve: končna in dokončna združitev slovenskega ozemlja, ne glede na to kakšna bo nova demokratična ureditev v Evropi.«¹⁰

Toda predstavniki slovenske liberalne stranke so britanskemu diplomatskemu predstavniku v Palestini jasno dali vedeti, da se ne strinjajo v celoti z »novimi mejami, ki zajemajo, kot pravijo, okraje, ki etnično niso slovenski.« Vendar ni bilo posebej zabeleženo, da nasprotujejo novi meji napram Avstriji, ki naj bi bila celo na Visokih in Nizkih Turah. Omenili pa so, da bi bila Soča »bolj pravična linija« napram Italiji kot pa Tagliamento.¹¹

Medtem ko je dr. Alojzij Kuhar, katoliški duhovnik, zunanjepolitični urednik »Slovenca« in vodilni slovenski klerikalni politik postavljal takšen maksimalni program »zedinjene Slovenije«, pa je njegov brat Lovro Kuhar, znan kot pisatelj pod psevdonimom Prežihov Voranc in bližnji Titov sodelavec v Parizu, 1942. leta napisal brošuro »O slovenskih mejah«. Lovro Kuhar je v tej brošuri, ki jo je izdala agitacijsko propagandna komisija

⁷ Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976, 87–88; Dragovan Šepić, *Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941*, *Zgodovinski časopis*, XXX, zv. 1–2, Ljubljana, 1976, 47–77; PRO, PREM 3/394/3, W. P. (42), 8.

⁸ PRO, FO 371/30221, R 10174/162/92. Prim. D. Šepić, n. d., 61.

⁹ D. Šepić, n. d., 56–59.

¹⁰ PRO, FO 371/30219, R 8157/162/92.

¹¹ D. Šepić, n. d., 58; PRO, FO 371/30240, R 7539/960/92.

pri centralnem komiteju komunistične partije Slovenije, ostro nastopil proti »zgodovinskim mejam« kot v bistvu imperialistični paroli: »Tujega nočem — svojega ne dam«, je zapisal na koncu Lovro Kuhar. Kasneje je to geslo v Titovem govoru dne 12. septembra 1944. leta na Visu postalo splošno znano. Lovro Kuhar je zahteval tisto ozemlje, ki je bilo v dobi imperializma nasilno raznarodeno, vključno z mesti kot jezikovnimi otoki na Koroškem, Celovcem in Gosposvetskim poljem.¹²

Izvršni odbor Osvobodilne fronte je v svojem sporočilu z dne 1. decembra 1942. leta ob prvem zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve (AVNOJ) v Bihaću posebej poudaril, da bo v novo Jugoslavijo vstopila »SVOBODNA IN ZDRUŽENA SLOVENIJA od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca«.¹³

Morda je še najlažje spoznati tedanjo politiko komunistične partije Slovenije v pismu, ki ga je Edvard Kardelj 14. decembra 1942. leta poslal Titu:

»Vprašanje meje je za nas tako aktualno, kot verjetno ni niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poizkušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o »Združeni Sloveniji« postane resnica. Zato se stalno postavljajo med množicami vprašanja: »*Toda v katerih mejah?*« — Reakcija poizkuša prav v tem vprašanju med množicami najbolj diskreditirati našo partijo. Skoraj polovica vseh klevet zadeva odnos naše partije nasproti 'mejam'. S tem poizkušajo dokazati, da je naš patriotizem samo v besedah, da pa v resnici v imenu 'proletarskega internacionalizma' prodajamo dele slovenske zemlje Nemcem in Italijanom«, je pisal Edvard Kardelj.

Pojasnil je, da je v »etapi narodnoosvobodilne vojne« potrebno, »ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma«, medtem ko v socializmu vprašanje mest kot jezikovnih otokov sploh ne bi bilo pomembno. »... v našem boju, ali bolje v naših 'vojnih ciljih' smo jasno sprejeli zahtevo za priključitev celotne Primorske s Trstom kot avtonomnim mestom in Koroške s Celovcem. Če tega ne bi že sedaj povsem jasno storili, bi dali orožje v roke mihalovičevcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogoče.«¹⁴

Dr. Miha Krek je dejansko v Londonu vodil sistematično akcijo in se obračal na najrazličnejše kroge, tako npr. na urednika londonskega »Timesa« MacDonalda. Memorandum kraljevske jugoslovanske vlade v Londonu z dne 27. decembra 1941. leta je po mnenju prof. dr. Dragovana Šepiča prvi tak službeni vladni memorandum.¹⁵ Toda iz beležke v Foreign Officeu je razvidno, da je bil tudi že omenjeni memorandum slovenske ljudske stranke z dne 1. maja 1941. leta, ki se sicer ni podpisala, le sprejet kot uradno vladno sporočilo.¹⁶

¹² Prim. Fran Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni, *Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana, 1977, 261.

¹³ *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, Ljubljana, 1963, 488–490.

¹⁴ *Jesen 1942*, 558–559. Izvirnik v Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, II, 7, Nr. 24, str. 85–86. Slovenski prevod ni povsem ustrezen. V izvirniku je rečeno: »Ako mi to ne bi učinili već sada potpuno jasno, dali bi u ruke oružje mihalovičevcima...«. V *Jesen 1942*, 559 pa je rečeno: »Če tega ne bi storili, je že sedaj popolnoma jasno, da bi dali orožje v roke mihalovičevcem...«.

¹⁵ D. Šepič, n. d., 62–63. Avtor citira po dokumentu iz Diplomatskega arhiva Zveznega sekretariata zunanjih zadev. Dokument je moč najti v PRO, FO 371/33446, R 35/35/92. Sir Orme Sargent je dejal jugoslovanskemu kraljevskemu poslaniku, da Foreign Office ne bo uradno odgovoril.

¹⁶ PRO, FO 371/30240, R 7539/960/92, beležka na str. 279 z dne 1. 8. 1941.

Bojazen pred možnimi tajnimi transakcijami med Veliko Britanijo in Italijo po vzorcu londonskega pakta iz 1915. leta z namenom, da se Italija umakne iz vojne ob strani Nemčije, je navdihovala mnoge Krekove akcije. Krek je zamañ nenehno moledoval, naj se britanska vlada javno distancira od londonskega pakta in javno podpre vsaj nekatere slovenske ozemeljske zahteve.¹⁷ Dr. Miha Krek je vzporedno z že omenjenim vladnim memorandumom z dne 27. decembra 1940. leta v posebnem pismu, naslovljenem na britanskega ambasadorja Georgea Rendela z dne 10. januarja 1942, podrobneje pojasnil nekatere slovenske ozemeljske zahteve glede severne meje. To pot ni več vztrajal pri meji na Visokih Turah, marveč je zatrjeval: »Te naše zahteve glede Avstrije oziroma Nemčije slone v glavnem na zahtevah, ki jih je Jugoslavija postavila že 1919. leta na mirovni konferenci.«¹⁸

Ambasador G. Rendel je 12. marca 1942 v nekem pismu pripomnil: »Kot vse kaže, sistematično uničevanje Slovencev stalno napreduje in če se bo vojna nadaljevala še dve ali tri leta, morda sploh ne bo nobenih Slovencev več, da bi jim dodelili katerokoli posebno področje, ko bomo sklepali o miru.« P. L. Rose pa je zapisal, potem ko se je seznanil z mnenjem prof. Laffana: »Slovenske zahteve so divje in politično pretirane.«¹⁹

Prof. Laffan je marca 1942. leta kritično in natančno analiziral vsebino Krekovega pisma in ozemeljske zahteve. Ta britanski ekspert seveda ni poznal navódl dr. Antona Korošca in dr. Milana Stojadinovića slovenski narodnostni manjšini na Koroškem, naj glasuje za potrditev Anschlusa. Pripomnil je: »Kaže, da je mlajša generacija Slovencev sprejela nacistične ideje. Slovenski okraji so bili prominentni v neuspeli nacistični vstaji 1934. leta in so celo v večjem številu glasovali za Anschluss 1938. leta kot pa v ostali Koroški ... Predlagano mejo ... kot kaže ... ne opravičuje noben argument razen arheološkega.«²⁰ Prof. Laffan je tako odstopil celo od mnenja v »Memorandumu o mejah evropskih konfederacij in transferu nemških populacij«, ki ga je pripravila inozemska raziskovalna in tiskovna služba v Balliol Collegeu v Oxfordu dne 20. februarja 1942. leta. Čeprav ni bila predlagana nobena sprememba jugoslovansko-avstrijske meje, je bilo vendar ugotovljeno:

»Jugoslavija bi etnografsko še vedno lahko zahtevala del bazena (Celovški bazen) in morda bi ozek trak na južnem robu celo dal prednost jugoslovanski suverenosti. Vendar pa gospodarstvo in strategija zahtevata, da ne pride do nobene spremembe ali pa da se priključi celotni bazen.«²¹ V neki drugi taki analizi, ki jo je prof. Laffan 13. maja 1942. leta poslal načelniku južnega oddelka v Foreign Officeu Howardu, je dana pesimistična prognoza:

»Manjšajoči se ostanek teh Slovencev je vztrajal v siloviti borbi za svoj kolektivni obstanek, toda kaže, da mu je usojeno izumreti, razen če ne bodo nastali povsem novi odnosi med obnovljenima državama Avstrije in Jugoslavije.«²² V vseh kasnejših britanskih memorandumih in analizah se v

¹⁷ PRO, FO 371/33470, R 5976, 6386, 6161/178/92; FO 371/37630, R 2038/246/92. D. šepić, n. d., 61; FO 371/30219, R 8179, 8287/160/92; FO 371/33446, R 1764, 2633/35/92. Foreign Office je 12. maja 1942 samo potrdil, da »ne bo prevzel nikakršnih obveznosti, ki bi prizadele jugoslovanske interese, ne da bi se prej posvetoval z jugoslovansko vlado.« (FO 371/33446, R 2864/35/92). V aide-memoire za kraljevsko jugoslovansko veleposlaništvo v Londonu z dne 19./11. 1942 je sir Orme Sargent poudaril, »da je naša politika še vedno ta, da ne razpravljamo niti se v času vojne ne obvezujemo v nobenem ozemeljskem vprašanju, katera bo potrebno proučiti in jih reševati ob mirovni ureditvi.« (FO 371/33446, R 7984/35/92).

¹⁸ PRO, FO 371/33446, R 391, R 2633/35/92.

¹⁹ PRO, FO 371/33446, R 1764/35/92.

²⁰ PRO, FO 371/33446, R 1580/35/92.

²¹ PRO, FO 371/33148, R 6150/646/92.

²² PRO, FO 371/33498, R 3425/3425/92.

glavnem odklanjajo jugoslovanske zahteve glede Avstrije oziroma Koroške, ne glede na to ali jih je postavljala begunska kraljevska vlada ali pa maršal Tito. Namesto tega je bila predvidena zamenjava nemške manjšine v Sloveniji za slovensko manjšino v Avstriji in zaradi gospodarskih razlogov je bil priporočen celo popravek meje v korist Avstrije v Slovenskih goricah južno od reke Mure.²³

Dr. Miha Krek je na pomlad 1943. leta spričo spopadov med srbskimi in hrvaškimi ministri v begunski vladi začel dvomiti, če bo skupno jugoslovansko državo sploh mogoče obnoviti. Ambasador G. Rendel je 4. marca 1943. leta zabeležil Krekovo razmišljanje: »... če Jugoslavija razpade, bi Slovenija lahko formirala enoto v neki novi politično-ekonomski skupini, ki bi slonela na in bila zaledje pristaniščema Trsta in Reke... V tej shemi bi seveda bila vključena vrnitev Sloveniji slovenskih okrajev Italije in Koroške in po možnosti dodelitev celotne Istre Slovincem.«²⁴

Medtem ko je dr. Krek maja 1943. leta prepričeval ambasadorja G. Rendela, »da se bo v pogojih sodobne vojne učinkovita obramba Slovenije, celo kot dela širše enote, vselej pokazala kot nemogoča« ter da je »bodočnost Slovenije možno zajamčiti samo s političnimi in ekonomskimi, nikakor pa ne z vojaškimi sredstvi«,²⁵ je bilo na seji pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Koroško dne 12. maja 1943. leta v pozdravu izvršnemu odboru Osvobodilne fronte poudarjeno, da se s tem vsa slovenska Koroška formalno pridružuje borbi slovenskega naroda za osvoboditev in združitve v svobodni in zedinjeni Sloveniji. V pozdravu, poslanem Titu, je bilo rečeno, da je prav Tito vžil slovenskemu narodu na Koroškem novo vero v končno zmago in združitve z ostalo Slovenijo v novi demokratični Jugoslaviji.²⁶

Posebna komisija pri izvršnem odboru Osvobodilne fronte je koncem 1941. in v začetku 1942. leta začela proučevati vprašanje bodočih meja. V komisiji so bili politiki in znani strokovnjaki, zgodovinarji in geografi. Niso se ohranili nikakršni pisani viri o delu te komisije. Prof. dr. Fran Zwitter je v začetku oktobra 1943. leta ob soglasju Edvarda Kardelja dal pobudo za nadaljnje proučevanje teh vprašanj in je kasneje postal ravnatelj Znanstvenega inštituta, te vsekakor enkratne znanstvene ustanove med vsemi odporniški gibanji v Evropi. Zwitterov elaborat »Problem bodočih slovenskih meja«, namenjen za interno razpravo, je branil načelo, da je možno Koroško razdeliti na osnovi več ali manj stare etnične meje iz sredine devetnajstega stoletja, zavračal pa je subjektivni kriterij in plebiscit. Predvidena je bila izselitev povsem nemškega prebivalstva iz Slovenije, ne pa tudi iz Koroške, kar je že prej med obiskom Znanstvenega inštituta napovedal za vso Jugoslavijo Rodoljub Čolaković.

Dr. Fran Zwitter je za zaveznike napisal tudi dva elaborata o slovenski manjšini v Italiji in na Koroškem; z vsemi potrebnimi informacijami, vendar brez označenih ozemeljskih zahtev. Britanska misija je namreč že februarja 1944. leta od Edvarda Kardelja zahtevala in tudi dobila informacije o teh manjšinah. Na osnovi rezultatov diskusijskega sestanka z dne 9. septembra 1944. leta je nastal nov Zwitterov elaborat »Meje Jugoslavije. A. Meje slovenskega ozemlja.« V drugi polovici 1944. leta je bilo v Znanstvenem in-

²³ PRO, FO 371/33446, R 2986/35/92; FO 371/37174, R 808/369/67 (1943); FO 371/48926, R 17242/2395/92 itd. Vredno bi bilo raziskati, če so se take ideje ohranile tudi še kasneje, npr. 1946 in naprej.

²⁴ PRO, FO 371/37630, R 2038/246/92.

²⁵ PRO, FO 371/37630, R 4737/246/92.

²⁶ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje AIZDG), f. 650.

štitutu napisanih okrog dvajset različnih elaboratov o mejnih in manjšinskih vprašanjih ob sodelovanju več avtorjev. Jugoslovanske ozemeljske zahteve napram Avstriji, predložene konferenci namestnikov zunanjih ministrov v Londonu 1947. leta so bile v bistvu iste kot tiste zahteve, ki so bile formulirane že septembra 1944. leta. Na tem mestu se seveda ne moremo spuščati v podrobnosti in se moramo zadovoljiti z ugotovitvijo, da je, z manjšimi korekturami seveda, bila zahtevana priključitev slovenskega etničnega ozemlja.²⁷

Sredi 1944. leta je nastala takoimenovana »Koroška deklaracija«. V imenu politične, kulturne in gospodarske organizacije koroških Slovencev je deklaracija zahtevala naravno mejo na Visokih in Nizkih Turah, kot vojno reparacijo pa celo tudi štajersko, vse z namenom, da se nemštvo v Avstriji preusmeri iz jugovzhodne imperialistične v srednjeevropsko nemško orientacijo.²⁸ V literaturi še ni znano, kdo je sestavil to deklaracijo, če je oziroma kako je bila sprejeta, ter če je sploh krožila v širšem krogu ali v javnosti.

Edvard Kardelj je v svojem pismu z dne 5. februarja 1944. leta v imenu centralnih komitejev komunistične partije Jugoslavije in Slovenije zahteval od pokrajinskega komiteja KPS za Koroško, naj se med množice ne vnaša razprava o priključitvi Koroške k Sloveniji. Menil je, da je napačno govoriti o avstrijski narodnostni manjšini na Koroškem. Potrebno je bilo dogovoriti se z vodstvom avstrijskega protifašističnega gibanja o skupni borbi proti Hitlerju, nikakor pa ne o nacionalnem vprašanju in razmejitvi. Ozemeljske zahteve do imperialistične Avstrije bodo vsekakor večje od zahtev napram ljudski in demokratični Avstriji. Poudarjati je bilo treba v prvi vrsti protifašistični, ne pa samo nacionalni moment, ker bi sicer lahko prišlo do ločitve kmetov od delavcev. Delavci so bili namreč precej nemško usmerjeni.²⁹

Sekretar pokrajinskega komiteja KPS za Koroško Dušan Pirjavec-Ahac je v svojem odgovoru sicer priznal napake, pojasnil pa je, da je komite samo izvajal direktive, ki jih je dobil od sekretarja CK KPS. Ni bilo slučajno, če je bila tako ostro poudarjena pripadnost slovenske Koroške Jugoslaviji. Pokazalo se je, da množice na Koroškem še niso pripravljene za borbo, vendarle pa so želele priključitev k Jugoslaviji in so v partizanih videli nove Maistrove borce.³⁰ Dane so bile jasne partijske direktive, da se v kontaktnem komiteju s predstavniki komunistične partije Avstrije ne sme načenjati razprava o mejah.³¹

Znanemu Titovemu govoru na otoku Visu z dne 12. septembra 1944. leta, kjer je bila omenjena tudi osvoboditev bratov na Koroškem,³² je sledila velika propagandna kampanja z jasno in odkrito zahtevo: »Celovec kot center koroškega dela Slovenije pripada zedinjeni Sloveniji in federativni Jugoslaviji.« Hkrati pa so se znatno poslabšali odnosi s komunistično partijo Avstrije.³³ Šef zavezniške misije na štajerskem pri štabu Četrte operativne cone ameriški major Franklin Lindsay je poročal o krajevni kampanji. Na mitingih in s plakati je bila zahtevana vrnitev sloven-

²⁷ F. Zwitter, n. d., *Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana, 1977, 258—276. Morda bo mogoče najti te elaborate v fondu 37. vojne misije v PRO, WO 202.

²⁸ M. Mikuz, n. d., *Zgodovinski časopis*, 266; AIZDG, f. 649. Mikuz ne omenja zahteve za priključitev štajerske. Zgodovinar Vlado Habjan je piscu tega referata dejal, da je resolucijo oz. deklaracijo napisal Tone Čop na Dunaju.

²⁹ M. Mikuz, n. d., *Zgodovinski časopis*, 254—257.

³⁰ prav tam, 259.

³¹ AIZDG, f. 649, pokrajinski komite KPS za Koroško, 24. 3. 1944.

³² Josip Broz - Tito, *Vojna dejela*, I, 1941—1945, Beograd, 1961, 278—279.

³³ *Arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije*, (dalje ACKZKS), št. 4418.

ske Koroške. Major Lindsay je domneval, da je bila partizanska mobilizacija rekrutov po štiri ali pet tisoč mesečno preračunana na zasedbo Koroške, saj za nove rekrute ni bilo na voljo dovolj orožja.³⁴

Misija Cuckold je pred koncem vojne 28. aprila 1945. leta sporočila s štajerskega: »Nobena natančna izjava ni bila dana... vsa Koroška in štajerska sta resnično slovenski... skoraj gotovo sta vključena Beljak in Celovec.«³⁵ Podobno je poročal tudi britanski major Pears, akreditiran v Glavnem štabu NOV in PO Slovenije v poročilu z dne 15. aprila 1945.³⁶

Veliko pozornost je vzbudil govor, ki ga je Boris Kidrič imel 16. aprila 1945. leta v Črnomlju na mitingu ob proslavi podpisa pogodbe o prijateljstvu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Kidrič je dejal, da je izpolnitev zahtev za priključitev Primorske s Trstom in Gorico ter Koroške s Celovcem sedaj zajamčena s sovjetsko podporo.³⁷ Če je to res ali ne, je bila maja 1945. leta razburljiva dilema, verjetno ne samo za Britance!

B. Jugoslovansko-britansko sodelovanje pri poskusih penetracije v Avstrijo

Franc Leskošek-Luka je v imenu centralnega komiteja KPS 15. julija 1943 obvestil pokrajinski komite KPS za Koroško, da je v Glavni štab NOV in PO Slovenije prispela britanska vojna misija. »če bi taki oficirji pristali tudi pri vas, jih sprejmite, nudite jim vse ugodnosti, toda bodite proti njim oprezni z izjavami. Nudite jim vse, kar je v skladu z našo linijo in osvobodilno borbo,« je naročal F. Leskošek.³⁸

Kaže da so tako kot mnogi partizani tudi prvi britanski oficirji odšli na Koroško preko Primorske in tamkajšnjega štaba IX. korpusa. Podpolkovnik Peter Wilkinson, partizanom znan samo kot Peter, in major Hesketh Prichard, ki se je predstavljal kot Alfgar Cahusac, sta vodila takoimenovano »Clowder« misijo. Ta posebna misija je v okviru uprave za specialne operacije (S. O. E.) poskušala prodreti v Avstrijo in še naprej v Srednjo Evropo.³⁹

Peter Wilkinson je v daljšem poročilu med drugim zapisal o slovenskih partizanih: »Kar zadeva stališče Slovencev napram zaveznikom, oni slepo (in skoraj patološko) občudujejo ZSSR (zlasti sovjetsko armado), malce hladno spoštujejo Veliko Britanijo (zlasti njene demokratske parlamentarne institucije) in se ne menijo, kar meji že na prezir, za Amerikance. (...) Ruski vpliv se bo morda pokazal kot pomemben, če bo po vojni znova oživel ruski imperializem. Ne smemo pozabiti, da se Velika Slovenija razteza od Trsta na zahodu do Beljaka in Celovca na severu in poleg čehoslovaške nudi Rusiji njen najpomembnejši prehod na zahod.«⁴⁰

Tito je že 18. novembra 1943 obvestil Glavni štab Hrvatske o prihodu podpolkovnika Wilkinsona in je 1. januarja 1944 dovolil, da lahko svoje ljudi pošilja v Avstrijo.⁴¹ »Razbrali smo, da bi CLOWDER partizane uporabil samo kot odskočno desko za penetracijo v Srednjo Evropo. (...) Bojimo

³⁴ PRO, FO 371/44265, R 17554/8/92.

³⁵ PRO, WO 202/318.

³⁶ PRO, WO 202/309.

³⁷ PRO, FO 371/48813, R 8002/6/92.

³⁸ ACKZKS, št. 1295.

³⁹ PRO, FO 371/44255, R 7125/8/92, Wilkinsonov »Memorandum o vstaji v Sloveniji« z dne 27. 4. 1944. Prim. v WO 202/212 beležko majorja Klugmana z dne 26. 9. 1944.

⁴⁰ prav tam.

se, da bodo partizani ugovarjali, da jih uprabljamo kot pasivno orodje za dejavnosti, ki jih oni ne, ponavljam ne nadzorujejo«, je 13. februarja 1944 predvideval tedaj še podpolkovnik F. W. Deakin.⁴² Pokazalo se je, da je bilo to predvidevanje pravilno, kar npr. lahko razberemo iz pisma Mitje Ribičiča, ki ga je 27. junija 1944 pisal Viktorju Avblju-Rudiju, tedaj namestniku političnega komisarja Glavnega štaba NOV in PO Slovenije. »Z Angleži je vedno večji križ, ker se za Avstrijo le preveč zanimajo. (...) Zelo težko bo vse te ljudi kontrolirati, če bodo misije še vedno prihajale. Cahusac hoče na vsak način v Avstrijo. (...) Pošiljati ga danes preko, se pravi, poslati ga v smrt, ker je fant dolg in neroden in bo zaglavlil v prvi gostilni, kjer ho prespal.«⁴³

Edvard Kardelj je v že omenjenem pismu z dne 5. februarja 1944 posebej poudaril, da je naloga pokrajinskega komiteja KPS za Koroško, da organizira čim širšo obveščevalno službo v Avstriji, ker bodo ti podatki potrebni tudi zaveznikom.⁴⁴ Zato je britanski major William Jones lahko sporočil po radiu 10. februarja 1944, da je Glavni štab NOV in PO Slovenije voljan sodelovati tudi pri »pošiljanju partizanskih obveščevalnih skupin v Rim, na Dunaj in kamorkoli bi, vi predlagali (...) Partizani imajo angleško govoreče osebje in operatorje, ki bi se vključili v sedanjo britansko obveščevalno mrežo. Partizani nam bodo posodili celotno propagandno organizacijo za penetracijo v Avstrijo, Nemčijo in Italijo.«⁴⁵

Peter Wilkinson je 27. aprila 1944 takole ocenil začetek tega sodelovanja: »Če upoštevamo njihove možnosti, potem informacije, ki so jih partizani dobili iz Avstrije, zelo razočarajo — večinoma politični oblati in komunistična propaganda. Toda pošteno je treba reči, da sedaj, ko vedo, kaj mi hočemo, partizani poskušajo razviti svojo organizacijo, da bi ustregli našim zahtevam.«⁴⁶

Podpolkovnik F. W. Deakin pa je 12. februarja 1944. leta med drugim v zvezi z Jonesovim sporočilom predlagal: »Dostaviti radijske postaje in preko slovenskih partizanov razviti njihovo mrežo, kot so predlagali, v sodelovanju z ISLD (Intelligence Service Liaison Department — oddelek za zvezo obveščevalne službe op. pis.) in OSS (Office of Strategic Services — urad strateških služb, ameriška obveščevalna služba, op. pis.)«⁴⁷ Glavni štab NOV in PO Slovenije je ukazal, naj se misiji Clowder nudi vsa pomoč. Vendar pa je bilo potrebno paziti, da bi je ne izkoriščali sovražni elementi.⁴⁸ Isti štab je 23. junija 1944 ukazal štabu koroške grupe odredov, naj zavezniškim obveščevalnim centrom dajejo samo podatke vojaškega značaja, v nobenem primeru pa ne političnih informacij ali izjav. Glavni štab je poudaril, da ne sme nihče nepoklicanih imeti vpogled v delovanje partizanske obveščevalne službe.⁴⁹

Ameriški major F. Lindsay je ocenil, da so zavezniške misije pri štabu četrte operativne cone uspele zbrati samo 10 % potencialno dosegljivih informacij. Major Lindsay je bil prepričan, čeprav so ga prepričevali, da nima prav, da so v tem času partizani vzdrževali redne zveze z mesti kot so Beljak, Celovec, Gradec in Dunaj. Partizani so predlagali, naj zavezniki pošljejo vso možno pomoč za prehod preko reke Drave. Lindsay pa je zahteve

⁴¹ Zbornik, II, 11, št. 52, str. 90; št. 173, str. 318.

⁴² PRO, WO 202/361.

⁴³ AIZDG, f. 16/III/6.

⁴⁴ ACKZKJ, CKKPJ 1944/42.

⁴⁵ PRO, WO 202/361.

⁴⁶ kot op. 39.

⁴⁷ PRO, WO 202/361.

⁴⁸ Zbornik, VI, 10, št. 101, str. 206.

⁴⁹ prav tam, VI, 14, št. 76, str. 326—328.

podpiral, toda Foreign Office in politični komite Balkan Air Force sta po znanem Titovem govoru na Visu zavzela odklonilno stališče.⁵⁰ Major Hesketh Prichard, znan pod psevdonimom Alfgar Cahusac, je sredi oktobra 1944 le uspel priti preko Drave.⁵¹ Toda njegovi predpostavljeni so z njim zgubili vsako zvezo in sled po 3. decembru 1944.⁵²

Britanci so nameravali »formirati avstrijski "odpor" neodvisno od partizanov.« Pokazalo se je, da to ni možno in vse so odložili do konca marca 1945. leta. Vse kar je prišlo v poštev, je bilo formiranje »majhnih tajnih skupin z radijskimi zvezami ... koristen vir informacij obveščevalnega značaja«. Misija, ki je skušala prodreti v jugozahodno Koroško in na vzhodno Tirolsko preko italijanskega ozemlja, je imela podobne izkušnje. »...sklenili smo, da ni nobene nadaljnje vrednosti v vzpodbujanju oboroženega "odpora" znotraj Avstrije«, je menil podpolkovnik Peter Wilkinson. Dodal je: »V južni Koroški so že bili vzpostavljeni tesni odnosi s člani slovenske manjšine in enotami Jugoslovanske armade narodne osvoboditve, ki operirajo v mejnih okrajih.« Za misijo Clowder so potem načrtovali samo še posebne naloge za čas zavezniške okupacije Avstrije ter pošiljanje socialnodemokratskih skupin v Gradec. Že prej je bil namreč vzpostavljen »kontakt z zanesljivimi krščansko socialnimi in socialnodemokratskimi elementi v Avstriji.«⁵³ V uradni zgodovini štaba za specialne operacije v zavezniškem glavnem štabu je ugotovljeno, da zavezniški napori za organiziranje odporiškega gibanja v Avstriji niso rodili sadov.⁵⁴

»V zvezi s slovensko aktivnostjo v Avstriji (Koroški) se izogibamo slehernemu kontaktu s slovenskimi partizani na tem področju in jim ne pošiljamo ničesar po zraku, razen občasnih "tolažilnih" pošiljk majhnega obsega«, je bilo ugotovljeno 21. marca 1945. leta.⁵⁵ Morda bo nekoč mogoče kaj več povedati o dejavnosti misije Clowder, kadar bo pokojni gospod Atkin dovolil za javno rabo tiste dokumente, ki jih trenutno še »rabi«, oz. kadar in če bodo dostopni arhivi partizanske Varnostno-obveščevalne službe in OZNE.

C. Sodelovanje in nesoglasja med KP Jugoslavije (Slovenije) in KP Avstrije

Tito je že v prvem letu narodnoosvobodilne vojne posvetil pozornost vzpostavljanju stikov z avstrijskimi komunisti. V eni Titovih depeš, poslanih Kominterni, 29. aprila 1942. leta, zvemo, da lahko jugoslovanski partizani odpravijo avstrijske tovariše — preko partizanskih odredov ali z vlakom — v Avstrijo in jih oskrbijo z vsemi potrebnimi ponarejenimi dokumenti.⁵⁶ Ni znano, če je Kominternina odgovorila na ta predlog. Ko so do Tita prišle vesti, da Britanci skušajo v Italiji organizirati socialistično stranko, je v depeši z dne 2. decembra 1942. leta sporočil Kominterni, da bi lahko organiziral, da nekatere znane italijanske tovariše prepelje v Italijo. Tito je menil, da bi Ercoli (tj. Palmiro Togliatti) vsekakor moral oditi v Italijo.⁵⁷ Maršal Tito je npr. 5. januarja 1944 dal navodilo Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, naj posveti posebno pozornost manjšim partizanskim enotam,

⁵⁰ PRO, FO 371/48811, R 5715/6/92; WO 202/309.

⁵¹ AIZDG, f. 16/III/6.

⁵² PRO, WO 204/1954.

⁵³ prav tam.

⁵⁴ PRO, WO 204/2030 B.

⁵⁵ PRO, WO 204/2000.

⁵⁶ ACKZKJ, CKKPJ-KI 1942/83.

⁵⁷ ACKZKJ, CKKPJ-KI 1942/290.

ki naj bi iz Štajerske prodirale proti Dravi in vzpostavile zvezo z Avstrijci. Na zahodu je bilo potrebno navezati stike z italijanskimi partizanskimi enotami in razvijati medsebojno zaupanje in vzajemno delovanje.⁵⁸

Na Koroškem so bili konec 1943. leta navezani prvi stiki med slovenskimi in avstrijskimi komunisti. V CK in PK KP Slovenije so si dolgo časa belili glavo z vprašanjem, če so to res pravi komunisti, člani komunistične partije Avstrije ali pa agenti provokatorji, ki jih je podtaknila Gestapo. Slovenski komunisti so se konec novembra 1943. leta prvokrat sestali z Andreasom, ki se je predstavil kot sekretar pokrajinskega-komiteja KP Avstrije.⁵⁹ Na osnovi navodil sekretarja CK KPS so tedaj sklenili, da KP Avstrije prepusti svoje organizacije na slovenskem Koroškem in da se organizirajo izključno organizacije KPS. Nesporno naj bi Celovec pripadal Sloveniji, o Beljaku pa bi še razpravljali. Landeskomitee der österreichischen Freiheitsfront für Kärnten (deželni komite avstrijske osvobodilne fronte za Koroško) naj bi se osnoval. KP Slovenije bo podpirala ustanovitev samostojnih avstrijskih partizanskih enot. Prvi rekruti naj bi prišli iz Beljaka, kontaktni komite pa bo skrbel za koordinacijo dela obeh partij.

Toda že na drugem sestanku 20. januarja 1944. leta so nastale težave v zvezi s temi sklepi, zlasti glede izročanja avstrijskih organizacij KP Avstrije. Zato je pokrajinski komite KPS za Koroško predlagal CK KPS, naj se ob posredovanju Kominterne pojasni in reši vprašanje, katera partija je pristojna na Koroškem. Vendar pa so nemške čete že 28. januarja 1944. leta napadle sedež pokrajinskega komiteja KPS za Koroško in zaplenile ves partijski arhiv. V že omenjenem pismu z dne 5. februarja 1945. leta je Edvard Kardelj kritiziral delo PK KPS za Koroško. Potrebno je bilo vzdrževati se lekcij o nacionalnem vprašanju, organizirati samostojne avstrijske enote, ki naj bi čim dlje ostale pod poveljstvom slovenskih partizanskih štabov, dokler se drugod po Avstriji ne bi razvilo protifašistično gibanje. Linija komunistične partije Avstrije bo morala biti snovanje neodvisne ljudske in demokratične Avstrije, tesno povezane z narodi Jugoslavije, oprte na Sovjetsko zvezo.

Ne da bi se spuščali v zanimive podrobnosti naslednjih sestankov, nesporedov in medsebojnih očitkov, moramo ugotoviti, da je Andreas bil v začetku maja 1944. leta aretiran.⁶⁰ Edvard Kardelj pa je 6. maja 1944. leta z depešo obvestil Franca Leskoška-Luko, da se Kominterna, zlasti še Köplenigg, zanima, kakšne so možnosti zvez z Avstrijo. Najbolje bi bilo naravnost obvestiti »deda«, tj. Kominterno, zlasti če bi bilo mogoče tovariše, ki bi prišli v Slovenijo, povezati s CK KP Avstrije.⁶¹ Franz Honner, ugledni član CK PK Avstrije, je še z dvema tovarišema srečno prispel na sedež CK KP Jugoslavije. »Ded«, oz. tedaj uradno že razpuščena Kominterna, je 30. junija 1944. leta sporočil Edvardu Kardelju, naj Honnerju in njegovima spremljevalcema nudijo vso potrebno pomoč pri izvrševanju njihove naloge. Ti so potem odšli v Slovenijo na osvobojeno ozemlje v Belo krajino.⁶² Direktiva depeša iz Moskve je poudarjala, da meje ne smejo biti sporno vprašanje. »KP Avstrije je v načelu za združitev slovenskih pokrajin v bo-

⁵⁸ Josip Broz-Tito, n. d., *Vojna djela*, I, 213.

⁵⁹ *Jesen 1942*, 19, AIZDG, f. 649, beležke v nemščini s podpisom Alois, brez datuma. Alois zatrjuje, da je Konrad Pucher bil skrit za psevdonimom Andreas in sumi, da je bil v nemški službi. M. Mikuz, n. d., *Zgodovinski časopis*, 267—271.

⁶⁰ M. Mikuz, prav tam. Prim. M. Mikuz, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, IV, Ljubljana, 1973, 109, 110, 180, 666—668. Prim. Stephen Clissold, *Yugoslavia and the Soviet Union, 1939—1973*, London, 1975, 30.

⁶¹ ACKZKJ, CKKPJ 1944/171. Prim. M. Mikuz, *Pregled*, IV, 565.

⁶² M. Mikuz, *Pregled*, IV, 266—268.

doči jugoslovanski državi, tj. s Slovenijo«, je 18. julija 1944. leta v nemščini pisal Andrej Francu Leskošku-Luki.⁶³

Edvard Kardelj je 3. septembra 1944. leta obvestil maršala Tita o svojem pogovoru s Franzom Honnerjem, ki ga je Tito poznal že poprej in se je z njim sestal še 1940. leta v Zagrebu. »Ded je sporočil, naj bi mesto drugih zasedli del Avstrije. Sporočil mi je, da mu je Ded rekel, da ZSSR ne bo izpustila iz rok Avstrije, ker mora leta biti zveza med Jugoslavijo in češko. V sami Avstriji še ni resnega gibanja.« Maršal Tito je 5. septembra po radijskih zvezah sporočil Edvardu Kardelju, naj se ponovno pogovori s Honnerjem o čim prejšnji zasedbi dela Avstrije, t. j. Koroške. 15. septembra pa je spričo načrtovanega odhoda v Sovjetsko zvezo naročil, naj Kardelj čim prej pride v Vrhovni štab in uredi vse potrebno glede Istre, Slovenskega Primorja in Koroške, da bi se izognili presenečenjem.⁶⁴

Winston Churchill se je tiste dni resno ukvarjal z idejo izkrcanja in prodora skozi »ljubljska vrata« in je 4. septembra 1944. leta sporočil med drugim generalu Wilsonu: »Nujno je letos zavzeti Trst in Istro.« V Churchillovi beležki z dne 9. septembra 1944. leta beremo: »Možnost amfibijskega izkrcanja iz Ancone ali Benetk — če jih zavzamemo — v Istro je na zelo visokem mestu v mojih mislih. S temi sredstvi bi lahko razširili našo fronto napredovanja v Avstrijo in Madžarsko, ki bi imeli na voljo pristanišča v Reki in Trstu.«⁶⁵

Glavni štab NOV in PO Slovenije je 25. maja 1944. leta dal naslednjo direktivo: »Vaša naloga: za vsako ceno pomagati razvoju partizanstva v Avstriji pod vodstvom Avstrijcev samih. Težiti je treba za tem, da bodo razvili partizansko gibanje po celi Avstriji.« Pokrajinski komite KPS za Koroško je že 16. januarja 1944. leta dal navodilo, da je potrebno revolucionarirati avstrijsko narodnostno manjšino na Koroškem in med nemškimi vojaki, zlasti med Avstrijci, vzpodbujati in razvijati protifašistično delovanje.⁶⁶

Avstrijski bataljon je bil ustanovljen 24. novembra 1944. leta v Beli krajini na slovenskem osvobojenem ozemlju v soglasju z Vrhovnim štabom NOV in PO Jugoslavije. Franz Honner se je strinjal, da Avstrijci vstopijo v slovensko narodnoosvobodilno vojsko. Avstrijci naj bi se zbirali v zbirnih taboriščih na Štajerskem in v Beli krajini, iz Sovjetske zveze pa so z letali prepeljali nemške vojne ujetnike avstrijskega porekla. V spisku borcev tega avstrijskega bataljona najdemo tudi mnoge slovenske priimke.

Avangard Kampfgruppe Steiermark s komandantom Ferdinandom se je s padali spustila iz sovjetskih letal že junija 1944. leta v Belo krajino. Oktobra 1944. leta se je ta skupina podala preko Drave, vendar se je brž spet vrnila preko nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje na Štajersko. Šele aprila 1945. leta je ta enota narasla na 500 mož. Avstrijski bataljon se je medtem bojeval v Sloveniji v neposredni bližini osvobojenega ozemlja.⁶⁷

Rusi in Britanci so torej uporabljali enaka sredstva, ko so med nemškimi vojnimi ujetniki rekrutirali prostovoljce, da bi preko njih uresničili svoje politične cilje. »Ded« je v začetku februarja 1945. leta dal navodilo,

⁶³ ACKZKS, brez reg. št.

⁶⁴ ACKZKS, f. 69, št. 16345; Arhiv Vojnoistorijskega instituta, Beograd, k. 26, reg. št. 10-9/13 in 10-16/13.

⁶⁵ PRO, PREM 3/275/2.

⁶⁶ AIZDG, f. 649.

⁶⁷ M. Mikuš, *Pregled, IV, 665—668*; isti, n. d., *Zgodovinski časopis*, 268—271. Dušan Pleniča, *Medunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd, 1962, 360—362 napak datira ustanovitev avstrijskega bataljona s koncem januarja 1945. Prim. Walter Wachts, *Kampfgruppe Steiermark*, Wien, 1968.

naj se partijski punkt na Dunaju preko zvez KP Slovenije poveže s Francozom Honnerjem. Ni znano, če je bilo to navodilo uresničeno. Ob umiku jugoslovanskih enot iz Koroške je avstrijski bataljon večinoma ostal tam. Bajе so Britanci, kot se je tedaj poročalo, temu bataljonu priznali status avstrijskih partizanov.⁶⁸

Slovenski partijski funkcionar Dušan Pirjevec-Ahac je bil hudo užaljen neposredno pred koncem druge svetovne vojne zaradi pisma nekega avstrijskega partijskega funkcionarja, zlasti zaradi stavka »... werden wir auch in Zukunft alle Bestrebungen der KPS, soweit sie sich auf der Linie der III. Internationale bewegen... unterstützen.« V svojem odgovoru je Ahac samo vprašal, če je komunistična partija Avstrije vsaj sedaj, ko je Rdeča armada lučaj daleč, zmožna organizirati eno samo, samcato partijsko četo.⁶⁹

Britanci so vsekakor skušali spremljati tudi ta aspekt politične in vojaške problematike v Sloveniji. Med člani sovjetske vojne misije, ki je šele konec februarja s pomočjo Britancev prišla v Vrhovni štab k maršalu Titu, so opazili dva »dobro znana avstrijska komunista«. Sklepali so, da sta odšla v Hrvaško.⁷⁰

* * *

Sir Orme Sargent, stalni državni podsekretar v Foreign Officeu, je 23. aprila 1945. leta pisal med drugim generalu Hollisu, potem ko je proučil dolgo poročilo polkovnika Petra Moorea po njegovi vrnitvi iz Slovenije: »To poročilo vzbuja zelo cinično razmišljanje, da sploh ne bi bilo neprikladno, če bi se dogodki razvijali tako, da bi Tita začasno zadržalo nasprotovanje ustašev in bele garde okrog, recimo Ljubljane in Zagreba, medtem pa bi bilo zavezniskim silam omogočeno, da iz Italije sorazmerno mirno zasedejo Julijsko krajino in Koroško.«⁷¹ Polkovnik P. Moore je v tem poročilu zapisal tudi naslednje: »Partizanske oblasti z intenzivno nenaklonjenostjo in sumi gledajo na Britanijo in se boje, da bi mogli nasprotovati njihovim ozemeljskim zahtevam ali da bi poskušali prisiliti jih, da vodijo zmernejšo notranjo politiko. Toda to bo sčasoma verjetno minilo.«⁷²

Britanski veleposlanik v Beogradu Ralph Skriné Stevenson pa je 10. maja 1945. leta, ko so se še vedno bile ogorčene bitke v Sloveniji, čeprav je druga svetovna vojna uradno bila že končana s kapitulacijo Tretjega Reicha, brzojavil v London: »... jugoslovanske pretenzije bode brezmejne. Treba jih je krotiti sedaj ali pa bomo videli narodnoosvobodilne odbore ne samo na italijanskem ozemlju daleč na zahod od Soče, marveč tudi v južni Avstriji.«⁷³ To ni bilo osamljeno mnenje. »Mi nočemo, da bi po kapitulaciji Jugoslovani zasedli kak del Avstrije... oni bodo tudi širili ruski in komunistični vpliv, kamorkoli bodo prišli«, beremo v uradni beležki Foreign Officea 14. marca 1945. leta.⁷⁴

»Sporočite mi, kaj delate z zbiranjem sil proti tej moskovski pošasti, katere krak je Tito,« je predsednik britanske vlade Winston Churchill 7. maja 1945. leta spraševal feldmaršala Alexandra.⁷⁵ »Naše trupe so dosogle Celovec tri ure pred Jugoslovani,« je 9. maja 1945. leta sporočil ko-

⁶⁸ ACKZKS, f. 69, št. 16345.

⁶⁹ prav tam.

⁷⁰ PRO, WO 204/2011.

⁷¹ PRO, FO 371/48812, R 7247/6/92.

⁷² PRO, FO 371/48813, R 8004/6/92.

⁷³ PRO, FO 371/48814, R 8199/6/92.

⁷⁴ PRO, FO 371/48811, R 5477/8/92.

⁷⁵ PRO, FO 371/48814, R 8153/6/92.

mandant osme armade. V depeši Harolda Macmillana čitamo: »so za tri ure prekosile Jugoslovane v Celovcu.«⁷⁶

Ti citati naj ilustrirajo atmosfero v času zmagovitega konca druge svetovne vojne. Razvoj dogodkov nam je v najkrajših potezah že znan iz ustrezne literature.⁷⁷ Britansko zoperstavljanje jugoslovanskim zahtevam in slovenskim nacionalnim aspiracijam je bilo vsekakor pogojeno s tedanjimi odnosi sil znotraj velike protihitlerjevske koalicije. Vendar pa to ni primarnega pomena. V priročniku o Jugoslaviji, ki ga je raziskovalni oddelk britanskega zunanjega ministrstva (Foreign Office Research Department) pripravil že 20. januarja 1944. leta, beremo tudi naslednje o avstrijsko-jugoslovanski meji:

»Jugoslovanski voditelji, vključno z maršalom Titom, so že od aprila 1941. leta zahtevali, naj se Jugoslavija razširi tako, da bi vključila vse slovensko govoreče elemente severno od te meje. (...) Taka zahteva ni upravičena z etničnimi, ekonomskimi ali strateškimi razlogi. Posledica bi bila priključitev k Jugoslaviji prebivalstva, ki je večinoma nemško in ga od ostale Jugoslavije dele visoke gore.«⁷⁸

Stari ideal zedinjene Slovenije, zastavljen že 1848. leta, je bil uresničen samo za nekaj dni, potem ko je počila zadnja partizanska puška. Zakaj? Je to bilo res potrebno? To more in mora biti samo še predmet akademskih razprav.

Zusammenfassung

JUGOSLAWISCHE UND BRITISCHE POLITIK, DIE KÄRNTNER FRAGE BETREFFEND, 1941—1945

Das Referat wurde für die Gespräche am runden Tisch geschrieben, die zwischen britischen und jugoslawischen Historikern in Kupari bei Dubrovnik vom 19. bis zum 21. September 1978 stattfanden. Der Verfasser stellt die Problematik der jugoslawisch-österreichischen Grenze und die Kriegsziele sowohl der Volksbefreiungsbewegung als auch ihrer Gegner synthetisch dar; er schreibt über die jugoslawisch-britische Zusammenarbeit bei ihrem Versuch, nach Österreich vorzudringen und über die Zusammenarbeit und Mißverständnisse, zu denen es zwischen der kommunistischen Partei Österreichs und Jugoslawiens kam. Im einleitenden Kapitel wird eine Übersicht über einheimische und fremde Quellen gegeben sowie auch eine Beschreibung der wichtigsten, in Jugoslawien und im Ausland vorzufindenden Literatur.

Die britische Regierung hat auf die Anregung des jugoslawischen Botschafters in Moskau, Dr. Milan Gavrilović, mit der Absicht, den Zutritt Jugoslawiens zur Achse zu verhindern, mündlich ihre Bereitschaft angedeutet, Jugoslawiens Forderungen Italien gegenüber hinsichtlich Istriens wohlwollend zu berücksichtigen. Kärnten wurde damals überhaupt nicht erwähnt. Vertreter der slowenischen Volkspartei haben nach der Kapitulation Jugoslawiens maximale Forderungen gestellt, was die Grenzen auf den Hohen Tauern betrifft. Lovro Kuhar hat im Namen der Kommunistischen Partei Sloweniens Anfang 1942 einen Standpunkt eingenommen, der durch Titos Rede 1944 allgemein bekannt wurde: »Das Fremde wollen wir nicht, das Unsere geben wir nicht.« Das freie und vereinte Slowenien wurde in der Mitteilung des Vollzugsausschusses der Befreiungsfront 1942 als Kriegsziel bezeichnet. Die Frage der Grenzen wurde von einer besonderen Kommission beim Vollzugsausschuß der Befreiungsfront schon im Jahr 1941 erörtert, später dann im Jahr 1944 noch von einem Wissenschaftlichen Institut unter der Leitung von Prof. Dr. Fran Zwitter, der selbst mehrere Studien und Abhandlungen darüber geschrieben hat.

⁷⁶ PRO, FO 371/48813, R 8128/6/92.

⁷⁷ Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, Vol. III, London, 1971, 367—369, 374. Prim. D. Biber, Britansko-jugoslovanski nespোরazumi okrog Koroške v prejšnji številki *Zgodovinskega časopisa*.

⁷⁸ PRO, FO 371/37174, R 808/369/67.

Britische Fachleute im Research Department Foreign Office lehnten alle slowenischen und jugoslawischen Forderungen in Zusammenhang mit Kärnten konsequent ab, ungeachtet dessen, ob sie von Marschall Tito oder von der königlichen Exilregierung gestellt wurden. Anfangs wurde ein Austausch der slowenischen Minderheit in Kärnten gegen die deutsche Minderheit in Slowenien geplant, und noch im Jahr 1945 eine solche Korrektur der Grenze zugunsten Österreichs erwogen, daß Jugoslawien die Apaška kotlina (Abstaller Becken) verlieren würde.

Slowenische Partisanen und britische Fachleute der S.O.E. — Executive für Spezialoperationen nahmen anfangs am Planen und der Durchführung der Pläne für den Vorstoß nach Österreich im Rahmen der Mission »Clowder« teil. Es hat sich jedoch herausgestellt, daß es in Österreich keine Widerstandsbewegung aus den Reihen der Österreicher selbst gab, und nach September 1944 wurden Partisanenoperationen in Österreich aus politischen Gründen nicht mehr von den Alliierten unterstützt.

Ende 1943 wurden erste Verbindungen zwischen slowenischen und österreichischen Kommunisten in Kärnten aufgenommen. Es war jedoch nicht völlig klar, ob vielleicht hier nicht feindliche Agenten unterschoben worden waren. Edvard Kardelj hat genaue Anweisungen gegeben, welche politische Richtlinie die Kommunistische Partei Sloweniens in Kärnten einhalten sollte, wie die Zusammenarbeit mit der Kommunistischen Partei Österreichs verlaufen sollte, um eine selbständige antifaschistische Bewegung anzuregen. Mitte 1944 hat sich diesen Aktionen auch die aufgelöste Komintern angeschlossen, was auch die Absicht des Mitglieds des Zentralkomitees der KP Österreichs Franz Honner war, der in das befreite Gebiet in Slowenien kam. Am 24. November 1944 wurde in Bela Krajina ein besonderes österreichisches Bataillon gegründet. Sowohl die Russen als auch die Briten hatten unter deutschen Gefangenen Freiwillige rekrutiert und sie nach Österreich geschickt.

Das alte aus dem Jahr 1848 stammende Ideal vom vereinten Slowenien wurde nur für wenige Tage realisiert, nachdem der letzte Schuß aus einem Partisanengewehr gefallen war. Das ist jedoch nur ein Gegenstand akademischer Abhandlungen und wird es auch bleiben.

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, YU-41000 Zagreb,
Opatička 10, izdaja že deseto leto

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST

Časopis v tematsko zaokroženih številkah obravnava izbrana poglavja iz novejših hrvaške in jugoslovanske zgodovine.

Za slovenske bralce sta med zadnjimi številkami še posebej zanimivi I/1975 in I/1977, ki objavljata razprave, dokumente in bibliografiji o zahodni oziroma severni jugoslovanski meji, o odnosih Jugoslavije z Italijo oziroma Avstrijo ter o položaju naših manjšin v teh dveh državah.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo že sedemindvajseto leto izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« je moč naročiti na sedežu njenega uredništva in uprave v Ljubljani, Mestni trg 27/III. Letna naročnina za tri številke znaša 160 dinarjev, posamezna številka velja 60 dinarjev.

Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije: od 6/1958 do 23/1975 po 50 din, letnika 24/1976 in 25/1977 po 75 din.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice. (1955), 96 strani. Cena: 20 dinarjev;

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani. Cena: 20 dinarjev;

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani. Cena: 20 dinarjev;

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani. Cena: 20 dinarjev;

— Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani. Cena: 30 dinarjev.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1979 izide že njen 50. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, YU-62001 Maribor, Partizanska 5.

Fran Zwitter

DIPLOMATSKI PROBLEM JUGOSLOVANSKO-AVSTRIJSKE MEJE V DOBI DRUGE SVETOVNE VOJNE

V dneh od 19. do 21. septembra 1978 je bil v Kuparih pri Dubrovniku drugi sestanek jugoslovanskih in britanskih strokovnjakov z referati in diskusijami o jugoslovansko-britanskih odnosih med drugo svetovno vojno. Razpravljalo se je o Srbiji, Hrvaški, Julijski krajini in Trstu, pa tudi o Albaniji, Grčiji in Bolgariji. Tu se hočem omejiti na razpravo o jugoslovansko-avstrijskih odnosih, vprašanje meja in posebej Koroške. Omejujem se na diplomatsko stran vprašanja in puščam ob strani vojaške akcije in dogajanje na samem terenu. Pri tem se naslanjam na tri referate, ki so vsi dostopni bralcem Zgodovinskega časopisa. Dušan Biber je objavil že v prejšnji številki Zgodovinskega časopisa svoj referat Britansko-jugoslovanski nesporazumi okrog Koroške 1944—1945, ki je bil sicer podan že na znanstvenem posvetovanju »Jugoslavija v končni etapi druge svetovne vojne« v Beogradu 10.—11. decembra 1975, vendar je pa bil to eden od referatov, o katerih se je v Kuparih diskutiralo.¹ Na samem sestanku sta pa bila referata sira Williama Deakina »Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 — maj 1945)« in Dušana Bibra »Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941—1945«, ki sta objavljena v tej številki Zgodovinskega časopisa.² V referatih je mnogo novih ugotovitev, predvsem na podlagi gradiva iz britanskih arhivov, ki so postali v zadnjih letih dostopni za raziskovalce. Ob referatih nimam skoraj nikakih pomislov glede samega ugotavljanja dejstev. Ob formulaciji W. Deakina, da gre za jugoslovanske ozemeljske zahteve po področjih v Avstriji in Koroški, kjer živi slovensko prebivalstvo in jih Jugoslovani po plebiscitu leta 1920 v času senžermenske pogodbe niso dobili (W. Deakin, Britanci ..., str. 103), bi se dalo seveda razlikovati med zahtevanim ozemljem, ki je bilo priznано Avstriji že s samo senžermensko pogodbo in med ozemljem, ki ga je dobila s plebiscitom. V britanskem Edenovem predlogu na jaltski konferenci 10. februarja 1945, kjer se govori o jugoslovanskih zahtevah po ozemlju; ki ga Jugoslovani niso uspeli dobiti ob plebiscitu leta 1919 (W. Deakin, Britanci ..., str. 120), je letnica plebiscita seveda napačna, kar je pa seveda krivda Edena in ne Deakina, ki tekst le točno citira. Kar se tiče nejasnih Bibrovih izvajanj o vprašanju izselitve Nemcev (D. Biber, Jugoslovanska in britanska politika ..., n.o.m., str. 134), jih je treba precizirati v tem smislu, da je R. Čolaković pri obisku v Znanstvenem inštitutu v začetku leta 1944 sporočil, da je izselitev Nemcev iz Jugoslavije sklenjena stvar, da je nato

¹ Dušan Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi okrog Koroške 1944—1945 (odslej D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi), ZC 32, 1978, str. 475—489.

² William Deakin, Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 — maj 1945) (odslej W. Deakin, Britanci ...), ZC 33, 1979, str. 103—126; Dušan Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941—1945 (odslej D. Biber, Jugoslovanska in britanska politika ...), ZC 33, 1979, str. 127—143.

v mojem prvem referatu in v prvi diskusiji v Semiču prevladalo naziranje, da bi bilo potrebno izseliti nemško manjšino iz slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem, da se je pa na drugem sestanku E. Kardelj izrazil za izselitev štajerskih, ne pa tudi koroških Nemcev.³

Pri Bibrovih citatih bi si včasih želeli, da bi navedel tudi datume in ne le signature posameznih dokumentov, ker se je položaj tedaj zelo hitro spreminjal. V celoti pa se v glavnem opiram na rezultate, do katerih sta prišla oba avtorja po dolgotrajnem študiju virov, le redko opozarjam na še druge vire, moja glavna naloga je pa, da opozarjam na probleme, ki so v zvezi s temi rezultati.

Znano je, da moskóvska deklaracija iz l. 1943 proklamira cilj obnovitve neodvisne Avstrije, da pa nič ne govori o mejah bodoče Avstrije; avtorjema je to seveda znano, W. Deakin pa to izrečno poudarja (W. Deakin, *Britanci* . . ., str. 120). Ne zdi se mi odveč, da to omenim, ker so se pozneje in to tudi pri nas pojavljala mnenja, da predvideva moskóvska deklaracija obnovo Avstrije v mejah l. 1937, kar bi imelo seveda za posledico, da bi meje Avstrije sploh ne bile predmet mednarodnih konferenc in pogajanj v letih po končani vojni.

Diplomatska borba okrog jugoslovansko-avstrijske meje ima v času druge svetovne vojne in še nekaj časa pozneje formalno značaj borbe za okupacijske cone, v katere naj bo razdeljena Avstrija po zlomu nacizma. Razlikuje se med temi conami in med dokončno rešitvijo vprašanja na mirovni konferenci ali ob splošni mirovni ureditvi. V že omenjenem britanskem Edenovem predlogu v Jalti 10. februarja 1945 se govori o tem, da naj bo jugoslovansko-avstrijska meja iz l. 1937 meja do »dokončne teritorialne ureditve«, do »dokončne mirovne ureditve« (pending the final territorial settlement; pending the final peace settlement).⁴ Na samem sestanku zunanjih ministrov v Jalti 10. februarja 1945 je predložil Eden tekst note Jugoslaviji, Molotov in Stettinius sta izjavila, da morata predlog še preštudirati, Stettinius pa je še izjavil, da gre paragraf b) na strani 2 preko razdobja okupacije in bi ga bilo potrebno preformulirati, kar je Eden sprejel; naslednji dan 11. februarja sporoča Eden Molotovu, da je z ozirom na pomisleke ameriške delegacije preformuliral točko a) (pač b!) in mu pošilja novo formulacijo, ki je pa izdajatelj teh dokumentov ni našel; če pa pogledamo točko b) v prvotnem Edenovem predlogu, ki govori o nedotakljivosti te meje, vidimo, da ga je mogoče interpretirati v smislu veljavnosti te meje tudi za kasnejše razdobje in nas ta pomislek samo potrjuje v mnenju, da so tedaj hoteli stipulirati to mejo kot mejo do končne mirovne ureditve.⁵ Isto razlikovanje pride do izraza v notah kritičnega razdobja v maju 1945: britanska nota 12. maja zahteva umik jugoslovanskih čet na mejo 1937 »kot začasno mejo med Avstrijo in Jugoslavijo, dokler ne bo meja dokončno določena na mirovni konferenci«; jugoslovanski odgovor 13. maja izjavlja, da »naše zahteve ne prejudicirajo odločitve mirovne konference«; ameriška nota 15. maja se pridružuje britanskemu stališču, da naj Jugo-

³ Fran Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni, Osvoboditev Slovenije, Lj. 1977, str. 264, 266, 268.

⁴ D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi, n.o.m., str. 477 («da morajo meje ostati takšne, kakršne so, vse do mirovne pogodbe»), str. 478 («O tem bi skupno obvestili jugoslovansko vlado in od nje zahtevali, naj sprejme obveznost, da bo spoštovala »začasno mejo«, kot je to bilo izrecno rečeno»). W. Deakin, *Britanci* . . ., n.o.m., str. 120 («vse do končne teritorialne ureditve», »do končnega mirovnega sporazuma«).

⁵ Točen slovenski prevod prvotnega Edenovega predloga W. Deakin, *Britanci* . . ., n.o.m., str. 120 angleški original Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, The Conferences at Malta and Yalta 1945, Washington 1955, str. 887 (odslej Foreign Relations . . .); ostali podatki Foreign Relations . . ., str. 876, 881, 939, 964, 981.

slavija prizna mejo 1937 z Avstrijo »do dokončne določitve meja pri splošni mirovni ureditvi«; na istem stališču kakor odgovor britanski vladi stoji jugoslovanski odgovor na ameriško noto 16. maja; britanski negativni odgovor 17. maja poudarja, da se jugoslovanska vlada strinja s tem, »da je treba za vsako spremembo avstrijskih meja čakati na končno odločitev pri mirovni ureditvi«, trdi pa, da bi okupacija ozemelj, ki jih jugoslovanska vlada zahteva, spremenila obstoječe stanje na teh ozemljih, ki ga mora britanska vlada ohraniti do mirovne ureditve; jugoslovanski odgovor na britansko noto in odgovor na ameriško noto od 19. maja, ki pristaja na umik jugoslovanskih čet iz Koroške, pa protestira proti mnenju, da bi bila prisotnost jugoslovanskih čet prejudic za določitev meja med Jugoslavijo in Avstrijo, in izjavlja tudi, da umik jugoslovanskih čet ni prejudic za končno določitev meje z Avstrijo, do katere bo prišlo na mirovni konferenci.⁶ Pomen razlikovanja med okupacijskimi conami in definitivno odločitvijo o mejah je v tem, da je bilo vprašanje meje med Jugoslavijo in Avstrijo priznано kot odprto in da je bilo v naslednjih štirih letih predmet številnih konferenc in mednarodnih pogajanj. Popolnoma jasno pa je, da je določitev okupacijskih con v resnici zelo vplivala na odločitev o definitivni meji. Ves čas vojne se diplomacija zanima za vprašanje bodoče jugoslovansko-avstrijske meje. Deakin je še kot prvi sekretar britanskega veleposlaništva v Beogradu 28. aprila 1945 pisal, da bodo Slovenci verjetno brez težav ali zamude rešili vprašanje v svojo korist, če se Rusi ne bodo strinjali s podporo britanskim in ameriškim namenom, da ohranijo meje Avstrije iz l. 1937 vsaj v času vojaške zasedbe.⁷ Vsa zgodovina ne le tega vprašanja, ampak tudi vprašanj Julijske krajine in drugih evropskih vprašanj dokazuje, kako velik vpliv so imele na mirovne pogodbe in na poznejši razvoj Evrope okupacijske cone, ki so nastale v času zloma nacizma.

Kar se tiče okupacijskih con v Avstriji, je pač sigurno, da so se tri velesile sporazumele, da naj imajo v Avstriji svoje okupacijske cone le te tri velesile; nek uradni nepodpisani zapis v Foreign Office-u od 12. marca 1945 trdi, da je bil — celo na pobudo sovjetske vlade — dosežen sporazum, da ne bodo povabili nobene manjše zavezniške države k sodelovanju pri zasedbi Avstrije, in da je zato lahko odkloniti takšno Titovo zahtevo (W. Deakin, *Britanci* . . . , str. 117—118); H. Macmillan, minister rezident za Sredozemlje, trdi maja 1945, da so se štiri velesile sporazumele, da bodo samo one sodelovale pri okupaciji Avstrije, medtem ko glede Julijske krajine takega sporazuma ni (D. Biber, *Britansko-jugoslovanski nesporazumi* . . . , n.o.m., str. 481). Te trditve niso bile nikdar osporavane; edina sprememba, do katere je prišlo v času med jaltsko konferenco in zlomom nacizma, je bila v tem, da so se tri velesile sporazumele, da naj pri okupaciji Avstrije poleg njih sodeluje tudi Francija. Te ugotovitve pa ob vsej svoji pomembnosti še ne dajejo odgovora na vprašanje, kaj naj bi obsegale posamezne okupacijske cone. V Edenovem predlogu na jaltski konferenci 10. februarja 1945 je stavek: »Če bodo sprejeti britanski predlogi glede okupacijskih con v Avstriji, bo spadala jugoslovansko-avstrijska meja po vsej svoji dolžini pod britansko pristojnost« (If the British proposals for the allocation of zones of occupation in Austria are approved, the whole length of the

⁶ D. Biber, *Britansko-jugoslovanski nesporazumi*, n.o.m., str. 480 (za noto 12. maja). Documents on the Carinthian Question, Ministry for Foreign Affairs of the FPRY, Beograd 1948, str. 39 (britanska nota 12. maja), 41 (jug. odgovor 13. maja), 42 (ameriška nota 15. maja), 44 (jug. odgovor ameriški vladi 16. maja), 45 (britanski odgovor jug. vladi 17. maja), 49—50 (jug. odgovor britanski vladi 19. maja), 51—52 (jug. odgovor ameriški vladi 19. maja).

⁷ D. Biber, *Britansko-jugoslovanski nesporazumi*, n.o.m., str. 488.

Austro-Yugoslav frontier will be a British responsibility«; W. Deakin, *Britanci . . .*, str. 120). Iz tega sledi, da je bil tak britanski predlog že predložen, da pa še ni bil sprejet. V istem predlogu nadaljuje Eden, da je pričakovati težave z Jugoslavijo, ki sicer še ni postavila zahtev do Štajerske, pač pa glede Celovca in plebiscitne cone, Velika Britanija se pa hoče izogniti težavam kakor v Grčiji in zato predlaga skupen korak treh velesil; s katerim se obvesti jugoslovanska vlada, da mora do dokončne mirovne ureditve spoštovati mejo iz leta 1937. Pristanek na noto Jugoslaviji bi seveda pomenil tudi tih pristanek na britanski predlog, da naj bo vse ozemlje ob avstrijski meji z Jugoslavijo področje britanske okupacijske cone. Združene države Amerike in Sovjetska zveza so obljubile, da bodo predlog preštudirale, ZDA so ga sprejele, SZ pa ni odgovorila kljub britanski urgenci in še 10. maja 1945 opozarja sir Orme Sargent Churchilla, da Sovjetska zveza ni odgovorila na britanski predlog v Jalti (D. Biber, *Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . .*, n.o.m., str. 478, 481; W. Deakin, *Britanci . . .*, n.o.m., str. 120—122). Če je sigurno, da v času vojne ni prišlo do skupnega diplomatskega koraka velesil pri jugoslovanski vladi in je potem v maju 1945 nastopala Velika Britanija samostojno, naknadno so se ji pa pridružile še Združene države Amerike, ostane pa vendar odprto vprašanje, če so se velesile interno dogovorile glede obsega okupacijskih con. W. Deakin trdi, da je bilo vprašanje zasedbe Avstrije nerešeno, da so se Rusi na diplomatski ravni očitno upirali, da bi pristali na dogovor v primeru zavezniške zasedbe Avstrije ali celo na začasen sporazum o njeni bodoči ureditvi, da so oteževali razprave o bodočih mejah in bili trdno odločeni, da zasedejo Avstrijo brez poprejšnjih obveznosti do Anglo-Američanov (W. Deakin, *Britanci . . .*, n.o.m., str. 120). Po kapitulaciji Italije je postalo aktualno vprašanje uprave zasedenih ozemelj in na moskovski konferenci oktobra 1943 je bila sklenjena ustanovitev Evropske posvetovalne komisije, (European Advisory Commission), ki je imela sedež v Londonu, v njej so bile zastopane Velika Britanija (Strang), ZDA (Winand), SZ (Gusev) in od 1944 tudi Francija (Massigli), in imela je nalogo razpravljati tudi o vprašanih okupacije in kontrole Avstrije. O njenem delu izvemo, da je imela prvo sejo 14. I. 1944, da je začela junija 1944 razpravljati o okupaciji in kontroli Avstrije, razprava je pa zastajala, ker se Amerikanci niso odločili, ali hočejo imeti okupacijsko cono v Avstriji ali ne, po poročilu 31. I. 1945 se bo razprava o aparatu kontrole v Avstriji nadaljevala, ko bodo prišla navodila za sovjetskega in francoskega predstavnika, in sporazuma ni bilo pred sovjetsko okupacijo Dunaja sredi aprila 1945.⁸

O okupacijskih conah v Avstriji se je pa tik pred jaltsko konferenco razpravljalo na sestanku britanskega in ameriškega zunanjega ministra na Malti, kjer je 1. februarja 1945 najprej Amerikanec Matthews izjavil, da obstoji v splošnem soglasje z izjemo con pri Dunaju. Nato je Eden izjavil, da so Britanci glede dunajskega vprašanja za ameriško stališče proti ruskem, da pa on ni siguren, da bi v resnici obstajalo soglasje glede con z izjemo tega (t. j. dunajskega) vprašanja. Na isti seji se je razpravljalo o avstrijsko-jugoslovanski meji in Eden je poročal, da bi bile po predlagani ureditvi con (under the proposed zone arrangement) britanske čete odgovorne za avstrijsko mejo z Jugoslavijo in da ni mogoče izključiti možnosti, da bo maršal Tito želel zasesti del avstrijskega ozemlja, ki ga je zahtevala

⁸ Foreign Relations . . . str. 110, op. 1; str. 507. Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, London 1962, str. I, II, LVII—LVIII, 232, 246, 476—477; drugo obsežnejše delo L. Woodwarda pod istim naslovom I, str. LVII—LVIII, 588 sl.

Jugoslavija; položaj bi bil rešen, če bi tri velike sile sporočile maršalu Titu, da bi morale ostati meje take, kakršne so, do mirovne pogodbe, v kateri bodo rešena vprašanja zahtev prizadetih strani. Stettinius se je strinjal s to proceduro. Edenov predlog na jaltski konferenci je bil torej že nekaj dni prej prediskutiran na Malti in zanj pridobljen načelni pristanek ZDA, še vedno se pa govori le o predlagani ureditvi con.⁹ O delitvi con piše tudi dr. Tone Zorn in trdi, da je bilo o tem več načrtov, od katerih je v začetku 1945 obveljal tisti, po katerem obsega sovjetska cona Spodnjo Avstrijo in severno Gradiščansko, ameriška Zgornjo Avstrijo in Salzburško, francoska Vorarlberg in Tirolsko, britanska pa Vzhodno Tirolsko, Koroško, Štajersko in južno Gradiščansko; ta britanski predlog je bil sprejet z modifikacijo, da dobi Sovjetska zveza tudi Zgornjo Avstrijo severno od Donave in vso Gradiščansko, odprto je pa ostalo vprašanje Dunaja.¹⁰ Te trditve bi bilo potrebno kronološko fiksirati (v začetku 1945 še ni bilo odločeno, da Francija sodeluje pri okupaciji Avstrije), predvsem bi bilo pa potrebno ugotoviti, da gre in od kdaj gre v resnici za sporazum vseh velesil, tudi Sovjetske zveze.

Trditvi, da sta bili Koroška in Štajerska, t. j. ozemlje ob avstrijski meji, sporazumno dodeljeni britanski okupacijski coni, se pojavljajo v virih; a šele v maju 1945 in to izključno v britanskih virih. Sir Orme Sargent pravi v že omenjenem opozorilu Churchillu 9. ali 10. maja 1945, da je dogovorjeno, da spada Koroška v britansko okupacijsko cono v Avstriji (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , n.o.m., str. 481; W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 122). Nato je v britanski noti Jugoslaviji od 12. maja, kjer se zahteva umik jugoslovanskih čet iz Avstrije, stavek, da britanska okupacijska cona vključuje ozemlje, ki meji na avstrijsko-jugoslovansko mejo. Ko je to noto britanski veleposlanik 12. maja osebno izročil maršalu Titu, ga je ta vprašal, kakšna je meja med britansko in sovjetsko cono; veleposlanik Stevenson ni znal odgovoriti in je rekel samo, da je področje, odkoder bi se morale umakniti jugoslovanske čete, v britanski coni (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , str. 483). Stevenson tudi Velebitu dne 26. maja ni znal odgovoriti na vprašanje, če je dokončno potegnjena meja med sovjetsko in britansko cono v Avstriji (D. Biber, prav tam, str. 487). Obstoj še nekateri drugi dokumenti za to vprašanje: W. Deakin omenja, da je po kapitulaciji nemške armade v Italiji 2. maja pripadla britanskemu 5. korpusu pod poveljstvom 8. armade naloga, da zasede britansko cono, glede katere so se že prej sporazumeli, t. j. Koroško in Štajersko, pri čemer opozarja, da so Štajersko že prej zasedli Rusi (W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 121); general Keightley je dobil navodilo, da naj informira jugoslovanske vojaške poveljnike v Avstriji med drugim o sporazumu med zavezniki o razdelitvi okupacijskih con v Avstriji, pri čemer ne izvememo nič več o tem sporazumu (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , n.o.m., str. 485); veleposlanik Stevenson je bil 25. maja za osebno informacijo obveščen, da so sovjetske čete le začasno na Štajerskem, ker so se v Evropski posvetovalni komisiji dogovorili, da bo Štajerska, ne pa Gradiščansko, prišla v britansko okupacijsko cono (D. Biber, prav tam, str. 487). V vsem navedenem je poleg dragocenih informacij toliko nejasnosti o tem, kdo, kdaj in v kakšni obliki se je dogovoril o obsegu okupacijskih con v obmejnih predelih Avstrije ali so pa Britanci enostavno pro-

⁹ Foreign Relations . . . , str. 499, 507.

¹⁰ T. Zorn, Koroško vprašanje maja 1945, Osvoboditev Slovenije, Lj. 1977, str. 279—280.

glasili svoje predloge v Jalti za dogovorjeno rešitev, da je za to vprašanje potrebno še novo raziskavanje.

Kar se tiče Jugoslavije, je po Titovem govoru na Visu 12. septembra 1944, po vseh vesteh Britancev iz Slovenije, pa tudi po Titovi izjavi Alexandru 21. februarja 1945, da zahteva pas ozemlja na jugu Avstrije (W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 117), jasno, da ima Jugoslavija teritorialne zahteve, čeprav tak predlog formalno še ni postavljen, ker to pač ni bil še čas mirovnih konferenc. Kar se pa tiče udeležbe Jugoslavije pri okupaciji Avstrije, najdemo na enem mestu trditev, da »Tito ni posredoval britanski ali ameriški vladi nobene izjave, v kateri bi obrazložil svoje zahteve« (W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 121). Kolikor se ta trditev ne nanaša na teritorialne zahteve, ampak na udeležbo pri okupaciji Avstrije, govori proti njej več mest v teh člankih, kjer se omenja, da je Jugoslavija zahtevala udeležbo pri okupaciji, da zahodne velesile na to noto niso odgovorile, da je pa dalša Sovjetska zveza v bistvu pozitiven odgovor: maršal Tito je izjavil 8. maja 1945 v razgovoru z generalom Morganom, da je Jugoslavija uradno zahtevala dodelitev okupacijske cone v Avstriji, zahodni zavezniki na to noto niso odgovorili, Sovjetska zveza je pa dala pozitiven odgovor (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , str. 482; v nejasni obliki W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 123); britanski veleposlanik v Beogradu Stevenson je v sporočilu, ki je zelo protijugoslovansko, vendar mnenja, da bi bilo potrebno čimprej odgovoriti na noto jugoslovanske vlade, s katero se zahteva dodelitev okupacijske cone v Avstriji Jugoslaviji, in sporoča, da je po britanskih obvestilih sovjetska vlada ponudila Jugoslaviji del svoje okupacijske cone v Avstriji (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , n.o.m., str. 482); feldmaršal Alexander je 11. maja v poslanici maršalu Titu, kjer sicer zahteva umik jugoslovanskih čet iz Avstrije, vendar sporočil, da je zahteval od ameriške in britanske vlade, da naj proučita Titovo zahtevo, da se Jugoslaviji dodeli okupacijska cona v Avstriji (D. Biber, prav tam, str. 481—482); ko je veleposlanik Stevenson 12. maja maršalu Titu osebno izročil noto, s katero britanska vlada zahteva umik jugoslovanskih čet iz Avstrije, mu je Tito sporočil, da se sovjetska vlada strinja z dodelitvijo okupacijskega področja jugoslovanski vojski v okviru sovjetske cone (D. Biber, prav tam, str. 483); jugoslovanska vlada je v svojem odgovoru na noto od 12. maja dne 14. maja izrazila obžalovanje, da na svojo noto za dodelitev okupacijske cone v Avstriji od 2. aprila 1945 (tu izvemo za datum note) ni dobila odgovora razen od Sovjetske zveze (D. Biber, prav tam, str. 483). Vsi ti podatki pa ostajajo deloma neizčrpani in nejasni, ker avtorja nista uporabljala jugoslovanske izdaje dokumentov o koroškem vprašanju.¹¹ V tej izdaji je objavljena jugoslovanska nota od 2. aprila 1945 zaveznikom, ki se sklicuje na jugoslovansko borbo in žrtve, izraža pripravljenost za sodelovanje pri okupaciji in upravi sovražnih ozemelj, predlaga pogajanja za določitev take jugoslovanske cone ter način njene okupacije in uprave in s svoje strani predlaga, da bi bila za to najbolj primerna cona severno od stare jugoslovansko-avstrijske meje med Italijo in Madžarsko, ki bi vključevala zlasti provinco Koroško in to tem bolj, ker živi v teh pokrajinah znatno število jugoslovanskega prebivalstva.¹² Sovjetski uradni odgovor na jugoslovansko noto ni objavljen ali pristopen, spominjam se pa, da je v bi-

¹¹ Documents on the Carinthian Question (odslej: Documents), Ministry for Foreign Affairs of the FPRY, Beograd 1948. D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , in W. Deakin, Britanci . . . , publikacije ne navajata; D. Biber, Jugoslovanska in britanska politika . . . , jo pa navaja v poglavju o virih in literaturi, v kasnejšem tekstu, kjer v glavnem ne govori več o tem času, je pa ne uporablja.

¹² Documents . . . , str. 37—38.

stvu tak kakor ga navajajo zgoraj navedeni viri: Sovjetska zveza je pripravljena pristati na jugoslovansko okupacijsko področje v okviru sovjetske okupacijske cone v Avstriji, jugoslovanske čete bi pa bile tam pod vrhovnim poveljstvom maršala Tolbuhina. Ta sovjetski odgovor ostaja v mejah jaltskih in poznejših sklepov o okupacijskih conah v Avstriji samo s strani treh oz. štirih velesil, glede praktične izvedbe je pa treba upoštevati, da so sovjetske čete tedaj že prodirale na Štajersko. Jugoslovanski odgovor na noto 12. maja, datiran s 13. majem in predan 14. maja, poudarja, da so jugoslovanske čete prešle mejo pri zasledovanju sovražnika, ki se ni pokoril pogojem kapitulacije, in predlaga, da čete ostanejo pod vrhovnim poveljstvom feldmaršala Alexandra, tako kakor bodo ostale v sovjetski okupacijski coni pod vrhovnim poveljstvom maršala Tolbuhina.¹³ Ta predlog na sebi ni bil nerealen, saj je bilo nekaj časa pozneje glede Julijske krajine odločeno, da obstoji v okviru anglo-ameriške A cone področje okupacije kontingenta jugoslovanskih čet okrog Komna, ta kontingent je pa bil številčno omejen in pod vrhovno anglo-ameriško komando. Britanska reakcija na idejo jugoslovanskih čet pod Alexandrovim poveljstvom je bila negativna, kar je Churchill takoj sporočil Alexandru (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , n.o.m., str. 484). Drugačna je bila v začetku reakcija na vest o sovjetski ponudbi Jugoslaviji; Stevenson misli, da ni pomislekov, Macmillan misli, da morejo biti jugoslovanske čete v ruski coni, ne pa na Koroškem, celo Churchill v začetku ni proti jugoslovanski udeležbi pri okupaciji Avstrije v sovjetski coni, kakor so tudi Belgijci in Nizozemci v Nemčiji, in še nek zapis od 18. maja izraža mnenje, da bi Britanci ne ugovarjali, če tega ozemlja Jugoslavi ne bi nameravali priključiti Jugoslaviji; toda sir Orme Sargent je proti temu, ker imajo Jugoslavi teritorialne zahteve, v tem primeru se bodo pojavili še Čehi in Poljaki, in že 13. maja sporoči Foreign Office v Moskvo, da je proti sodelovanju jugoslovanskih čet v sovjetski okupacijski coni (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , str. 482, 484; W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 123). Uradni britanski odgovor na jugoslovansko noto od 13./14. maja, datiran s 17. majem 1945, zelo ostro odklanja udeležbo jugoslovanskih čet v okupaciji britanske cone in še bolj jugoslovansko udeležbo v upravi te cone, ker bi to prejudiciralo rešitev vprašanja meja in spremenilo obstoječe stanje, zahteva čimprejšnji umik jugoslovanskih čet na mejo l. 1937, ne omenja pa z nobeno besedo jugoslovanske udeležbe v okupaciji sovjetske cone. Odločilna jugoslovanska nota od 19. maja 1945 sporoča, da je bilo izdano povelje za umik jugoslovanskih čet na predvojno mejo »na področju zahodno od Dravograda« (in the area West of Dravograd); to pomeni, da se jugoslovanske čete umaknejo iz avstrijske Koroške, ne pa iz avstrijske Štajerske, ki je bila tedaj pod sovjetsko okupacijo in upravo. Uradni britanski odgovor od 26. maja 1945 se samo zahvaljuje za umik jugoslovanskih čet »z avstrijskega ozemlja«, »na jug od sedanje avstrijske meje«, ne omenja pa z nobeno besedo pasusa o področju zahodno od Dravograda; poslanik je na to opozoril le ustno. Očividno ima britanska politika namen rešiti to vprašanje s sovjetsko vlado. Iz Bibrovih in Deakinovih ugotovitev je razvidno, da so se Britanci zanimali za položaj na terenu. Že 14. maja vedo seveda, da so na področju, ki ga imajo Britanci »tehnično« za svojo cono, sovjetske in bolgarske čete, a bolgarske čete se že umikajo; po nepreverjeni vesti je Tolbuhin dovolil, da pridejo jugoslovanske čete v oni del Av-

¹³ Britanske note in jugoslovanski odgovori nanje, kakor tudi ameriške note in jugoslovanski odgovori nanje iz razdobja med 12. in 26. majem 1945 so objavljene v Documents . . . , str. 39–51.

strije, ki so ga držale bolgarske čete; pri jugoslovanski noti 19. maja je britanskim strokovnjakom sumljiva omejitev na zahod od Dravograda, ker hočejo Jugoslovani pač ostati na južnem Štajerskem;¹⁴ 28. maja se poroča, da so jugoslovanske čete v sovjetski coni južno od Gradca (D. Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , n.o.m., str. 486, 487, 495; »južno od Drave« je pač lapsus na mesto »južno od Gradca«). Nek britanski zapis od 18. maja ugiba, da naj bi Jugoslovanom dodelili okupacijo Gradišćanske; a drug zapis od 19. maja poroča, da se Bolgari umikajo iz področja Wolfsberg—Dravograd na Madžarsko in da je po nepotrjenih vesteh Tolbuhin pristal, da Jugoslovani razširijo svoje področje (W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 123). Sigurno je, da je v tem času v okviru sovjetske okupacijske cone na avstrijskem Štajerskem obstajala tudi jugoslovanska okupacijska cona na področju južno od Gradca in o tej coni se je takrat govorilo kot o nekaki zastavi za jugoslovanske teritorialne zahteve na Koroškem. Ta cona je pa prenehala obstajati v začetku julija 1945, ko je bila izvedena razmejitev med britansko in sovjetsko okupacijsko cono v tem smislu, da je avstrijska Štajerska prišla pod britansko okupacijo, ko so sovjetske in jugoslovanske čete evakuirale avstrijsko štajersko in je bil s tem konec jugoslovanske okupacije Avstrije. Nepojasnjena je pa še vsa zgodovina te jugoslovanske okupacijske cone in nepojasnjeno tudi, kako je prišlo do britansko-sovjetskega sporazuma in ali je bila Jugoslavija o tem konzultirana ali vsaj obveščena.¹⁵ Evropska posvetovalna komisija pa obstoji še do potsdamske konference in L. Woodward piše, da so postali Rusi po okupaciji Dunaja mnogo bolj zahtevni in da je prišlo do končnega sporazuma šele po ostrih zamenjavah mnenj (sharp exchanges) med Churchillom, Trumanom in Stalinom.¹⁶

Vsa ta slika je seveda enostranska, ker sloni na britanskih in deloma jugoslovanskih in ameriških virih, medtem ko sovjetski uradni dokumenti niso dostopni. Pri tem mislim seveda na državne in diplomatske dokumente, ne na odnose med komunističnimi partijami Slovenije, Jugoslavije in Avstrije ter moskovsko centralo, ki so deloma že obdelani in ne spadajo v ta okvir. O stališču SZ moremo nekaj sklepati iz že navedenega; iz Deakinove navedbe, da je po Titovem govoru na Visu radio Svobodna Avstrija, ki je bil v sovjetskih rokah, izjavljal, da avstrijsko ljudstvo podpira upravičenost jugoslovanske zahteve do ozemlja na Koroškem (W. Deakin, Britanci . . . , n.o.m., str. 108), ne smemo sklepati preveč; ostala mesta v Deakinovi razpravi o vprašanju jugoslovansko-sovjetskih odnosov v tem vprašanju predstavljajo le britanske domneve ali pa opozorila na vprašanja, ki jih bo treba še proučevati (prav tam, str. 113, 121, 123—124). Mislim pa, da bi se avtorja vendar mogla dotakniti vprašanja korespondence med Rennerjem in Stalinom, ki spada časovno v okvir njunih izvajanj. O tem sta pisala med Slovenci že J. Pleterski in T. Zorn in tu naj samo reproduciram in nekoliko dopolnim njuna izvajanja.¹⁷ Karl Renner je živel v Gloggnitzu, ki so ga 1. aprila 1945 zasedle sovjetske čete, in je nato začel sestavljati iz socialnih demokratov, krščanskih socialcev oz. ljudske stranke in komunistov začasno

¹⁴ Biberovo opozorilo, da so bile tam ves čas vojne, pač ne velja, ker je gotovo mišljen južni del avstrijske Štajerske.

¹⁵ Na evakuacijo opozarja le Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazumi . . . , str. 489, v résuméju svoje razprave.

¹⁶ L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, London 1962, str. 477 (krajša izdaja tega dela, ki daje le zelo sumarno sliko, medtem ko si od obsežnejše izdaje pod istim naslovom, projektirane na 5 knjig, izšle ali bile vsaj meni dostopne le prve tri knjige (I.—III. London 1970—1971), ki tega vprašanja še ne obravnavajo. Prim. tudi *Foreign Relations* . . . , n.o.m., str. 110, op. 1.

¹⁷ J. P. (= Janko Pleterski), Dokument iz evropske zgodovine, Rennerjevo pismo Stalinu, Naši razgledi 14. I. 1956. T. Zorn, Koroško vprašanje maja 1945, n.o.m., str. 281.

vlado, ki jo je 27. aprila 1945 de facto priznal Tolbuhin, SZ je pa preko te vlade hotela dobiti odločujoč vpliv v vsej Avstriji. Zahodne vlade so to vlado priznale šele 20. oktobra 1945, ko je bila dopolnjena z novimi člani. Poraz komunistov pri avstrijskih novembrskih volitvah leta 1945 je pa dokazal, da je bila historigna vloga te vlade v tem, da je vsa Avstrija prešla v zahodni tabor. Renner je pa prej 15. aprila 1945 napisal Stalinu pismo, objavljeno v nemščini v reviji KPA. Weg und Ziel decembra 1955, v slovenščini pa deloma od Pleterskega, kjer govori med drugim o nevarnosti izgube ozemlja pri obračunavanju s sosedi, pri čemer je seveda mišljena Koroška. Stalin je odgovoril s pismom, objavljenim v prevodu pri Pleterskem, kjer zagotavlja integriteto Avstrije. Vesti o tem pismu so se pojavile v avstrijskem tisku že pred volitvami, kopijo tega pisma je pa dobilo tedaj jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve iz Moskve. V času konflikta z informbirojem in po sovjetskem pristanku na meje Avstrije v obsegu l. 1937 dne 20. junija 1949 je pa prišlo do jugoslovanske note in nato do sovjetske note v avgustu 1949, kjer se z jugoslovanske strani očita Stalinovo pismo, s sovjetske pa daje interpretacija, da ni šlo za teritorialno integriteto Avstrije, ampak za njeno ohranitev proti britanskemu načrtu podonavske monarhije in proti slovanskim, tudi jugoslovanskim nacionalističnim načrtom razkosanja Avstrije med njene sosedé. Mislim, da je pravilna interpretacija o teritorialni integriteti. Na drugi strani je pa res, da se SZ pri konferencah o jugoslovansko-avstrijski meji v naslednjih letih ni čutila vezano zaradi Stalinovega pisma in da je prav temu pripisovati, da je ostalo to vprašanje odprto do l. 1949 kljub stališču zahodnih velésil, ki so se ves čas zavzemale za avstrijske meje iz l. 1937. Res pa je, da je šlo sovjetski politikci ob koncu vojne predvsem za vpliv na vso Avstrijo, iniciativa o vprašanju meje je pa prihajala izključno le od Slovencev in Jugoslavije.

Jasno je, da je kljub uradnemu zagotavljanju, da gre v času vojne samo za določitev okupacijskih con in da bo vprašanje meja odločeno šele na povojnih konferencah oz. splošni mirovni ureditvi, in kljub uradnemu stališču zlasti Velike Britanije in Zedinjenih držav Amerike, da v času vojne ne sprejmejo nikakih obvez glede teritorialnih sprememb, vprašanje bodočih meja že med vojno zanimalo diplomate in njihove eksperte. To sta v svojih razpravah deloma upoštevala že D. Biber in W. Deakin. Pri tem je potrebno upoštevati tudi vprašanje jugoslovansko-italijanske meje v njegovi prvi fazi, ker so ta vprašanja povezana med seboj in obstoje podobnosti, a tudi razlike. Primorsko vprašanje v prvi fazi je v svoji študiji v glavnem že obdelal Dragovan šepić.¹⁸ Prva iniciativa je prišla od jugoslovanskega poslanika v Moskvi Milana Gavrilovića, ki je to sporočil britanskemu poslaniku v Moskvi Crippsu, in Eden je nato v situaciji, ko je bila Velika Britanija sama v vojni, Italija že tudi v vojni z njo, Jugoslavija pa na višku dileme o pristopu ali nepristopu k trojnemu paktu, pooblastil britanskega poslanika v Beogradu Campbella za izjavo knezu Pavlu, da Velika Britanija študira s simpatijo vprašanje revizije jugoslovanske meje z Italijo v Istri in na otokih vse do Gorice in da bi bila pripravljena postaviti in zagovarjati to vprašanje na mirovni konferenci; ta sklep je odobrila britanski kabinet 3. marca 1941 in Campbell je bil pooblaščen 22. marca

¹⁸ Dragovan Šepić, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-italijanske granice 1941, ZC XXX, 1976, str. 47—77 (v prilogah so objavljeni v originalu mnenje britanskih ekspertov, verjetno prof. Laffana, iz februarja 1941, spomenica Slovenske ljudske stranke od 1. maja 1941 in spomenica jugoslovanske emigrantske vlade od 27. decembra 1941); isti članek objavlja Šepić tudi v Casopisu za suvremenu povijest VII, 1, Zagreb 1975, str. 121—139, vendar pa brez prilog; sumarno govori o tem tudi D. Biber, Jugoslovanska in britanska politika . . . , n.o.m., str. 131.

ponoviti to obljubo eventualnim voditeljem državnega udara.¹⁹ Po govoru predsednika jugoslovanske emigrantske vlade generala Simovića na britanskem radiu 27. junija 1941, kjer so omenjene jugoslovanske teritorialne zahteve, med drugim tudi na Primorskem in Koroškem, je pa sledila reakcija italijanskih protifašističnih političnih emigrantov v ZDA, ki jih je podprla ameriška vlada, in nato je sledila menjava not, pisem itd., kar opisuje Šepić, končni rezultat je pa bila odločitev, da se naj o mejnih vprašanjih javno ne razpravlja. Britanska vlada ni preklicala svoje izjave, tudi v tajnih pogajanjih se zaradi tega ni hotela vezati glede metropolitanskih meja Italije in v zvezi s tem je njen načrt, da se naj na tem ozemlju, ki je sporno, uvede po izgonu Nemcev zavezniška vojaška in ne italijanska uprava, kar bi dalo seveda okupacijski sili možnost, da v glavnem odloča o bodoči usodi tega ozemlja.²⁰ Njena izjava ima seveda zelo splošen značaj in teritorij ni preciziran. Isto velja tudi za znani Stalinov predlog Edenu na razgovoru v Moskvi 16. decembra 1941: Jugoslavija naj bo obnovljena in naj dobi italijanske otoke ob svoji obali in določena obalna mesta na Jadranu, obnovljena naj bo tudi Avstrija kot neodvisna država in eventualno naj postane tudi Bavarska neodvisna država; Eden je odgovoril le, da je britanska vlada naklonjena obnovitvi neodvisne Avstrije.²¹ Jasen odgovor na vprašanje, kako si je britanska vlada predstavljala izvršitev svoje obljube, predstavlja pa interni elaborat, ki ga je Foreign Office zahteval od Foreign Research and Press Service-a pri Balliol College-u v Oxfordu, elaborat, ki je datiran 5. februarja 1941 in bil predan 7. februarja 1941, torej pred vladno izjavo, njegov avtor je bil verjetno prof. Laffan, izdal ga je pa Šepić v prilogi svoje razprave. Jugoslavija naj bi dobila Zadar, Reko, otoke ob vzhodni obali Jadrana, Istro vzhodno od Raše, Notranjsko, meja naj bi potekala od Raše do Štanjela tako, da bi pustila na italijanski strani železniško progo Trst—Štanjel—Gorica, severno od Gorice naj bi pa zavila na staro mejo med Avstro-Ogrsko in Italijo. Italija naj bi torej ohranila Gorico, Trst in vso zahodno obalo Istre od Trsta do Pule, pa tudi centralno Istro kljub določenemu omahovanju glede Pazina in Buzeta, meja bi bila v bistvu Wilsonova črta s spremembo v korist Jugoslavije za severno Goriško. Potreba za revizijo meje se utemeljuje z etnografskim momentom, sklicujoč se na avstrijsko štetje leta 1910, priznava se pa, da je ta moment korigiran zaradi gospodarskih in strateških argumentov v korist Italije, omenja pa tudi, da je italijanska kultura višja. Predvideva se tudi zamenjava prebivalstva, kar tedaj pomeni, da se slovensko in hrvatsko oziroma italijansko prebivalstvo preseli na svojo stran nove državne meje, preselitev je prostovoljna, vendar pa tisti, ki ostane, ne uživa nikakih manjšinskih pravic. S tem elaboratom se je strinjal P. L. Rose v Foreign Office-u in vlada je nato dala svojo izjavo, seveda le v zgornj omenjeni splošni obliki brez bolj konkretnih navedb. Jasno je, da se ta načrt zelo bistveno razlikuje ne samo od tistega, kar je Jugoslavija pozneje zahtevala, ampak tudi od tistega, kar je pozneje dobila, in tudi tedaj ne moremo govoriti o kaki posebni naklonjenosti Velike Britanije do jugoslovanskih težej.

Problem jugoslovansko-avstrijske meje je seveda bistveno drugačen, saj tu npr. ni bilo nikake izjave kake tuje države, vendar pa ta ekskurz

¹⁹ Prim. tudi L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War I*, London 1970, str. 532, 542.

²⁰ L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War, II*, London 1971, str. 234, 463; D. Biber, *Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu druge svetovne vojne, Osvoboditev Slovenije 1945*, Lj. 1977, str. 248—249.

²¹ L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War, II*, London 1971, str. 222—223.

v vprašanje jugoslovanske-italijanske meje ni bil odveč in to zaradi poznavanja splošne atmosfere in zato, ker so se z obema problemoma bavili v glavnem isti ljudje in iste institucije. Prvi korak glede vseh meja Slovenije, tudi severnih, predstavlja spomenica iz Jeruzalema 1. maja 1941, ki je stvarno delo politikov iz vrst Slovenske ljudske stranke, ki so odšli ob zlomu stare Jugoslavije, britanska vlada jo je pa pojmovala kot vladno spomenico, obenem pa imela vtis, da njen glavni predstavnik minister Krek ne pozna angleške vladne izjave. V tej spomenici se zahteva proti Italiji meja na Tagliamentu, proti Avstriji vsa Koroška in Štajerska do Wildona, proti Madžarski pa meja po Krki do njenega izliva v Dravo. Ta spomenica, ki je s svojimi zahtevami vzbudila odpor tudi pri nekaterih slovenskih političnih emigrantih, je brez dvoma več škodovala kakor pa koristila. Nato je sledila spomenica jugoslovanske emigrantske vlade od 27. decembra 1941, ki poudarja bolj etnični princip, ostaja pa nejasna glede zahtev v Furlaniji in na Koroškem.²² Kakor je ugotovil že D. Biber, je dala britanska vlada na te spomenice in na dopise in intervencije dr. Kreka le sledeče uradne odgovore: sir Orme Sargent je izjavil jugoslovanskemu kr. poslaniku, da Foreign Office na memorandum od 27. XII. 1941 uradno ne bo odgovoril (D. Biber, *Jugoslovanska in britanska politika ...*, n.o.m., str. 132, op. 15); Foreign Office je 12. maja 1942 potrdil, da ne bo prevzel nobenih obveznosti, ki bi prizadele jugoslovanske interese, ne da bi se prej posvetoval z jugoslovansko vlado, v aide-mémoireu 12. novembra 1942 je pa Sir Orme Sargent sporočil poslanilstvu, da v času vojne ne razpravlja in se ne obvezuje v nobenem teritorialnem vprašanju, to je treba proučiti in reševati ob mirovni ureditvi (D. Biber, prav tam, str. 133, op. 17). Bolj zanimiva so mnenja britanskih ekspertov in diplomatov v prvi polovici l. 1942, ki jih je deloma obravnaval že D. Biber (*Jugoslovanska in britanska politika ...*, n.o.m., str. 133—134). Ambasador pri kr. jugoslovanski vladi Rendel piše 12. marca 1942 v nekem pismu, da uničevanje Slovencev stalno napreduje in da po dveh ali treh letih ne bo več nobenih Slovencev, da bi jim dali kako ozemlje. P. L. Rose se je seznanil z mnenjem prof. Laffana in piše, da so zahteve Slovencev divje in politično pretirane. Prof. Laffan piše marca 1942 (ob pismu dr. Kreka Bruce Lockhartu) med drugim, da se zdi, da mlajša generacija koroških Slovencev prevzema nacistične ideje, da so bili slovenski okraji prominentni v nacistični vstaji na Koroškem l. 1934 in da so l. 1938 glasovali za Anschluss v sorazmerno večjem številu kakor pa ostali okraji; k tej zadnji trditvi D. Biber pripominja, da Laffan ni poznal navodila Stojadinovića in Korošca koroškim Slovencem, da naj glasujejo za Anschluss, ker bi se sicer po nepotrebem izpostavljali nacističnim preganjanjem. Memorandum o mejah evropskih konfederacij in transferu nemških populacij, sestavljen od inozemske raziskovalne in tiskovne službe v Balliol College-u v Oxfordu, sicer priznava, da je južni del Celovške kotline slovenski in da bi bil verjetno majhen rob na jugu celo za Jugoslavijo, proti temu pa govore gospodarski in strateški momenti, sicer bi bilo pa potrebno priključiti vso kotlino. Laffan priznava 13. maja 1942 načelniku Južnega oddelka Foreign Office-a Howardu, da so se Slovenci sicer silovito borili, a da kaže, da jim je usojeno izumreti, če ne bo prišlo do čisto novih odnosov med obnovljenima Avstrijo in Jugoslavijo. V celoti pa Biber piše, da Britanci odklanjajo jugoslovanske zahteve, bodisi da prihajajo od kraljevske vlade ali od maršala Tita, da se zavzemajo za zamenjavo prebivalstva

²² Obe spomenici je objavil in komentiral že Dr. Sepić v svoji že citirani študiji. Prim. tudi D. Biber, *Jugoslovanska in britanska politika ...*, str. 131 sl.

in celo za mejno korekturo v korist Avstrije ob Muri. — K tem ugotovitvam dr. Bibra naj dodam nekaj dopolnil na podlagi kopij nekaterih izbranih dokumentov, ki mi jih je preskrbel dr. Biber in se mu zanje zahvaljujem; dokumentacija ni izčrpna, vendar pa zajema bistvene stvari.²³ Že omenjeni memorandumi povedo že s svojim naslovom, da gre za tedanje britanske načrte konfederacij držav med Nemčijo in Italijo na eni strani in Sovjetsko zvezo na drugi strani, ki so bili pozneje opuščeni zaradi odpora Sovjetske zveze, in pa za spremembe meja in »transfere« milijonov nemškega prebivalstva. Kar se pa tiče našega vprašanja, stoje memorandumi kljub že omenjeni koncesiji Jugoslovanom na stališču, da naj iz strateških in gospodarskih razlogov in zaradi plebiscita ostane meja iz let 1920—1939 in to tudi v primeru, da ostane Avstrija del Nemčije; Maribor se označuje kot nemško mesto, vendar naj pa ostane meja tudi v štajerskem sektorju nespremenjena. Kar se pa tiče jugoslovansko-italijanske meje, se razlikujejo tri variante; po prvi varianti naj bi šla meja po Raši; po drugi varianti naj bi Italija ohranila Gorico z zvezo s Trstom, sam Trst in vso zahodno obalo Istré do Pule, izvršila naj bi se pa zamenjava prebivalstva; po tretji varianti naj bi Italija ohranila le svoje ozemlje pred 1918 in pa jugozahodni del Goriško-Gradiščanske, vendar bi pa ta varianta prišla v poštev le, če bi Jugoslavija spadala pod kako severno konfederacijo. — Laffan v svoji polemiki z dr. Krekom spretno izrablja slabosti nasprotnika, brani štetje 1910 in sploh avstroogrsko upravo, značilna je pa njegova polemika proti »etnični mejki«, kakor so Britanci očitvidno imenovali drugo varianto v memorandumih; očita ji upravičeno, da loči mesta od podeželja, a njegova rešitev je, da naj se podeželje žrtvuje mestom v smislu njegovega že omenjenega memoranduma od 5. II. 1941. Glede Koróške se oprá na S. Wambaugh in M. Wutteja, brani plebiscit, priznava, da so narodno zavedno koroški Slovenci za Jugoslavijo, a to je le del majhne manjšine, proti temu govore geografski in ekonomski razlogi, za to pa le arheološki argumenti: Njegova že omenjena trditev, da prevzema mlajša generacija koroških Slovencev nacistične ideje, je absurdna, saj more biti nacist le slovenski renegat, prav tako pa tudi trditev, da so bili slovenski kraji prominentni v nacistični vstaji l. 1934.²⁴ Glede štajerske odklanja vsako korekturo v korist Jugoslavije. — Elaborat *The Yugoslavs of Austria* v glavnem le ponavlja prejšnje elaborate. — Laffanov elaborat za Howarda poleg že omenjenega trdi po nemških avtorjih, da je pri Slovencih močan provincialni patriotizem, da je nacionalna zavest najbolj razvita pri kranjskih Slovencih, manj pa pri štajercih in Korošcih, in da se koroški dialekt razlikuje od kranjskega. Značilno pa je, da za Maribor in s tem povezano zgornjo Dravsko in Mežiško dolino obširno brez zavzemanja stališč navaja argumente obeh strani iz l. 1919, in da se posebej ustavlja ob vprašanju spremembe meje ob Muri iz gospodarskih razlogov v tem smislu, da bi se meja premaknila na razvodje med Muro in Dravo v korist Avstrije. — Britanski eksperti omenjajo germanizacijo, kar je zanje bolj argument v škodo Slovencev, omenjajo tudi nemški politični pritisk, vendar le bolj za dobo prve avstrijske republike, ne pa po vseh posledicah za etnično stanje in narodno za-

²³ Memoranda on Frontiers of European Confederations and the Transfer of German Populations, February 20, 1942, Foreign Research and Press Service, Balliol College, Oxford, PRO, FO 371/33448, R 6150/646/67. — Comment upon a Letter proposing revision of the Slovene frontiers of Yugoslavia, March 20, Foreign Research and Press Service, Balliol College, Oxford, PRO, FO 371/33446, R 1580/35, 92 (avtor skoraj gotovo Laffan). — *The Yugoslavs of Austria*, PRO, FO 371/33446, R 2986/35/92, May 1, 1942. — *The Austro-Yugoslav Frontier*, Laffan Howardu, 13. V. 1942, PRO, FO 371/33498, R 3425/92.

²⁴ Prim. karto in brošuri Fran Zwitter, *To destroy Nazism or to reward it? An Aspect of the Question of Slovene Carinthia*, Beograd 1947, str. 22.

vest. Kar se tiče vprašanja, ali se je za te eksperte po odločitvah iz let 1919 in 1920 še kaj spremenilo, omenja le avtor elaborata *The Yugoslavs of Austria* bežno, da je vsa Koroška krepko nacistična; sicer pa moči nacizma pri severnih sosedih Slovenije ne omenja nihče. Kar se pa tiče vojne dobe, imamo poleg ciničnih izjav, da bodo Slovenci itak izginili, še Laffanovo izenačevanje postopanja s štajerskimi Nemci v stari Jugoslaviji s postopanjem nacistov, njegovo omembo o preselitvi Kočevarjev v kot med Savo in Sotlo, pri čemer se ne vpraša, kaj je bilo s prejšnjimi prebivalci, in omembo avtorja elaborata *The Yugoslavs of Austria*, da je bil na Koroškem imenovan komisar za manjšinska vprašanja, da reši ta vprašanja, rezultati so pa neznani in jih avtor očitvidno ni znal uganiti. Nihče pa ne omenja partizanov, ker avtorji o tem morda tedaj res niso imeli informacij, kar pa vendar dokazuje, da so se vsa ta britanska stališča formirala v času, ko njihovi avtorji še niso mogli predvideti, kakšna bo bodoča Jugoslavija.

V začetku leta 1944 postanejo britanski eksperti za ta vprašanja spet bolj aktivni. D. Biber omenja v svoji prvi razpravi le spomenico W. Deakina iz Beograda 28. IV. 1945, kjer se trdi, da ni dokazov za obstoj večine v korist Slovencev na spornem ozemlju, da bodo pa Slovenci verjetno rešili vprašanje v svojo korist, če se ne bodo Rusi pridružili britanskemu in ameriškemu stališču, da ohranijo mejo iz l. 1937 vsaj za čas vojaške okupacije, in pa analizo od 4. oktobra 1945, ki je proti plebiscitu, odklanja pa tudi jugoslovanske zahteve z ekonomskimi in strateškimi argumenti in pa z majhnim številom pristašev teh zahtev, in je celo za korekturo meje ob Muri, v korist Avstrije (Biber, *Britansko-jugoslovanski nesorazumi...*, n.o.m., str. 488). W. Deakin omenja samo, da je bil zadnji britanski memorandum o tem vprašanju pred kritičnim majem 1945 napisan februarja 1944 in da ta memorandum le ponavlja britansko stališče iz leta 1920 in je mnenja, da ni treba na tem nič spreminjati; zanimivo pa je, da je bil ta memorandum predložen 8. maja 1944 Evropski posvetovalni komisiji, in če upoštevamo še, da se v zadnji od Deakinovih prilog omenja sir W. Strang, ki ga poznamo kot britanskega zastopnika v tej komisiji, se zdi, da bi bilo za naše vprašanje koristno preštudirati zgodovino te komisije; zelo važni so pa fragmenti dokumentov, ki jih W. Deakin objavlja kot prilogo svoje študije (W. Deakin, *Britanci...*, str. 122—123 in 124—126). V svoji drugi študiji D. Biber opozarja na memorandum 20. januarja 1944 in na predloge po korekturi meje na Muri v korist Avstrije (Jugoslovanska in britanska politika..., n.o.m., str. 133—134, op. 23).

Kronološko se je treba najprej dotakniti memoranduma od 20. januarja 1944.²⁵ V memorandumu se trdi, da so kranjski Slovenci nacionalno zavedni, štajerski manj, koroški še manj. Kakor v drugih britanskih dokumentih se podatki o štetjih, volitvah in šolah iz avstro-ogrske dobe sprejemajo brez vsake kritike in kritične osvetlitve, le ponekod se izražajo pomisleki glede štetij na Koroškem v dobi prve avstrijske republike, jugoslovanske statistike se z izjemo enega mesta nikjer ne omenjajo, prav tako se seveda nikjer ne omenja naša literatura, čeprav je ta literatura že tedaj osvetlila, npr. vprašanje nemštva mest na Slovenskem štajerskem v avstroogrski in kasnejši dobi.²⁶ Glede zahodnega sektorja meje stoji memorandum na stališču, da naj ostane meja na Karavankah nespremenjena in sicer zaradi

²⁵ *The Austro-Yugoslav Frontier* (with map), Research Department, Foreign Office, 20th January 1944, PRO, FO 371/37174. Memorandum z istim naslovom od 4. oktobra 1945, PRO, FO 371/48926, R 17242/2395/92, ima v glavnem identičen tekst, nekaj mest je spremenjenih z ozirom na nove dogodke in novo situacijo. Zahvaljujem se dr. Bibru za kopijo obeh dokumentov.

²⁶ Prim. Fr. Zwitter, *Nemci na Slovenskem*, *Sodobnost* VI, Lj. 1938.

ekonomskih in strateških razlogov in zaradi plebiscita. Glede Maribora, Dravske doline nad Mariborom in z njo povezane Mežiške doline memorandum omahuje, navajajo se gospodarski argumenti za eno in drugo stran; v etničnem oziru se na podlagi avstrijskega štetja iz leta 1910, ki je za memorandum edino merodajno, označuje to ozemlje kot nacionalno mešano, trdi se, da so Nemci tu gospodarsko in kulturno vodilni, vendar se pa končno ne predlaga sprememba meje. Pač pa se iz gospodarskih razlogov predlaga sprememba meje ob Muri nad Radgono v korist Avstrije, tako da bi šla meja po razvodju med Muro in Dravo. Omenja se nacistično preganjanje Slovencev po l. 1941, vendar se pa z manjšim akcentom trdi tudi, da so bili Nemci preganjani v stari Jugoslaviji. Jugoslovanski voditelji od aprila 1941 vključno z maršalom Titom zahtevajo spremembo meje v korist Jugoslavije, vendar pa to ni upravičeno, ker so vmes visoke gore in ker bi zajeli preveč Nemcev. Kar se pa tiče manjšin in odnosov med državama, se predlaga, da se naj Nemci v Sloveniji, ki jih je 1931 bilo okrog 30.000, ne pozabi se pa omeniti, da je po 1941 njihovo število zelo narastlo, izseljlo v Avstrijo, koroški Slovenci, ki jih je tudi okrog 30.000, pa v Jugoslavijo; najboljše bi pa bilo, da bi Jugoslavija in Avstrija vstopili v Vzhodnoevropsko federacijo in se tam ekonomsko dopolnjevali. — Kar se tiče fragmentov dokumentov, ki jih je objavil W. Deakin, stoji študija od 17. februarja na stališču, da naj ostane meja na Karavankah, med drugim tudi zato, ker se je število Slovencev po 1920 še zmanjšalo; pri vzhodnem odseku pa omenja tri variante, med katerimi govori za status quo tudi to, da ne gre favorizirati sovražnika na škodo zaveznika; študija še izraža vendar za spremembo ob Muri, ni pa pravega razloga za spremembo pri Mariboru, v zgornji Dravski in v Mežiški dolini. — Beležka Južnega odseka od 2. februarja 1944 hoče tudi upoštevati zavezništvo Jugoslavije, stori pa to na ta način, da predlaga za zahodni sektor ohranitev meje na Karavankah, za vzhodni sektor pa odklanja varianto z Mariborom, zgornjo Dravsko in Mežiško dolino na podlagi sklepa, da je treba dati prednost Jugoslaviji, pušča pa odprto možnost spremembe meje ob Muri. — Druga beležka istega foruma od 10. februarja 1944 stoji na stališču, da se ne sme spremeniti meja v korist Avstrije, če ne bo povsem ugodeno jugoslovanskim zahtevam v Italiji. — Ostali trije fragmenti, od katerih izhajata prva dva od istega foruma, se ne tičejo direktno našega vprašanja, so pa zanimivi iz drugih razlogov. Prvi od 3. marca 1944 poudarja, da treba definirati Avstrijo, in predlaga, da naj to pomeni Avstrijo iz leta 1937, kar pa ne izključuje, da ne bi Avstriji pozneje predali Trbiž in Južno Tirolsko. Drugi fragment od 16. maja 1944 svetuje, da naj bi v teh dveh področjih po izgonu Nemcev ne vzpostavili takoj italijanske uprave, vendar naj bi pa zaradi spornih jugoslovanskih zahtev za Trbiž ne odločili takoj, ali naj še ostane del Italije. Načrt Vojnega kabineta za premirje in Povojnega kabineta od 8. maja 1944 pa pri avstrijskih mejah Koroške sploh ne omenja, za najbolj pomembno sporno področje pa označuje Južno Tirolsko in predlaga, da naj bi se tam in v Trbižu in njegovi okolici ne vzpostavila italijanska, ampak neke vrste zavezniška uprava, vse do končne odločitve o njihovi pripadnosti. — V že omenjeni novi redakciji memorandumu od 20. januarja 1944, ki nosi datum 4. oktobra 1945, nas nekatere spremembe v zvezi z novim položajem tu ne zanimajo, omejimo se le na nekaj opozoril: na mestu predloga o zamenjavi manjšin stoji konstatacija, da se je nemška manjšina izselila iz Slovenije, za koroške Slovence se pa predlaga samo, da se morejo izseliti, če to želijo; ne govori se več o Vzhodnoevropski federaciji, ampak samo o tem, da se

mora zagotoviti svoboden tranzit iz Češkoslovaške preko Avstrije in Jugoslavije v Trst; še vedno se pa predlaga korektura meje na Muri v korist Avstrije.

Konstantnost britanske politike v tem vprašanju nas vede k vprašanju vzrokov te politike. Britanci so brez dvoma vedeli, da obstoji partizansko gibanje pri koroških Slovencih, čeprav ni bilo tako močno kakor npr. pri primorskih Slovencih, vedeli pa tudi, da pri nemških Avstrijcih takega omembe vrednega gibanja ni (Deakin, *Britanci...*, n.o.m., str. 106, 107, 111; Biber, *Jugoslovanska in britanska politika...*, n.o.m., str. 138). Kadar so to zahtevali politični interesi, je bilo kršeno ne samo načelo, da se o teritorialnih vprašanjih ne odloča med vojno, ampak šele pri mirovni ureditvi, ampak tudi načelo atlantske listine, da ne sme biti nobenih teritorialnih sprememb brez svobodno izražene volje prizadetih narodov, in prišlo je do »transferov« milijonov prebivalstva. Tu nastane vprašanje, zakaj so se vprašanja jugoslovansko-avstrijske meje, pa tudi jugoslovansko-italijanske meje obravnavala na čisto drugačen način. Nova družbena ureditev in zunanjepolitična orientacija Jugoslavije je imela svoj pomen, vendar pa to ni prvoten motiv, ker so ta britanska stališča obstajala že prej. Tu bi mogli morda nekaj pojasniti osebni stiki z emigranti iz držav, ki bi hotele ohraniti ali celo okrepiti svoj položaj. Vprašanje je pa globlje in to bi moralo zanimati historike.

S končnim fiksiranjem okupacijskih con se končuje prvo razdobje diplomatskega problema jugoslovansko-avstrijske meje. Drugo razdobje je trajalo do odločitve štirih velesil 20. junija 1949 in ga v diplomaciji označuje predvsem boj za rešitev vprašanja meja; na koncu je obveljal sklep, da naj ostanejo meje iz leta 1937 nespremenjene, problem odstopa kakega jugoslovanskega ozemlja v tem času diplomatsko ni bil postavljen, na mesto idej o zamenjavi prebivalstva pa stopi vsaj načelni sklep, da je treba zaščititi nacionalne pravice slovenske in hrvatske manjšine v Avstriji. Tretje razdobje traja do avstrijske državne pogodbe 1. 1955 in ga diplomatsko označuje boj za fiksiranje teh manjšinskih pravic v državni pogodbi. Po državni pogodbi pa nastane vprašanje uresničenja teh manjšinskih pravic, ki spada kot mednarodna obveznost tudi na področje meddržavnih odnosov, in to vprašanje je odprto še danes.

R é s u m é

LA PROBLÈME DIPLOMATIQUE DE LA FRONTIÈRE ENTRE LA YOUGOSLAVIE ET L'AUTRICHE PENDANT LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

La déclaration de Moscou en octobre 1943 a proclamé comme but de guerre le rétablissement d'une Autriche indépendante, mais elle n'a dit rien sur les frontières de cet Etat. Cette question se pose au temps de la Conférence de Yalta et encore en mai 1945 comme une question des zones d'occupation en Autriche au moment de la chute du nazisme; on distingue entre les zones d'occupation et entre la décision sur les frontières à la conférence de la paix resp. lors de l'organisation générale de la paix; en vérité, cependant, les zones d'occupation ont une très grande importance pour la solution des questions de frontières. On est d'accord que les trois grandes puissances — et plus tard aussi la France — ont seules le droit d'avoir des zones d'occupation. Quant aux territoires de ces zones, il existe une proposition britannique d'après laquelle la Carinthie et la Styrie, provinces à la frontière yougoslave, appartiendraient à la zone britannique; de cette façon, on empêcherait l'occupation yougoslave de ces provinces; or, il n'y a pas de preuve que cette proposition serait acceptée par les autres grandes puissances, y compris l'Union soviétique, avant la crise de mai 1945; la proposition britannique d'une note commu-

ne des grandes puissances, qui demanderait de la Yougoslavie de respecter la frontière de 1937 comme une frontière des zones, n'a pas reçu la réponse de l'Union soviétique. La Yougoslavie a demandé le 2 avril 1945 la participation à l'occupation de l'Autriche; cette demande n'a reçu de réponse que de la part de l'Union Soviétique qui était prête d'accorder à la Yougoslavie un territoire dans le cadre de la zone soviétique, sous le commandement du maréchal Tolbuhin. En mai 1945, la Grande Bretagne et les Etats Unis seules demandent l'évacuation des troupes yougoslaves de la Carinthie. La Yougoslavie propose d'abord de maintenir ses troupes en Carinthie sous le commandement du maréchal Alexandre. Cette proposition est refusée et alors les troupes yougoslaves évacuent la Carinthie. A ce moment, la Styrie est occupée par les troupes soviétiques et sur le territoire de leur zone il existe quelque temps une sous-zone yougoslave. Après les négociations sur lesquelles on ne connaît pas encore les détails, les troupes soviétiques et yougoslaves évacuent en juillet 1945 la Styrie qui devient partie de la zone britannique.

L'Union Soviétique n'a pas d'initiative dans cette question et il y a même une lettre de Staline à Renner que parle de l'intégrité de l'Autriche; néanmoins, l'Union Soviétique soutient les demandes yougoslaves et pour cette raison la question de la frontière reste ouverte jusqu'à l'année 1949. De l'autre côté, les experts et les diplomates britanniques s'occupent de la question de la frontière austro-yougoslave, soulevée d'abord par le gouvernement yougoslave en exil, déjà en 1942, c'est-à-dire à un moment où l'on ne pouvait pas prévoir le régime yougoslave d'après la guerre; leur attitude envers les demandes yougoslaves est absolument négative, ils s'occupent même des territoires que la Yougoslavie pourrait céder à l'Autriche, et de l'échange des Slovènes de Carinthie contre les Allemands de la Slovénie.

Inštitut za narodnostna vprašanja, YU-61000 Ljubljana, Cankarjeva 5/II,
tel.: (061) 25 204 in 21 631 izdaja revijo

RAZPRAVE IN GRADIVO

Doslej je izšlo osem številk RiG v šestih zvezkih. Prispevki v reviji obravnavajo novejšo zgodovino in sodobno problematiko položaja slovenskih manjšin v sosednjih državah, kakor tudi razvoj mednarodnih odnosov doma in v svetu. V tisku sta dve novi številki revije.

Poleg revije izdaja inštitut tudi samostojne publikacije, ki prinašajo obsežnejše prikaze in prevode in tuje jezike.

Naročila in informacije na inštitutskem naslovu.

KONGRESI IN SIMPOZIJI

OKROGLI MIZI JUGOSLOVANSKIH IN BRITANSKIH ZGODOVINARJEV V LONDONU 1976. IN V KUPARIH 1978. LETA

Jugoslovanski in britanski zgodovinarji so se doslej že dvakrat srečali in razpravljali; prvič od 25. do 27. novembra 1976. leta v Imperial War Museum (Imperialnem vojnem muzeju) v Londonu, drugič pa v vojnem hotelu v Kuparih pri Dubrovniku v dneh od 19. do 21. septembra 1978. Pobudo za taka srečanja »okrogle mize« oz. kolokvije je dal že 1973. leta predsednik britanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne, upokojeni profesor oxfordske univerze, nekdanji rektor St. Antony's kolidža v Oxfordu Sir William Deakin. Za organizacijo prvega srečanja je poskrbel britanski, drugega pa jugoslovanski komitej za zgodovino druge svetovne vojne (ob finančni in organizacijski pomoči Inštituta za sodobno zgodovino v Beogradu) pod predsedstvom dr. Jovana Marjanovića; univerzitetnega profesorja na filozofski fakulteti v Beogradu.

Za razliko od drugih takih srečanj zgodovinarjev so bili (z redkimi izjemami) referati razdeljeni v naprej. Referenti so praviloma v pet minutah navedli glavne teze, nakar se je takoj razvila živahna razprava. O vsaki temi sta britanski in jugoslovanski referent z raznih zornih kotov, na osnovi različnih virov, osvetlila sporne točke. Ob srečanju v Londonu je bil delovni jezik izključno angleški, zato so se jugoslovanski udeleženci v Kuparih ob odličnem simultanem prevajanju lahko mnogo bolj razgovorili. Žal so doslej samo britanski organizatorji uspeli (že 1977. leta) pretipkati 300 strani besedila razprave, posnete na magnetofon. Razprava v Kuparih pa že več kot pol leta čaka na pridne roke in sredstva, da bi bila dostopna tudi na papirju.

Žal se doslej v Veliki Britaniji še ni našel založnik, ki bi bil voljan tvegati denar za objavo referatov in razprave na prvi okrogli mizi v Londonu. Inštitut za sodobno zgodovino v Beogradu in njegov direktor dr. Pero Damjanović sta pokazala načelno pripravljenost za objavo gradiva in po možnosti tudi razprav z obeh srečanj. Zadnje čase pa kaže več zanimanja v tej smeri založba »Globus« iz Zagreba.

Razpravam v Londonu so prisostvovali in večkrat v njih tudi sami sodelovali razni britanski strokovnjaki, ki so bili med drugo svetovno vojno na ključnih mestih v zvezi z Jugoslavijo v raznih britanskih ustanovah, predvsem v Upravi za specialne operacije (S.O.E. — Special Operations Executive), Upravi za politično vojskovanje (P.W.E. — Political Warfare Executive), zunanjem ministrstvu (Foreign Office), vojnem ministrstvu (War Office), oz. v raziskovalnem oddelku zunanjega ministrstva (FORD — Foreign Office Research Department). Med njimi so bili prof. W. J. M. Mackenzie, pisec še neobjavljene uradne zgodovine S.O.E.; Bickham Sweet-Escott, član štaba S.O.E. v Londonu; Sir Peter Garran, 1941. leta tretji sekretar britanskega poslanstva v Beogradu in kasneje v diplomatski službi, upokojen kot ambasador v Parizu; Sir Ronald Syme, podpredsednik kraljevske britanske akademije, znani zgodovinar antike, 1941. leta pa ataše za tisk v Beogradu; Sir Terrence Garvey, nekdanji britanski ambasador v Beogradu, Moskvi in drugod; J. M. Ede, direktor Public Record Officea; g. Ronald Wheatley, šef oddelka za dokumentacijo v Foreign Officeu; Group Captain Edward Haslam, načelnik zgodovinskega oddelka v ministrstvu letalstva in mnogi drugi.

Prisotnost in udeležba v razpravah tudi takih strokovnjakov kaže, da je v Veliki Britaniji v razliko od razmer drugod (tudi pri nas) zgodovinski aspekt aktualnih političnih vprašanj mnogo bolj prisoten. Kaže pa, da so britanski zgodovinarji in drugi strokovnjaki bili bolj živahni v dialogih v Londonu kot pa v Kuparih, da pa so jugoslovanski strokovnjaki bili bolj radodarni iz izjavami na domačem terenu in v domačem jeziku! Medtem ko je v Londonu bilo pet jugoslovanskih zgodovinarjev in po okrog dvajset različnih udeležencev vsake seje, je bilo v Kuparih osem britanskih gostov in kljub finančnim težavam nad štirideset udeležencev; mnogi od teh so modro molčali!

Razumljivo je, da je v pričujočem poročilu mogoče samo površno omeniti raznotero problematiko in razpravo, ki bi zajela dve obsežni knjigi, se omejiti samo na nekatere vtise. Znanstvena javnost in znanstvena kritika bo lahko dala svojo besedo šele, ko (če in kadar) bo vse to objavljeno.

Prva tema na okrogli mizi v Londonu je bila »Britansko-jugoslovanski odnosi 1939—1941«. Predvideni jugoslovanski referent dr. Bogdan Krizman, profesor Prave fakultete v Zagrebu, je spričo zadržanosti žal odpovedal sodelovanje, niti ni poslal napovedanega referata. Dr. Vuk Vinaver, znanstveni svetnik Inštituta za sodobno zgodovino v Beogradu, je bil povabljen takorekoč v zadnjem hipu, vendar je rajši nadaljeval raziskave v Public Record Officeu v Londonu, njegova odsotnost pa je bila opravičena z boleznijo. Prof. Phyllis Auty, tedaj šef zgodovinskega oddelka na univerzi »Simon Fraser« v Vancouveru v britanski Columbiji v Kanadi, je le priletela preko ameriškega kontinenta in oceana ter pripravila referat »Nekateri aspekti anglo-jugoslovanskih odnosov. Knez namestnik Pavle in Britanci (1939—1941)«.

Njen zelo zanimivi referat je v glavnem slonel na podatkih, ki jih je nekdanji knez namestnik Pavle Karađorđević v letih 1972—1975 v štirih pogovorih dal prof. Phyllis Auty. Od 42 opomb se jih kar 29 sklicuje na te pogovore, mnogo manj pa na britanske diplomatske dokumente, medtem ko so med avtorji navedeni zgolj Ljubo Boban, Elisabeth Barker in Jacob Hoptner.

Prof. Auty je menila, da so bili dolgoročni cilji »kneza Pavla« istovetni z britanskimi, to je poraz Hitlerja in Mussolinija. Knez Pavle je zatrjeval, da je bil dolžan kot namestnik izročiti kralju Petru vso kraljevino Jugoslavijo, ne pa samo kak njen del; zato je vztrajal in veroval, da bo lahko državo ohranil nevtraln v drugi svetovni vojni, podobno kot je to uspelo Turčiji, čeprav to verjetno sploh ni bilo možno. Po oceni P. Autyjeve je bil knez Pavle bolj za Britance kot pa so bili Britanci za kneza Pavla. Britanci niso bili v stanju nuditi kakršnokoli vojaško pomoč Jugoslaviji, čeprav so jo pozivali v vojno. Pavlov obisk pri Hitlerju v Bechtesgadenu je sledil mnogim pritiskom in oceni, da bodo sicer nemške čete vkorakale v Jugoslavijo. Knez ni imel za seboj nobene baze, niti »močnih Srbov«. Vse do svoje smrti je naivno veroval, da Maček ni nikoli imel nikakršnih pogajanj z Nemci. Šef kneževе obveščevalne službe je bil zaveden, če ne celo kupljen od Britancev. Knez Pavle sam ni nikdar ukazal prisluškovati komunikacijskim zvezam britanskega poslaništva v Beogradu.

V živahni razpravi je bila v dveh urah na široko osvetljena politika, ki je vodila do podpisa trojnega pakta. Pisec tega poročila je opozoril, da je že kralj Aleksander dal pobudo za usmeritev jugoslovanske zunanje politike k Nemčiji, da bi se tako zavaroval pred Mussolinijem. Menil je, da je spomin večkrat nezanesljiv, zlasti pri poskusih opravičevanja lastne politike, da pa je nedvomno knez Pavle bil probritanski in da si je, dokler je le mogel, prizadeval ohraniti nevtralnost. Elisabeth Barker je menila, da se je knez Pavle zelo zameril Britancem, ker je pritiskal na grškega kralja Jurija, naj sklene separatni mir in naj ne pusti britanskih čet v deželo. V tej smeri je kneza vzpodbujal tudi Hitler.

Bickham Sweet-Escott je ugovarjal, da ni fair trditi, da so bili Britanci pripravljeni boriti se vse do zadnjega Jugoslovana, in je menil, da je knez Pavle mislil samo na Jugoslavijo. Hitlerju bi skoraj uspelo priti do Perzijskega zaliva. S.O.E. ni imela druge izbire, kot da na vse možne načine podpre državni udar. Taká so bila tudi navodila, ki jih je osebno dal Winston Churchill. Prof. dr. Hugh Seton-Watson je opozoril, da so Srbi sicer v prvi svetovni vojni izgubili četrtino prebivalstva, so pa kljub temu, za razliko od Hrvatov, pokazali borbenost. Hitler ni samo izsiljeval Jugoslavijo z italijansko nevarnostjo, marveč je hotel državo obdržati kot celoto v svojem taboru. Prof. dr. H. Seton-Watson je bil 1941. leta silovito sovražno razpoložen proti knezu Pavlu. Nihče tudi danes ne misli braniti kneza Pavla. Velja pa poskusiti, da se upoštevajo in analizirajo tedanja razmišljanja.

B. Sweet-Escott je načel hipotezo: mar bi Hitler ne prišel v skušnjava, da se odreče napadu na Jugoslavijo, če bi se Britanci utrdili pri prelazu Monastir v Grčiji. Tudi Elisabeth Barker se je vpraševala, če v vojaškem pogledu vojni puč marca 1941. leta ni slednjič bolj koristil, kot škodoval Hitlerju. Prof. dr. Jovan Marjanović je opozoril na nekatere faktografske napake. Zanimal se je, če se je res knez Pavle incognito mudil v Londonu februarja 1941, kar mu je svoj čas zatrjeval že pokojni jugoslovanski poslanik v Londonu Subbotić. Stephen Clissold je opozarjal, da je bil knez Pavle pretirano naiven glede Hitlerja; da ne gre za rehabilitacijo, pač pa za ponovno oceno kneževе politike. Prof. dr. J. Marjanović je dejal, da ni nikjer našel nacističnih načrtov za razdelitev Jugoslavije in da se je

Hitler za to odločil šele po vojnem puču, čeprav mnogi jugoslovanski zgodovinarji in morda še bolj politiki govore obratno. Sir Ronald Syme se je zanimal za reagiranje v Jugoslaviji v zvezi z delitvijo Transilvanije 1940. leta in možnostjo spojitve jugozahodne Transilvanije z Banatom in Vojvodino. Dr. Dušan Biber je opozoril s tem v zvezi na ideje vodstva Kulturbunda, točneje Janka Seppa za ustanovitev nekakšne »Donaustaat« ali »Prinz Eugen Staat«.

Prof. Hugh Seton-Watson je poudaril, da so Madžari zahtevali vso Transilvanijo, dobili pa so le polovico. Hitler je tako lahko pritiskal i na Romunijo i na Madžarsko. Madžarsko-jugoslovanski sporazum je vsekakor bil dvoumen. Elisabeth Barker je menila, da bi bil argument v korist kneza Pavla, če je pred pristopom k trojnemu paktu res vedel za načrtovani nemški napad na Sovjetsko zvezo »Barbarossa«. Mar niso Britanci šele po vojnem puču v Beogradu dokončno sklepali, da bo Hitler napadel v tej smeri? Bickham Sweet-Escott pa je poudaril, da konec januarja 1941, ko so vse to načrtovali v Londonu, ni nihče omenjal »Barbarosse«. Prof. Phyllis Auty je pribila, da so v Jugoslaviji vsekakor računali s Hitlerjevimi napadom na Sovjetsko zvezo, čeprav niso vedeli za točen datum.

Dr. Dušan Biber je opozoril na delovanje jugoslovanskega vojnega atašeya v Berlinu Vladimirja Vauhnik, ki je v Beograd poročal o 15. maju 1941 kot možnem datumu nemškega napada. O vsem tem so nacisti zvedeli preko svojih agentov v jugoslovanskem generalštabu. O teh načrtih je tudi Hitler sam govoril knezu Pavlu v Berchtesgadenu, za kar so britanski in ameriški diplomati zvedeli šele 30. marca 1941. leta. Vsekakor pa je knez Pavle, kot je razvidno iz dnevnika von Hassella, razmišljal o možnosti združitve Nemčije in Anglije v primeru vojne s Sovjetsko zvezo!

Razvnela se je razprava, zakaj knez Pavle ni obvestil Britancev o svoji poti v Berchtesgaden, niti ne o vesteh o namerovanem Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo. Dr. Dušan Biber je navedel vrsto primerov, kako se je knez Pavle bal »vsemogočnosti«, nemške obveščevalne službe in tega ni skrival britanskim in ameriškim diplomatom. Sir Terrence Garvey pa se je zanimal, kako je pravzaprav prišlo do razdelitve Jugoslavije, če je Hitler skušal poprej pogoltniti Jugoslavijo kot celoto?

Prof. Phyllis Auty je slednjič v daljšem odgovoru na razpravo najprej poudarila, da je ogromna naloga kolacionirati gradivo kneza Pavla z gradivom britanskega, nemškega in drugega porekla v obravnavanem obdobju. Po njenem mnenju je knez Pavle videl glavno nevarnost za Jugoslavijo v predvidevanju, da se Hrvti in Slovenci v primeru napada bodisi z italijanske ali nemške strani, ne bodo borili in da bo Jugoslavija razpadla. Tako dr. Maček kot slovenski ministri so zatrjevali, da bodo Slovenci in Hrvti uničeni, medtem ko bi Srbi v hribih vodili gverilsko vojno. Dr. Maček je vsekakor precenjeval »Sporazum« iz 1939. leta, zavedal pa se je, da bo Jugoslavija razpadla v primeru napada.

Hitler je res pritiskal na kneza Pavla v Berchtesgadenu glede Grčije. Če knez Pavle ni obvestil Britancev, da je zvedel za nemške načrte za napad na Sovjetsko zvezo, je razlog v tem, da je hotel barantati s Hitlerjem. Želel se je izogniti nemškemu tranzitu skozi Jugoslavijo in obveznosti, da ji vojaško priskoči na pomoč. Turčija je res bila v ključnem položaju, ni pa bil možen sporazum med njo in Jugoslavijo. Ni res, da bi knez Pavle med drugo svetovno vojno skrivaj obiskal London. To si je po mnenju kneza Pavla izmislil dr. Ivan Šubašić.

»Mi skušamo uravnotežiti selektivne spomine z gradivom, polnim predsodkov, zapisanim v vročici časa, s takratnimi čustvi. Vidite, ne eno, ne drugo še ni zgodovina. Mi moramo vse to kolacionirati in to je, menim, zastrašujoče težka naloga«, je dejala prof. P. Auty. Ni se strinjala z mnenjem, da bi vsi politiki delali za Jugoslavijo. Mnogi so imeli v mislih predvsem Hrvatsko, Srbijo ali celo samo Slovenijo ali Makedonijo! Knez Pavle res ni bil politično ambiciozen, vendar ni jasno odgovoril na vprašanje, kaj bi storil ob polnoletnosti kralja Petra II. Knez je preziral generala Simovića. O njem je mislil isto kot Churchill tri tedne po Simovičevem prihodu v London. Zato je tudi napak ocenil položaj in odšel v Slovenijo, čemur je sledil vojni puč.

Druga tema na londonski okrogli mizi je bila »**Britanska udeležba v državnem udaru 27. marca 1941. leta**«. Referata sta pripravila *Elisabeth Barker* in *dr. Dušan Biber*. Elisabeth Barker je med drugo svetovno vojno delala v upravi za politično vojskovanje (PWE) v Foreign Officeu. V referatu z 102 opombami je mnogo podrobneje obdelala problematiko kot v svoji knjigi *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976, izišli tudi v hrvatskem prevodu 1978. leta v Zagrebu pri založbi »Globus«. Temeljito je uporabila tudi zbirke virov, vrsto novih britanskih dokumentov in seveda tudi glavno literaturo:...

»Dve vprašanji ostajata odprti: kolikšno odgovornost nosijo Britanci za državni udar; ali bi brez njih lahko oz. sploh moglo priti do tega? Kakšna vojaška, politična opravčila so imeli Britanci, ko so delovali za državni udar?«

Kakor so Britanci pretiravali v oceni srbske vojne sposobnosti, tako so tudi mnogi Srbi imeli pretirane ideje o britanski moči v tistem času, o moči in vsevednosti britanske obveščevalne službe. Pomemben zgodovinski dejavnik je bila srbska tradicija političnih zarot v vojski in patriotskih organizacij kot »Črna roka« in »Narodna odbrana«. Britanci so vse preveč težili k temu, da posameznike ali organizacije ocenjujejo kot pro- ali anti-britanske, ne da bi se pri tem ozirali na notranje srbske borbe za oblast. Zato so do skrajnosti poenostavljali perspektive državnega udara in njegove verjetne posledice. Na nevtralnemu Jugoslavijo so že od začetka vojne gledali kot na možno zaveznico, zlasti v strateškem in gospodarskem pogledu. Posebna misija tajne britanske organizacije, ki jo je vodil general Sir John Shea, je že konec 1939. leta predlagala, naj se britanski oficirji dodelijo k načrtovanim jugoslovanskim gverilskim oddelkom.

Po porazu Francije so Britanci brez uspeha skušali spreti Sovjetsko zvezo z Nemčijo, nato pa so vzpodbujali odpor proti nemškim zahtevam na Balkanu. Vendar so vse do druge polovice marca 1941. leta podpirali kneza Pavla v upanju, da ga bodo navedli k odporu proti nemškim zahtevam.

E. Barkerjeva je podrobno opisala razne zveze Britancev in tudi denarno podporo, ki so jo dobivali predstavniki srbske zemljoradničke stranke, zveze z Narodno odbrano, Srpskim kulturnim klubom, pa tudi z oficirji v jugoslovanski vojski. Te naloge so imeli tako britanski atašeji vojske, letalstva in mornarice, kot tudi S.O.E. Že julija 1940 je poslanik R. Campbell poročal o načrtih za državni udar, ki so ga pripravljali določeni elementi, nezadovoljni s politiko vlade. George Taylor, višji oficir v S.O.E., je januarja 1941. leta prišel v Beograd z nalogo, da izvede operacije na Balkanu. Vendar vse do 18. marca 1941. leta ni to pomenilo pripraviti državnega udara, vsaj v Jugoslaviji ne! Kaže pa, da je že od januarja 1941. leta Winston Churchill zavzel odklonilno stališče napram knezu Pavlu.

E. Barker je nato zelo natančno, toda ne razvlečeno, marveč v bistvenih podrobnostih, analizirala dosegljive vire o britanski udeležbi v državnem udaru 27. marca 1941. leta, dvome in reperkusije. Od 21. marca 1941. leta dalje so Britanci vsekakor želeli in skušali doseči državni udar in nosijo zato določeno odgovornost. Ker niso imeli primernih sil v Grčiji, niti niso mogli priskrbeti orožja, so le težko mogli kritizirati Simovićevo vladu, ki je oklevala in si ni drznila ničesar ukreniti.

V uvodni besedi je Elisabeth Barker navedla še vrsto novih zanimivih drobnosti. Tako je npr. zadnji britanski poslanik v Beogradu Sir Ronald Campbell v letih 1939—1941 v svojem pismu označil državni udar marca 1941. leta kot sponzani izraz opozicije proti politiki, ki je privedla Jugoslavijo v nemški tabor, britansko aranžiranje državnega udara pa označil kot irelevantno. Vendar je E. Barkerjeva dopustila možnost, da so še kje javnosti nedostopni dokumenti, ki bi lahko dokazali, da je bil britanski letalski ataše Group Captain Hugh Macdonald še kako vpleten v državni udar. Prav tako ni bilo mogoče najti dokazov za teorijo, da je njegov pomočnik Mapplebeck pri tem imel pomembno vlogo. Res pa je general Bora Mirković, ki se pojavlja v britanskih dokumentih pod šifro JK, dajal določene, čeprav ne vselej točne podatke britanskemu letalskemu atašeju. Vse kaže, da je bil general Dušan Simović skrajno nerealen in preveč optimističen v svoji oceni vojaških možnosti, čeprav je napravil enako dober vtis tako na ameriškega polkovnika Donovana januarja 1941, kot tudi kasneje na Macdonalda.

General Mirković je kasneje v Kairu povedal, da je bilo kar petnajst zarot proti knezu Pavlu in le dve nista bili naperjeni tudi proti kneževemu življenju. Verjetno knez Pavle zato tudi ni resno jemal opozoril, da se pripravlja državni udar. General Mirković je bil še bolj zmeden in pretirano optimističen v primerjavi s Simovićem. Upal je, da se bo Sovjetska zveza pridružila Jugoslaviji, da bo celo Mussolini obrnil hrbet Nemčiji in se postavil na stran Jugoslavije. Prav tako so bila povsem nestvarna tudi britanska pričakovanja o vlogi, ki naj bi jo Jugoslavija odigrala po državnem udaru.

»V retrospektivi je lahko razbrati, da so tako organizatorji državnega udara kot tudi britanski obveščevalni oblastni organi, zelo verjetno pa tudi Churchill in Eden, živeli v nekakšnem sanjskem svetu. Jugoslovanski organizatorji puča so se hitro soočili s trdo resničnostjo; Britanci nekoliko počasneje in obe strani sta si opomogli od nekakšne skupne ali deljene intoksikacije,« je dejala E. Barker.

Pisec tega poročila je v svojem referatu predvsem opozoril na tiste britanske dokumente in probleme, ki v sicer natančnem referatu E. Barkerjeve, niso prišli

do izraza, vse to pa dopolnil z dosegljivimi jugoslovanskimi viri. Menil je, da bo natančen odgovor na vprašanje o britanski udeležbi v državnem udaru 27. marca 1941. leta mogoče dati šele, ko bodo na voljo znanstveni javnosti tudi tisti dokumenti, ki so še zadržani v tekoči registraturi. Tako npr. je od 238 listov poročil misije 20 dostopnih zgolj 37. Anthony Eden bi skoraj že sprejel oceno tedanje jugoslovanske vlade. Menil je, da položaj niti ni tako slab, če Jugoslavija ne bo dovolila tranzita nemškim četam in sama ne bo sodelovala v vojni. V tem primeru bi veljalo kar se da podcenjevati pomen njenega pristopa k trojnemu paktu in Jugoslavijo še naprej držati v igri. Winston Churchill je potem dal zeleno luč za puč, ker je menil, da je bistveno na kakršenkoli način že Jugoslavijo pahnilo v vojno, ne pa dobiti nekaj dni več ali manj na solunski fronti.

Nemški prodor na Balkan je Churchill predvidel v pogovoru s poslanikom Subbotičem že septembra 1939. leta, ko vojna na Poljskem še ni bila končana. Čeprav so bili Britanci še pred začetkom druge svetovne vojne zelo skeptični v ocenah sposobnosti vojske kraljevine Jugoslavije in njenega konservativnega oficirskega zbora, so le upali, da bo kasneje prišlo do uspešnega gverilskega vojskovanja. Ne samo Britanci, tudi Nemci so 1941. leta precenjevali vojaško moč Jugoslavije. Hitler sam je, kot je 6. aprila 1941. leta izjavil na internem sestanku Goebbels, računal, da bo vsa operacija na Balkanu trajala okrog dva meseca.

Pritrditi velja oceni E. Barkerjeve, da je nova Simovičeva vlada praktično nadaljevala politiko kneza Pavla brez vsakršne spremembe. Ni res, da bi knez Pavle po pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu ukazal demobilizacijo, marveč ravno nasprotno. Načelnik generalštaba armijski general Petar Kosić je 26. marca 1941. leta podpisal osnutek ukaza za mobilizacijo in ga poslal ministru vojske in mornarice generalu Petru Pešiću. Naslednjega dne je novi minister general Bogoljub Ilić ta ukaz sam podpisal, glede na izvršeni puč pa datum 3. april zamenjal s 1. aprilom. Pomembno je pričevanje Sira Petra Garrana, da so proglas Srpskega kulturnega kluba (ki ga Pregled zgodovine ZKJ napak pripisuje KPJ) tiskali v kleti britanskega poslanštva. Odprto pa ostaja vprašanje, koliko je za puč vedela in pri tem sodelovala sovjetska obveščevalna služba.

V razpravi je Sir Alexander Glen, ki je deloval v Beogradu za račun S.O.E., menil, da ataše Macdonald ni imel bistvenega vpliva. Saj kot sam pozna Jugoslovane, si ti ne dajo vplivati na svoje sklepe. Edward Haslam je po uradni biografiji Macdonalda sklepal, da ni bila kaka izredna osebnost. Sir Peter Garran je dvomil, če bo mogoče najti kaj novega v še zadržanih vojaških dokumentih. Zatrjeval je, da so Britanci sicer vroče želeli puč, da pa niso bili vanj vmešani. Pač pa je Sir Peter Garran sam sodeloval pri ukrepih Cvetkovičeve vlade za izročitev dr. Milana Stojadinovića Britancem. Sir Alexander Glen je spet menil, da ni dovolj prišla do izraza vloga, ki jo je imel vojni ataše Charlie Clarke, ki je bil v tesnih zvezah z Žarkom Popovićem. Profesor Phyllis Auty je opozorila, da v nekaterih primerih ni mogla več najti dokumentov, ki jih je prej videla v arhivih.

Bickham Sweet-Escott je povedal, da je George Taylor, načelnik štaba S.O.E., skupaj s Tomom Mastersonom poslal brzjavko takoj po puču s svojo lastno šifro. Sweet-Escott je moral ob petih zjutraj vstati in osebno dešifrirati v Londonu prejeta sporočila. Nič čudnega, če je potem tisto jutro Winston Churchill čestital ministru Daltonu k uspehu vojnega puča.

Dr. Dušan Biber je opozoril, da so nacisti že v svoji »beli knjigi« št. 7 objavili poročilo nemškega poslanika v Beogradu, Viktorja von Heerena z dne 26. marca 1941, da je britanski letalski ataše Macdonald obiskal generala Dušana Simovića in da se pripravlja puč. Toda ta dokument je verjetno ponaredek, saj ga v uradni zbirki »Akten zur deutschen auswärtigen Politik« ni najti. Simovič je očitno upal, da bo ohranil mir, saj je nakazal možnost Edenovega obiska čez dva ali tri mesece. Neuradni sovjetski predlog Simoviću kasneje v Sarajevu, naj se Jugoslavija priključi Sovjetski zvezi, morda le ni iz trte zvit. Upoštevati velja paralelo, ko je Churchill predlagal Franciji priključitev in združitev z Veliko Britanijo, da bi se tako lahko vojna nadaljevala tudi s francoskimi pomorskimi in drugimi silami. Opozoril je še na vrsto zanimivih podrobnosti o delovanju dopisnika Associated Press Louisa A. Matzholda, ki je dejansko deloval za Dienststelle Ribbentrop.

Prof. dr. Jovan Marjanović je ob svojih raziskavah o Draži Mihailoviću po virih druge roke prišel do sklepa, da je po tradicijah »Črne roke« bila že prej vzpostavljena zelo konspirativna tajna organizacija oficirjev in civilistov. Vodilni sovjetski obveščevalec je bil tedaj Mustafa Golubić, nekdanj prav tako član »Črne roke«. Nobena tajna ni, da sta Stalin in Sovjetska zveza marca 1941. leta bila zainteresirana, da Hitlerja in Nemčijo napotita na Balkan, da ne bi šel na vzhod. Tako so resnični interesi tako Sovjetske zveze kot Velike Britanije v primeru

Jugoslavije bili istovetni, ukrepali pa sta vsaka za sebe neodvisno druga od druge: Vojni puč je stvar jugoslovanskega ljudstva, niso ga organizirali niti Britanci, niti Sovjeti, pač pa so puč Britanci podpirali in bili v zvezi s to tajno organizacijo.

Nato se je razvnela razprava o osebah, ki so bile v zvezi z Britanci. Đonović je sam dal idejo za puč, kot piše Julian Amery v svojih spominih. Odprto je ostalo vprašanje, kakšne narave so bili britanski stiki z Dražo Mihailovićem pred nemškim napadom na Jugoslavijo. Sir Alexander Glen je sicer povedal, da se je z Mihailovićem v tem času večkrat srečal, dejal pa je, da so njune razprave bile zgolj filozofskega značaja, brez kakršnih koli napovedi puča. Stephen Clissold je povedal, kako so Britanci v Zagrebu razdeljevali tajne protinemske časopise ob pomoči majhne neodvisne demokratske stranke, v glavnem iz vrst Srbov iz Hrvatske, obenem pa se povezovali s probritanskimi elementi v Hrvatski seljački stranki, medtem ko je ing. August Košutić bil, kot so tedaj menili, na čelu pronemških elementov.

Prof. dr. Hugh Seton-Watson je v daljši razpravi razvil zanimivo teorijo. Vojni puč marca 1941. leta res ni mnogo prispeval k britanskemu vojnemu naporu in je za Jugoslavijo pomenil razpad. Če ne bi bilo puča, bi Nemci verjetno šli preko Bolgarije v Grčijo in bi le začasno spoštovali jamstva, ki so jih dali knezu Pavlu za nekakšno nevtralnost Jugoslavije. Kasneje bi povečali svoj pritisk in knez Pavle bi še bolj klonil kot poprej. Brez dvoma bi v Jugoslaviji pod nemškimi nadzorstvom prišlo do odpora in na čelu bi prav gotovo bila komunistična partija. Toda soočila bi se s konsolidirano nemško močjo in s še vedno učinkovitim državnim represivnim aparatom. Jugoslovanski komunisti bi ne bili v nič boljšem položaju kot bolgarski komunisti. Slednjič bi sovjetska armada prodrla v Jugoslavijo tako kot v Bolgarijo, Madžarsko in Romunijo. Komunistična partija bi prišla na oblast, morda bi v vladi bile celo iste, ali vsaj mnoge iste osebe kot sicer. Toda Sovjetska zveza bi jih ustoličila na oblasti in ta vlada bi še danes bila pod sovjetsko dominacijo.

»Moj argument je, da ti, ki so izvedli državni udar 27. marca, tega niso predvidevali in s tem, kar so storili, niso rešili Jugoslavije pred Nemci. Niso pomagali britanskemu vojnemu naporu. Toda rešili so Jugoslavijo pred sovjetsko rusko dominacijo,« je menil prof. H. Seton-Watson ob splošnem, smeju navzočih.

Naprošen za komentar je pisec tega poročila dejal, da je ta teorija osupljiva, vendar je bilo došlej že več političnih interpretacij o koristih in posledicah tega vojnega puča. General Dušan Simović je bil prvi, ki je za Vidov dan 1941. leta preko B.B.C. izjavil, da je puč odložil napad na Sovjetsko zvezo. V jeku bitke za Moskvo mu je preko posrednikov odgovarjal general Milan Nedić v časopisu »Obnova« in ga zasmehoval. Hitler je res 27. marca 1941 napovedal, da bo zaradi operacij proti Jugoslaviji odložen napad na Sovjetsko zvezo. Toda to je svojemu adjutantju dejal še na predvečer pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu, ko je bil v načrtu samo napad na Grčijo in puča ni pričakoval. Martin van Creveld je z analizo vojnih dnevnikov nemških divizij in korpusov dokazal, da so spričo naglega zloma Jugoslavije mnoge nemške enote prišle na izhodiščne položaje za napad na Sovjetsko zvezo celo prej, kot so sprva načrtovali. Nemške čete so namreč tedaj lahko uporabile tudi železnice preko jugoslovanskega ozemlja. Načelnik britanskega imperialnega štaba je sredi decembra 1941. leta svetoval Churchillju, naj proti svojim kritikom iz vrst novozelandske vlade uporabi prav argument, da sta britanska akcija v Grčiji in puč v Jugoslaviji odložila nemški napad na Sovjetsko zvezo. General Halder pa je kasneje na nürenberškem procesu zatrjeval, da spričo spomladanskega deževja in razmočenih tal ni bilo moč prej kreniti s tanki. Skratka, politiki vselej iščejo politične interpretacije kot opravičilo za izjalovljene načrte.

Tretja tema je bila namenjena **Draži Mihailoviću**. Prof. dr. J. Marjanović je svoj referat »Protibritanska stališča in vedenje Draže Mihailovića« že objavil v Jugoslovanskem istorijskom časopisu, 1976, št. 1—2, str. 129—142. Referent se je oprl predvsem na četniške vire in se namenoma izognil njihovi interpretaciji. Menil je, da Mihailović ni slučajno prepustil majorja Hudsona njegovi usodi v času od decembra 1941. leta do konca marca 1942. leta ter se ga je hotel znebiti s pomočjo Nemcev. Majorja Athertona je četniški major Ostojić ocenjeval celo kot slabšega od Hudsona, trgovca s človeškimi življenji, ki je iskal pomoč pri komunistih. Mihailović je oktobra 1942 vztrajal, da bi le on sam ne pa britanske misije vzdrževal stik po radiu z Egiptom. Besno je reagiral na omenjanje partizanov v oddajah radia London, tj. B.B.C. Ukazal je celo, naj ne poslušajo več oddaj B.B.C., kadar se bo oglasil Harrison, marveč samo ameriške radijske oddaje.

Sredi 1943. leta se je še povečalo Mihailovićevo nerazpoloženje proti Veliki Britaniji. Ukazal je, naj poostrijo nadzorstvo nad britanskimi misijami in obveščevalci, ki so skušali prodreti v Romunijo.

Po prihodu generala Armstronga v Mihailovičev štab so se četniško-britanski odnosi še poslabšali. Po kapitulaciji Italije je Mihailović označil radio London kot ustaško-komunistično ustanovo in skušal izolirati britanske oficirje v njihovih stikih s četniki in s prebivalstvom. Zahteval je, naj vzdržujejo samo vojaške stike in preprečijo vsako vmešavanje v notranje zadeve in sleherne zasebne stike. Prof. dr. J. Marjanović je navedel celo vrsto zaupnih Mihailovičevih navodil, kako naj ravnajo s posameznimi britanskimi oficirji, skrivaj natresejo sladkor v bencin in tako preprečijo delovanje električnih generatorjev in radijskih zvez itd. Nemci, pa tudi Italijani, so uspešno nadzorovali četniške radijske zveze. Nemci so zlasti od jeseni 1943. leta vedno manj gledali na Mihailovića kot na britanskega eksponenta ter vedno bolj iskali možnosti za sodelovanje v borbi proti partizanom. Menili so, da zanje britanski oficirji za zvezo pri četnikih ne predstavljajo neposredne nevarnosti.

Britanci so doslej molčali o protibritanskih stališčih in postopkih Draže Mihailovića, posamezniki pa so v svojih člankih in knjigah bolj skušali opravičiti kot pa razložiti njegovo vedenje. Zanimivo bi bilo vedeti, če in v kakšnem obsegu je bila obveščena ameriška obveščevalna služba O.S.S. (Office of Strategic Services — urad strateških služb) o protibritanskih stališčih Draže Mihailovića. Zakaj je O.S.S. moralno in politično podpirala četnike celo še v drugi polovici 1944. leta, da je moral sam Churchill intervenirati pri Rooseveltu?

Mihailović je vse do zadnjega dne druge svetovne vojne veroval, da je nezogiben spopad med zavezniki in Sovjetsko zvezo. Ni jasno, kako je glede na navedena dejstva nameraval mobilizirati borce na britanski strani.

Prof. dr. Richard Kindersley z univerze v Oxfordu (St. Antony's College) se je omejil na krajši diskusijski prispevek. Potreben bi bil poseben referat, ne sicer obvezno »Protičetniška stališča Britancev«, pač pa bolj ali manj koherenten oris razvoja britanskih pogledov na Mihailovića in četniško gibanje. Doslej so res vsi smatrali, da je Mihailović v osnovi bil probritanski. To pa je verjetno bil bolj glede na dejstvo, da Mihailović ni sprejel kapitulacije 1941. leta. Vendar bi trenja med njim in britanskimi zveznimi oficirji veljalo bolj pripisati nenavadnim okoliščinam in morda osebnim neskladnostim kot pa nekemu osnovnemu protibritanskemu čustvovanju.

Potem ko je povzel osnovne Mihailovićeve očitke na račun Britancev (trgovci s človeškim mesom; Srbe tretirajo kot črnce; skušajo nas prelisičiti, toda mi jim bomo dali lekcijo; britanski zvezni oficirji so obveščevalni agenti, ne pa pravi vojaki in ne drže besede; vmešavajo se v notranje zadeve, dajejo prednost komunistom itd.) se je prof. dr. Richard Kindersley vprašal, koliko to res preseneča. Navedel je obsežne citate iz spominov, ki jih je objavil Rootham (Misfire). Toda prav gotovo bi bil tudi Rootham presenečen in celo šokiran z Mihailovičevimi navodili, naj sabotirajo britanske radijske zveze, in z dejstvom, da je četniški voditelj postavil britansko in nemško propagando na isto raven. Viri, ki jih je navedel prof. dr. J. Marjanović, so izredno dragoceni za osvetlitev Mihailovićeve psihologije. Kažejo, da je Mihailović bil primitiven, poln predsodkov, politično neustrezen, kar je tudi privedlo do njegove pogube.

Vsekakor lahko sprejmemo razlago prof. Marjanovića, zakaj Nemci niso izvedli nobenih posebnih akcij proti britanskim misijam pri Mihailoviću. Morda bi se morali vprašati tudi, če so take akcije podvzemali proti britanskim misijam, ki so bile pri partizanih?

Marsikateri viri še niso dostopni, npr. takoimenovana serija PLOZ telegramov, ki jih je Hudson poslal po Bailejevem prihodu v Mihailovičev štab. Zato še vedno ni mogoče zgodovinsko pojasniti britanski sklep, da se odrečejo Mihailoviću. Hudson, Bailey in Armstrong res niso napisali svojih spominov. Razlog je v tem, da oni niso ljudje s pisateljsko žilico. Vprašanja o Amerikancih so pomembna, vendar nanje ne more sam odgovoriti. Ne bi bilo popolno presenečenje, če bi se Amerikanci, ali vsaj nekateri Amerikanci odločili, da bolje opravijo posel, pri katerem Britanci očitno niso uspeli. Čudno je, da so Mihailovićeve protibritanska čustva jedva prišla do izraza v njegovem pričevanju na sodnem procesu. Takrat so se jugoslovanski odnosi z Britanci poslabšali in to Mihailoviću ne bi moglo škodovati, marveč bi mu morda celo koristilo.

Prof. P. Auty je menila, da se je Draža Mihailović šolal v francoskih vojaških šolah in da je zato potencialno bil morda že zelo zgodaj sovražno razpoložen do Britancev. Sir William Deakin je opozoril, da je Hudsonov telegram, naj Britanci

ne pošljejo nobene oskrbe Mihailoviću spričo začetkov državljanske vojne v Srbiji, prišel v roke Mihailoviću. Vendar je naslednjega dne S.O.E. odvrгла s padali te pošiljke in tu je začetek zgodbe o Mihailovićevem stališču do Britancev. Prof. P. Auty je ugovarjala, da je, sodeč po Hudsonovih lastnih izjavah, Mihailović bil besen na Hudsona, ker je bil ta najprej sprejet pri Titu. B. Sweet-Escott pa je ta detalj ocenil samo kot del njihovih nesporazumov.

Sir William Deakin je povedal, kako je polna dva dni temeljito razpravljajal s Hudsonom, potem ko se je ta 1944. leta iz Jugoslavije evakuiral v Italijo. Tedaj je v določenih trenutkih bil za Mihailovića, drugič pa spet proti, ko je zrcalil Mihailovićevo stališče do njega samega. Prof. Deakin je menil, da je malo verjetno, da bi se Mihailović ukvarjal z idejo, da Hudsona izda Nemcem. London je tako energično reagiral na Mihailovićevo protibritansko tirado v Lipovem koncu februarja 1943. leta, ker so prav tedaj Britanci poskušali prepričati sovjetsko vlado, naj z njimi sodeluje pri podpori Mihailoviću.

Zanimivo bi bilo vedeti, kaj je Tito vedel o britanskih misijah pri Mihailoviću in obratno Mihailović o britanskih misijah pri partizanih. V vojnem času so britanski zvezni oficirji morali o tem molčati, čuvati tajnosti. Toda britanski ambasador Rendel je kralju Petru povedal, da je britanska misija odšla k partizanom in verjetno je o tem Mihailović med aprilom in junijem 1943. leta bil obveščen. Vsekakor pa so poročila britanskih zveznih oficirjev iz raznih četniških štabov mnogo bolj obsojala Mihailovića, kot pa posamezni citati, navedeni v referatu prof. Marjanovića. Raziskati je potrebno, v kakšnem obsegu so britanske oblasti, S.O.E., Foreign Office itd. upoštevale ta poročila pri dokončnem sklepu, ali naj prelomijo z Mihailovićem ali ne. Eden od razlogov, zakaj Nemci niso ujeli britanskih oficirjev pri partizanih, je bila učinkovitost partizanskega spremstva in patrol.

Prof. dr. J. Marjanović je opozoril, da je Hudson imel čin kapetana, ko je prišel h polkovniku iz generalštabne šole Draži Mihailoviću in nič čudnega ni, če je bil polkovnik zato zelo nezaupljiv. Za srbsko mentaliteto je tak postopek nesprejemljiv. V številnih pogovorih, morda skupaj več kot štiriindvajset ur, je Hudson zatrjeval prof. Marjanovića, da je skušal prepričati tako Mihailovića kot Tita, naj se ne bojujeta med seboj. Konec novembra 1941. leta ni šel iskat svojo radijsko postajo, marveč je ob začetku nemške ofenzive skušal prepričati Tita, naj se ne bori proti četnikom.

Mihailović je bil besen na Hudsona zaradi teh njegovih akcij in poskusov. Toda Mihailović se je kasneje prepiral tudi z Baileyem, z Armstrongom, z vsakim šefom misije. To ni bilo slučajno, kar je razvidno tudi iz mnogih pisem, ohranjenih v arhivu Vojnogodovinskega inštituta v Beogradu. Zelo čudno je, da Nemci niso bombardirali letališč in ovirali evakuacije britanskih misij, čeprav so dobro vedeli, v katerih četniških štabih so te misije. Delali pa so ofenzivne akcije proti partizanskim enotam in skušali ujeti tako partizanske štabe kot britanske misije pri njih.

Sir William Deakin je iz osebnih izkušenj navajal, kako zaskrbljeni so bili Britanci, da bi četniki britanske oficirje lahko izročili Nemcem, če bi prišel ukaz za evakuacijo. Iz tajnih virov je bilo namreč že tedaj znano, da so bili nekateri Mihailovićevi poveljniki v stikih z Nemci. Toda do tega ni prišlo v nobenem primeru in četniški poveljniki so se pri evakuaciji britanskih oficirjev vedli zelo lojalno. Britanci so izgubili samo enega oficirja, ki si je pri doskoku s padalom šest mesecev prej zlomil kolk. Ker ga ni bilo mogoče evakuirati, so se Britanci pogajali in sporazumeli z Nemci, da so ti poskrbeli zanj kot za vojnega ujetnika.

Prof. dr. J. Marjanović je opozoril, da so mnogi srbski mladinci med in po prvi svetovni vojni študirali v Franciji, da je inteligenca v Srbiji in zlasti v Beogradu bila profrancoska in da so v tistem času krožile mnoge zgodbe o britanskem imperializmu. Zato so mnogi spisi o probritanskem razpoloženju srbske inteligence in srbskega naroda v 1941. letu zelo pretirani. Sir Ronald Syme se je strinjal, da je francoska armada vsekakor imela velik ugled v Jugoslaviji, saj ga je tedaj uživala tudi v Londonu in Moskvi.

Pisec teh vrstic pa je menil, da ni šlo toliko za pro ali protibritanska stališča v smislu nacije, marveč v smislu spopada med različnimi strateškimi ali taktičnimi motivi. Britanci so tedaj skušali doseči izvedbo določenih akcij, s čimer se Mihailović ni strinjal. Tito pa se je tedaj povsem strinjal z britanskimi željami glede določenih akcij, vendar je prav tako sumničil Britance, da skušajo partizansko vojaško dejavnost izkoristiti za svoje sebične namene, da imajo svoje lastne politične namene.

Stephen Clissold je opozoril na uradno britansko oceno partizanskega stališča napram Britancem iz konca 1943. leta. Menili so, da žele partizani dobiti kar največ vojaške in druge pomoči od Britancev, da hočejo preprečiti vsako vmešavanje v svoje notranje zadeve. Lahko bi rekli, da velja to tudi za četnike. Toda Mihailovič ni in ni nikoli bil voditelj odpora.

»Naša velika napaka je bila, da smo na Mihailoviča gledali kot na voditelja odpora in na četnike kot na aktivno odporniško gibanje, medtem ko so seveda Tito in partizani to bili. To tudi pojasnjuje, zakaj smo se slednjič od Mihailoviča obrnili k Titu in zakaj smo lahko sodelovali s partizani, kljub vsem mogočim zadržkom in predsodkom na obeh straneh,« je dejal Stephen Clissold.

Elisabeth Barker je pripomnila, da so Britanci, kolikor se spominja, v času Mihailovičevega izpada proti Britancem v vasi Lipovo skušali dobiti rusko pomoč pri svojih načrtih, da vzpostavijo stike s partizani. Tedaj ni bilo v načrtu, da Ruse pridobijo za podporo Mihailoviču. Poročila britanskih zveznih oficirjev iz četniških štabov so vsekakor imela velik vpliv na Douglasa Howarda, šefa južnega oddelka v Foreign Officeu. Težko je razumeti, kako je Bailey lahko ostal tak optimist, čeprav se je Mihailovič vedel tako neljubeznivo. Še manj, da so v Londonu vselej razlikovali med četniško kolaboracijo z Italijani in kolaboracijo z Nemci. Prvo so sprejemali, drugo odklanjali, kot da so to dve moralno povsem različni stvari.

Prof. dr. Hugh Seton-Watson je menil, da je imenovanje Mihailoviča za vojnega ministra v kraljevski jugoslovanski vladi verjetno bilo bolj pomembno po posledicah, kot si to običajno predstavljamo. Mihailovič je menil, da je res predstavnik suverene vlade in se vedel legalistično. Tudi prof. P. Auty se je strinjala s tako oceno in dodala, kar je manj znano, da je Mihailovič le redkokdaj bil tizen, kar je morda bilo, zanj povsem normalno. Prof. dr. R. Kindersley pa se je vpraševal ali ne bi glede na tedanje okoliščine skoraj sleherni na Mihailovičevem mestu bil protibritanski? Razumljivo je potemtakem, da so pri Mihailoviču v zelo primitivni in grobi obliki prišle do izraza njegove poprejšnje življenjske izkušnje o francosko-britanskih razlikah.

Sir William Deakin je pripomnil, da ni nič čudnega, če je Bailey bil optimističen, saj so v Londonu zelo oklevali, da bi kakorkoli spremenili svojo politiko napram Mihailoviču. Fitzroy Maclean je bil poslan k Titu, Armstrong pa istočasno k Mihailoviču. Britanski oficirji so včasih imeli neverjetna navodila. Deakin je dobil ukaz, naj sprejme italijansko kapitulacijo. Tita je skoraj zadela kap od začudenja, kako naj bi en sam samcat britanski oficir odkorakal in opravil posel s tremi italijanskimi divizijami. Podobna navodila je imel tudi Bailey, ki je bil čustveno in strastno prosrbski in četniškega sodelovanja z Italijani ni štel v zlo. Antikomunizem je imel vodilno vlogo pri Mihailovičevi udeležbi na okupatorski strani v borbi proti partizanom v četrti ofenzivi.

Prof. dr. Jovan Marjanović je dejal, da je prvi dokument o sodelovanju Mihailovičevih sil z nemškimi enotami, ki ga je moč najti v nemških arhivih, sporazum med Lukačevićem in komandantom Jugovzhoda maršalom von Weichsom iz novembra 1943. leta, torej pred partizanskim prodorom v Srbijo, kjer so tedaj bile le majhne partizanske enote. Navedel je še vrsto drugih takih sporazumov. O kolaboraciji z Nedićem v tem času so poročali tudi britanski zvezni oficirji. Ronald Wheatley pa je menil, da so to bili zgolj vojaški sporazumi omejene veljavnosti in trajanja, brez politične vsebine. Prof. dr. J. Marjanović je pritrdil, toda dodal, da so taki lokalni sporazumi bili vse od 1941 pa do konca vojne. Mihailovič res ni zaupal Nemcem, toda od njih je dobival orožje in municijo. In obratno, Nemci niso zaupali Mihailoviču, dajali pa so mu orožje in municijo za borbo proti partizanom.

Dr. Dušan Biber je opozoril s tem v zvezi na Neubacherjeve načrte za vzpostavitev Velike Srbije, združitve Mihailovičevih četnikov, Ljotičevih prostovoljcev in Nedičevih državnih straž v srbsko vojsko, ki naj bi se zoperstavila sovjetskemu prodoru in partizanom. Nedić je tedaj izjavljal, da je Mihailovič voljan celo svoje otroke dati za talce, da ne bo izstrelil nobenega naboja proti Nemcem. Vendar Hitler ni privolil, ker ni zaupal Srbom. Nedvomno je bila razlika med britansko in ameriško politiko v tem času. Neubacher je to opazil in predlagal, naj Nemci preko svojih kanalov v ameriških časnikih napadejo Britance, ki da, neumni kot so, podpirajo komuniste. Britanci res v začetku niso mogli uporabiti svojih »najbolj tajnih virov« (Ultra) za razkrinkanje četniške kolaboracije. Toda Churchill je tedaj zahteval, naj mu Deakin pošlje fotografijo, kako četniški vodja v družbi italijanskega generala proslavlja svoje odlikovanje in napredovanje.

Elisabeth Barker je analizirala sličnosti in razlike v britanskih odnosih z generalom de Gaulleom in Mihailovičem. Tudi če bi Britanci tedaj vedeli za vsa sedaj navedena tajna protibritanska navodila, to ne bi nujno spremenilo tedanje britanske politike napram Mihailoviču. Prof. dr. J. Marjanović je navedel izjavo četniškega kapetana Nedića jeseni 1944. leta Nemcem, kako so četniki izgubili vse zaupanje do Angležev, ker so jih ti izdali in pošiljajo orožje in municijo Titovim bandam. Polkovnik Vojmir Kljaković je poudaril, da britanska politika ekvidistance napram Titu in Mihailoviču traja samo od septembra do novembra 1943. leta. Teheranska konferenca in naslednja v Kairu sta končali tako politiko.

Prof. dr. Hugh Seton-Watson je povedal, da so na Bližnjem vzhodu najprej zvedeli, da Bačević sodeluje z Nemci, skratka da so Mihailoviču podrejeni četniški komandanti sodelovali z Nemci, vendar brez Mihailovičeve vednosti. Prof. dr. Jovan Marjanović je energično ugovarjal in navedel vrsto dokumentov, kako je prišlo do že znanega sestanka med Nemci in Dražo Mihailovičem v Divcih 11. novembra 1941. leta. Draža Mihailović se je 27. oktobra 1941. leta sestal in spoznal s Titom, naslednjega dne 28. oktobra pa je preko svojih podrejenih oficirjev kapetanu Abwehra in univ. profesorju Josefu Matlu ponudil sodelovanje v borbi proti komunistom v Srbiji!

Kot zadnji, čeprav že naslednjega dne, se je v debati oglasil še Sir Alexander Glen. Zatrjeval je, da v svojih stikih z Dražo Mihailovičem pred vojnim pučem 1941. leta ni nikdar zapazil nikakršnih protibritanskih stališč, marveč vero v zmago zahodnih demokracij. Velika Britanija je vodila svetovno vojno, konvoje v severno Rusijo od sredine 1941. do konca 1942. leta je ščitilo komaj devet letal Catalina! »Če bi bil jaz Mihailović, če bi bil Tito, če bi bil četniški ali partizanski poveljnik in ne bi videl nobenega letala na nebu, nobenih prihajajočih pošiljk pomoči, bi tudi jaz v božjem imenu bil protibritanski!«

Četrta tema »**Britansko-jugoslovanski odnosi in Kominternā**« je vzbudila živahno razpravo navzočih. Britanski referent *Stephen Clissold* se je v svojih izvajanjih oprl na dokumente in svoj uvodni kritični in argumentirani esej, ki ga je leto poprej (1975) objavil v Londonu v knjigi z naslovom *Yugoslavia and the Soviet Union, 1939—1973*. Kominternu je ocenil kot organ sovjetske vlade, ne pa kot avtonomno telo. Postavil je vprašanje, če je sovjetska vlada 1941. leta smatrala razkosanje Jugoslavije kot nepreklicno? Moskva je stalno poudarjala potrebo o enotni fronti z nekomunističnimi strankami in izogibanje dogmatični komunistični liniji. Britanci so tedaj, kot je menil S. Clissold, le malo vedeli o KPJ. Menili so, da Tito kot komunist deluje v imenu Kominterne, katere splošna linija pred invazijo Sovjetske zveze je bila, da je vojna imperialistična, da se med seboj bojujejo enako slabe imperialistične sile. Sovjetska linija v začetku je bila ta, da so Britancem zanikali, da sploh kaj vedo in da imajo stike s Titom in s partizani. Kaže, da je Tito res dobil od Kominterne navodila jeseni 1941. leta, naj ponudi poveljstvo Draži Mihailoviču. Verjetno pa je to navodilo izpolnil na način, da je bilo povsem jasno, da Mihailović tega ne bo sprejel.

Vsaj del dokaznega gradiva o četniški kolaboraciji z okupatorjem, ki ga je Tito posredoval Kominterni, je sovjetska vlada posredovala tudi begunski kraljevski jugoslovanski vladi. Toda zakaj so Rusi nekaj časa dvomili o teh dokazih? Mar so res imeli svoje obveščevalce v četniškem glavnem stanu in preko njih dobivali poročila o »trockistični« usmeritvi partizanskih voditeljev?

Clissold se je vpraševal, če se morda danes ne pretirava z ocenami o neodvisnosti KPJ napram Moskvi v tistem času. Polkovnik Vojmir Kljaković pa je o tem zapisal: »Trditve o nekakšni 'slepi pokornosti' CK KPJ so prav tako neosnovane, kot so neosnovane trditve, da se je CK KPJ a priori upiral Kominterni.«

Po Clissoldovi oceni je Kominternā v začetku stalno opozarjala partizane, naj ne strašijo preveč Angležev s pretiranim razkrinkavanjem svoje komunistične narave. Ko pa so partizani razvili svoje odnose z Britanci, je Moskva spremenila poudarke, ker jo je očitno začelo skrbeti, da so ti odnosi preveč tesni. Zato so začeli vzpodbujati sumničenja o resničnih britanskih namerah. Ker so Britanci v začetku podpirali četnike, je razumljivo to dajalo hrane partizanskim sumničenjem, v skladu s starim kominternovskim stereotipom o pokvarjenih imperialističnih silah. Prav tako stereotipne poglede so imeli tudi Britanci, da so komunisti zgolj subverzivni agenti.

Polkovnik *Vojmir Kljaković* je v svojem referatu, razdeljenem šele prvega dne, dal vrsto novih ocen sicer znanega gradiva. Povzema je že objavljeno literaturo, včasih pa sicer že objavljene vire. Pri tem je depеше med Kominternu in CK KPJ navajal po prvotnih signaturah v arhivu CK KPJ in ne po novih, ki veljajo že več kot deset let. Pomembna in zanimiva je bila zato predvsem interpre-

tacija, oz. analiza. Menil je, da je sovjetska prekinitev diplomatskih odnosov z emigrantsko vlado po razpadu Jugoslavije pomembnejša od istočasne prekinitve teh odnosov z Belgijo, Norveško in Grčijo. Ta sklep je bil zelo blizu priznanja novo nastalega položaja, to je razpada Jugoslavije, kar se je odražalo tudi v Kominterni. Obstajajo jasne indikacije, da je Kominternina bila pobudnik ideje, da se od Bolgarije priključeno ozemlje Makedonije podredi komunistični partiji Bolgarije. KPJ ni priznavala razkosanja Jugoslavije. Vse za Jugoslavijo zainteresirane velesile so imele skupni interes samo na obnovi Jugoslavije in borbi proti Osi, razhajale pa so se v pogledih na njeno povojno družbeno ureditev. Kominternina je bila »blazilni« element, ki si je prizadevala vskladiti delovanje KPJ z interesi sovjetske vlade v danem političnem trenutku.

Razlike med CK KPJ in Kominterno so se simptomatično pokazale skoraj izključno ob političnih vprašanjih, ki so posredno ali naravnost zadevala politiko britanske vlade glede Jugoslavije, npr. konflikt glede stališč napram kralju in begunski vladi, četnikom kot eksponentom te vlade, molka radia London o partizanih. Tako Tito ni uresničil svojega namena 1941. leta, da formira Komitet narodne osvoboditve kot nekakšno osrednjo vlado in je novembra 1941. leta sklenil, da povsem ne uniči Mihailovičevih sil. Prišlo je do novih, že znanih nesporazumov glede proletarskih brigad in prvega zasedanja AVNOJ, trenj glede molka v Moskvi o četniški izdaji, vzpostavitev diplomatskih odnosov med ZSSR in begunsko jugoslovansko vlado na ravni veleposlaništev.

Polkovnik Kljaković smatra, da je opustitev formiranja vlade na prvem zasedanju AVNOJ v Bihacu novembra 1942. leta bila bolj koncesija sovjetski vladi kot pa Kominterni, da pa je to bila zadnja večja koncesija CK KPJ. Kominternina je nato nenadoma popustila in dovolila, da so bili sklepi tega zasedanja v celoti objavljeni preko radijske postaje »Svobodna Jugoslavija«. Sovjetski komisariat zunanjih zadev je potem prvič zelo taktčno opozoril britansko in jugoslovansko begunsko vlado na četniško sodelovanje z okupatorjem. Pred prihodom britanske misije v Vrhovni štab je Tito 24. maja 1943. leta predlagal, naj rdeča armada čimprej pošlje svoje predstavnike, kar pa se je zgodilo šele devet mesecev kasneje.

Polkovnik Vojmir Kljaković je v svojem uvodnem razglabljanju poudaril, da je želel prikazati, kako si je Tito prizadeval za neodvisno politiko v notranjih in mednarodnih zadevah. Na mnoga bistvena vprašanja o odnosih v trikotniku Zdruzeno kraljestvo—Sovjetska zveza—Jugoslavija pa ni mogoče odgovoriti, saj so sovjetski arhivi še vedno zaprti.

Profesor Phyllis Auty je povedala, da ji je Tito na njeno izrecno vprašanje potrdil, da je dobil iz Moskve ukaz, naj svoje sile stavi pod poveljstvo Draže Mihailovića in da je bil pripravljen to storiti. Če bi se to zgodilo, seveda ne bi služil pod Mihailovičevim poveljstvom, marveč bi imel druge dolžnosti. Bickham Sweet-Escott se je zanimal, zakaj Foreign Office 1942. leta ni informiral S.O.E. o obstoju partizanov. Opozoril je kot na pomembno dejstvo, da je Winston Churchill svoj čas bil glavni pobudnik intervencijske vojne proti boljševikom v dvajsetih letih.

Sir William Deakin je govoril o radijskih zvezah majorja Hudsona in poudaril, da so šele februarja 1943. leta dobili od njega okrog sto telegramov v takoumenovani PLOZ seriji in nekaj podatkov o Titu. Radijska postaja »Svobodna Jugoslavija« je le redkdokdaj omenjala Tita po imenu. Prestrežena in dešifrirana nemška radijska sporočila so bila izrednega pomena za načrtovanje operacije, da bi ugotovili, kdo je res Tito. Nemci niso bili na področjih, kjer so bile misije pri Mihailoviću. Nekaj podatkov o Titu in partizanih pa je prišlo tudi iz Stockholma, slonečih na člankih, ki jih je objavljala švedski komunistični tisk. Vendar so te podatke v Foreign Officeu ohranili zase in jih v praksi ignorirali.

Prof. F. W. Deakin je menil, da je možna razlaga tega molka tudi v poskusih, da se Britanci sporazumejo z Rusi o sodelovanju v Jugoslaviji, recimo, da vsilijo (čeprav je to bilo vsaj leto dni že prepozno) nekakšno premirje med Mihailovičem in partizani. Dokler ta pogajanja marca ali aprila 1943. niso dokončno propadla, Britanci niso bili zainteresirani za Tita. Sovjetski veleposlanik v Londonu Majski je bil v jeseni 1941. leta v začetku resnično naklonjen ideji o britansko-sovjetskem sodelovanju v zvezi z odporiškim gibanjem v Jugoslaviji.

Prof. dr. Richard Kindersley je opozoril na poskuse, da Britanci in Rusi že septembra 1941. leta pošljejo skupno misijo v Jugoslavijo. Toda temu je nasprotovala kraljevska jugoslovanska vlada preko S.O.E., iz česar so Rusi sklepali, da skušajo Britanci in kraljevska jugoslovanska vlada izključiti njihov vpliv iz Balkana.

Prof. dr. Jovan Marjanović je kot predsedujoči poudaril, da Tito od sredine septembra 1941. do konca januarja 1942. leta sploh ni imel radijskih zvez z Moskvjo, verjetno zaradi spremembe šifre.

Elisabeth Barker je načela vprašanje, kakšno je v resnici bilo sovjetsko stališče napram Draži Mihailoviću koncem 1943. leta? Mar niso Rusi celo še tedaj menili, da ima Mihailović le določen pomen? Prof. Phyllis Auty je menila, da se Britanci kot Rusi, iz različnih razlogov, dolgo niso odločili, koga naj podpro, Mihailovića ali Tita? Oboji so predvidevali, da bo po vojni skupna kraljevska jugoslovanska vlada in da bo njihova stran prevladala. Po njeni teoriji ni nujno, da so bili Rusi tedaj zavezani napram Titu in so lahko imeli koga drugega na ledu, morda Rankovića, da bi potem, tako kot v Češkoslovaški, prevzeli oblast. Prof. dr. Hugh Seton-Watson pa je poudaril, da to ni bilo možno zato, ker je partizansko gibanje triumfiralo na osnovi svojih lastnih sil! Menil je, da je sovjetska vlada imela mnogo informacij o Titu in partizanski dejavnosti v času, ko Britanci niso razpolagali sploh z nikakršnimi informacijami. Teh niso posredovali preprosto zaradi »vgrajene institucionalizirane manije tajnosti v celotnem sovjetskem sistemu«, ne pa zaradi kakih mračnih razlogov. Britanska napaka pa je spet bila v tem, da so Rusom povedali skoraj vse.

Na Deakinovo vprašanje je prof. dr. J. Marjanović pojasnil, da so radijski stiki med Titom in Kominterno obstojali tudi po njeni razpustitvi. Sir William Deakin je menil, da so se Rusi verjetno bolj iz obveščevalnih kot pa iz političnih razlogov pečali z mislijo, da pošljejo svojo misijo k Draži Mihailoviću. Pritrdil pa je E. Barkerjevi, da bi to seveda imelo tudi politične posledice. Vojški poveljnik sovjetske misije v pogovoru z Deakinom kasneje po vojni ni zanikal te teorije.

Razprava je stekla tudi o vprašanju (E. Barker), zakaj Rusi niso dobivali več informacij o Jugoslaviji preko Bolgarije. Toda že 1941. leta so Rusi tam izgubili 94 svojih ljudi (F. W. Deakin). Dr. Dušan Biber je omenil primer sovjetskega obveščevalca, bivšega carskega polkovnika in kasneje partizanskega generala, Fjodora Mahina, ki so ga Rusi hoteli poslati k Draži Mihailoviću. Mahin je potem iz Vrhovnega štaba poročal preko radijske zveze s Kominterno o četniškem sodelovanju z okupatorji. Podrobno je govoril o Athertonovi misiji, poskusu navezave stikov preko Moskve in svarilih iz Moskve, naj se partizani varujejo pred britanskimi misijami, naj jim ne odkrivajo nikakršnih tajn, o Titovih dolgo časa brezuspešnih prizadevanjih, da bi prišla tudi sovjetska misija. Prišlo je celo svarilo, da Nemci poskušajo ubiti Tita s pomočjo britanskih oficirjev, akreditiranih pri Vrhovnem štabu. Po vojni se je izkazalo, da je Abwehr tedaj res načrtoval atentat na Tita. Ubiti talci v britanskih uniformah bi bili spuščeni s padalom in na Tita naslovljen paket z eksplozivom naj bi eksplodiral.

Sir William Deakin je menil, da je osrednje vprašanje vse razprave o tej temi prav vprašanje Athertonove misije in Titove interpretacije le-te. Vse do prihoda druge misije Tito ni verjel trditvam Athertona, da njegova radijska oddajna postaja ni delovala. Prof. P. Auty se je vpraševala, zakaj Atherton geografsko ni odšel v smeri proti Mihailoviću, prof. dr. J. Marjanović pa je pojasnil, da je iskal stik s četniškimi oficirji za zvezo. Prof. F. W. Deakin je pripomnil, da je Atherton v Bosni skušal zbrati neodvisno četniško skupino, ki bi bila morda celo sovražna napram Mihailoviću. Prof. dr. J. Marjanović je opozoril, da je Moskva imela tudi druge kanale informacij in ne le Titove telegrame. Ni znano, kakšne informacije so pošiljali sovjetski agenti, npr. Atanasov. Bickham Sweet-Escott je pripovedoval o delovanju brigadnega generala Hilla, ki je predstavljal S.O.E. v Sovjetski zvezi, vendar ni od Rusov dobil nobenih informacij. V prvi svetovni vojni je general Hill bil v obveščevalni misiji v Bolgariji. Prof. dr. Richard Kindersley pa je omenil, da je imel vtis, da je general Hill v sodelovanju z Rusi pošiljal agente v Nemčijo. To po trditvah B. Sweet-Escotta ni uspelo. Polkovnik Neave-Hill je po spominu navajal, da so s pomočjo S.O.E. Rusi poslali svoje agente v Belgijo. Sir William Deakin pa, da se je general Hill zavzemal za skupno angleško-rusko misijo, ki bi jo poslali k partizanom v Jugoslavijo.

Nerazjasnjeno je spričo pomanjkanja virov ostalo vprašanje, če je v začetku vstaje v Srbiji 1941. leta bila kakšna partizanska zveza s sovjetskim poslaništvom v Sofiji, če so Rusi res tedaj poslali svoje letalo, in če so potniki zmrznili med poletom. Polkovnik Vojmir Kljaković je v zaključnem izjavanju opozoril, da je Tito ob najavljenem prihodu britanske misije v Vrhovni štab 24. maja 1943. leta zahteval, naj tudi rdeča armada pošlje svoje predstavnike. »Po tem je mogoče videti, da je Titova politika v tistem času, bila enaka napram Vzhodu kot napram Zahodu, Veliki Britaniji in Sovjetski zvezi,« je sklepal polkovnik V. Kljaković.

Peta tema je zajela vprašanja **britansko-jugoslovanskega pomorskega, vojskega in letalskega sodelovanja na Jadranu v letih 1943 do 1945**. Jugoslovanski referent je bil kapetan bojnega broda v pokoju *dr. Jovan Vasiljević*, vendar je v štirih opombah navajal zgolj britanske vire, oz. literaturo. Na kratko je orisal ustanovitev in razvoj partizanske mornarice in glavne faze bitk na Jadranu. Partizanska mornarica, sestavljena iz ribiških ladij različnih velikosti ni preseгла skupno 80 ton oz. nosilnosti enega samega britanskega rušilca. Toda borbena sposobnost te mornarice je znatno preseğala siceršnje predstave. Tesno sodelovanje med posadkami in prebivalstvom, oz. borbenimi enotami na kopnem; obstoj in delovanje britanske mornarice na Jadranu; britanska premoč v zraku od maja 1944. dalje; neranljivost teh majhnih ladij pred napadi s torpedi, vse to je prispevalo in omogočilo tako borbeno sposobnost partizanske mornarice, da je od septembra 1943. leta dalje uničila ali zajela 52 sovražnih ladij in poškodovala 63. Sovražnik je uničil 43 partizanskih ladij, 16 jih je bilo izgubljenih zaradi min, slabega vremena in slično, 7 ladij pa je bilo potopljenih v nepričakovanih spopadih z britanskimi ladjami oz. letali. Posebno se je izkazala tudi 26 divizija kakih 6000 borcev, ki so branili Vis in izvršili vrsto napadov v bližini tega otoka. Najuspešnejši je bil napad na Korčulo 19. aprila 1944. leta, kjer je bilo zajetih več kot štiristo sovražnih vojakov. Nesporazumi med partizani in zavezniki proti koncu vojne so nastali zaradi različnih političnih interesov in aspiracij obeh strani.

Komandir *R. C. Burton* je poročal o britanskem mornariškem vojskovanju na Jadranu. Od junija 1940. do septembra 1943. leta so severno od Otranta lahko operirale le britanske podmornice. Po sklenitvi premirja z Italijo so z oporišč na italijanski obali in z Visa plule v razne bojne akcije tudi ostale britanske ladje. Najprej so rušilci odhajali v patrole, večinoma ob italijanski, manj ob dalmatinski obali. Oktobra 1943 so bili na Korčuli s partizani izmenjani prvi zvezni oficirji. Torpedni čolni, premalo številni in preslabo oboroženi, niso mogli nadzorovati teh področij brez podpore rušilcev. Kasneje so jih okrepiли motorni čolni, oboroženi s topovi. Podpirali so partizanske pomorske operacije, obstreljevali sovražne položaje in pomagali pri evakuaciji otokov ob nemški ofenzivi konec 1943. leta. Od srede februarja 1944. leta je operiralo že štirideset obalnih plovnih enot in enajst rušilcev, kasneje pa še mnoge specializirane amfibije. Komplikacije v britansko-partizanskem sodelovanju so nastale proti koncu 1944. leta. Vendar je februarja 1945. leta bil podpisan pomorski sporazum in ofenzivne operacije so se nadaljevale vse do sovražnikovega umika z jugoslovanske obale. Britanski čistilci min so očistili pomorske poti med Dubrovnikom, Splitom, Šibenikom in Zadrom; posebne skupine pa so pomagale pri čiščenju pristanišč. V marcu 1945. leta je bilo samo v Zadru šestdeset britanskih trgovskih ladij, ki so raztovarjale svoj tovor. Med 1. januarjem in 30. aprilom 1944 so britanska letala in vojne ladje potopile ali zajele najmanj 85 sovražnih ladij na Jadranu, za varnost Visa pa so od februarja 1944. leta dalje skrbeli rušilci, ki so patroljirali med otokom in kopnim.

R. C. Burton se ni strinjal z mnenjem *dr. Vasiljevića*, da je britansko-partizansko pomorsko sodelovanje na Jadranu bilo koristno zgolj do jeseni 1944. leta, da pa je kasneje prisotnost zavezniških sil na Jadranu predstavljala bolj grozno teritorialni integriteti in suverenosti Jugoslavije kot pa pomoč. Menil je, da bi brez britanske pomoči pri čiščenju min in obnovi jadranskih pristanišč bilo zelo otežkočeno partizansko prodiranje proti severu.

Podpolkovnik *B. Neave-Hill* je poudaril v svojem referatu, da je potrebno vso kampanjo na Jadranu postaviti v kontekst vojne kot celote, od Pacifika do Atlantika, od Arktike do Indijskega oceana. Francozi so že 1939. leta pritiskali na Britance, naj se angažirajo na Balkanu, formirajo balkanski blok. Toda Britanci niso imeli na voljo dovolj orožja, letal, ladij itd. in nič čudnega, če so šele 1943. leta lahko pomagali partizanom.

Zavezniški interes je bil, da se Nemci zadrže kolikor je mogoče južno, v Jugoslaviji ali da bodo uničeni, preden bi se lahko umaknili na sever. Partizanski cilji so bili drugačni: pognati Nemce iz svoje dežele in preprečiti prihod zaveznikom, razen Rusom in Bolgarom. Bali so se vpliva, ki bi ga prihod britanskih sil imel na nekomunistično večino prebivalstva. Partizani so zahtevali pismeno jamstvo, preden so dovolili zavezniškim silam izkrcanje na Pelješac.

Referent je dal zelo natančen pregled raznih skupnih operacij zavezniških Land Forces Adriatic in partizanskih enot, od prvega večjega britanskega napada na otok Solto v marcu 1944. leta do skupnih operacij na Hvaru, Mljetu, Braču itd. Tito ni odobrill načrta; da Britanci napadejo sovražno garnizijo na otokih Murter in Korčula, temveč je dal prednost napadu na Brač. Šele ko je britanski poveljnik

podpisal pismo izjavo, da ne načrtuje stalne britanske okupacije, so britanske enote lahko 15. septembra 1944. leta napadle nemške utrdbe in oporišča na Pe-lješcu. Od 30. oktobra do 23. novembra 1944 so Britanci v takoimenovani Floyd Force z artilerijo pomagali partizanom, toda iz političnih razlogov je to sodelovanje potem prenehalo. Do načrtovanega skupnega nastopa pri Mostarju ni prišlo in aprila 1945 so bile britanske izvidniške patrole v Istri celo aretirane.

V svojih lastnih operacijah na Jadranu so Britanci imeli 70 mrtvih, 360 ranjenih in 55 pogrešanih, ujeli pa so 1200 sovražnih vojakov, vendar med njimi le 60 Nemcev. Najpomembnejša pa je po referentovi oceni bila britanska pomoč pri zaščiti Visa.

Sir Peter Hayman je takoj ugovarjal referentu. Poudaril je, da so partizani zelo uspešno sodelovali v operaciji »Ratweek«, katere cilj je bil prav v tem, da se čim več Nemcev uniči ali ujame v Jugoslaviji. Tudi pomoč civilnemu prebivalstvu v Dalmaciji ni prišla tako pozno.

Group Captain *Edward Haslam* je v svojem referatu dal pregled glavnih operacij britanskega kraljevskega letalstva (RAF) nad Jugoslavijo v letih 1941—1945. Govoril je o prvih pošiljkah pomoči od maja 1942, tako da so do junija 1943 četniki dobili 23 ton oskrbe, partizani pa dotlej zgolj 6 ton. V začetku so bili na voljo v te namene zgolj štiri letala tipa Liberator, marca 1943 pa še 14 letal tipa Halifax, ki so poletela z oporišč v Egiptu in v zahodni puščavi proti Balkanu, v glavnem Jugoslaviji. Do septembra 1943. leta so četniki dobili že 118 ton, partizani pa le 71 ton zavezniške pomoči. Junija 1944 je bila formirana posebna Balkan Air Force z nalogo operirati v področjih onstran Jadrana.

Po umiku britanskih misij v začetku 1944. leta seveda ni več prihajala pomoč četnikom. Od februarja 1944 do aprila 1945 so Britanci pošiljali po zraku približno 1200 ton pomoči mesečno, največ v novembru 1944. leta. Pristajali in poletali so na 36 pristajalnih letalskih stezah v Jugoslaviji, evakuirali partizanske ranjence in pri vseh teh operacijah 1941—1945 leta izgubili zgolj 18 letal. Od 11.632 poletov jih je 8640 bilo uspešnih. V Jugoslavijo je bilo z letali prepeljanih 2500, iz nje pa evakuiranih okrog 19.000 oseb. V posebni prilogi je Edward Haslam opisal tudi operacijo »Dunn«, to je evakuacijo 2041 beguncev (od tega 723 otrok) iz Bele krā-jine 25. in 26. marca 1945. leta na nujno prošnjo maršala Tita.

Referent je posebej poudaril pomen Visa kot oporišča za letalske in druge operacije, predvsem za operacije lovskih letal. Vpraševal pa se je, kakšna je bila dejansko vloga sovjetskih letal in letalcev pri evakuaciji Tita po nemškem desantu na Drvar.

Sir Alexander Glen je v razpravi opozoril na uspešne akcije zavezniških letal v začetku 1944. leta, ko so ponoči v nizkem letu spuščala mine v Donavo. Promet se je na neki zmanjšal za šestdeset do sedemdeset odstotkov, kajti magnetske mine raznih kombinacij so bile zelo učinkovite. Admiral Morgan Giles je ob splošnem smehu povedal, kako je dobil kratko Glenovo brzojavko: »Vzpostavil stike z Rusi. Mnogo pijače,« nakar štirinajst dni ni bilo o njem ne duha ne sluha.

Na Haslamovo vprašanje, koliko pomoči so partizanom poslali po zraku Rusi, je pisec tega poročila omenil, da je splošne ruske podatke o tem navajal Dušan Plenča. Ni na voljo jugoslovanskih virov s popolnim pregledom zavezniške in sovjetske pomoči. Le za Slovenijo je v Inštitutu za zgodovino delavske gibanja ohranjena vrsta poročil. V vojnogodovinskem inštitutu v Beogradu ni več kot osem dokumentov o sovjetskih misijah.

Admiral Morgan-Giles je v živem diskusijskem prispevku navedel vrsto zanimivih nadrobnosti in svojih vtisov. Včasih se pozablja, da je bil Vis odskočna deska za napredovanje na vzhodnem delu Jadrana v primeru, če bi zavezniške armade v Italiji Nemci povsem zaustavili. Britanci so s patrolnimi ladjami skušali prestreči nemška šifrirana radijska sporočila in se včasih po pomoti spopadli tudi med seboj. Da bi se izognili spopadam s partizanskimi ladjami, so bili partizanski častniki dodeljeni britanskim patrolnim ladjam. S toplino se je spominjal, kakšen vtis so nanj napravile partizanske pesmi, možje in dekleta na Visu. Zdelo se mu je, da je prišel na glasbeno prireditev, ne pa v vojno cono.

V začetku tudi sam ni vedel mnogo o Titu. Nekateri so govorili, da je Tito ime za sovjetski komite, drugi, da sploh ne obstoja, tretji spet, da je Tito tajno ime lepe plavalaske. Maršal Tito je na Vis prispel iz Barija z britanskim rušilcem »HMS Blackmore«, ki je jedva pristal v majhni viški luki. Britanci so potem Tita povabili, naj si ogleda pomorsko bombardiranje na tem rušilcu. Tito je sprva želel, da temu prisostvuje tudi ruski general, kar pa so Britanci odklonili. Slednjic je Tito vprašal, če gre za uradno, ali neuradno bombardiranje in potem le sprejel vabilo. Toda dva Rusa sta v zadržnem trenutku le skočila na krov. Komandanta

britanske garnizije na Visu generala Toma Churchilla je naslednjega dne povabil ruski general. Popili so mnogo vodke. Prevajalec je že bil pod mizo, ko je ruski general vprašal, mar se ni maršal Tito prejšnjega dne sestal s predstavniki kralja Petra? Izredno sumničen je ves čas!

Admiral Morgan-Giles je posebej pohvalil partizansko obveščevalno službo. Admiral Cerni je Britancem dajal izredno pomembne in koristne obveščevalne podatke. Tudi Sir Peter Hayman se je pridružil tej oceni. Opozoril je na izreden pomen sodelovanja jugoslovanskih partizanov pri operaciji »Ratweek« septembra 1944. leta, tj. pri uničevanju prometnih zvez, potrebnih za umik Nemcev iz Grčije in z Balkana. Sir Peter Hayman se je z zadovoljstvom spominjal svojega povojnega diplomatskega službovanja v Beogradu, napisal pa je tudi zgodovino Balkan Air Force.

Razvnela se je še razprava, koliko sovražnih divizij in kdaj so te bile v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, kako in zakaj je propadel britanski načrt ureditve sporazuma »fifty-fifty« v Jugoslaviji. Ideja je bila, da bi Britanci vežbali in oskrbovali jugoslovanske letalske in pomorske, Rusi pa kopnene vojaške sile. Sir William Deakin je opisal svoje srečanje v Egiptu s poveljnikom sovjetske vojne misije generalom Kornjejevom in njegova sumničenja. Zgodovinsko je nerešeno vprašanje, kakšni so resnično bili cilji sovjetskih vojnih misij v Jugoslaviji. Polkovnik Neave-Hill je imel vtis, da si Rusi tedaj niso bili čisto na jasnem o naravi odnosov med maršalom Titom in Britanci.

Dr. Jovan Vasiljević in Sir Terrence Garvey sta se zapletla v razpravo, koliko je bilo praktičnih, koliko pa političnih težav pri partizansko-britanskem pomorskem sodelovanju. Dr. J. Vasiljević je navedel, da po oktobru 1944 ni bilo več primerov, da bi Britanci potopili kako partizansko ladjo. Dogajalo pa se je, da so v že očiščenih predelih partizanske ladje naletele na mine in se potopile.

Sir William Deakin je sprožil vprašanje, česa in zakaj so partizani sumničili Britance. Prof. dr. Jovan Marjanović je opozoril na odmev britanske intervencije v Grčiji in na izredno negativni vtis ob prihodu McDowellove misije v štab Draže Mihailovića. Pritrdil je hipotezi, da je delovanje britanskih kopnenih sil na Jadrinu (Land Forces Adriatic) bilo ocenjeno kot strateški načrt za prodor v Jugoslavijo ter ustoličenje kralja Petra in kraljevske jugoslovanske vlade. Partizanska obveščevalna služba se je že prej dokopala do podatkov o sporazumu »fifty-fifty«. Začasno je bila ustavljena tudi zavezniška pomoč jeseni 1944. leta.

Dr. Dušan Biber je opozoril, da je bilo ključno vprašanje že ves čas vojne, ne šele 1944. leta, če se bodo zavezniki izkrcali v Jugoslaviji in intervenirali v jugoslovanskih notranjih zadevah. Na sestanku s Churchillom in drugimi avgusta 1944. leta je maršal Tito zavzel jasno stališče o sodelovanju v primeru zavezniškega izkrcanja v Istri in prodora skozi Slovenijo proti Avstriji. Prihod McDowellove misije k Draži Mihailoviću je do skrajnosti potenciral partizanska sumničenja, prav tako poročila o povezovanju zavezniških vojakov iz Floyd Force s krajevnimi reakcionarnimi elementi v Dubrovniku in okolici. V razpravi je bilo poudarjeno (prof. dr. Richard Kindersley), da je čisti nesmisel sporazum »fifty-fifty« tolmačiti kot ozemeljsko delitev Jugoslavije.

Peta in zadnja tema okrogle mize v Londonu je bilo **delovanje britanskih misij v Makedoniji**. Jugoslovanski referent je bil *univ. profesor dr. Dančo Zografski*, britanski pa *prof. William Deakin*. V britanskem referatu je bil govor o delovanju britanskih misij na tem področju od aprila 1943. leta do sredine 1944. leta. Glavni cilj misij, tako pri četnikih ali kasneje pri partizanih, je bil sabotirati glavne železniške prometne zveze skozi Srbijo in Makedonijo do Grčije ter uničiti nekatere rudnike, zlasti Allatini mines. Ta rudnik kroma je bil življenjskega pomena za nemško proizvodnjo orožja (50 % vsega kroma so dobivali iz Jugoslavije). Poslovodja te britanske firme Morgan je na slepo skočil s padalom. Njegova usoda, potem ko so ga ujeli Bolgari, ni znana. Konec novembra 1943. leta je bilo sklenjeno, da se k partizanom v Srbijo pošljejo britanske misije. Mihailović namreč ni dopuščal nikakršnih sabotažnih operacij na področjih pod svojo nominalno kontrolo. Oviral je tudi zbiranje in neposredno sporočanje podatkov o železniških transportih, čeprav je to bilo izrednega pomena za zaveznike.

Major Sehmer pri četniškem vojvodi Đuriću (ki je kasneje prestopil k partizanom) na pomlad 1943. leta ni kaj prida opravil. Zato so Britanci sklenili poslati svoje lastne sabotažne skupine, ki naj bi delovale same, ne glede na Mihailovićeve ukaze. Tragična je bila usoda majorja Selbya, ki je avgusta 1943. leta, razočaran nad četniško neaktivnostjo, sklenil poiskati prvo partizansko enoto na Jastrebcu. Bil je izdan, izročen Gestapu in ubit v zaporu v Beogradu. Major Dugmore je novembra 1943. leta prišel k partizanom v Srbijo na Kozjak. Opazil je:

da partizani niso kazali nobenega sovraštva napram navadnim vojakom v četniških vrstah. Po dobljenih bitkah se je večkrat tudi več kot polovica četnikov pridružila partizanom. Poročal je tudi, da Makedonci žele avtonomijo, kot kaže v novi federalni Jugoslaviji. Niso zaupali Srbom in bili so v skrbeh, da Rusi ne bodo po vojni podprli bolgarskih aspiracij na vzhodno Makedonijo.

Britanci so poslali dve svoji misiji k partizanom z nalogo, da se prebijeta v Bolgarijo. Storili so to istočasno s podobnimi naporu Rusov, ko je v Vrhovni štab prišel bolgarski general Atanasov z isto nalogo Kominterne. Sir William Deakin je Atanasova spoznal že 1943. leta in zmotno menil tedaj, da je Makedonec. Podrobneje je opisal tudi sestavo, delovanje in probleme britanskih misij, ki so prišle v Makedonijo v 1944. letu.

Prof. dr. Dančo Zografski je govoril o težavah z viri, saj se le redkokdaj v njih omenjajo zavezniške misije. Tudi ni ustrezne britanske literature, britanskih arhivov pa ni preučeval. Deakinov referat je ocenil kot zelo pomemben prispevek. Prihod britanskih misij v Makedonijo je pomenil priznanje makedonskega prispevka k splošnim ciljem protihitlerjevske koalicije. Pri zaključnih operacijah za osvoboditev Makedonije so britanske misije poskušale prepričati Nemce, naj se predajo. Po novembru 1944. leta ni bilo več potrebno, da bi zavezniške misije obstojale in delovale v Vardarski Makedoniji. Vendar referent ni navedel oz. analiziral političnih razlogov za tako oceno in tedanjo prakso.

Donald Macdonald je sam bil v britanski misiji pri drugi makedonski brigadi. Prispel je 3. januarja 1944. leta z eskadrilo šestih letal. Eno letalo je sovražen žal sestrelil. Čez pol ure je že sledil nemški napad. Ves tovor je bil izgubljen. Krvave sledi so ostajale v snegu za dvema partizankama, obutima zgolj v gumijaste opanke. Ves februar so zastoj v gorah čakali na zavezniško pomoč, ki je prišla šele marca. Aprila 1944 so jih še mnogo bolj kot prej Nemci preganjali Bolgari. Poslali so celo divizijo proti skupini petdeset ali šestdeset partizanov. Imeli so mnogo izkušenj v boju proti partizanom, poznali so teren in ga vsega prečesali.

David Karmel je povedal vrsto zanimivih tehničnih podrobnosti o načinu vzdrževanja zvez in kako je preko Albanije prišel do Ohridskega jezera. Bickham Sweet-Escott je povedal, da je od marca do septembra 1944. leta v S.O.E. odgovarjal za operacije v Bolgariji, njegov pomočnik pa je bil prof. dr. Hugh Seton-Watson. Naloga S.O.E. je bila, da se poveže z domovinsko fronto v Bolgariji. Na Deakinovo vprašanje je prof. dr. Jovan Marjanović pojasnil, da ni našel nikakršnih jugoslovanskih virov, kaj so jugoslovanski partizani menili o britanskih namerah v zvezi z Bolgarijo. Sir William Deakin je po britanskih virih sklepal, da Svetozar Vukmanović-Tempo ni imel nobenih sumničenj glede britanskih namer, da prodro v Bolgarijo. Obe misiji sta namreč uživali vso Tempovo pomoč. Tudi Donald Macdonald je ohranil Tempa v najboljšem spominu, prav tako kot Sir Peter Hayman. Prof. dr. Richard Kindersley je menil, da je Tempo sicer bil šokiran ob spoznanju, v kakšnem obsegu Britanci nadzirajo grške gverilce, da pa to nikakor ni vplivalo na njegov dober odnos do britanskih misij v Makedoniji.

Polkovnik Vojmir Kljaković je dejal, da ni še jasno, zakaj so tedaj Britanci — pa tudi sovjetska vlada — nasprotovali združitvi Bolgarije in Jugoslavije v federacijo ali konfederacijo. Elisabeth Barker je pojasnila, da so Britanci bili odločeni ohraniti nedotaknjeno grško ozemlje, po katerem bi sicer skušala poseči taka federacija. Jasno so sporočili Moskvi, da tega ne žele.

Pozornost je vzbudilo tudi v razpravi nepojasnjeno vprašanje, če in v kakšni smeri so jugoslovanski partizani sumničili delovanje britanskih misij v Albaniji in na Kosovu. Polkovnik Vojmir Kljaković je opozoril na zmedo, ki nastaja ob čitanju dokumentov, ki jih je pred leti o Albaniji objavil dr. Vladimir Dedijer. Po nalogu jugoslovanskega zunanjega ministrstva je še pred drugo svetovno vojno dr. Ivo Andrić naredil načrt za razdelitev Albanije med Jugoslavijo in Grčijo. Italijanski okupatorji so bili kasneje za veliko Albanijo, komunistična partija Jugoslavije pa za obnovo Jugoslavije, pri čemer bi Albanci na Kosovu imeli enake pravice kot vsi drugi narodi v Jugoslaviji.

V **generalni razpravi** zadnjega dne je Stephen Clissold govoril o aktivnosti britanskega konzulata v Zagrebu, ki je v letih 1939—1941 zelo razširil svojo dejavnost v borbi proti nemškemu vplivu in vplivu frankovcev. Britanci so intervirali dr. Branka Jelića in tako preprečili, da bi postal Paveličev namestnik v NDH. Prav tako niso posvetili nobene pozornosti predlogom domobranskega polkovnika Ivana Babića, ki je 1944. leta priletel v Bari iz Zagreba. S. Clissold je nakazal nekaj vprašanj, ki jih je sam potem obširneje obdelal v svojem referatu za drugo okroglo mizo v Kuparih.

Prof. dr. Jovan Marjanović je posebej poudaril, da HSS ni nikoli imela kakih oboroženih odredov v drugi svetovni vojni, ki bi se bojevali kot nekak zelen kader ali slično. HSS je začela izgubljati svoj vpliv med množicami, potem ko je dr. Vladko Maček postal podpredsednik v Cvetkovičevi vladi. Elisabeth Barker je povedala, da so vesti o »zelenem kadru« v Hrvaški prišle preko Švice, S.O.E. v Kairu pa je te še potencirala v mnenju, da bo tako laže dobila dovoljenje, da pošlje misije na Hrvaško. HSS je imela svoje obveščevalce v Istanbulu in Kairu.

Dr. Dušan Biber je osvetlil ozadje aretacije dr. Branka Jelića. Britanci so to storili na zahtevo Cvetkovića iz Beograda, v nadi, da bodo lahko tako vplivali na politiko kneza Pavla. Prof. R. Seton-Watson je ob načrtanju meja NDH menil, da bi morda lahko izkoristili Jelićevo razočaranje nad izgubo Dalmacije in Jelića sprli s Pavelićem. Polkovnik Babić je sprva ponujal sodelovanje tudi partizanom. Tito je od zaveznikov zahteval, naj Babića aretirajo kot vojnega zločinca. Dr. Ivan Šubašić se je nameraval sestati z Babićem, potem ko je prevzel mandat za sestavo begunske vlade. Sir William Deakin je povedal vrsto zanimivih podrobnosti, kako so Amerikanci najprej pripravili Babića, ki je priletel z letalom Messerschmit. Misteriozno je, kako je Babić prišel iz vojaškega zapora in nenadoma postal ugledna oseba v emigrantskih krogih HSS v Kairu in Londonu. Britanci so dobro vedeli, zakaj so rekrutirali komuniste, kanadske Hrvate in jih poslali k partizanom na Hrvaško za navezavo stikov, vsekakor ne z HSS ali z nekakšnim zelenim kadrom.

Kenneth Duke, eden izmed urednikov angleške izdaje nemških diplomatskih dokumentov (Documents on German Foreign Policy) je načel vprašanje, dr. Dušan Biber pa pojasnil, koliko in kako je vprašanje Soluna vplivalo na odločitve Cvetkovićeve vlade za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. Prof. Phyllis Auty je povedala, da je knez Pavle sprejel nemško ponudbo Soluna zato, ker je vojska na tem insistirala. General Simović je še tik pred odhodom knaza Pavla prosil, naj stori vse, kar more, da bi v Grčiji zaščitil jugoslovanske interese glede Soluna. Elisabeth Barker je pripomnila, da je tudi Eden zelo pritiskal na kneza Pavla, naj Jugoslavija morebitno nemško zasedbo Soluna vrednoti kot nemško agresijo na Jugoslavijo. Glede tega sta se knez Pavle in Maček razhajala. Sir Ronald Syme je opozoril na velik vpliv Francije na kraljevsko jugoslovansko vojsko. Menil je, da so Britanci imeli morda pet ali šest vplivnih virov informacij na dvoru in v zunanjem ministrstvu, skoraj nikakršnih zvez z inteligenco, univerzitetnimi profesorji. Tudi British Council tedaj ni imel nikakršnega posebnega ugleda v Jugoslaviji.

Dr. Jovan Vasiljević je poudaril, da so sicer mnogi jugoslovanski mornariški oficirji bili probritanski (prvi jugoslovanski rušilec Dubrovnik je bil narejen v angleških ladjedelnicah), vendar sta le dva torpedna čolna, ena podmornica, nekaj hidroavionov in letal prešli na britansko stran po kapitulaciji Jugoslavije. Dr. Dušan Biber je govoril o dejavnosti jugoslovanskega vojnega atašeya v Londonu generala Radovića in obisku generala Petra Pešića v Veliki Britaniji na predvečer druge svetovne vojne, o britanskih naporih za razširitev vpliva v Jugoslaviji, zlasti po premirju med Francijo in Nemčijo 1940. leta. Ronald Wheatley je podrobno razglabljal o tem, če in za koliko časa je vojni puč marca 1941. leta odložil Hitlerjev napad na Sovjetsko zvezo. Menil je, da je puč vsekakor vplival, da pa je ta odlog bil le krajši, kot se včasih misli. Edward Haslam je opozoril, da so Nemci v desetih dneh premestili šesto svojih letal s kanala, Sicilije in Severne Afrike, potrebnih za napad na Jugoslavijo.

Polkovnika Neave-Hill in Vojmir Kljaković ter kapetan bojnega broda dr. Jovan Vasiljević so v razpravi osvetlili vrsto strateških in taktičnih vprašanj vojevanja na Jadranu, o tem kako in zakaj partizani niso imeli kompasov na svojih ladjah, niti vojaških zemljevidov. Prof. dr. Jovan Marjanović pa je opozoril, da so prvi partizani bili Srbi in, ne Hrvati, da je vse do polovice 1943. leta bilo 46 % partizanov srbske narodnosti, ostalih pa drugih narodnosti. Od druge polovice 1943. leta se je vedno več Hrvatov pridružilo partizanom in ob koncu vojne so ti bili na Hrvatskem v večini. Z vojaške plati je bil dosežen odličen rezultat partizansko-britanskega vojaškega sodelovanja, kljub medsebojnim sumničenjem in incidentom. Živahna razprava se je razvnela tudi okrog vprašanja političnih implikacij in sumničenj okrog zahtev za britansko oporišče v Zadru in ekspedicijo tridesettisoč zavezniških vojakov v Dalmacijo.

Prof. Phyllis Auty je menila, da sta Tito in Churchill vsekakor sumničela drug drugega glede načrtov o Trstu. Pritrdila je dr. D. Bibru, da je feldmaršal Alexander načrtoval možno operacijo izkrcanja na vzdolni obali Jadrana, da je popraviljanje jadranskih pristanišč bilo mišljeno samo kot maskiranje za kasnejše izkrcanje. Sir William Deakin je analiziral implikacije in sumničenja po Alexan-

drovrem obisku v Beogradu februarja 1945. leta. Razjasniti bo treba, kot bi to sam imenoval, mit o britanskih namerah izkrcanja na Balkanu, odsotnost sleherne koordinacije strategije med sovjetskimi in britanskimi armadami. Dr. Dušan Biber je opozoril, Sir William Deakin pa ugovarjal, da je Molotov tolmačil »fifty-fifty« tako, da bodo Angleži imeli več vpliva na jadranski obali, Rusi pa v centru in notranjosti Jugoslavije.

Prof. dr. Hugh Seton-Watson se je vpraševal, koliko ni na politično nezanesljive elemente v Jugoslaviji morda vplivalo dejstvo, da so mnogi partizani nosili britanske uniforme. Raziskati bi veljalo morebitne razlike v odnosih med britanskimi oficirji in krajevnimi jugoslovanskimi poveljniki. Elisabeth Barker je vprašala, če so na jugoslovanski strani kake statistike, koliko Nemcev je bilo ubitih v Jugoslaviji od jeseni 1944. leta glede na trditve, da je itak glavna skrb partizanov veljala likvidaciji četnikov. Prof. dr. Jovan Marjanović je poudaril, da ni bilo mogoče boriti se samo proti Nemcem, ne pa hkrati tudi proti partizanskim nasprotnikom, ki so bili pomešani z Nemci! Prof. dr. Hugh Seton-Watson je menil, da je v tistem času v primerjavi z velikimi bitkami na Madžarskem in okrog Dunaja fronta v Jugoslaviji bila relativno mirna. Edward Haslam je podrobneje razpravljal o moči in nemoči britanskega letalstva, da v začetku ob pomanjkanju oporišč in letal velikega akcijskega radija operira nad Jugoslavijo. Prof. dr. Jovan Marjanović je pojasnil, da so prva sovjetska letala za pomoč Jugoslaviji poletala iz zahodne Ukrajine. Polkovnik Neave-Hill je pripomnil, da ameriška in britanska letala niso smela poletati s sovjetskih letališč.

Preostali čas razprave so udeleženci v Londonu porabili za pogovor o temah, o katerih naj bi razpravljali na prihodnjem srečanju v Jugoslaviji. Dosežen je bil načelni dogovor, da se referate posamezno ne bodo objavljali. V znameniti restavraciji »Café Royal« na Regent Streetu blizu Piccadilly Circusu so na slavnostnem kosilu bile izmenjane kratke zdravice. Sir William Deakin je s toplimi besedami nazdravil maršalu Titu. Sedaj že pokojni ambasador SFRJ v Londonu general Bogdan Oreščanin je udeležence okrogle mize povabil tudi na sprejem v čast Dneva republike.

Druga okrogla miza v Kuparih 1978. leta je privabila mnogo več udeležencev. Britanski referenti so zelo skrbno pripravili svoje referate in jih brez izjeme pravočasno dostavili jugoslovanskemu komiteju. Toda zaradi počitnic distribucija ni stekla kot bi morala. Britanski kolegi, tudi tisti, ki niso poklicni zgodovinarji, so vse referate skrbno opremili s kritičnim znanstvenim aparatom. Jugoslovanski referenti so se večinoma zadovoljili s tezami in so le redki med njimi navajali znanstveni aparat. Prof. Todor Simovski iz Skopja iz previdnosti sploh ni predložil opomb. To se zadnje čase že večkrat dogaja in dopušča ne ravno vzpodbudne vtise o etiki in spoštovanju naporov, oz. rezultatov znanstvenega dela drugih.

Prva tema na posvetovanju v Kuparih je bila »Britanija, Hrvatska in HSS«. Referenta sta bila *Stephen Clissold* in akademik, *univ. prof. dr. Ljubo Boban*. Stephen Clissold je tri mesece poprej predložil 35 gosto tipkanih strani obsegajoč referat s 145 opombami. Ugotovil je, da so angleški zgodovinarji doslej posvečali mnogo manj pozornosti Hrvatski v primerjavi s Srbijo, ko so razpravljali o njuni vlogi v drugi svetovni vojni. Prvi cilj britanske politike je bil pospeševati notranjo kohezijo in prijateljsko nevtralnost jugoslovanske države v prvem kritičnem obdobju druge svetovne vojne. Britanski poslanik v Beogradu Ronald Campbell je, razumljivo, bolj poudarjal srbske poglede, konzul T. Rapp v Zagrebu pa hrvatske. Do aprila 1941 so Britanci vzdrževali stike predvsem z voditelji HSS in osebami kot je bil kipar Ivan Meštrović. Ti voditelji so, kaže tako, verovali, da interesom Hrvatske najbolje služijo tako, da imajo zveze z vsemi stranmi, oz. tabori. Nekateri vplivni voditelji HSS so vzdrževali zveze tudi s frankovci, za druge pa je bilo znano, da imajo levičarske simpatije. Dr. Juraj Krnjević je npr. še pred sklenitvijo »Sporazuma« v imenu dr. V. Mačka spraševal, če bi Velika Britanija bila voljna dati jamstva tudi za neodvisno Hrvatsko.

Po začetku druge svetovne vojne je britanski konzulat v Zagrebu dobil rang generalnega konzulata. Od treh uslužbenecv 1936. leta jih je v začetku 1941. leta bilo že več kot štirideset, z novimi oddelki, ki so pokrivali dejavnost S.O.E., ministrstva za gospodarsko vojskovanje, MI6 (Military Intelligence 6) itd. Tiskovni oddelek je poskrbel tudi za organiziranje in širjenje ilegalnega tiska, naperjenega proti Nemčiji. Geoffrey Frodsham iz British Councila je bil, kot so domnevali, žrtev gestapovskih morilcev, sumničen, da je organiziral obveščevalno in sabotažno dejavnost. 4. 2. 1941 je eksplodirala bomba v angleški čitalnici.

Aretacija dr. Branka Jelića v Gibraltarju je bila verjetno najbolj učinkovit britanski ukrep proti separatističnim dejavnostim. Kaže, da ob pripravah za puč

Britanci niso več računali s Hrvati. V izgnanstvu v Londonu so se po razpadu Jugoslavije znašli Krnjević, Subašić, Sutej, Jukić in Bičanić. Dr. Krnjević je v imenu dr. Mačka 14. avgusta 1941. leta zatrjeval Anthony Edenu, da Hrvatska ostaja demokratska in da bo nadaljeval politiko nesosedov z vsiljenim Pavelićevim režimom. Tako so hrvatski politiki v izgnanstvu poskušali navezati svoje lastne neposredne kanale komunikacij z britansko vlado. Grof Peter Pejačević, poslanik NDH v Madridu, je preko britanske ambasade v Lisboni ponudil obveščevalne podatke iz italijanskih in nemških virov, če bi Britanci po vojni zagotovili neodvisnost Hrvatske od italijanskega gospodstva. Toda ta predlog je Foreign Office odklonil.

Srbski politiki v Londonu so obtoževali generala Dušana Simovića, predsednika begunske vlade, da je povsem v rokah Hrvatov. Simović sam pa je, na zgranzanje Edena, predlagal, naj bi Britanci bombardirali Zagreb, potem ko so prišle, verjetno z nemškimi sodelovanjem, vesti o ustaških pokolih. Hrvatski begunski politiki so širili mit o »zelenem kadru« na Hrvatskem, ki naj bi se upiral okupatorju. O tem je poročal tudi tisk, nastala je prava zmeda tudi v internih očenah britanskih ustanov. HSS pa je imela več želez v ognju — pri Britancih, Nemcih, Mihailoviću in pri partizanih, pri tem pa si je seveda opekla prste. Jedro zgodnjega partizanskega gibanja na Hrvatskem so tvorili Srbi, ki so pred ustaškim nasiljem zbežali v gozdove.

S. Clissold je politiko HSS ocenil kot v bistvu enako kot je bila politika Mihailovića ali celo Nedića z edino razliko, da se partizanom niso hoteli aktivno zoperstavljati. Orisal je poskuse Tomašića, Zenona Adamića in Jančikovića, da vzpostavijo stike z Britanci. Navajal je razne britanske ocene oz. analize stanja in politike HSS. Maček je s svojo stalno pasivnostjo izvršil politični samomor in HSS je prenehala biti izraz kmečkega duha. Podrobno je opisal britansko reagiranje na prihod dr. Košutića v partizane, delovanje Randolpha Churchilla na Hrvatskem in misijo domobranskega polkovnika Ivana Babića. Zanimivo je, da je na priporočila monsignorja Montinija (kasnejšega papeža Pavla VI) prof. Krunoslav Draganović z zagrebske univerze februarja 1944 obiskal britansko ambasado v Vatikanu in ji izročil memorandum o želji za lastno hrvatsko državnostjo. Vrsto stikov so predstavniki HSS navezali tudi v Švici. Po opisu in oceni zarote Vokić-Lorković in memorandumu ustaške vlade dr. Nikole Mandića in drugih z zahtevo po zavezniški intervenciji na Hrvatskem je S. Clissold opozoril na sklep zavezniškega glavnega stana, da naj britanske trupe ne sprejmejo predaje in naj izročijo jugoslovanskim silam ustaše, domobrance, četnike in slovenske belogardiste.

Akademik in univerzitetni profesor dr. Ljubo Boban je vsekakor še pred pisanjem svojega referata razpolagal s Clissoldovim referatom. Sledil je delno njegovi periodizaciji in se predvsem opiral na britanske vire, ki pa jih v opombah ni navajal. Pravzaprav je Bobanov referat sintetizirana politična ocena v naslovu obsežene problematike. Prvo obdobje postavlja dr. L. Boban v čas 1939—1941, drugo do pomladi 1943 in tretje do konca druge svetovne vojne. Jugoslovanska nevtralnost proti koncu prvega obdobja ni več zadovoljevala niti britanske niti interese osi, v praksi pa je Jugoslavija svojo politiko nevtralnosti izvajala bolj v korist sil osi. Vodstvo HSS je upalo, da bo s politiko koncesij ublažilo pritisk Nemčije in Italije. Kratkoročno je britanska politika tedaj obšla HSS kot nezanesljiv faktor, HSS pa je dolgoročno računala z Veliko Britanijo.

Po razpadu kraljevine Jugoslavije je šele bitka pri El Alameinu vzpodbudila britansko zanimanje za Jugoslavijo in zlasti za Hrvatsko, vse v zvezi z načrtovanim vpadom v Italijo. Ustaši že po nekaj mesecih niso bili več sposobni rekrutirati nove pristaše iz vrst HSS. Britanska propaganda je v začetku skoraj idealizirala pasivni odpor HSS, dolgo časa pa sploh ni upoštevala Mačkove izjave z dne 10. aprila 1941, ko je pozval svoje pristaše, naj sodelujejo z novimi ustaškimi oblastmi. Britanci so bili zaskrbljeni zaradi srbsko-hrvatskih sporov v begunski kraljevski vladi in so skušali vzpostaviti nekakšno sodelovanje med HSS in Dražo Mihailovičem.

Na pomlad 1943. leta je strateški pomen Hrvatske narastel v zavezniškem planiranju, zlasti po kapitulaciji Italije. Britanci so navezali stike s partizani in se prepričali, da HSS ne podpira in ne želi podpirati aktivni odpor. Proces dezintegracije HSS se je tedaj še pospešil. Britanci so na tihem upali, da bo del članov HSS, ki so se pridružili osvobodilnemu gibanju, v povojnem obdobju lahko predstavljal protiutež komunističnemu gibanju. Dr. Ivan Subašić kot bivši ban banovine Hrvatske ni bil slučajno izbran za mandatarja zadnje emigrantske vlade. Voditelji HSS so želeli doseči več, kot pa je britanska politika lahko zagotovila. Pričakovali so zavezniško izkrcanje na vzhodni obali Jadrana, ustaši pa so me-

njali svojo politiko in začeli v HSS gledati možnega partnerja. Skupina Maček-Košutić je po eni strani vodila pogajanja z narodnoosvobodilnim gibanjem, po drugi pa se zapletala v skupne kombinacije z ustaškimi disidenti in v načrte, kako bi dobili pomoč zahodnih zaveznikov. Referent je opisal tudi oscilacije v politiki Magovca, ki se je pridružil partizanom. V zadnjem stadiju vojne je vodstvo HSS iskalo podpore pri Veliki Britaniji in še bolj pri Združenih državah Amerike, da bi prevzelo nadzorstvo nad domobranci, obšlo narodnoosvobodilno gibanje in si zagotovilo soliden položaj v povojnem obdobju.

Zal še ni na voljo prepis razprave v Kuparih. Zato se bo treba omejiti zgolj na kratek pregled predloženih referatov.

Druga tema je bila posvečena **vprašanju Trsta, Istre in Slovenskega Primorja**. Polkovnik *Uroš Kostić* je nedavno doktoriral na beograjski univerzi z disertacijo o ofenzivnih operacijah četrte armade, objavljeno 1978. leta v Beogradu pod naslovom: *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945; ofanzive jugoslovenske 4. armije.* Njegov referat na 23 straneh z 19 opombami je pravzaprav delno odlomek, delno povzetek iz tega dela, pisan predvsem z vojaško-strateških vidikov; brez poznavanja širšega mednarodnega položaja oz. osnovne literature in problematike italijansko-jugoslovanske meje.

Referent je omenjal sklepe o priključitvi teh delov k Jugoslaviji 1943. leta in pogovore med maršalom Titom, Winstonom Churchillom, feldmaršalom Alexandrom, generalom Wilsonom in drugimi avgusta 1944. leta v Italiji, kar je v literaturi sicer že znano, kot tudi Titov govor na Visu: »Tujega nočemo, svojega ne damo«, srečanje Tito—Alexander v Beogradu februarja 1945. leta itd. Na kratko je prikazal začetek in potek ofenzive četrte armade od Like do Trsta, z reško in tržaško operacijo. Razmeroma precej prostora je posvetil političnim pritiskom britanske vlade, da bi zadržala vojaško zavezniško pomoč četrte armadi, česar, kot je menil, tedaj nista uvidela ne štab četrte armade, niti generalštab jugoslovanske armade. Pri tem se je oprl na zbirko dokumentov iz Public Record Officea, ki jih je svoj čas pisec tega poročila odstopil Vojnozgodovinskemu inštitutu; vendar v opombah ni omenjal v zvezi s to tematiko že objavljenih razprav istega pisca.

Britanski referent *Sir David Hunt* je svoj čas služboval v glavnem stanu zavezniških sil v Italiji pod poveljstvom feldmaršala Alexandra. Njegov referat je bil sicer krajši kot jugoslovanski, toda zasnovan na številnejših virih. Pomen in vrednost tega referata je predvsem v tem, da je osebnost feldmaršala Alexandra mnogo bolje osvetljena, tako tudi narava njegovih stikov z maršalom Titom in njegova ocena pomena in vrednosti partizanskega (ne samo jugoslovanskega) vojevanja za zaveznike itd. Zato je ob koncu vojne feldmaršal Alexander bil tudi osebno prizadet ob nevarnosti, da se njegove čete spopadejo z zmagovito jugoslovansko armado.

Tudi *Sir David Hunt* je podrobneje opisal pogovore med Titovim bivanjem v Caserti avgusta 1944. leta, vendar je povzel tudi razprave v Jalti in v Atenah pred beograjskim sestankom Tito—Alexander. Zadržal se je na glavni zavezniški ofenzivi v Italiji, ki se je začela 9. aprila 1945. leta ter citiral prejeta navodila in odgovore feldmaršala Alexandra v zvezi z napredovanjem proti Trstu in srečanjem z jugoslovansko armado, bistvo korespondence med Alexandrom in Titom oz. Churchillom, potek in rezultate misije generala Morgana v Beogradu. Pri tem se je oprl predvsem na tri fascikle feldmaršala Alexandra v zvezi z Jugoslavijo, ni pa raziskoval ustreznih beležk in diplomatskih dokumentov Foreign Officea, oz. ministrskega predsednika Winstona Churchilla. Referent je pokazal izreden smisel za sintetiziranje in povzemanje bistvenega, vnesel pa je tudi vrsto osebnih reminiscenc in lucidnih zapažanj.

Tretja tema je zadevala **vprašanje zavezniškega izkrcavanja na Balkan 1939—1945**. Med udeležence je bil razdeljen referat »Mit o zavezniškem izkrcanju na Balkan med drugo svetovno vojno (s posebnim ozirom na Jugoslavijo)«, ki ga je prof. *F. W. D. Deakin* že imel na konferenci julija 1973 v Londonu. To srečanje je organiziral zgodovinski oddelek School of Slavonic and East European Studies londonske univerze, referat pa je objavljen v: *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, edited by Phyllis Auty and Richard Clogg, London, 1975, 93—116. Za srečanje v Kuparih je prof. William Deakin zbral in uredil njemu dosegljive vire in jih kronološko in tematsko razporedil pod naslovom »*Transjadranske operacije (1944)*« s 63 opombami. Namenoma se je, kot je trdil, izognil komentarju in analizi. Ta naj bi se pokazala v razpravi med udeleženci okrogle mize.

Britanski referent je pisal o načrtih za izgradnjo zavezniškega mostišča v Dalmaciji, kar je Tito predlagal generalu Wilsonu že 20. novembra 1943. leta, ter

o formiranju posebne enote letal za pomoč Jugoslaviji Balkan Air Force. Opisal, vendar pa je kljub obratni napovedi le analiziral srečanje Tito—Wilson oz. Tito—Churchill v Caserti. Poudaril je, da je do razprav o možnem zavezniškem izkrcanju v Istri prišlo na Titovo pobudo, prav tako tudi o možnostih za vzpostavitev mostišča na Jadranu. Menil je, da je Tito s tem želel v naprej uveljaviti slovenske ozemeljske zahteve napram Italiji. General Wilson pred svojim srečanjem z maršalom Titom ni dobil nobenih navodil, niti ni Foreign Office imel časa pripraviti o tem vprašanju memorandum s potrebno politično analizo.

Winston Churchill je na sestanku z Rooseveltom v Quebecu v Kanadi od 12. do 16. septembra 1944 načel tudi vprašanje zavezniškega izkrcanja v Istri, vendar ni dobil podpore za svoje ideje za prodor skozi »ljubljska vrata«. Referent je navajal vrsto novih in zanimivih podrobnosti. Vpraševal se je, če je Stalin informiral Tita o sklepih tega sestanka, ki so mu jih sporočili v povzetku zavezniki sami. Mar je Stalin na skrivaj povabil Tita v Moskvo ali pa je to bila obratno Titova pobuda?

Winston Churchill je nameraval razpravljati s Stalinom tudi o zadnjem stadiju vojaških operacij v Italiji, vključno z možno istrsko operacijo. Zato se je na poti v Moskvo o tem pogovarjal v Neaplju. Tédaj je bilo predlagano, naj se izdela načrt za amfibijsko operacijo v Istri, ki bi morda bila kombinirana s prodorom ob dalmatinski obali. V Moskvi zavezniški poveljniki niso razpravljali o Istri s svojimi sovjetskimi kolegi. Rusi niso pokazali zanimanja za britanske poskuse, da bi koordinirali vojaške načrte v jugovzhodni in srednji Evropi. Tako general Wilson kot feldmaršal Alexander sta postala zelo skeptična o možnosti izvedbe operacij preko Jadrana v Dalmaciji ali Reki in Trstu. Okrog vprašanja oporišč v Dalmaciji se je raznelo sumničenje ob raznih incidentih, pa tudi korespondenca med maršalom Titom, generalom Wilsonom in slednjič še Churchillom. V dodatku je referent opozoril še na poročila britanskih misij iz Istre pa tudi iz Slovenije o težavah in omejitvah gibanja misij po Titovem odhodu v Moskvo konec septembra in oktobra 1944. leta.

Edward Haslam je v krajšem komentarju priložil tiskani zapisnik pogovorov Tito—Alexander februarja 1945. leta v Beogradu, podrobneje pa je rekonstruiral stališča generala Wilsona in probleme okrog sporazuma o britanskem oporišču v Zadru, sidriščih in pomorskih oporiščih, letalskih oporiščih itd. Navajal in opisal je tudi problematiko v 1945. letu, vse do aretacije britanske patrole v raškem kanalu v Istri 14. aprila 1945. leta. Haslam je zaključil, da so zavezniški vojaški voditelji v Italiji 1944/1945 posvečali več pozornosti vojaškim operacijam in možnostim taktične prednosti kot pa dolgoročnemu strateškemu načrtovanju. Politične prilagoditve in prednosti so postajale vedno pomembnejše za motivacijo pri izvedbi ali opuščanju vojaških akcij.

Polkovnik *Vojmir Kljaković* se je v svojem referatu z 52 opombami oprl predvsem na literaturo in na večinoma že objavljene vire. Tega žal ni bilo zaslediti v britanskih referatih o tej temi. Referent je želel predvsem pokazati, kdaj in kako je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji začelo sklepati, da se nameravajo zavezniki izkrcati na Balkanu, oz. na naših tleh; kakšne so bile objektivne možnosti za zavezniško izkrcanje do kapitulacije Italije; kakšne načrte in namene zlasti v zvezi z Istro so imeli Britanci vse do konca vojne. Referent je citiral Titovo pismo 8. aprila 1942. leta, naslovljeno na CK KP Hrvatske (prvi ga je objavil S. Clissold v »Whirlwind« 1949. leta) in ga ocenil kot prvo znano hipotezo CK KPJ o nameravanem britanskem izkrcanju na jugoslovansko obalo v času, ko bo Italija presedlala k zaveznikom. Tito je avgusta 1942. leta brez uspeha poskušal zvedeti preko Moskve, če zavezniki morda nameravajo odpreti drugo fronto na Balkanu.

Churchillove ideje spomladi 1943. leta o pošiljanju orožja v jadranska pristanišča, komandosov in agentov je referent povezal z vprašanjem, če ni od tega dalje samo še korak do intervencije? Prihod britanske misije v Vrhovni štab je ublažil trenutna sumničenja o bližnjem izkrcanju zaveznikov. Tito je Moskvi sporočil oktobra 1943. leta, da je generalu Macleanu na njegovo vprašanje zavezniško izkrcanje v Jugoslavijo označil kot nezaželeno. Tito je še sporočil, da je pripravljen s silo se zoperstaviti izkrcanju, za katero ne bi dal svojega soglasja. Referent je menil, da so ameriški viri zelo pomembni v iskanju resnice, kakšni so bili britanski nameni napram jugovzhodni Evropi. Ni se mogoče izogniti političnim implikacijam načrtov za mostobran na vzhodni obali Jadrana. Škoda je le, da referent ni konsultiral vsaj tistih britanskih virov, ki so dosegljivi v Vojnozgodovinskem inštitutu, in jih kritično primerjal z literaturo.

O položaju v Srbiji 1944. leta je z jugoslovanske strani referiral *univ. prof. dr. Jovan Marjanović*, z britanske pa *Elisabeth Barker* in *Ronald Whetley*. Prof. dr. J. Marjanović je v eno avtorsko polo obsegajočem referatu brez kritičnega znanstvenega aparata, toda s spiskom izbrane literature, navrgel nekaj vprašanj za razpravo. Npr. čigava je bila Srbija v tem času? Zakaj so Britanci imeli napačne pojme, da večina prebivalstva v Srbiji podpira monarhijo, da je borba partizanov samo stvar Hrvatov, da so Srbi po vstaji 1941. leta spremenili svoja stališča? Referent je menil, da je osnovna napaka v tem, da analitiki niso dovolj opazili dejstva, da je srbski kmet med dvema svetovnjima vojnoma bil nezadovoljen s svojim položajem spričo velike zadolženosti in visokih davkov, nizkih cen kmetijskih pridelkov.

Pri četnikih so v britanskih misijah v velikem odstotku bili poslovni ljudje, ki so morda bili neposredno zainteresirani za posamezna podjetja, medtem ko je v grški sekciji S.O.E. bilo precej univerzitetnih kadrov. Prav gotovo so bile v britanskih krogih struje, ki so še 1944. leta želele, da v Srbiji zmaga monarhija. Nekateri britanski organi so s četniki vzdrževali stike tudi po odpoklicu britanskih misij iz Mihailovičevega štaba. Zakaj so Ž. Topalović, A. Pribičević in Belajčić lahko prišli in delovali v Italiji poleti 1944. leta in kasneje? Mar res Britanci niso nič vedeli o radijskih zvezah, ki jih je po odhodu misij vzdrževal Mihailović?

Sporazum »fifty-fifty« med Stalinom in Churchillom je referent postavil v kontekst vseh različnih ugibanj o teritorialni delitvi, vplivnih sferah, poudaril pa je, da se pri tem ne more izogniti razpravi o položaju v Srbiji v tistem času. Meni je, da bo potrebno bolje raziskati in obdelati vprašanje enotne fronte Nemci-Nedić-Ljotić-Mihailović. Vsi pismeni nemško-četniški sporazumi o skupni borbi proti partizanom, sklenjeni konec 1943. leta v Srbiji, so ostali v veljavi tudi 1944. leta. Zakaj Britanci niso nikdar javno protestirali proti zbiranju vseh teh sil pod nemškim vodstvom? Nič čudnega, če so partizani dvomili v zahodne zaveznike, k čemur je še prispeval prihod ameriške misije podpolkovnika McDowella v štab Draže Mihailovića. Mihailović je po odhodu britanskih misij videl določene šanse pri Amerikancih. Zato je začel zbirati zavezniške letalce, ki so se s padali rešili iz sestreljenih letal. Zakaj je McDowellova misija prišla prav konec avgusta 1944. leta in ali je imela tudi določene politične naloge? Nesmisel je, da bi prišla sprejet nemško kapitulacijo. Toda odkod McDowellu podatki, ki jih je posredoval Mihailoviću, češ da rdeča armada ne bo prekoračila mej Jugoslavije? Če so zavezniki s četniškega ozemlja v Srbiji res evakuirali okrog 450 ljudi, so partizani le rešili okrog 2000 zavezniških letalcev, torej skoraj petkrat več kot četniki.

Koristno bi bilo vedeti, kaj so Britanci poročali iz Srbije 1944. leta, analizirati britansko propagando v tistem času, ki je osvoboditev Srbije prikazovala bolj kot posledico prodora rdeče armade, zamolčala pa je borbe partizanskih enot. Kako ocenjujejo Britanci sodelovanje bolgarskih čet pri »osvobajanju Srbije«, kako je na britansko-jugoslovanske odnose vplival Titov sporazum s poveljstvom rdeče armade o njenem prihodu v Jugoslavijo? Zakaj se Basil Davidson ni uspel prebiti v Madžarsko itd. itd.

Elisabeth Barker je v izredno zgoščenem, sintetiziranem referatu več kot treh avtorskih pol z obsežnim znanstvenim aparatom s 101 opombo povzela celo vrsto doslej neznanih poročil britanskih zveznih oficirjev v Srbiji iz fonda 37. misije, pa tudi dokumente iz generalne korespondence Foreign Officea, fondov ministrskega predsednika Winstona Churchilla in te dopolnila s podatki iz spominov Milovana Đilasa, del Vladimirja Dedijera, Walterja Robertsa in Joza Tomaseviča. Poskušala je, kot je sama zapisala, na kratko odgovoriti na štiri vprašanja:

1. vpliv Srbije na britansko politiko napram Jugoslaviji v 1944. letu;
2. relativna moč četnikov in partizanov v Srbiji, kot so jo videli Britanci;
3. kolikšna je odgovornost Britancev, da se je Srbija zbrala okrog narodno-osvobodilnega gibanja;
4. kaj je povzročilo sumničenja in ohladitev britansko-partizanskih odnosov jeseni 1944. leta?«

Anthony Eden, Foreign Office in mnogi britanski zvezni oficirji pri četnikih v Srbiji so konec 1943. leta menili, da je večina Srbov monarhistična, antikomunistična in proti Titu, da Mihailović še vedno ima prevladujoč vpliv. Nekateri sodelavci S.O.E. v Kairu in Londonu so bili trmasto za Mihailovića. 2. novembra 1943 je major H. B. Dugmore bil infiltriran kot prvi k partizanom v srednji in vzhodni Srbiji, sledili pa so še drugi. Kritična poročila so prihajala tudi od misij pri četniških štabih o delovanju četnikov, ki so kolaboracijo z okupatorjem skušali kar se da skrbno prikriti.

Partizani v Srbiji so sprejemali v svoje vrste četnike, ki so prisegli, da se bodo borili. Tudi major John Henniker-Major, ki je prišel v Srbijo aprila 1944. leta, je opazil, da je med tamkajšnjimi partizani manj ogorčenosti napram četnikom kot drugod, vključno s Tempom in Stambolićem. Britanski zvezni oficirji niso opazili posebne vidne politične dejavnosti, rdečih zvezd; včasih sta na zidu visela celo drug ob drugem Titov in kraljev portret. Poleti 1944. leta nasilno mobilizirani Srbi so iz četniških vrst ob prvi priložnosti prebegnili k partizanom. Alexander Glen je npr. 2. avgusta 1944. leta poročal, da so »četniški vodje brezobzirni politični gangsterji, ki skušajo za vsako ceno obdržati Srbijo v svojih rokah.«

Britanski oficirji so sprva imeli zelo dobre odnose s Petrom Stambolićem in Svetozarjem Vukmanovićem-Tempom. Toda julija 1944. leta po prihodu Koče Popovića in sovjetske misije pod poveljstvom generala Gorškova so bili odnosi postavljeni na kruto, formalno osnovo.

Barkerjeva je podrobno obdelala, kako so britanski oficirji poročali o razlogih za nezaupanje med Britanci in srbskimi partizani. Partizanski voditelji so bili prepričani, da Britanci še vedno žele vsiliti Jugoslaviji monarhistični režim ali vsaj odcepiti promonarhistično Srbijo od titoistične, prosovjetske Hrvatske in Slovenije. Britanci so si bili na jasnem, da je neizogiben Titov prihod na oblast. Zato so skušali postaviti politično protiutež komunistični partiji, in to so videli v Srbih z monarhističnimi čustvi. Pri sporazumu »fifty-fifty« Britanci niso stremeli za geografsko delitvijo Jugoslavije in odcepitev Srbije. Ni znano, če so Rusi v času nemškega desanta na Drvar jugoslovanske voditelje svarili, češ da Britanci konspirirajo proti njim skupaj z Nemci, kar so trdili po vojni. V tistem času pa so Britanci sumničeli četnike, da so Nemcem izdali, kje je Tito. Kazalo je, da so med Amerikanci pročetniški elementi. Churchill je osebno protestiral pri Rooseveltu zaradi odpošiljanja McDowellove misije k Draži Mihailoviću, čigar predstavniki so prileteli v Italijo z ameriškimi letali. Po drugi strani pa sta britanska obveščevalna oficirja (prvi je bil najbolj aktiven v Srbiji, drugi pa je zbiral in kolacioniral informacije o četniški kolaboraciji) pomembnega ranga oba bila člana komunistične partije Velike Britanije.

Skratka, v britanskem referatu je bilo možno najti marsikak, čeprav ne vselej povsem nedvoumen odgovor na vprašanja, ki jih je zastavljala prof. dr. J. Marjanović.

Ronald Wheatley je na nemških virih, žal zgolj na diplomatskih, ne pa tudi vojaških dokumentih, rekonstruiral stališča Auswärtiges Amta napram Srbiji in Mihailoviću v 1944. letu. Navajal je v 43 opombah dokumente s signaturami serialov ob mikrofilmanju teh v Whadon Hallu kmalu po končani drugi svetovni vojni. Na istih virih, toda brez navajanja znanstvenega aparata je 1973. leta napisal svoj referat tudi prof. dr. Jovan Marjanović, objavljen v »The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945«, Beograd, 1977, str. 486—501. R. Wheatley je skrbno zbral tudi ustrezno literaturo, objavljene vire, spomine itd. Dokumentiral je Mihailovićevo sodelovanje z Nemci v 1944. letu; Neubacherjeva prizadevanja za novo politiko napram Srbiji z ustanovitvijo velike srbske federacije (Srbija, Crna gora, Sandžak), Nedićeve stališča in akcije. Ribbentrop je edino v Bolgariji videl pomemben vojaški faktor. Nedić se je sporazumel z Mihailovićem. Neubacher in feldmaršal Weichs sta oba podpirala načrt o združitvi vseh protikomunističnih sil v Srbiji. Toda Hitler je bil proti ustanovitvi kombinirane 50.000 članske srbske armade in je menil, da je celo »bolje, če ostane določena komunistična nevarnost«. Četnike je bilo treba oborožiti s potrebnim orožjem in municijo in jih uporabljati proti komunistom v manjših taktičnih okvirih.

Prof. Hugh Seton-Watson in Elisabeth Barker sta skupaj napisala izredno zgoščen referat štirih avtorskih pol »**Britanija in odnosi med balkanskimi odporničskimi gibanji**« z namenom osvetliti britanska stališča napram sodelovanju odporničskih gibanj v Jugoslaviji, Albaniji, Grčiji in Bolgariji. Pri tem sta skušala razlikovati med sedaj zgodovinarjem vidnimi dejstvi in situacijo, o kakršni so v najboljši veri poročali britanski oficirji. Osnovna britanska politična stališča v devetnajstem stoletju in njihov razvoj do konca druge svetovne vojne so dana v pregnantni historični retrospektivi. Za nas so zelo zanimivi podatki, kako so bili Britanci obveščeni in kako so ocenjevali albansko-jugoslovanske odnose. Ime Miladin Popović se, kot je doslej možno videti, prvič pojavlja v britanskih dokumentih šele novembra 1944. leta. Niso pa vedeli za Dušana Mugošo, niti za Tempov obisk v Albaniji poleti 1943. leta, za globoka nesoglasja v komunistični partiji Albanije. Tako vsaj niso bili obtoženi za vmešavanje v notranje partijske zadeve. Precej pozornosti posveča referat tudi Kosovu kot najbolj resnem preizkusnem

kamnu za sodelovanje med KP Jugoslavije in Albanije. Britanci so dobivali nasprotujoča si poročila o pogledih obeh partij glede bodočnosti Kosova. Nič niso vedeli v Grčiji aprila 1941. leta. Pozimi 1944—1945 leta se je britanska vlada bala jugoslovanske intervencije v severni Grčiji. Na seji 11. decembra 1944. leta je vlada sklenila, da bo vztrajala na tem, da Makedonija znotraj bodoče federalne Jugoslavije ne bo priključila ali zahtevala nobenega ozemlja od Bolgarije ali Grčije z utemeljitvijo, da so ta ozemlja »makedonska«. Ameriška in sovjetska vlada sta bila o tem takoj, jugoslovanska in bolgarska vlada pa teden dni kasneje obveščene.

V poglavju o Grčiji sta se avtorja omejila na vprašanje egejske Makedonije. Poudarila sta, da ni natančnih podatkov o številu makedonskih Slovanov, ki so živeli v Grčiji aprila 1941. leta. Pozimi 1944—1945 leta se je britanska vlada bala jugoslovanske intervencije v severni Grčiji. Na seji 11. decembra 1944. leta je vlada sklenila, da bo vztrajala na tem, da Makedonija znotraj bodoče federalne Jugoslavije ne bo priključila ali zahtevala nobenega ozemlja od Bolgarije ali Grčije z utemeljitvijo, da so ta ozemlja »makedonska«. Ameriška in sovjetska vlada sta bila o tem takoj, jugoslovanska in bolgarska vlada pa teden dni kasneje obveščene.

Bolgarijo in njen položaj v Hitlerjevi Evropi sta referenta opisala kot kar najbolj komforten. Bolgari so takorekoč brez strela prevzeli nadzorstvo nad Makedonijo in Tracijo. Bolgarski komunisti so se okužili z euforijo velikobolgarske ekspanzije, kot kažejo njihovi poskusi polastiti se vodstva komunistične organizacije v Makedoniji. Res pa je, da je represivni aparat bolgarske države bil morda najbolj učinkovit toda tudi najbolj brutalen na Balkanu. Britanski poskusi vzpostaviti zvezo z Bolgarijo preko Albanije in Jugoslavije niso bili posebno uspešni.

V sklepih je med drugim rečeno, da je Mihailovičeva identifikacija z velikoserbsko ideologijo bil eden izmed razlogov, da so Britanci izgubili zaupanje vanj. Bali so se imperialistične južnoslovanske ekspanzije na jug v škodo Grčije, če bi se uresničila jugoslovansko-bolgarska federacija, prav tako so z nezaupanjem gledali na možno absorbiranje Albanije v Jugoslavijo in ekspanzijo Rusije. Kot zanimivost velja omeniti, da je Šterju Atanasov, osebni predstavnik Dimitrova v Vrhovnem štabu, v svojih spominih zapisal, da je »nadaljeval z izgradnjo OZNE«. V referatu beremo: »Atanasovih prizadevnih naporov, da bi obdaril OZNO z modrimi postopki NKVD očitno niso spremljali nikakršni pomembni uspehi v izboljšanju bolgarskega odporniškega prizadevanja.« V prestreženih bolgarskih policijskih poročilih je prof. Hugh Seton-Watson kot najbolj pomembne podvige bolgarskih partizanov našel podatke o uspešnih napadih na tovarne sira.

V razpravi o tem referatu je sodeloval akademik, prof. dr. Ali Hadri, prof. Todor Simovski pa je z makedonske strani osvetlil vrsto vprašanj. Žal je bil njegov referat razdeljen med udeležence šele v Kuparih in ga niti niso vsi mogli dobiti. Zato ni mogoče o tem kaj več povedati na tem mestu.

Edward Haslam je napisal krajši, toda zelo dokumentiran referat o evakuaciji ranjenih partizanov in civilistov iz Jugoslavije. S 36 improviziranih pristajalnih stez, oz. letališč so Britanci od junija 1944. leta do konca vojne po zraku evakuirali 11.941 ranjenih partizanov in 1352 zavezniških letalcev. Sovjetska letala, stacionirana v Bariju, pa so od julija do decembra 1944 evakuirala 2100 ranjenih partizanov. Konec julija 1944. leta je bilo v Italiji na voljo 5700 postelj v bolnišnicah. V priloženem dokumentu o evakuaciji s Kupreškega polja po nemškem desantu na Drvar je razvidno, da so v noči od 3. na 4. junij 1944. leta, potem ko je sovjetsko letalo DC-3 evakuiralo Tita in sodelavce, pristala še tri in naslednjo noč sedem ameriških letal istega tipa, ko so ob četrty uri zjutraj tik po vzletu zadnjega letala Nemci napadli letališče z bližnjih hribov.

Generalmajor, prof. *Đorđe Dragić* je obdelal isto tematiko po objavljenih virih in literaturi, pisal pa je tudi o evakuaciji po morju. Jugoslovanski referent navaja zgolj 26 letališč in po Jaši Romanu 12.732 ranjenih in bolnih po zraku evakuiranih partizanov od junija 1944. leta do konca vojne. Podatki o letališčih v Sloveniji pa niso bili povsem precizni.

Kot zadnje je tretjega dne na okrogli mizi v Kuparih prišlo na vrsto vprašanje britansko-jugoslovanskih odnosov v zvezi s problematiko na obmejnem področju med Jugoslavijo in Avstrijo, točneje koroško vprašanje. Referata, ki sta ju pripravila Sir *William Deakin* in dr. *Dušan Biber*, objavlja *Zgodovinski časopis*. Zato se ob tem ne bomo zadrževali, razen ugotovitve, da so v razpravi sodelovali akademik, zaslužni profesor dr. Fran Zwitter, Elisabeth Barker in polkovnik Vojmir Kljaković. Škoda je samo, da je ta tema bila zadnja na vrsti, za razpravo odmerjeni čas polovičen v primeri z drugimi temami in da so udeleženci spričo uspešne bankete in družabnega večera pozno v noč v manjšem številu kot sicer sledili razpravi.

Slednjič velja posebej omeniti, da se prof. Hugh Seton-Watson zaradi boleznj žal ni udeležil srečanja v Kuparih. Mesto njega je v zadnjem trenutku »vskočil« prof. Richard Clogg, strokovnjak za grško zgodovino, najmlajši med britanskimi gosti. Znani vojni zgodovinar in profesor na univerzi v Oxfordu v All Souls kolegiju Michel Howard in prof. Phyllis Auty, strokovnjakinja za zgodovino Jugoslavije v dvajsetem stoletju, sta prav tako pripotovala v Kupare in prispevala k razpravi, čeprav to, pot nista utegnila napisati posebnih referatov.

Zvezni odbor Zveze borčev narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije je za britanske goste priredil zelo uspel izlet na Sutjesko. Na vse so napravila izreden vtis prizorišča znamenite bitke, v kateri je bil ranjen maršal Tito, od iste bombe pa tudi prof. William Deakin. Po prijetnem večeru v vojnem hotelu »Omorika« na Tari je predsednik ZBNOVJ generalpolkovnik Kosta Nadj naslednjega dne v Beogradu sprejel britanske goste in se zadržal z njimi v prisrčnem pogovoru. Kljub nekaterim organizacijskim spodrsrljajem (zelo natrpan program, slaba zvočna izolacija dvorane itd.) so britanski gostje ocenili srečanje v Kuparih kot izredno uspešno in plodno, kot začetek odprtega dialoga. Jugoslovanski zgodovinarji, va-jeni monologov na domačih srečanjih in živahnih razprav v kuloarih, so bili zvečine ugodno presenečeni s simpozijem, kjer je bilo težišče na razpravi, ne pa v preizkusu govorniških sposobnosti pri čitanju referatov.

Dušan Biber

Zusammenfassung

GESPRÄCHE AM RUNDEN TISCH ZWISCHEN JUGOSLAWISCHEN UND BRITISCHEN HISTORIKERN IN LONDON 1976 UND IN KUPARI 1978

Der Verfasser berichtet über Gespräche am runden Tisch bzw. über wissenschaftliche Treffen von Historikern, die in der Zeit vom 25. bis zum 27. November im Imperial War Museum in London und vom 19. bis zum 21. September 1978 im Armeehotel in Kupari bei Dubrovnik stattfanden. Das erste Treffen wurde vom britischen Komitee für die Geschichte des zweiten Weltkrieges mit Prof. William Deakin als dem Vorsitzenden vorbereitet, das zweite vom jugoslawischen Komitee mit Prof. Dr. Jovan Marjanović an der Spitze. Beide Symposien befaßten sich mit den jugoslawisch-britischen Beziehungen während des zweiten Weltkrieges. Referate wurden im voraus verteilt. Die Hauptaufmerksamkeit der Teilnehmer war auf die Erörterung von verschiedenen strittigen oder bisher noch nicht geklärten Fragen gerichtet.

Der Bericht begrenzt sich nicht nur auf die wichtigsten, in Referaten prä-sentierten Feststellungen und neuen Ergebnisse, er ist vielmehr bemüht, die Diskussion am runden Tisch in London möglichst genau zusammenzufassen. Vom zweiten Gespräch am runden Tisch liegt bisher leider noch immer nur eine Tondaufnahme vor und kein schriftliches Protokoll.

Anläßlich des ersten Treffens in London wurden folgende Themen behandelt bzw. Referate folgender Referenten:

1. British-Yugoslav Relations (1939—1941), Prof. Phyllis Auty
2. British Participation in the Coup D'Etat of March 27th, 1941, Dr. Dušan Biber, Miss Elisabeth Barker
3. The case of Draža Mihailović, Dr. Jovan Marjanović, Dr. Richard Kinder-sley
4. British-Yugoslav Relations and the Comintern, Colonel Vojmir Kljaković, Mr. Stephen Clissold
5. British-Yugoslav Naval, Military and Air Co-operation in the Adriatic (1943—1945), Dr. Jovan Vasiljević, Commander R. C. Burton, Lieutenant-Colonel B. Neave-Hill, Group Captain E. Haslam
6. British Military Missions in Macedonia, Dr. Dančo Zografski, Sir William Deakin.

Anläßlich des zweiten Treffens in Kupari gab es folgende Themen und Referenten:

1. Britain, Croatia and the Croatian Peasant Party 1939—1945, Mr. Stephen Clissold, Member of Yugoslav Academy Dr. Ljubo Boban
2. Istria, Trieste and Slovenian Littoral 1939—1945, Sir David Hunt, Dr. Uroš Kostić

3. The Question of Allied Landing on the Balkans 1939—1945, Sir William Deakin, Group Captain E. Haslam, Colonel Vojmir Kljaković
4. Serbia 1944, Miss Elisabeth Barker, Mr. Ronald Wheatley, Dr. Jovan Marjanović
5. British-Yugoslav Relations and Problems on the Territory of Yugoslavia and Greece, Prof. Hugh Seton-Watson, Miss Elisabeth Barker, Mr. Todor Simovski
6. British-Yugoslavs and Carinthia, Sir William Deakin, Dr. Dušan Biber
7. Medical Assistance to the JANL and Evacuation of Wounded from Yugoslavia, Group Captain E. Haslam; Evacuation of the Sick and Wounded to Italy, Major General Prof. Đorđe Dragić.

In London war die Arbeitssprache Englisch, während in Kupari sowohl Referenten als auch Diskutanten in ihrer eigenen Sprache sprechen konnten, weil um eine vorzügliche Simultanübersetzung gesorgt wurde. Es ist zu hoffen, daß Referate der beiden Treffen und Diskussionen auch in Buchform erscheinen werden.

SLOVENSKA MATICA, Ljubljana, Trg osvoboditve 7

in Zgodovinsko društvo za Slovenijo sta pred nedavnim sklenila dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani Zgodovinskega društva za Slovenijo ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla!):

Slovenska matica 1864—1964 (zbornik)

Koroški plebiscit (zbornik)

Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (1914—1918)

Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom

Marijan Britovšek: Razkroj fevdalne agrarne strukture na Slovenskem

Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem

Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem

Janko Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike I.—III.

Lavoslav Čermelj: Spomini na moja tržaška leta

Francé Koblar: Moj obračun

Veno Pilon: Na robu

V zbirki za leto 1979 izide tudi že dolgo pričakovano delo: Franc Petek — Janko Pleterski, Spomini koroškega politika.

Slovenska matica pripravlja za prihodnja leta med drugim vrsto izdaj temeljnih del slovenske historiografije in nekaterih najzanimivejših slovenskih memoarnih del.

DESETO IN ENAJSTO ZASEDANJE JUGOSLOVANSKO-ČEŠKOSLOVAŠKE ZGODOVINSKE KOMISIJE

O delu češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije, ki se je začelo leta 1966, smo v Zgodovinskem časopisu že trikrat poročali, nazadnje o devetem zasedanju, ki je bilo v Brnu oktobra 1975 (glej letnik 26, 1972, str. 146—147, 28, 1974, str. 387—390, 30, 1976, str. 351—354).

Deseto zasedanje komisije je bilo v dneh 11.—15. oktobra 1976 v Beogradu in sicer v novi stavbi filozofske fakultete (Čika Ljubina ulica). Posvečeno je bilo družbi in zgodovini Slovanov od petega do desetega stoletja. *Bohuslav Chropovský* (Bratislava) je govoril o Slovanih od petega do desetega stoletja v luči najnovejših znanstvenih dognanj, *Bogo Grafenauer* (Ljubljana) o Spodnji Panoniji in karantanskem kraljestvu pred prihodom Madžarov, *Peter Ratkoš* (Bratislava) o politični in kulturni podobi Velike Moravske, *Lubomir Havlík* (Brno) o sodobnem zgodovinopisju, ki raziskuje zgodovino Slovanov v času od petega do desetega stoletja, pri tem pa je posvetil posebno pozornost prikazovanju nastanka fevdalizma in države v buržoazni in marksistični historiografiji. Sestavil je tudi izbrano bibliografijo o tej problematiki. *Josip Lučić* (Zagreb) je razpravljal o družbeni ureditvi dalmatinskih mest v enajstem stoletju. *Gordana Marjanović-Vujović* je prikazala razvoj mesta — gostitelja zasedanja od zgodnjebizantinskega Singidunuma do slovanskega Beograda. Izven okvira teme so poslušali udeleženci še izredno zanimivo informacijo o pouku zgodovine jugovzhodne Evrope in posebej Jugoslavije na češkoslovaških univerzah, ki jo je podal *Josef Kolečka* (Brno).

Zbrane udeležence zasedanja so pozdravili dekan filozofske fakultete, namestnik direktorja Istorijskega instituta in direktor Arheološkega instituta, člani komisije pa so bili sprejeti v odelenju istorijskih nauka Srpske akademije in pri rektorju beograjske univerze. Zadnji dan so prireditelji organizirali znanstveno ekskurzijo z ogledom zgodovinskih in umetnostnih spomenikov v vzhodnem delu Srbije, zlasti velikega arheološkega najdišča Gamzigrad pri Zaječaru.

Enajsto zasedanje češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije je bilo leto dni pozneje v dneh 19.—23. septembra 1977 na Češkoslovaškem. Kraj zasedanja je bil to pot industrijsko središče Trinec na ozemlju zgodovinske dežele Slezije, natančneje rečeno na ozemlju nekdanjega tešinskega (kakor pravijo Čehi) oziroma cieszynskega (kakor pravijo Poljaki) vojvodstva. Vojvodski naslov so nazadnje, v 19. stoletju, nosili in bili obenem lastniki obsežnih industrijskih podjetij na tem ozemlju (tudi trinecke železarne) avstrijski nadvojvode in feldmaršali Karl, znan iz vojn s francosko republiko in Napoleonom, njegov sin Albrecht, zmagovalac pri Custozi 1866, in Albrechtov nečak Friedrich, nominalni avstrijski vrhovni poveljnik v prvi svetovni vojni 1914—1916. Cieszyńsko ozemlje je po prvi svetovni vojni povzročalo hude spore med Poljsko in Češkoslovaško. Januarja 1919 je prišlo celo do pravih bojev med obema vojskama. Nazadnje je arbitražna poslanikov zavezniških velesil (1920) rešila spor v glavnem v češkoslovaško korist, saj je sprejela češkoslovaške gospodarske in prometne argumente in je večji del tešinskega ozemlja dodelila Češkoslovaški. Leta 1938 je morala Češkoslovaška v Münchenskih dneh po poljskem ultimatu večino tega svojega ozemlja prepustiti Poljski, po drugi svetovni vojni pa je bila vzpostavljena meja iz leta 1920. Trinec leži par kilometrov od češkoslovaško-poljske meje ob reki Olše, jugovzhodno od Češkega Tešina. Gospodarski razvoj Trinca se je začel leta 1839, ko je bila tukaj postavljena prva visoka peč. Zelo velik pomen za nadaljnjo rast je imela leta 1871 zgrajena železniška proga Bohumin—Košice. Leta 1930 je imel Trinec 5000 prebivalcev in je naslednje leto postal mesto. Danes šteje 34.000 ljudi, med njimi 68 % Čehov, 23 % Poljakov in 7 % Slovakov. Podjetje Trinecké železáreny VŘSR daje 23 % češkoslovaške produkcije železa in jekla in ima 21.000 zaposlenih. Udeleženci enajstega zasedanja češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije so si mogli ogledati železarno in njen muzej, ki kaže razvoj kraja, podjetja in delavskega gibanja. Predvidena znanstvena ekskurzija v okolico je žal morala odpasti zaradi izredno slabega vremena, ki je trajalo vse dni zasedanja.

Soprireditelj zasedanja je bil Slezský ústav ČSAV (Slezjski inštitut češkoslovaške akademije) v Opavi. Sestanki so bili v Kulturnem domu trineckih železarn. Predmet obravnavanja v znanstvenem delu zasedanja je bila to pot po dveletnem presledku spet tema iz novejšje, sodobne zgodovine: problematika krize in razpada habsburške monarhije 1917—1918 s prikazom najnovejših rezultatov raziskavanj jugoslovanskih in češkoslovaških zgodovinarjev tega področja. V okviru te obširne tematike smo razpravljali o sodelovanju med našimi narodi v času prve svetovne

vojne, o njihovem boju za neodvisnost, o delavškem gibanju v tem času, o vplivu oktobrske revolucije na naše narode in njihovo revolucionarnost itd. Nekateri referati so obravnavali probleme na splošno, drugi za posamezna področja: Češko, Slovaško, Hrvatsko, Vojvodino, Bosno in Hercegovino, Slovenijo, pa tudi za Srbijo v mejah pred balkanskima vojnima (topliška vstaja). Pokrajini, v kateri smo bili, ostravskemu in industrijskemu področju in njegovemu delavškemu gibanju v letih 1917—1918 je bil posvečen poseben referat. Z referati in koreferati so nastopali oziroma so bili njihovi referati razmnoženi in razdeljeni med udeležence, čeprav se sami pisci zasedanja niso mogli udeležiti: *Jurij Krížek, Jan Galandauer, Miroslav Tejchman* (Praga), *Marián Hronský, Milan Krajčovič, Václav Peša* (Bratislava), *Josef Vytiska* (Opava), *Nikola Petrovič, Ognjen Pređa, Ranko Končar* (Beograd), *Aleksandar Foriškovič, Sandor Mesaroš* (Novi Sad), *Ibrahim Karabegović* (Sarajevo), *Hrvoje Matković* (Zagreb) in *Janko Pleterski* (Ljubljana), ki je govoril o vprašanju nacionalne in socialne revolucije na Slovenskem v letu 1918.

Poleg znanstvenega dela, ki so mu prisostvovali tudi manj ali bolj številni zgodovinarji iz kraja zasedanja in njegove bližnje ali tudi bolj oddaljene okolice, je imela komisija tako na zasedanju v Beogradu kot na zasedanju v Trincu interne sestanke, na katerih je, kakor vedno, razpravljala o načelnih in konkretnih problemih sodelovanja češkoslovaških in jugoslovanskih zgodovinarjev ter programirala svoje bodoče delo.

Na koncu tega poročila je omeniti še, da je po zasedanju v Trincu zaradi odhoda na novo službeno mesto leta 1978 prenehal biti predsednik češkoslovaške sekcije komisije dr. Josef Kočí. Njegov naslednik in s tem po vrsti tretji predsednik češkoslovaškega dela komisije je postal dr. Vladislav Št'astný iz Brna.

Vasilij Melik

ANTHROPOS

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih ved, za psihologijo in filozofijo

Izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev

Anthropos naročajte na naslov: Uredništvo časopisa Anthropos, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, ali po telefonu 061/22 121, int. 300, naročnino pa pošiljajte na tekoči račun: 50100-678-46236. Letna naročnina za posameznike je 60 din, za delovne organizacije 100 din.

V zalogi so še kompleti letnikov od 1973 dalje.

OCENE IN POROČILA

Atti e memorie della Deputazione di storia patria per le Marche, Nuova serie — anno 82° (1977), Le Marche e l'Adriatico orientale: economia, società, cultura dal XIII-secolo al primo ottocento, Atti del convegno: Senigallia, 10—11 gennaio 1976, Ancona 1978, 450 strani.

Knjiga je plod mednarodnega znanstvenega srečanja 10. in 11. januarja 1976 v Senigaliji, ki je obravnavalo odnose med obalama Jadrana od 13. do 19. stoletja. Prinaša prispevke osemnajstih referentov, od katerih je pet Jugoslovanov. Večina v njej objavljenih predavanj prikazuje razne vidike trgovskih in pomorskih povezav vzhodne obale Jadrana in Mark od 14. do začetka 19. stoletja (avtorji: Ignacij Voje, Jean-Claude Hocquet, Ferdo Gestrin, Renzo Paci, Gilberto Piccinini, Danica Božić-Bužančić, Josip Luetić). Ostali prispevki odkrivajo izsledke preučevanj različnih področij iz zgodovine Mark od pravnega in upravnega (Antun Cvitanić, Giuseppina Giuliadori Gatella) do problemov naseljevanja in migracij prebivalstva z vzhodne obale Jadrana v Marke ter njihovega vključevanja v tamkajšnje gospodarsko in kulturno življenje (Mario Sensi, Joyce Lussu, Mario Natalucci, Giovanni Annibaldi, Sergio Anselmi, Carlo Verducci); od zaokrožene teme odnosov med obalama se nekoliko oddaljujejo prispevki o ankonških Židih (Elyahu Ash-tor), o goveji kugi v drugi polovici 18. stoletja v Markah (Werther Angelini), kakor tudi razprava o ustavi in upravi republike sedmih jonskih otokov v začetku 19. stoletja (Dante Cecchi).

Antun Cvitanić v svojem prikazu o doprinosu pravnikov iz Mark k oblikovanju statutarnih zakonov Splita opozarja, da sta bila splitska statuta iz 1240 in iz 1312 osnovana v času podestajev iz Mark. Ob citatih iz teh in kasnejšega statuta iz prve polovice 15. stoletja opisuje splitsko upravo v tem času. Kot ugotavlja na koncu svojega izvajanja tudi sam, bi bilo potrebno ob poglobljeni razčlenitvi statutov ugotoviti, kaj je v njih povzeto po značilnostih prava in uprave mest v Markah; tega namreč njegovo predavanje ne pokaže.

Prispevek Giuseppine Giuliadori Gatella, Vzhodni Jadran v ankonški zakonodaji srednjega veka omenja, da se je skušala Ankona zlasti ekonomsko zaščititi proti tujcem na sploh, pri čemer ne moremo govoriti o kakem protibalkanizmu.

Obsežno predavanje Maria Sensija o bratovščinah Slovanov v Markah je razdeljeno v dva dela: prvi prikazuje doseljevanje z Balkana in trgóvske vezi obeh obal, drugi pa ob sklicevanju na citate iz virov naloge in pomen bratovščin. Avtor dodaja tudi spisek bratovščin Slovanov in Albancev v Markah v 15. stoletju.

Albanski naseljenci v Fermanu okrog srede 15. stoletja so tema obravnave Joyce-a Lussuja. Opozarja na naselitveni val Slovanov in Albancev po upadu prebivalstva na obravnavanem področju zaradi kužnih bolezní v 14. stoletju ter omenja zakonske odloke ter različne vloge in položaje, v katerih srečamo kasneje Albance. Čeprav v samem tekstu nekajkrat ilustrira svoje navedbe s citati, pa bi avtor predavanju lahko dodal vsaj kakšno opombo, kjer bi navedel konkretna mesta citatov, če že ne tudi virov in literature za to področje, ki bi bralca morda zanimali.

Mario Natalucci predstavlja v svojem prispevku naselbine dalmatinskih, slovanskih in albanskih skupin na področju Ankone v 15. in 16. stoletju. Albanske kolonije obravnava ločeno od dalmatinskih in slovanskih. Ob avtorjevi ugotovitvi, da so bili Albanci v Ankoni nezaželeni za razliko od Dalmatincev, s katerimi se je razvijalo sodelovanje, se bralcu odpira vprašanje številčnosti ter realnega položaja enih in drugih.

Giovanni Annibaldi piše o albanskih in slovanskih doseljencih na področje Jesija v 15. in 16. stoletju, obravnava njihov položaj, poklice, načine vključevanja v agrarno gospodarstvo, kar vse bogato ilustrira s citati iz virov.

Sergio Anselmi predstavlja svoje raziskave v zanimivem referatu Slovani in Albanci v poljedelstvu Mark 14. in 15. stoletja. Po prikazu poteka naseljevanja in vrst gospodarstva, v katere so se vključevali naseljenci z vzhodne obale Jadrana.

opiše spreminjanje vloge novih prišlekov in ilustrativno ob virih prikaže njihovo sodelovanje v agrarnem gospodarstvu Mark.

Prispevek Carla Verduccija obravnava različne plati življenja učencev ilirskega kolegija v Fermu in prinaša seznam učencev, ki izvirajo z Balkana.

Debata notariae so predstavljala Ignacijo Vojetu vir za študijo o trgovskih zvezah med Dubrovnikom in Markami v 14. in 15. stoletju. Potem ko v prvem delu prikaže dubrovniške zveze (pogodbene in blagovne) navzven, spremlja razvoj trgovskih zvez in značaja tujcev v njih ob spremembah političnih razmer, pa v drugem delu ob primerih iz virov govori o trgovskih družbah in njihovem značaju.

O trgovini in ladjarstvu s poudarkom na vlogi paške soli in dubrovniške mornarice govori Jean-Claude Hocquet. Opiše, kakšen pomen ima v Ankoni sol s Paga, nihanja v proizvodnji ter druge dobavitelje soli za Ankonu, pa tudi organizacijo solne trgovine in cene robe in transporta, pri čemer prikaže nekatera leta še v tabelah.

Ferdo Gestrin v jedrnatem referatu o trgovini s kožami v Marke v 15. in prvi polovici 16. stoletja predstavlja pota ter prodajno mrežo kož iz Balkanskega zaledja v Marke, omenja vlogo dubrovniške trgovine pri tem, tehniko poslovanja in dodaja tabele o zastopništvu italijanskih trgovcev in trgovcev iz slovenskih področij pri tovrstnih poslih.

V prispevku o trgovskem tekmovanju Ankone in Splita od 1590 do 1645 je Renzo Paci prikazal spremembe in nihanje v razmerju sil obeh mest ter njihovih prometnih in trgovskih zvez.

Predavanje Gilberta Piccininija ob številnih citatih iz virov prikazuje raznolike dejavnosti in položaj Giovannija Paluncija, ankonskega trgovca 17. stoletja, ki je po izvoru iz Dubrovnika. Dodaja njegov rodovnik in tabelo kreditov, ki jih je dal v letih 1614 in 1620.

Danica Božić-Bužančić se je v svojem izvajanju Split in Marke v 18. stoletju bolj kot pri analizi teh stikov zadrževala pri navedbah pogodb in drugih virov o tej problematiki.

Kratki prikaz Josipa Luetića o mornarjih iz Mark v dubrovniški trgovski marini od 1797 do 1807 posreduje bralcu tudi seznam mornarjev iz Mark na trgovskih jadrnicah v Dubrovniku v omenjenem obdobju.

Eliyahu Ashtor v obsežni študiji o ankonskih Židih opisuje njihovo raznoliko dejavnost in pravni položaj, kar dopolnjuje s poimenskimi navedbami oseb.

Werther Angelini v svojem prispevku o goveji kugi 1786 v Markah prikazuje stanje in probleme, ki so posledica kuge, pa tudi ukrepe oblasti v zvezi s to boleznijo živine.

Predavanje Danteja Cecchija o ustavi (1803) republike sedmih jonskih otokov in njeni administraciji se po opisu okoliščin in meddržavnih odnosov v tem času posveti obsežni razčlenitvi ustave ter uprave in delitve oblasti v omenjeni republiki.

Knjigo zaključuje sklepni povzetek nekaterih misli Angela Venture ob znanstvenem srečanju: opozarja na kompleksnost problema migracij, na povezavo z ekonomsko problematiko, omenja potrebo raziskovanja sorodnosti in razlik med obalama v življenju mest, kakor tudi praktičnih medsebojnih vplivov in menjav izkušenj.

Darja Mihelić

John V. A. Fine, Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation, A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, East European Quarterly, Distributed by Columbia University Press, 1975 (kot 10. knjiga v zbirki East European Monographs).

John V. A. Fine, mlajši, je izredni profesor zgodovine na Univerzi v Michiganu v ZDA. Dvakrat je preživel po leto dni v Jugoslaviji, kjer se je spoznal s problematiko, ki jo v tem delu obravnava in bil deležen pri delu pomoči jugoslovanskih zgodovinarjev, tako predvsem v Sarajevu, Beogradu in Dubrovniku.

Po uvodu je knjiga razdeljena na osem poglavij, od katerih nam prvi dve predstavita religijo v bosanski poljedelski družbi in pregled virov, ostalih šest pa zajema zgodovino Bosne od konca dvanajstega stoletja do konca petnajstega stoletja, seveda z vidika problematike, ki jo izraža sam naslov knjige. Temu sledi še obsežna bibliografija in imensko ter krajevno kazalo. Knjiga »spregovori« tudi o vprašanju terminologije, ki je pri tej problematiki specifična in tako definira uporabo terminov kot so npr. Bosanska cerkev, pataren, djed itd.

Glede na to, da je o »Crkvi bosanski« bilo precej napisanega in je bilo izoblikovanih več teorij, od katerih sta prevladovali dve (da je »Crkva bosanska« bila dualistična in tako v povezavi z bogumilstvom in pa, da je bila v bistvu pravoslavna cerkev, ki je imela lastno hierarhijo), nam avtor podaja razvoj te problematike. Večdar pa, kot pravi, se poizkuša v svoji študiji razlikovati od drugih piscev po tem, da različnim pogledom na ta problem ne daje nobene prednosti in se postavi na stališče, da je treba uporabljati le vire, ki se tičejo Bosne, saj ne smemo pozabiti, da je bila Bosna zaostala in neizobražena (backward and uneducated country); ki ni mogla uporabljati ali prenašati katerokoli religiozno smer na domača tla iz drugih dežel. Tako naj bi uporabljali pri proučevanju tega problema le domače vire ali pa tuje, ki so specifični za bosansko zgodovino. Ker pa se nobeno religiozno gibanje ne more razvijati iz vakuumu, avtor seveda upošteva obstoj katoliške in pravoslavne cerkve, duhovništva ter same populacije na ozemlju »Crkve bosanske«, vendar pa poudarja, da vsa verska zgodovina v Bosni zavzema prostor v kmečkem okolju, ki pa razlikuje bosansko herezijo od ostalih tako npr. v južni Franciji in severni Italiji po tem, da so tu heretična gibanja bistveno »urbana« gibanja. Posvečena je precejšnja pozornost virom, njihovi vsebini in njihovi vrednosti, ki je odvisna od njihove avtentičnosti, oziroma iz kakšne sredine prihajajo ali pa tudi kako so do sedaj interpretirani. Do sedaj napisano literaturo in seveda tudi vire avtor analizira v svojem, lahko bi rekli drugemu delu knjige, kjer nam poda razvoj zgodovine »Crkve bosanske«.

Ob tem pa bi želeli opozoriti še na delo zagrebškega zgodovinarja profesorja Jarošlava Šidaka, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu (Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975), kjer avtor, ki že preko štirideset let posveča temu problemu pozornost, ponovno objavlja petnajst razprav, ki so nastale od leta 1950 do leta 1969. Razprave so, kot piše avtor, vse razen ene ohranile prvotno obliko, majhne spremembe v vsebini pa so vse objasnjene s kritičnimi pripombami, ki tudi beležijo vso novo literaturo. Posebno pomemben pa je historiografski pregled literature, ki je širši, kot je izražen v naslovu Problem »Crkve bosanske« u poratnoj historiografiji. Delo nam daje tako celoten pregled problematike heretične »Crkve bosanske«. Ker pričujoči zapis noče in ne more biti ocena doktorske disertacije ameriškega zgodovinarja Johna V. A. Finea, mlajšega, delo pa bi oceno zaslužilo, že zaradi tega, ker obravnava jugoslovansko problematiko o kateri »ističe da ni u jednom problemu u jugoslovenskoj historiografiji nije tako izvanredno teško dobiti pouzdano historijsko svjedočanstvo kao u slučaju heretičke »Crkve bosanske« (Petar Korunić, Prinosi Jarošlava Šidaka problemu heretičke »Crkve bosanske« i bogumilstva, Dometi 10, 1977; str. 49), in ker tudi delo nosi smeli naslov Bosanska cerkev: Nova interpretacija (podčrtal V. S.), smo opozorili tudi na delo Jarošlava Šidaka, ki je izdano v istem letu kot delo Johna V. A. Finea in v katerem »pažljivi čitalac može sintezu onde naći« (ibid., str. 70).

Vasko Simoniti

Leopold Steurer, Südtirol 1919—1939; Karl Stuhlpfarrer, Südtirol und der zweite Weltkrieg; Tagung für Zeitgeschichte, 27. Mai 1977; Südtiroler Hochschülerschaft, Bozen 1977, 47 str.

V pričujoči knjigi sta objavljena dva referata z zborovanja o sodobni zgodovini, ki je bilo v Boznu (Bolzano) 27. maja 1977.

Leopold Steurer je v svojem referatu »Južna Tirolska 1919—1939« obravnaval zgodovino te dežele s štirih, v dosedanji historični literaturi o razvoju južnotirolskega vprašanja med obema svetovnima vojnama manj obravnavanih aspektov: političnega razvoja v okviru južnotirolske narodnostne skupine v dvajsetih in tridesetih letih (oblikovanje dveh političnih taborov Deutscher Verband Südtirol na eni in Völkischer Kampfring Südtirol na drugi strani); južnotirolskega problema v zunanji in narodnostni politiki Weimarske republike in Tretjega rajha; odnosa Južnih Tirolcev oziroma njihovega političnega vodstva do fašizma in nacionalsocializma; vloge južnotirolskega vprašanja v celotnem kompleksu nemško-italijanskih odnosov kot tudi v okviru mednarodne evropske politike med obema svetovnjima vojnama.

Nemške južnotirolske stranke (liberalna in ljudska) so v demokratičnem obdobju Italije po prvi svetovni vojni ustanovile Nemško zvezo (Deutscher Verband), južnotirolski socialisti pa so v tem obdobju delovali skupaj z italijanskimi, ki so glasovali v italijanskem parlamentu kot edina stranka proti zakonu o priključitvi Južne Tirolske k Italiji. Predstavniki Nemške zveze so, kar je zelo zanimivo, po-

zdravili zmago fašizma v Italiji leta 1922. Proti politiki Nemške zveze, zlasti proti politiki njenih voditeljev iz vrst velike buržoazije, ki niso bili pripravljene podrediti svojih gospodarskih koristi nacionalnim interesom Južnih Tirolcev, so nastopili kritiki iz vrst študentov, politiziranih skupin mladih ljudi in »ljudi iz vrst navadnega ljudstva«, kot se izraža avtor. Le-ti so se leta 1928 združili v organizaciji »Gau-Jugend-Ring«, iz katere je leta 1933 nastala Völkischer Kampfring Südtirol, nacionalno-socialistična organizacija, ki je do leta 1939 popolnoma prevzela vodstvo podtalne dejavnosti v deželi.

Weimarska republika je z vsemi silami tako moralno kot materialno pomagala južno-tirolskim Nemcem v njihovem boju za narodnostne manjšinske pravice, podpirala pa je tudi njihove zahteve po samoodločbi. Južnotirolsko vprašanje je v okviru italijansko-nemških odnosov postalo ponovno aktualno po Anschlusu Avstrije leta 1938, ko je nemško-italijanska meja dosegla Brenner. Temu je kmalu sledilo »Berlinsko soglasje«, ki je predvidelo izselitev južno-tirolskih Nemcev na področje Reicha. Leopold Steurer je govoril tudi o ekonomskih posledicah, ki bi jih prinesla izselitev Južnih Tirolcev. Gre za problematiko ponovne poselitve izpraznjenega, zlasti planinskega prostora in povrnitve vrednosti premoženja (nepremičnin).

Hitler je že v Mein Kampf, kot tudi v svoji brošuri »Die Südtirolfrage und das deutsche Bündnisproblem« (1930) ugotovil, da ne bi nemška vlada, če bi bila pod vodstvom NSDAP, nikoli postavila zahteve Italiji po reviziji državne meje na Brennerju zaradi potrebe po sodelovanju in prijateljstvu s fašistično Italijo. To je bilo potrjeno tudi leta 1931, ko so črtali iz uradnega programa NSDAP zahtevo po reviziji te meje.

Karl Stuhlpfarrer je v svojem prispevku »Južna Tirolska in druga svetovna vojna« obravnaval vprašanje opcij, glasovanja o državljanstvu Južnih Tirolcev. Le-tem so z Berlinskimi soglasjem med nemškimi nacisti in italijanskimi fašisti dali dve možnosti za rešitev njihovega manjšinskega vprašanja. Glasovali so lahko za italijansko ali nemško državljanstvo. Z glasovanjem za italijansko državljanstvo so se odločili, da bodo ostali v Italiji, s tem so se odrekli manjšinski zaščiti; z glasovanjem za nemško državljanstvo pa so pristali na izselitev na ozemlje Reicha. Ugotovil je, da je bil rezultat glasovanja o državljanstvu (84 % za Nemčijo, 14 % za Italijo) tudi rezultat dejstva, da je tistim Južnim Tirolcem, ki bi ostali v Italiji, grozila izselitev v južnejše predele Italije. V svojem prispevku se je ukvarjal tudi z vprašanjem zapletenega postopka izselitve, zlasti tistih, ki so imeli nepremičnine.

Zelo zanimivi so podatki o tem, kam naj bi izselili Južne Tirolce. Karl Stuhlpfarrer je ugotovil kot prvo možnost izselitev Južnih Tirolcev v Etiopijo, ki jo je predvidel Mussolini po napadu na to državo. Hitler je po Berlinskem soglasju predlagal najprej izselitev Južnih Tirolcev na Poljsko, nato v Alzacijo—Loreno, nato v Burgundijo in kot zadnjo možnost, tik pred zlomom Italije, na Krim.

Preseljevanje Južnih Tirolcev je bilo po zlomu Italije, septembra 1943, končano in je zajelo eno tretjino populacije, ki se je ob opcijah odločila za Nemčijo. Za slovenske zgodovinarje je zanimivo dejstvo, da so opcije in nato izselitve zajele tudi prebivalstvo Kanalske doline, ki je bilo povečini slovenskega izvora in ki so ga izselili na Koroško.

Po zlomu Italije so Nemci ob pomoči nemškega prebivalstva Južne Tirolske uspeli razorožiti italijanske divizije. Južna Tirolska je sicer formalno ostala del Mussolinijeve socialne republike, vendar je bila podrejena »gauléiterju« Petru Hoferju, ki je bil direktno podrejen Hitlerju. Italijani niso imeli nobene vloge na tem področju, tako da bi si Nemci lahko v primeru zmage v drugi svetovni vojni takoj priključili Južno Tirolsko.

Matjaž Klemenčič

Janez Stergar, **Oris zgodovine Počitniške zveze Slovenije**. Ljubljana 1978, strani 62.

»Povod za snovanje revolucionarnih organizacij med bosanskimi srednješolci (je) dal Ivan Endlicher iz Ljubljane, gimnazijski eksternist in predsednik tako imenovane Jugoslovanske počitniške zveze.« Odlomek iz poročila avstrijskih preiskovalcev v zvezi s sarajevskim atentatom o vodji ene izmed organizacij, ki so predmet avtorjevih raziskovanj, je najboljši odgovor na vprašanje o smotrnosti in potrebi tovrstnega dela. Sam naslov in tudi dejstvo, da je bila knjižica izdana ob 85-letnici organizacije, bi lahko marsikoga hitro zavedla. Upoštevati pa je treba društveni zakon iz leta 1867, ki je prepovedoval dejavnost mladinskih političnih

društev. Zato o tovrstni dejavnosti slovenske, zlasti akademske mladine zvemo lahko le preko študija delovanja njihovih »nepolitičnih« organizacij: literarnih, telovadnih, ferialnih in drugih. Vpliv političnega dogajanja na Slovenskem na mladinska počitniška društva potrjuje tudi dejstvo, da so ta do začetka strankarskega življenja enotna, potem pa se delijo na več društev z različnimi političnimi »patroni«.

Zametke organiziranega turizma slovenske mladine vidi Stergar v slovenskih akademskih društvih v obeh glavnih univerzitetnih centrih, v katerih so študirali Slovenci. Prava ferialna društva so nastala, po nekaj neuspelih poizkusih, v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Kmalu so postala vodilna tista, v katerih so odločali pristaši mladinskega narodno-radikalnega gibanja. Njim je bil »turizem« ena izmed oblik vsebine: pospeševanje vsestranskega materialnega in duhovnega razvoja Slovencev ter narodnoobrambni boj. Nekaj let pozneje so mnogi sprejeli revolucionarno jugoslovansko idejo, zato so iz njihovih vrst izšli prvi politični zaporniki ob začetku prve svetovne vojne. Za počitniško gibanje po prvi vojni velja osnovna značilnost, da njegov pomen, z izjemo pri Slovencih izven kraljevine, ni v sorazmerju s predhodnim. Ferialni savez je kljub ugodnostim za potovanja, ki so bile večje kot današnje, zgubljal na pomenu, ker je vse bolj prehajal pod neposredno kontrolo režima. Vendar so bile nekatere organizacije FS zelo napredne. Tako je bilo delovanje podružnice Počitniške zveze na ptujski gimnaziji. Po vojni je bila Počitniška zveza razmeroma kasno obnovljena. Leta 1954 se je odprla tudi kmečki in delavski mladini.

Pregledne študije o razvoju slovenske mladinske počitniške dejavnosti doslej še nismo imeli. Toliko bolj moramo pohvaliti Stergarjevo delo, ki ga je sam avtor imenoval »oris«, češ da bo potrebnega še nekaj časa in dela, da bomo lahko našli in pregledali vire, ki bodo lahko osvetlili še manjkajoče strani iz razvoja počitniške zveze. Pohvalno moramo omeniti tudi zdaj že osemletno načrtno raziskovanje zgodovine mladinskega počitniškega gibanja v Komisiji za raziskave pri Izvršnem odboru Počitniške zveze Slovenije. Pozitivni rezultati so že pred nami. Opozoriti pa moramo, da bi bilo s tovrstnimi raziskavami nujno ne samo nadaljevati ampak tudi pohiteti, ker arhivsko gradivo ponekod že škartirajo (Gradec). Pomembnost mladinskega gibanja v letih pred zlomom dvojne monarhije je bila ugotovljena tudi na zadnjem mariborskem zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Zanimivo je, da je v dobrih zadnjih sto letih slovenska mladina v vseh ključnih momentih odigrala eno izmed odločilnih vlog: leta 1848, ob zlomu »črnožolte« monarhije, v NOB. Zato so taka in podobna dela nujno potrebna.

Stane Granda

Slovenski visokošolci v boju za narodno osvoboditev in socializem, Ljubljana 1977, 217 strani.

Univerzitetna konferenca ZKS v Ljubljani je ob 40-letnici ustanovnega kongresa KPS in Titovih jubilejev izdala zbornik o naprednem študentskem gibanju. Zbornik je izšel kot deveti zvezek dokumentacije UK ZKS v Ljubljani. Vsebuje gradivo o naprednem študentskem gibanju od leta 1919. dalje. V veliki večini je bilo že objavljeno v različnih časopisih, revijah in zbornikih. Podoba je, da je uredniški odbor zbral vse, kar je bilo napisanega. Gradivo v zborniku je razdeljeno na tri razdobja. Za prvo razdobje, ki obsega čas do okupacije Jugoslavije, je krajši sestavek napisal Slavko Kremenšek. Podlaga tega sestavka je njegova knjiga »Slovensko študentsko gibanje 1919—1941«, Ljubljana, 1972. Razen tega sestavka in dveh krajših prispevkov M. Luška so objavljeni spomini udeležencev naprednega študentskega gibanja: D. Kermavnerja, I. Krefta, M. Goršiča, L. Šentjurc, J. Vilfana, S. Kraigherja, E. Muser, P. Žaucerja (prvič objavljeni), V. Križevica, J. Vipotnika, razgovor z J. Brilejem in spomini univerzitetnega vratarja T. Habeta. Za drugo razdobje, razdobje v času fašistične okupacije, je uvodni prispevek napisala A. Benedetič. Razen omenjenega prispevka so objavljeni spomini Ž. Kraigher, B. Jurce, I. Matka, D. Bravničarja, M. Osredkarja, B. Grabnarja in J. Šiške. Za razdobje socialistične graditve so spominske zapise prispevali (nekateri) sekretarji UK ZKS: R. Simoneti, S. Markič, J. Vrhunc in G. Stanič. V zborniku je objavljen tudi slavnostni govor sekretarja komiteja UK ZKS prof. dr. Iztoka Winklerja na osrednji proslavi ljubljanske univerze ob 40-letnici ustanovnega kongresa KPS in Titovih jubilejev.

Ludvik Čarni

Nikola Milovanović, **Generali izdaje I—II. Sloboda** — Beograd, 1977, 453 in 463 strani.

Ime avtorja Nikole Milovanovića je jugoslovanskim bralcem že precej znano, saj so bile knjige Vojni puč i 27. mart 1941, Od marseljskog atentata do trojnog pakta, »Kraljev izaslanik« u redovima Udbe in Kroz tajni arhiv Udbe med njimi lepo sprejete. Če bi hoteli poiskati skupen imenovalec vseh njegovih del, vključno z Generali izdaje, bi lahko rekli, da so to glavne značilnosti jugoslovanske zgodovine polpretekle dobe nekako od smrti kralja Aleksandra, in to predvsem temne plati te zgodovine, se pravi protiljudska politika buržoaznih vrhov, kapitulantstvo, izdaja, kolaboracionizem, kontrarevolucija itd. Težišče njegovih prikazov je zato seveda na obdobju druge svetovne vojne oziroma narodnoosvobodilnega boja, sega pa delno tudi še v leta po vojni. Na to njegovo tematiko je verjetno odločilno vplivalo dejstvo, da je bil avtor dolga leta uslužbenec naših varnostnih organov in se je torej poklicno ukvarjal z zatiranjem raznih protinarodnih sil, tako po vojni kot tudi že med vojno.

Milovanovićevo delo nima ambicij znanstvenega dela, čeprav bi to lahko bilo. To je predvsem publicistika v najboljšem pomenu besede, hkrati pa mešanica tudi drugih zvrsti pisanja. Ta »pričevalska« knjiga ni opremljena z nobenim znanstvenim aparatom, ne navaja nobene literature in ne kontrolnih podatkov. Jasno pa je, da je avtor uporabljal obilno arhivsko gradivo, ki pa je žal pri nas zelo neenakomerno ohranjeno. Zaradi omenjenih dejstev povprečnemu bralcu ni jasno, kje se dokumenti nahajajo, ali so bili že objavljeni, ali je bila njihova vsebina že znana ali ne itd. Dandanes lahko že rečemo, da je bila vsebina te knjige na nek način in v glavnem že znana, vendar pa lahko vseeno trdimo, da imamo pred sabo originalno branje. Zasluga za to tiči v načinu, kako je avtor to vsebino prikazal, kako jo je metodološko oblikoval. Nosilci tem oziroma poglavij so glavni vodje kontrarevolucije, v tem okviru pa so potem prikazane različne veje, smeri in problematika te izdaje, ki je rdeča nit knjige. Lahko rečemo, da je to delo v precejšnji meri povzetek, pa tudi dopolnitev vseh dosedanjih avtorjevih objav, čeprav tudi na njegovi ravni ne zaobjema vse »geografije« jugoslovanske kontrarevolucije. V glavnem se v knjigi skoraj ničesar ne bere o balistih, črnogorskih federalistih, makedonski kontrarevoluciji, slovenski beli gardi in o muslimanskih kolaboracionistih, niti ne o Ljotiću itd.

Omeniti gre tudi to, da se Milovanović po nepotrebnem ne zadržuje pri podrobnem opisovanju organizacije ali akcijskega delovanja posameznih skupin in organizacij, pač pa se osredotoča in ustavlja na bistvenih dogodkih, procesih, dokumentih in dokazih, skratka v tistih sferah dogodkov in oseb, kjer se je odločalo in kjer se je bistvo najočitneje in najhitreje pokazalo.

Avtorjevi »generali«, ki poimenujejo posamezna poglavja so: Pavle Karađorđević, Milan Nedić, Ante Pavelić, Draža Mihailović, Lev Rupnik ter še Ministri v emigraciji. Prvi Milovanoviću predstavlja posebljenje zgrešene notranje in zunanje politike vladajoče garniture predaprilske Jugoslavije. Ta politika ni izražala osnovnih teženj jugoslovanskih narodov ter je državo gnala v objem fašističnega tabora, kar je končno pripeljalo do pristopa k Trojnemu paktu. Pri tem avtor ni pozabil omeniti »nezrelih« poskusov fašizacije jugoslovanske družbe, npr. delovanje Stojadinovića. Vsa ta politika je po svojih nosilcih, usmerjenosti in posledicah nujno postala predzgodovina izdajstva in kontrarevolucije v dobi narodnoosvobodilnega boja. To avtor izrecno poudarja in nasploh to politiko kot celoto ocenjuje kot izdajalsko. Seveda pa je treba upoštevati, da si je kraljevina Jugoslavija le prizadevala ohraniti svojo neodvisnost, in to tudi glede na odnose s fašističnimi državami in ob priliki pogajanj za pristop k Trojnemu paktu. Vprašanje je seveda, koliko je bilo v tej politiki načelnosti in skrbi za nacionalne interese. Težko je v mednarodnih odnosih ločiti med normalno diplomatsko dejavnostjo ter oportunistom na visoki ravni in izdajo. Avtor bi pri tem imel lažje stališče, ko bi najprej ovrednotil notranjo politiko Pavla in Stojadinovića ter bi nato bolj izrazito izstopilo bistvo zunanje po znani formuli, da je zunanja politika le nadaljevanje notranje. Pisec pa se je pri vsem tem vzdržal poskusa neke sinteze tega dogajanja in je zaradi značaja svojega pisanja storil prav. Približujemo pa se razjasnitvi teh vprašanj, v precejšnji meri po zaslugi raziskovanj dr. Dušana Bibra.

Osrednja tri poglavja so posvečena Nediću, Paveliću in Mihailoviću. Stvari, ki jih avtor opisuje, so bile več ali manj že znane z izjemo vloge srbskega kvizlinga Nedića in nekaterih podatkov okrog osrednje figure jugoslovanske kontrarevolucije, generala Mihailovića. Ta trditev velja predvsem za slovenskega bralca,

kajti nimamo natančnega pregleda nad srbsko strokovno literaturo. Avtor nas pri Nediću uvaja z njegovo aretacijo ter samomorom leta 1946 ter nato nadaljuje z opisom »osvobodjene« Srbije pod nemškim protektoratom. Podobno se pri Paveliću najprej seznanimo z atentatom nanj v Buenos Airesu ter njegovo smrtjo v Španiji leta 1959. Sledi kratek opis zgodovine ustaškega gibanja pred vojno, prevzem oblasti po razpadu Jugoslavije, terorja v NDH, pri čemer po zanimivosti izstopajo momenti kot so vloga Abwehra, puč Vokić-Lorković, dvoumna vloga HSS in Mačka, stiki s četniki itd. Pri tem je avtorju treba priznati, da je po svojih močeh izkoristil razpoložljive vire ter vse to izdajalsko dogajanje postavil v določen mednarodni okvir. To velja seveda še posebej za poglavje o Mihailoviću, saj je bil to sploh mednarodni problem prve vrste. Tu nam avtor postreže tudi s svojimi lastnimi spomini na razgovore z izdajalskim generalom in njegovimi sodelavci. Dobro je obdelan problem zavezniških misij pri Mihailoviću, pri čemer lahko sledimo prevladi realne politike pri Churchillu oziroma pri Britancih, česar ni mogoče reči v taki meri za Američane. Nekaj zvedo tudi o nastanku četniške organizacije, njenih spremembah, ciljih in ideologiji. Vse to nam predoči veliko zaroto oziroma smo priča poskusu, kako vleči za nos svetovno javnost na račun narodnoosvobodilnega gibanja, ki se je resnično borilo proti okupatorjem.

Slednje je v neposredni zvezi s poglavjem o ministrih v emigraciji, ali natančneje o emigrantski vladi. Avtor tu sledi dogajanjem z vlado od 27. marca 1941 naprej, odhodu oz. begu v tujino, nestalnosti v notranjih trenjih v vladi, sporom med Hrvati in Srbi, težavam s kraljem, glavno pa je seveda politika te vlade do dogajanja v domovini, konkretno, podpiranje Mihailovića proti narodnoosvobodilnemu gibanju ter stalno prizadevanje pri zaveznikih za to podporo. Vse to je bralcem več ali manj že znano, zato se ob tem ne bi dlje zadrževali. Pozitivna stran tega poglavja je predvsem v tem, da podaja tudi pregled delovanja kraljeve Jugoslavije v ostalih centrih mednarodne politike. V glavnem je tu šlo za obveščevalno in propagandno dejavnost, ki se je odvijala konkretno v Carigradu, Ankari, Bernu, Vatikanu, Washingtonu in Rimu.

Slovenski »general izdaje« je seveda Lev Rupnik. Pri tem poglavju, ki je izrecno posvečeno kontrarevoluciji v Sloveniji, je kot sodelavec naveden Dušan Zeljcnov. Pri tem ni jasno, v koliki meri je slednji avtor poglavja, v celoti ali le deloma. Vsekakor pa je ta del knjige sestavljen veliko bolj enostavno kot drugi. V glavnem se je avtor naslanjal na zapisnik s procesa proti Rupniku ter na izjavo, ki jo je general napisal v zaporu. Torej ničesar novega. Drugače pa je v knjigi še nekaj kratkih razdelkov, ki govorijo o Sloveniji in slovenskih problemih kot npr. o beli gardi kot »edini opori četniškega gibanja v Sloveniji«, o pismu Živkovića Kramerjevim prijateljem, o Mihi Kreku v emigraciji ter predvsem o majorju Karlu Novaku, Mihailovičevem komandantu za Slovenijo, ki je vzdrževal tudi obveščevalne zveze z emigracijo itd.

Kljub nesporni kvaliteti knjige kot celote ne moremo biti zadovoljni z načinom, kako obravnava slovenske probleme. To ne velja za količinsko plat prikazovanja, temveč za kakovostno. Pri vsem tem je simptomatično, da je tiskarski skrat najbolj radoživ ravno pri slovenskih imenih. Opaziti je tudi nekaj stvarnih napak kot to, da je Anton Korošec umrl leta 1939, prava cvetka pri tem pa je navedba, da je Marko Natlačen ob koncu vojne skupaj s kvizlingi in okupatorji pobegnil iz države!

Boris Mlakar

Slovinci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana — Koper — Trst 1975, 660 + XV strani.

V počastitev tridesete obletnice osvoboditve in zmage nad fašizmom je izdala Cankarjeva založba iz Ljubljane skupaj s Casopisnozaložniškim podjetjem Primorski tisk iz Kopa in Založništvom tržaškega tiska iz Trsta obsežen zbornik *Slovinci v Italiji po drugi svetovni vojni*, ki zajema 660 + XV strani raznih člankov, razprav, analiz in dokumentov, ki skušajo osvetliti z zgodovinskega, gospodarskega, pravnega, socialnega in drugih vidikov položaj naše narodne manjšine v Italiji predvsem v obdobju po drugi svetovni vojni.

Zbornik, ki se nam predstavlja v razkošni opremi, je nedvomno pomembna publikacija, saj vsebuje mnogo dragocenih podatkov in misli. K sodelovanju je uredniški odbor pritegnil najvidnejše strokovnjake s področij, ki jih ta knjiga obravnava, in sicer z obeh strani meje.

Poleg uvodne besede Mitje Ribičiča in predgovora uredniškega odbora (Janko Jeri, Gorazd Kušej, Vladimir Klemenčič, Svetozar Polič), se zbornik deli na dva dela: na članke, razprave in prikaze o življenju in bitju Slovencev v Italiji in na dokumentacijsko gradivo.

Čeprav zbornik zajema predvsem najnovejše razdobje, je bilo potrebno zaradi vsebinske zaokroženosti in boljšega razumevanja problematike o slovenski manjšini poseči časovno tudi nazaj v starejša obdobja.

Tako prvi dve razpravi J. Jerija osvetljujeata temeljne prvine narodnostnega položaja v Primorju do leta 1954 in genezo reševanja vprašanja naše zahodne meje do leta 1954.

Zaradi posebnega položaja Slovencev v Beneški Sloveniji in Kanalski dolini so v knjigo vključene tudi razprave o položaju Slovencev na teh dveh področjih (F. Zwitter, B. Grafenauer, V. Melik), ki z razlago posežejo daleč nazaj v zgodovino.

Primorski rojak L. Čermelj, dober poznavalec razmer in zgodovine Slovencev v Italiji, je prispeval članek »Tržaška, goriška in videmska pokrajina« (statistika in imenoslovje). Članek je ponatis knjižice »Tržaško ozemlje ter Goriška in Videmska pokrajina«, upoštevane pa so nekatere manjše spremembe pri imenih selišč v Beneški Sloveniji.

A. Jager je podala historiat slovenskega šolstva v Italiji in ga časovno razpela v dobo od »fašističnega pohoda na slovensko kulturo in omiko« do leta 1973. V. Klemenčič je v zborniku objavil dva prispevka »Italijansko prebivalstvo na narodnostno mešanem ozemlju na Koperskem v SR Sloveniji« ter »Slovenska in italijanska manjšina v luči urbanizacije in odprte jugoslovansko-italijanske državne meje«. S. Polič podaja v svojem sestavku pregled položaja narodnostnih manjšin v Jugoslaviji ter še posebej v SR Sloveniji. Zelo zanimiv in tehten prispevek, ki pripomore k boljšemu poznavanju vloge, ki jo je igral jugoslovansko-italijanski mešani odbor, je objavil I. Murko pod naslovom Dvajset zasedanj jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora. Avtor razprave »Predlogi za pravno ureditev položaja Slovencev v Italiji« K. Šiškovič kritično razpravlja o dokumentih, ki predlagajo določene zakonske rešitve pravnega položaja Slovencev v okviru italijanske državne ureditve. Delno o isti temi, vendar razširjeno tudi na probleme francoske in nemške manjšine razpravlja G. Kušej v svojem prispevku. Tu je še razprava D. Druškoviča »Posredniška vloga narodnostnih skupnosti«, kjer opredeljuje vlogo narodnih manjšin na narodno mešanih ozemljih. Objavljeni sta tudi dve anketi Sodobnosti, ki sta bili izpeljani z namenom, da bi se združila mnenja vidnejših predstavnikov naših rojakov v Italiji ter nekaterih poznavalcev teh problemov pri nas. Ob zaključku vsebinskega dela sta članka B. Raceta in J. Jerija, ki prikazujeta nastope slovenskih in jugoslovanskih udeležencev ter njihov delež in doprinos na mednarodnem srečanju o manjšinah v Trstu.

Dokumentacijski del zbornika prinaša sistematično zbrano pomembnejšo dokumentacijo od besedila posebnega statuta preko zakonskih predlogov za zaščito slovenske manjšine do raznih peticij, poslanih najvišjim predstavnikom italijanske države.

Prav ob zaključku zbornika so še angleški povzetki člankov, življenjepisi avtorjev in njihove bibliografije (upoštevana so predvsem dela, ki se nanašajo na manjšinsko problematiko), kar nam dokazuje, da je zbornik namenjen tudi mednarodni javnosti.

Povedati je treba, da so članki in razprave v glavnem sistematično, vsebinsko in časovno razporejeni ponatisi že objavljenih del, kar pa ne zmanjšuje vrednosti zbornika, v katerem so na ta način zbrani zanimivi izsledki, ki so bili raztreseni po raznih knjigah, strokovnih revijah itd. Tako sistematično in dokumentirano delo naj bi služilo proučevalcem pa tudi uveljavljanju Slovencev v Italiji v smeri uresničenja njihovih zahtev po vsebinski in formalni enakopravnosti.

Metka Gombač

POROČILO GLAVNEGA UREDNIKA

V času od zadnje seje izdajateljskega sveta 11. februarja 1977 do danes je izšlo 6 številčk »Zgodovinskega časopisa« v 4 zvezkih na 814 straneh. Tik pred izidom je 3. številka letnika 1978, pa tudi 4. številka je že v tiskarni. Tako torej moremo reči, da časopis po zaslugi tehničnega urednika in seveda piscev v bistvu redno izhaja. Kaže pa tudi, da se je obnesel sistem trikratnega izhajanja na leto, ki smo ga uvedli z letnikom 1977 (prej smo izhajali dvakrat letno). Prvih 30 letnikov ZČ je imelo povprečno po 323 strani, najboljše pa je bil 5. letnik s 512 stranmi. Z 31. letnikom (1977) smo dosegli novo najvišje število strani na letnik: 596 (in 24 strani prilog). Od objavljenih razprav (v 4 zvezkih, ki so ta čas izšli) jih 10 obravnava čas do srede 18. stoletja, 19 pa poznejši čas, od tega 2 obdobje od srede 18. stoletja do srede 19. stoletja, 7 obdobje od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, 4 čas med obema vojnama, 4 narodnoosvobodilno borbo, 2 pa čas po osvoboditvi. Mnogo od teh razprav se ukvarja z gospodarsko zgodovino, več jih je posvečeno migracijam in stikom z drugimi deželami, precej je preglednih in sintetičnih člankov, ki imajo zato še poseben pomen. Manj je morebiti zadovoljiva razporeditev razprav po pokrajinah, ki jih opisujejo. Manjši delež Štajerske je nedvomno v zvezi z izhajanjem mariborskega »Časopisa za zgodovino in narodopisje«, manjši delež Prekmurja, Istre in Beneške Slovenije pa je vsekakor precej povezan s stanjem v našem zgodovinopisju. Dve razpravi obravnavata vprašanje šolstva in metodike pouka.

Dovolj smo lahko zadovoljni tudi s poročili o zborovanjih in simpozijih, ki so objavljena precej tekoče. Poleg tradicionalnih objav tujih historičnih publikacij v naših knjižnicah in domačih zgodovinskih publikacij smo v tem času objavili še pregled bibliografije za slovensko zgodovino po osvoboditvi in pregled bibliografije Lužiških Srbov. Glede glavne tekoče bibliografije slovenske zgodovine je bilo sklenjeno, da bo odslej »Zgodovinski časopis« objavljval tudi bibliografijo o NOB in o obdobju po osvoboditvi, da bo tako kompletna. Bibliografija v tem obsegu je v delu za leta 1973—1977, ni pa še zaključena. Šibka točka uredniške politike ostajajo slejkoprej ocene. Tu imamo sicer vrsto požrtvovalnih piscev, nimamo pa načrtno politike. To je seveda krivda glavnega urednika, ki bi mogel v svoje opravičilo navajati preobremenjenost, pa tudi posledica okoliščine, da smo prav zaradi ocen uredniški odbor z letnikom 1977 pomnožili z novim članom, ki pa se zaradi drugih obveznosti v teh dveh letih (razen v začetku) nikakor ni mogel posvetiti temu poslu.

Razen novih letnikov smo v letih 1977 in 1978 izdali tudi ponatis prvega (1947) in sedemnajstega (1963) letnika, dveh izmed desetih letnikov, ki so že pošli.

Ljubljana, 27. marca 1979

Vasilij Melik

OBVESTILA O DELOVANJU ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA ZA SLOVENIJO IN O IZHAIJANJU ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. S prejšnjo številko »Zgodovinskega časopisa« je bil zaključen dvaintrideseti letnik revije. S svojimi 530 paginiranimi stranmi in 26 stranmi prilog je to drugi najboljše pa tudi dosedani letnik. Obseg je znatno večji od predvidenega. Zaradi tega in zaradi podražitve tiskarskih uslug so preko finančnega načrta porastli tudi izdatki za izdajanje revije. Dodatni izdatek je predstavljal prepotrebni ponatis ZČ 1963. Pač pa so se dotacije proti pričakovanjem le malenkostno dvignile. Tako kažejo številke o poslovanju na znaten primanjkljaj. Večino primanjkljaja bo treba poračunati iz sredstev za letnik 1979, ki zato sicer ne bo manj obsežen od letnika 1978, pač pa število strani revije kljub tematskim zvezkom ne bo bistveno poskočilo (oziroma bo to mogoče le ob pridobitvi dodatnih namenskih sredstev).

Del preostalega primanjkljaja bo po običaju potrebno pokriti iz zaostale naročnine, ki se bo še natekla v društveno blagajno. Zato naj ponovimo tudi tu prošnjo, naj društveni člani-naročniki ZČ pravočasno poravnajo svoje finančne obveznosti. Nekaj sredstev priteka tudi od prodaje starejših letnikov naše revije in s tem omogoča nadaljnje ponatiskovanje razprodanih zvezkov.

Za primerjavo v finančnem poročilu navajamo tudi številke lanskoletnega obračuna.

DOHODKI	Letnik 1978 din	Letnik 1977 din
Dotacija Raziskovalne skupnosti Slovenije	364.000	344.000
Dotacija Izobraževalne skupnosti Slovenije	32.700	35.000
Naročnina	188.785	140.760
Prodaja tekočih števil in stare zaloge	26.884	43.365
SKUPAJ	612.369	563.125
IZDATKI		
Tiskarski stroški	395.672	329.670
Avtorski honorarji	247.727	183.109
Uredniški honorarji	24.773	18.311
Stroški uredništva in uprave	32.005	55.192
Stroški ponatisa	39.900	0
SKUPAJ	740.077	586.282

2. Izid ZČ 4/1978 in te številke se je zavlekel čez vsa predvidevanja tudi zaradi tega, ker je tiskarna »Slovenija« s številko 4/1978 prešla od knjigotiska na offsetno tehniko. Glede na zagotovila, ki jih imamo s strani tiskarne, bo lahko številka 2/1979 izšla v začetku novembra, številka 3/1979 okoli Novega leta, 4/1979 pa spomladi prihodnjega leta. Gradivo za obe prihodnji številki je namreč večina že v tiskarni, večji del ZČ 2/1979 je tudi že postavljen.

Poleg že napovedanega teksta Lojzeta Udeta o Jeseniškem trikotniku po prvi svetovni vojni bosta številki vsebovali predvsem referate za mariborskega zborovanja, ki so jih za tisk pripravili dr. Janko Pleterski, dr. Vasilij Melik, dr. Avguštin Malle, dr. Karel Siškovič, prof. Branko Marušič, mag. Boris Gombač, dr. Bogo Grafenauer, dr. Franc Rozman, prof. Štefan Trojar, dr. Jože Maček, dr. Iskra V. Curkina, diskusiji dr. Elia Apiha, prof. Janeza Stergarja idr. V prvi prihodnji številki bo objavljena tudi bibliografija novih tujih publikacij v osrednjih ljubljanskih knjižnicah za leto 1978, v drugi pa bibliografija novih slovenskih zgodovinskih del za leto 1978.

V glavnem je opravljena že tudi redakcija za ZČ 4/1979, ki bo posvečen predvsem spomladanskemu komemorativnemu društvenemu sestanku ob štiridesetletnici izida Speransovega dela in ob smrti tov. Edvarda Kardelja; osnovne referate so prispevali — kot je znano — dr. Janko Pleterski, France Filipič, dr. Bogo Grafenauer in dr. Metod Mikuz. Avtorji zaključujejo tudi redakcijo slovenske zgodovinske bibliografije za čas 1973—1977. Uredništvo pripravlja tudi prigodne prikaze življenjskega dela nekaterih v zadnjem času umrlih slovenskih zgodovinarjev (dr. Josip Mal, dr. Ernest Turk, prof. Bogo Teply) in nekaterih letošnjih jubilarov (dr. France Škerl, dr. Lavo Čermelj, dr. Viktor Korošec, dr. Ivo Juvančič, dr. Metod Mikuz). Seveda v prihodnjih številkah ne bodo izostale rubrike s poročanjem o zgodovinarskih znanstvenih sestankih in z ocenami novih zgodovinskih del.

3. Pred počitnicami se je 22. 6. 1979 sestel odbor Zgodovinskega društva za Slovenijo v ožji sestavi in sprejel nekatere sklepe v zvezi s tekočo društveno dejavnostjo ter s pripravami na ljubljansko zborovanje in na ustanovitev ljubljanskega zgodovinskega društva. Sprejeta je bila pobuda, naj bi v času svetovnega zgodovinarskega kongresa (leta 1980 v Bukarešti) za društvene člane organizirali enotedensko ekskurzijo v Romunijo, podobno kot je to bilo leta 1970 ob moskovskem kongresu. Predpogoj je seveda dovolj veliko število interesentov. Ko bodo znane podrobnosti, bomo o ekskurziji člane še obvestili.

Kot predstavnico Zgodovinskega društva za Slovenijo v izdajateljskem svetu »Zgodovinskega časopisa« je odbor za nadaljnji dve leti potrdil prof. Darjo Mihelič. Zaradi odhoda na drugo delovno mesto je konec junija Marjana Centrih

prenehala opravljati posle upravnice revije. Zaradi študijskih obveznosti je prav tako odložil mandat drugega društvenega blagajnika mag. Boris Mlakar. Tako bo do nadaljnjega obe nalogi opravljal prof. Franci Matičič.

4. Za 9. junij je primorsko zgodovinsko društvo tudi druge slovenske zgodovinarje povabilo na svojo ekskurzijo v Cerkno. Zaradi razmeroma poznega vabila in nekoliko neprikladnega datuma je bilo prijavitelcev v Ljubljani tako malo, da osrednje društvo ni pripravilo skupnega prevoza.

5. Sekcija za sodobno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo je 28. junija 1979 pripravila predavanje profesorja na fakulteti za politične vede v Trstu dr. Darka Bratine z naslovom »Uporabnost sociologije v zgodovinopisju«. Po predavanju se je razvila živahna razprava med prisotnimi zgodovinarji in sociologi.

6. Vse člane, ki bi bili pripravljene podpreti prizadevanja za finančno saniranje ZČ s posredovanjem komercialnih oglasov, obveščamo, da veljajo v letniku 1979 naslednje cene: celostranski oglas 5.000 din., polstranski oglas 3.000 din in četrtstranski oglas 1.800 din. Za večkratne objave odobrava uprava revije nižje cene.

7. Članom Zgodovinskega društva za Slovenijo s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi omogočamo, da si po ugodnejši ceni nabavijo knjigo »Zgodovina Slovencev«, ki jo je pred nedavnim izdala Cankarjeva založba iz Ljubljane. V prosti prodaji velja knjiga 990 din, preko društva pa znaša njena cena 850 din. Interesenti naj vsaj v štirinajstih dneh po prejemu te številke Zgodovinskega časopisa naročijo knjigo na društvenem sedežu in vplačajo omenjeno vsoto na naš žiro račun 50101-678-49040 ali osebno v društveni blagajni.

Janez Stergar

Na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo (PZE za zgodovino Filozofske fakultete, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I., tel.: 22-121 int. 209) lahko naročite še večino letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 5 din	GMDS 17/1936 — 10 din
GMDS 2-3/1921-22 — 20 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — 10 din
GMDS 4-6/1923-25 — 2 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — 10 din
GMDS 7-8/1926-27 — 5 din	GMDS 19/1938, št. 1-2 — 10 din
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — 10 din
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 20/1939 — 20 din
GMDS 11/1930 — 50 din	GMDS 21/1940 — 10 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — 10 din
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 5 din
GMDS 14/1933 — 30 din	GMDS 23/1942 — 20 din
GMDS 15/1934 — 30 din	GMDS 24/1943 — 8 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — 30 din	GMDS 25-26/1944-45 — 6 din
GMDS 16/1935, št. 3-4 — 20 din	

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 10 dinarjev.

Člani Zgodovinskega društva za Slovenijo in pokrajinskih zgodovinskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS

Glasilo Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije

Osrednja jugoslovanska historična revija izhaja v štirih številkah letno in objavlja prispevke v vseh jugoslovanskih jezikih.

Naročila: Karnedžijeva 2, Poštanski fah 545, YU-11001 Beograd.

Na istem naslovu sprejemajo tudi naročila za vse tri tujejezične jugoslovanske povojne zgodovinske bibliografije (1945-55, 1955-65, 1965-75).

Komisija za ekonomsko zgodovino Jugoslavije pri Zvezi društev zgodovinarjev Jugoslavije je doslej izdala tri številke specializirane revije

ACTA HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE

Interesente vabimo, da jo naročijo pri Školski knjigi, 41000 Zagreb, Masarykova 28.

V kratkem izide prihodnja številka revije, ki bo posvečena zgodovini prometa v jugoslovanskih pokrajinah in bo objavila gradivo ljubljanske okrogle mize jugoslovanskih ekonomskih zgodovinarjev.

Komisija za ekonomsko zgodovino Jugoslavije ZDZJ in redakcija revije »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae« sta za svetovni kongres gospodarskih zgodovinarjev leta 1978 v Edinburgu izdali publikacijo

BIBLIOGRAPHIA HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE

Bibliografija je prvo tovrstno delo pri nas in so pri njeni izdelavi sodelovali gospodarski zgodovinarji vseh naših republik in pokrajin. Obsega 232 strani in prinaša tudi prevode naslovov člankov v angleščino. Naklada je omejena, za ceno 200 dinarjev pa je knjigo moč naročiti na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel.: (061) 22-121 int. 209.

Recenzijo publikacije bomo objavili v eni izmed prihodnjih števil »Zgodovinskega časopisa«.

UDK 326.3 (497.15:863) "1557/1566"

Boškov Vančo, dr., docent Filozofske fakultete

Samir Jasna, asistent Filozofske fakultete
YU-71000 Sarajevo, Račkog 1

Turski dokumenti o slovenačkom robiju u Sarajevu u 16. vijeku

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 5—12, cit. 20
srh. (nem., srh., angl.)

Avtorja objavlja pet dokumentov v turskem jeziku (v latinski transkripciji, v srbskohrvatskem prevodu, s taksimiti), ki govorijo o sužnjih iz Slovenije v dveh protokolih (stidžljih) sarajevskega kadije iz sred. 16. stoletja; protokola hranijo v Husevbegevi knjižnici v Sarajevu. Avtorja daje kratak pregled vsebine, opozarjata na imena sužnjev, na način njihove osvoboditve in datirata dva dokumenta, ki sta brez datuma. Dokumenti so pomembni za proučevanje slovensko-turskih odnosov in problemov suženjstva v jugoslovanskih deželah.

Avtorski izveček

UDK 342.534 (436:863) "1893/1904"

Melik Vasilij, dr., redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Stovenci v avstrijskem parlamentu 1893—1904

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 49—66, cit. 68
slav. (nem., slov., angl.)

Na podlagi stenografskih zapisnikov avstrijskega parlamenta in slovenskega časopisa opisuje avtor delovanje slovenskih poslancev v dunajskem parlamentu v obdobju od padca Taaffejeve vlade (1893) do padca Körberjeve vlade (1904); daje starostno in poklicno sestavo slovenskih poslancev, govori o klubih, ki so jim pripadali, in o stališčih do vlade.

Avtorski izveček

UDK 341.222 (497.1:436) "1941/1945"

Zwitter Fran, dr., zaslužni univ. prof., akademik, Zgodovinski inštitut "Milika Kosar" Slovenske akademije znanosti in umetnosti, YU-61000 Ljubljana, Novi trg 4

Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje med drugo svetovno vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 145—160, cit. 26
slav. (fr., slov., angl.)

Ker moskvska deklaracija iz oktobra 1943 ni govorila o mejah bodoče obnovljene Avstrije, je vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje ob sovjetski podpori jugoslovanskim zahtevam ostalo odprto vse do pariškega sporazuma (1949) oziroma do podpisa avstrijske državne pogodbe (1955). Od italjske konference (februarja 1945) do maja 1945 se je posebej postavljalo vprašanje zavezniških okupacijskih con v Avstriji. Jugoslavija ni mogla dojeti sporazuma z Veljiko Britanijo in Združenimi državami, da bi v njeni vojaški upravi ostalo korško ozemlje, ki so ga maja 1945 osvobodile jugoslovanske čete. Od maja do julija 1945 pa je na Štajerskem obstajala jugoslovanska podzona v okviru sovjetskega okupacijskega ozemlja.

J. Stergar

UDK 659.25:949.71 "1939/1945"

Biber Dušan, dt., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Irg osvoboditve 1

Okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu 1976 in v Kuparjih 1978

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 161—186
slav. (nem., slov., angl.)

Pisec poroča o okroglih mizah v Londonu 1976 in Kuparjih 1978, kjer so jugoslovanski in britanski zgodovinarji razpravljali o raznih spornih in nedozadostno raziskanih vprašanjih v jugoslovansko-britanskih odnosih med drugo svetovno vojno 1939—1945. V poročilu je prikazana pestra tematika v zvezi s knezom Pavlom, vojnim pučem 27. marca 1941, Dražo Mihailovičem, Kominterno, sodelovanjem na Jadranu, britanskimi misijami v Madžarski, Hrvaško in HSS, Istro, Trstom in Slovenskimi Primorjem, zavezniškimi načrti za izkrcanje na Balkanu, Srbijo 1944, leta, odgovorni sktni gibanji na Balkanu, Korško in z zavezniško pomočjo pri evakuaciji partizanskih ranjencev in bolnikov.

Avtorski izveček

UDC 326.3 (487.15:863) "1557/1566"

Boškovič Vanto, Dr., Lecturer at Faculty of Philosophy

Sanič Jasna, Assistant at Faculty of Philosophy
YU-71000 Sarajevo, Rakog 1

Turkish Documents about Slovene Slaves in Sarajevo in the 16th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 5-12.
20 notes (Germ., Slov., Engl.)
Serboocr. (Germ., Slov., Engl.)

The authors describe five documents in Turkish language (in transliteration and in Serbo-croatian translation, with facsimile) dealing with slaves from Slovenia in two protocols of the cadí of Sarajevo, dating from the middle of the 16th century, which are kept in Huseinbeg's Library in Sarajevo. The authors also give the analysis of the contents of the documents, calling attention to the names of the slaves as well as to the way of their liberation, and dates two documents without date. The documents are important for studies of the Slovene-Turkish relations and the problem of slavery in Yugoslav countries.

Author's Abstract

UDC 342.534 (436:863) "1893/1904"

Melik Vasilij, Dr., Professor, Faculty of Philosophy, University in Ljubljana, YU-61000 Ljubljana, Askercева 12

Slovenes in Austrian Parliament, 1893-1904

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 49-56, 68 notes (Germ., Slov., Engl.)

The author describes, on the basis of shorthand registers of the Austrian Parliament and considering Slovene newspapers, the activities of Slovene delegates in the Vienna Parliament during the period from the fall of Taaffe's government (1893) up to the fall of Körber's government (1904); he also gives the age and profession structure of the delegates and states clubs to which the delegates belonged to, as well as their points of view concerning the government.

Author's Abstract

UDC 341.222 (497.1:436) "1941/1945"

Zwitter Fran, Dr., Deserving University Professor, Academician, Institute For History "Milko Kos" at the Academy of Sciences and Arts of the SR of Slovenia, YU-61000 Ljubljana, Novi trg 4

Diplomatic Problem of the Yugoslav-Austrian Frontier During the Second World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 143-160, 26 notes (Fr., Slov., Engl.)

As the Moscow Declaration (Oct. 1943) did not mention the frontiers of the future reestablished Austria, remained the question of the Yugoslav-Austrian borders (as the U.S.S.R. supported the Yugoslav demands) open until the signing of the Paris Agreement in 1949 resp. to the Austrian State Treaty in 1955. From the time of Jalta-Conference (Febr. 1945) until May 1945 was particularly actual the question of the occupational zones of the allies in Austria. Yugoslavia did not succeed in making an agreement with Great Britain and the U.S.A. which would permit her the military administration in the southern part of Carinthia, liberated by the Yugoslav troops in May 1945. In the period from May to July 1945 Yugoslavia had in Syria an underzone, which was actually part of the Soviet occupational territory..

J. Stergar

UDC 659.25:949.71 "1939/1945"

Biber Dušan, Dr., Scientific Counsellor, The Institute for the History of Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

The Round-table Conferences of Yugoslav and British Historians in London, 1976, and at Kupari, 1978

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 161-186 (Germ., Slov., Engl.)

The author reports on two round-table conferences, one in London, 1976, and the other at Kupari, 1978, where Yugoslav and British historians discussed some controversial questions, that had not been investigated thoroughly, about Yugoslav and British relations during the Second world war 1939-1945. The report deals with incidents in connection with Prince Paul, the Putsch on the 27th March, 1941, the activity of Draža Mihailović, the Comintern, the cooperation between Yugoslav soldiers and the allies at the Adriatic, British missions in Macedonia, Croatia and HSS, Istria, Trieste and the Slovene litoral, the plans of the allies to land on the Balkans, the 1944-year Serbia, liberation movements on the Balkans, Carinthia, and the help of the allies with the evacuation of the partisan patients.

Author's Abstract

UDC 327 (497.12:436.6:410) "1943/1945"

Deakin William, Sir, retired professor at Oxford University and rector of St. Antony's College, F.83 Var. Le Castellet.

British, Yugoslavs and Austria (1943 — May, 1945)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 103—126, 63 notes
Slov. (Germ., Slov., Engl.)

In his report, Sir William Deakin describes British opinions of the Slovene territorial demands in connection with Austria, and the activity of the S. O. E. "Crowder" mission, which tried to spread from Slovenia to Austria. After Tito's speech at Vis, in Sept. 12th, 1944, the British no longer supported Slovene operations in Carinthia, and they moved back their missions, as they had met with no Austrian resistance group. Marshal Tito mentioned to Fieldmarshal Alexander a possibility of 200,000 Yugoslav soldiers taking part in fighting, together with the allies, last German holdings in Austrian mountains. The circumstances of the advance of the Yugoslav troops to Austria, and their retreat, at the demand of the allies, are given in details.

D. Biber

UDC 327 (497.12:436.6:410) "1941/1945"

Biber Dušan, Dr., Scientific Counsellor, The Institute for the History of Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Yugoslav and British Policies in Connection with the Carinthian Question, 1941—1945

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 127—143, 78 notes
Slov. (Germ., Slov., Engl.)

The report was written for the second round-table conference of British and Yugoslav historians at Kupari, Sep. 19th—21st, 1978, and it deals with the problems in connection with the Yugoslav and Austrian frontier as well as the military aims of the national liberation struggle and of its opponents. The author reveals and analyses Yugoslav and British co-operation as well as misunderstandings in connection with the penetration to Austria from the year 1943 onwards; he also analyses the relations between the Communist parties of Yugoslavia and Austria, the standpoints and the policy of the Comintern (at that time already dissolved). At the beginning the sources and the main bibliography are listed. The author states that the old ideal of the United Slovenia was realized only few days after the last partisan gun was shot.

Author's Abstract

UDC 677 (497.12) "1724/1860"

Sorn Jože, Dr., Senior Scientific Collaborator, The Institute for the History of Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1
From Traditional Textile Manufactories to Mechanical Textile Factories

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 33/1979, No. 1, pp. 13—47, 71 notes
Slov. (Germ., Slov., Engl.)

Among traditional textile manufactories on the Slovene national territory, the first bigger manufactory began to work in Ljubljana in 1724, and the second, in Celovec (Klagenfurt) in 1764. In the 60's of the 18th century, ten smaller manufactories came to existence but they worked for few years only. At the end of this century, two rather big manufactories began to work. All of them were based on processing flax, hemp and wool. Cotton as raw material was little known until the end of the 18th century, and was processed only by three or four rather small manufactories. Modern mechanical cotton factories appeared in the following chronological order: in 1928 at Ajdovščina, in 1938 in Ljubljana, in the year 1842 at Prebold, and in the year 1849 near Gorica. Factories that appeared later are not dealt with in this report.

Author's Abstract

UDC 325.254.4 (497.1:453.3) (06) "1933/1940"

Vovko Andrej, M. A., Custodian of the Archives, The Slovene School Museum, YU-61000 Ljubljana, Poljanska 28

The Activities of the "Union of the Yugoslav Emigrants from Julian March" in the years 1933—1940

Zgodovinski časopis (Historical Review), 33/1979, No. 1, pp. 67—102, 54 notes
Slov. (Ital., Slov., Engl.)

"The Union of the Yugoslav emigrants from Julian March" was the main organization of the Slovene and Croatian emigrants who, during the period between the two wars fled from Italy to Yugoslavia. The beginning of its activity was a subject to a special discussion in the previous number of this review. In the year 1934 the activity of the Union was at its highest point, especially with the congress at Maribor. In the years to follow, the Union activity was decreasing because of the inner conflicts between the so-called "old" and "young" and between the Yugoslav irredentistic idea in connection with the question about Julian March and the principle of the self-determination of the nations. The Union was dissolved in the year 1940 by the Yugoslav authorities under the Italian pressure.

Author's Abstract

UDK 677 (497.12) "1724/1860"

Sorn Jozef, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od klastinskih tekstilnih manufaktur k mehaniziranim tekstilnim tovarnam

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 13—47, cit. 71
slov. (nem., slov., angl.)

Izmed klastinskih tekstilnih manufaktur na slovenskem narodnostnem ozemlju je prvi večji obrat prišel z delom v Ljubljani 1724, drugi v Celovcu 1764. V šestdesetih letih 18. stoletja je nastalo še deset manjših obratov, ki pa so delovali le nekaj let. Konec tega stoletja sta nastala še dva nova, močnejša obrata. Vse te manufakture so bazirale na predelavi lanu, kopolje in volne. Borovž je bil do konca 18. stoletja malo znana surovina, saj so ga predelovali le trije ali štirje šibkejši obrati. Modernije mehanične dombarne tovarne so nastajale takole: leta 1828 v Ajdovščini, 1838 v Ljubljani, 1842 v Preboldu, 1849 pri Gorci. Poznejših tovarn avtor ne obravnava.

Avtorski izveček

UDK 325.254.4 (497.1:453.3) (06) "1933/1940"

Vovko Andrej, mr., kustos arhiva, Slovenski šolski muzej, YU-61000 Ljubljana, Poljanska 28

Delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v letih 1933—1940

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 67—102, cit. 54
slov. (ital., slov., angl.)

»Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« je bila osrednja organizacija slovenskih in hrvaških emigrantov, ki so v obdobju med obema vojnama pribetali iz Italije v Jugoslavijo. Začetek njenega delovanja je bil predmet posebne razprave v predstavitvi Stevilki te revije. Leta 1934 je postalo večje njenega delovanja, kar se zlasti velja za njen kongres v Mariboru. V letih, ki so sledila, je delovanje »Zveze« vse bolj pešalo, začeli so se nestrani sporji med »stariimi« in »mladimi«, med jugoslovansko redništvom zamislilo reševanja vprašanja Julijske krajine in med nacelnim samoodločbo narodov. Jugoslovanske oblasti so leta 1940 »Zvezo« na italijanski prtljusk razpusstile.

Avtorski izveček

UDK 327 (497.12:436.6:410) "1943/1945"

Deakin William, Sir, upokojeni profesor oxfordске univerze in rektor St. Antony's kolidža, F-83 Var, Le Castellet
Britanci, jugoslovanci in Avstrija (1943 — maj 1945)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 103—126, cit. 63
slov. (nem., slov., angl.)

Sir William Deakin v svojem referatu, zasnovanem na britanskih virih, opisuje britanske ocene slovenskih centronalnih zahtev v zvezi z Avstrijo in delovanje misije S. O. E. »Clowd« , ki je iz Slovenije skušala prodreti v Avstrijo. Po Tilovem govoru na Visu 12. septembra 1944 Britanci niso več podpirali slovenskih operacij na Koroskem in so svoje misije umaknili z avstrijskega ozemlja, ker tam niso našli na nikakršen avstrijski odpor. Marshal Tito je Feldmarschalu Alexandru omenil možnost, da bi 200.000 jugoslovanskih borcev sodelovalo z zavezniki v bojih proti zadnjim položajem nemških čet v avstrijskih planinah. Podrobno so opisane okoliščine, v katerih so jugoslovanske čete maja 1945. leta napredovale v Avstrijo in se umaknile na zavezniško zahtevo.

D. Biber

UDK 327 (497.12:436.6:410) "1941/1945"

Biber Dušan, dr. znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Jugoslovanska in britanska politika o koroskem vprašanju 1941—1945

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 33/1979, št. 1, s. 127—143, cit. 78
slov. (nem., slov., angl.)

Referat je napisan za drugo okroglo mizo britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev v Kuparh pri Dubrovniku od 19. do 21. septembra 1978. leta. Avtor v sintezi predstavlja problematiko jugoslovansko-avstrijske meje in vojnih ciljev tako narodnoosvobodilnega gibanja kot tudi njegovih napotnikov. Pisec razkriva in analizira jugoslovansko-britansko sodelovanje pa tudi nespornizume pri poskushih penetracije v Avstrijo od 1943. leta dalje, vije (Slovenije) in Avstrije, oz. glede stališč in politike tedajšnje Jugoslovanske Komitirne. Uvodoma se dan pregled virov in opis majvarne Slovenije za to tematico. Pisec ugotavlja, da je bil stari ideal Zednjenel znanstvene uredniten samo še nekaj dni potem, ko je počila zadnja partizanska puška.

Avtorski izveček

